

TÁRSADALMI ISMERETEK KÖNYVTÁRA

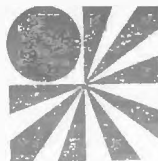
KÖSSÜTH KÖRSZERÜ

KÖSSÜTH

Jan Szczepański

A SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE

Magyar Könyvtárosok Szövetsége
Országos Könyvtári Központ
Budapest, V. Dózsa utca 11.

Jan Szczepański

A SZOCIOLÓGIA TÖRTÉNETE

*A szociológia problematikájának
és módszereinek fejlődése*

A mű eredeti címe:

JAN SZCZEPAŃSKI: SOCJOLOGIA
ROZWÓJ PROBLEMATYKI I METOD

Warszawa 1969 (3. kiadás)

Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Fordította:

FORINTOS GYÖRGY (I–VII., IX–XII. fejezet)

TAGÁNYI ZOLTÁN (VIII., XIII. fejezet)

A szöveget az eredetivel egybevetette:

ANDORKA RUDOLF

I.

Magyar Kommunista Ifjúsági Szervezet
Híradótechnikai Vállalat Szervezete
Budapest, XI., Daróczi ut. 3.

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK –

A TÁRSADALMI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZAD ELŐTT

A szociológia, mint a társadalmi struktúra és fejlődés törvényeinek megismerésére törekvő tudomány, csak a XIX. század második felében jelent meg. A közösségi élet egyes kérdéseire vonatkozó reflexiók, a társadalmi tények alapján megfogalmazott általánosítások azonban magával az emberiséggel egykorúak. Már a primitív társadalmakban is találkoznak a közösségi együttélésben előadódó szituációkra vonatkozó gondolatokkal és általánosításokkal. Ide kell sorolnunk a mágikus-vallásos jellegű szabályokat, parancsokat és tilalmakat, amelyek magatartásmintákat állapítanak meg a közösség tagjai számára önmagukkal, saját csoportjukkal mint egésszel és más csoportokkal szemben; ide tartoznak a különböző közmondások, maximák, bölcs mondások, amelyekben a közösségi lét hosszú korszakainak tapasztalatai nyertek általánosítást. Például az afrikai négek ilyesféle közmondásai: „A hamu annak arcába hullik vissza, aki szórja”, vagy „Ha türelmes vagy, meglátod a kígyó szemét”, ugyanazt a társadalmi funkciót töltötték be, mint a görög bölcsék mondásai: „A mértékletesség a legfőbb erény”, vagy „Ismerd fel a megfelelő pillanatot”.

A rabszolगतartó formációra való átmenettel és az államok létrejöttével kifejlődnek a jogrendszerek és megjelennek az állam és a jog lényegére vonatkozó vizsgálódások. Egyre növekszik az érdeklődés a közügyek iránt, a hatalom, valamint a hatalom megszerzésének és megtartásának módszerei, gyakorlásának technikája iránt. Ezen a talajon keletkeznek Görögországban Platón és Arisztotelész nagy értekezései, majd a sztoikusok és más ókori filozófiai iskolák művei. A kereszténység győzelmével ez a szellemi fejlődés új irányba fordul,

és tovább halad a feudális társadalomban, ahol az állam, az egyház, a politika, az erkölcs stb. rendszeres filozófiai vizsgálódások állandó tárgyává lesz.

A polgárság fejlődése új, hatalmas impulzust ad a társadalom tanulmányozásának. A XVI. századtól kezdve egyre sokasodnak az állam, a jog, a politika, a gazdaság problémáival foglalkozó művek. A két következő évszázad meghozza a rokon területek – a történetfilozófia, a közgazdaságtan, az újfajta történetírás – kibontakozását, s az állam és a jog problémái rendszeresen művelt tudományterület tárgyává válnak.

Önként adódik a kérdés: ha a társadalmi életre vonatkozó vizsgálódások ilyen messzi múltba tekintenek vissza, ha a közösségi élet egyes területeit ilyen régóta kutatják az egyes szaktudományok, miért van az, hogy a „társadalommal”, a társadalom struktúrájával és fejlődésével foglalkozó tudomány csak olyan későn, a XIX. század második felében jelenik meg?

Amikor megpróbálunk válaszolni a kérdésre, a következő tényezőket emeljük ki, mint amelyek véleményünk szerint különösen fontosak az okok nagyon összetett együttesében.

A társadalmi gondolkodás történetileg adott társadalmi rendszerek viszonyai között alakul ki, és tartalmát valamiképp ezek határozzák meg. Ezek a viszonyok roppant bonyolultak; egyrészt formalizált elemekből – szervezett csoportokból, egyesületekből stb. –, másrészt spontán képződő formákból állnak. Régebben a gondolkodók kizárólag a társadalmi élet formalizált jelenségeire összpontosították figyelmüket: az államra, az egyházra, az ezeknek alárendelt szervezetekre és egyesületekre; az együttélés spontán alakuló folyamatainak és formáinak fontosságát nem vették észre. E folyamatok jelentőségének felismerése pedig lényeges feltétele volt a társadalom belső törvényeivel foglalkozó tudomány kialakulásának.

Meg kell említenünk továbbá a megfelelő kutatási módszerek hiányát is, amelyek lehetővé tették volna e roppant bonyolult problémák tudományos leírását és elemzését. A tudomány hosszú fejlődésére volt még szükség, amíg ezeket a módszereket kidolgozták. Ez szorosan összefüggött az emberi élet teológiai és voluntarisztikus szemléletével, azzal, hogy a társadalmi folyamatokban a Gondviselés akaratának vagy az általa meghatározott emberi akaratnak a megnyilvánulását látták, ami pedig természetyszerűleg kizárta a társadalmi jelenségek belső törvényeinek és tudományos megismerhetőségüknek gondolatát.

A társadalomtudományok általában, s a szociológia különösen, az európai társadalmak hosszú fejlődése során kristályosodtak ki. Ez a folyamat rendkívül érdekes, és noha feladatunk a szociológia XIX. és XX. századi fejlődésének ismertetése, mégis fő vonalakban be kell mutatnunk azt az átmenetet, amely a középkori teológiai szintézisektől a szociológiáig ível. Enélkül nehezen lennének érthetőek az első szociológiai koncepciók megalkotóinak elméletei.

Nézetünk szerint az említett folyamat lényeges mozzanata volt a társadalomfogalom kialakulása, hiszen tudományunk sajátlagos tárgya a társadalom. E felfogás elemei a társadalmi gondolkodás több területén, különböző filozófiai irányzatokban és országokban formálódtak ki. Az alábbiakban áttekintjük a jellegzetes szakaszokat e gondolati fejlődésben, melynek során – a gazdasági és társadalmi haladásnak megfelelően – kibontakoztak a társadalom és a társadalmi fejlődés általános elméletének megteremtéséhez vezető koncepciók.¹ Itt elsősorban a polgári gondolkodással foglalkozunk, s csak vázlatosan érintjük a XVII–XVIII. századbéli utópikus szocialista és kommunista felfogásokat.

Minden kornak megvan a maga jellegzetes, társadalmi rendszerének, kultúrájának és gazdasági viszonyainak egészéből eredő társadalmi-politikai teóriája. Noha az utódok mindig merítenek ebből, a korábbi doktrínákat nem vizsgálhatjuk kizárólag abból a szempontból, milyen fontos elemeket tartalmaznak a mi számunkra. Minden doktrínának a saját kora számára van jelentősége, és értékét a kor kritériumaival kell mérnünk. Értelmetlenség lenne azt állítani, hogy napjaink matematikai módszerekkel dolgozó szociológusai felette állnak a XVII. század filozófusainak. Ezek megfigyelésekre, következtetésekre, intuícióra és képzeletükre támaszkodva alkották meg kultúra- és társadalomképüket. A mai szociológusok jobban bíznak a statisztikai adatokban, a kérdőívekben és interjúkban, s óvatosságból lemondanak teremtmény fantáziájuk felhasználásáról – nemegyszer elveszítve azt, ami a régi filozófusok nagyságát adta: a szintézisalkotás képességét. Éppen ezért, nem tekintve a régebbi korok gondolkodóit a XIX. század előfutárainak, csak arra törekszünk, hogy bemutassuk azokat a koncepciókat, amelyeket a következő nemzedékek is átvettek és továbbfejleszt-

¹ A társadalmi gondolkodás XIX. század előtti fejlődési folyamatáról részletes és szintetikus leírást ad a szociológia kialakulásához vezető koncepciók fejlődésének bemutatásával *H. E. Barnes–H. Becker: Social Thought from Lore to Science. Washington 1952.*

tettek, és így azt a szellemi bázist alkotják, amelyen a szociológia problematikája kialakult. Ezen az alapon persze a távoli múltba is visszanyúlhatnánk. Sorokin, a modern szociológiai elméleteket tárgyalva, némelyikük előfutárait nemcsak az antik Görögországban, hanem egyenesen az ókori Keleten keresi. Ugyanígy jár el Barnes és Becker.² Úgy gondoljuk azonban, hogy a különböző gondolatrendszerek összehasonlításának csak akkor van értelme, ha azok hasonló társadalmi-kulturális rendszerek keretein belül hasonló problémákat boncolnak. Ezért lemondva arról, hogy felkutassuk a kétségtelenül érdekes formai rokonságot a társadalmi gondolkodás régi és XIX. századbeli rendszerei között, csupán ama társadalmi-kulturális rendszer talaján kialakult felfogások bemutatására szorítkozunk, amely a XIX. század folyamán jutott el teljes kibontakozásához, s amelyet rendszerint polgári társadalomnak neveznek.

■ *A világi államelmélet kezdetei*

A középkor társadalmi gondolkodása – az antikvitástól átvett eredményeket alávetve az egyház doktrínáinak – sajátos szintézist teremtett, melyben az emberi élet értelmére és céljára vonatkozóan a teológiai dogmákból levezetett tézis lett a társadalomfilozófia alaptételévé. Az emberek közösségbe tömörülésének fő célja, hogy istenfélő élet által elvezetessenek Istenhez, s ez a cél csak úgy érhető el, ha a világi hatalmat alárendeljük az egyháznak. E tanítás elméleti megfogalmazására példaként szolgálhat Aquinói Tamás klasszikus gondolatmenete a „De regimine principum” (Az uralkodók kormányzása) című művében (I. könyv, 14. fejezet), ahol a kormányzás fogalmából és végső céljaiból kiindulva arra a következtetésre jut, hogy a pápának hatalmat kell gyakorolnia a világi uralkodók felett. Az államnak és a politikának ez a felfogása megfelelt a III. Ince pápa korabeli Európának, amely a pápai hatalom alatt egyesült, s ahol az egyháznak minden közügyben döntő szava volt. A középkor filozófusai és papjai a társadalmi gondolkodás olyan rendszerét dolgozták ki, amelytől nehéz megtagadnunk csodálatunkat következetességéért és eredményességéért a kor társadalmi problémáinak megoldásában. Nemegyszer még XIX.

² P. Sorokin: Contemporary Sociological Theories. New York–London 1927.; H. E. Barnes–H. Becker: Id mű.

századi gondolkodók is visszanyúltak a gondolatnak és cselekvésnek e következetes és zárt rendszeréhez, mintát keresve hasonló hatékonyságú elméleti rendszer kidolgozásához a saját koruk számára. Elfelejtettek azonban arról, hogy ez a rendszer csak a feudális társadalomban működött eredményesen, és midőn annak struktúrájában elmélyültek a változásfolyamatok, hamarosan összeomlott.

A változások már a XIII. században kezdenek észrevehetően kirajzolódni, olyan nagy történelmi folyamatokban jutnak kifejezésre, mint a városfejlődés, a nemzeti abszolút monarchiák kialakulása, a parasztmozgalmak, az eretnekmozgalmak stb. Feltűnnek a különböző mozgalmakat és irányzatokat képviselő ideológusok, jogászok, filozófusok. *Pierre Dubois* (1255–1321), *Marsiglio di Padova* – a „Defensor pacis” (A béke védelmezője) című értekezés (1346) szerzője –, *Nicolaus Cusanus* (1401–1464), *Aeneas Silvius* (1405–1464) és más gondolkodók írásaiban számos, az egyházi irányzatokkal ellentétes elmélet rajzolódik ki, amelyek támadják az egyház hatalmi igényét, tehát szükségképpen az emberre, a társadalomra és az államra vonatkozó egyházi elméletet is. A nemzeti abszolút monarchiák érdekének megfelelően kimutatják, hogy az állam feladatai és jogai különböznek az egyházétól, tehát függetlenek is az egyháztól. Világos megfogalmazást nyer a világi állam- és jogelmélet *Niccolò Machiavelli* (1469–1527) írásaiban. Elmélete néhány szóban így jellemezhető: az állam belső célja polgárai jólétének biztosítása, külső célja pedig a terjeszkedés; e célok megvalósításának eszköze az erőszak, és ez a jog lényege is. Ez a teória radikálisan elszakította egymástól az erkölcsöt és a politikát, amelyek összekapcsolása a teológiai elmélet alapvető eleme volt. Tehát a XIV–XV. században bekövetkezett az elfordulás a teológiai állam- és jogfelfogástól és ugyanakkor a világi államelmélet alapjainak lerakása. Ezek a folyamatok gyorsan haladtak előre a polgárság első „nagy döntő ütközetében”, a reformációban, amely szétzúzta a középkori Európa egységét, és megtörte a pápaság szupremáciáját. A reformáció siettetette a nemzeti államok létrejöttét és a nemzeti tudat kialakulását is; *Luther* „a német nemzet keresztény nemességéhez” fordult („An den Christlichen Adel Deutscher Nation”, 1520), *Ulrich von Hutten* „a német nemzet valamennyi rendjéhez” („Ein Clagschrift an alle Stend Deutscher Nation”, 1520). Ezen túlmenően Európa-szerte még egy új mozzanatot hozott, amely a polgárság fejlődésére jellemző, és rendkívül fontos fegyvere lett az osztályküzdelmekben: aktív társadalmi erővé avatta a *közvéleményt*. A reformációt

a publicisztika élénk fejlődése kísérte, s ez most már nem az államhoz vagy az egyházhoz fordult, hanem egy új tényezőhöz: közvetlenül a nemzethez, a tömegekhez – a társadalomhoz. Ettől fogva kezdtek megérteni a spontán működő, semmiféle formális szervezet által nem irányított erők fontosságát.

■ *A világi államelmélettől
a liberális államelméletig*

A megindult eszmei fejlődés tovább folytatódott a XVI–XVIII. században. Legelőször a formális világi állam- és jogelmélet nyert megfogalmazást, később azonban felfigyeltek az állami és jogi formák alakulását befolyásoló természeti folyamatokra és történeti jelenségekre is. A politika terén a folyamat szorosan összekapcsolódott a liberális társadalmi doktrína fejlődésével. A „természetjog” felfedezése, az érdeklődésnek a dolgok természetes menete felé fordulása a társadalmi jelenségek világában, az állam- és jogrendnek a „természetből” vagy szerződésből való eredeztetése, a társadalmi folyamatok ebből adódó szükségszerűségének hangsúlyozása – ezek a liberális államelmélet felé vezető út fontosabb szakaszai.

A fontosabb művek, amelyek e szellemi mozgás kiemelkedő állomását jelzik, a következők: *Andrzej Frycz Modrzewski* „De republica emendanda” (Az állam megjavításáról; első teljes kiadása: Basel 1554, német fordítása: 1557) című művében az állam alapjait a szokásokban és erkölcsökben, tehát a társadalmi élet spontán alakuló tényezőiben keresi. *Jean Bodin* „Les six livres de la République” (Hat könyv az államról, 1577) című művében, megkülönböztetve a „respublicát” a „civitas”-tól, rámutat az állam mint formális alakulat és a társadalom közötti különbségre. A XVII. század elején jelenik meg a „Politica methodice Digesta” (Módszeresen kifejtett politika, 1603) *Johannes Althusius* tollából, aki az állam új definícióját adja, azt az egymással szerződésre lépő községek és tartományok szövetségeként fogja fel, amely szövetség a főhatalom megteremtésére irányul. Az állam alapja tehát a „contractus societatis”, és a szuverén hatalom forrása a nép. E koncepciók fejlődésére nagy hatást gyakoroltak a természetjogi elméletek (melyekről még bővebben lesz szó a továbbiakban); eredetük az ókorba nyúlik vissza, de az újkori tanokban elsőként *Hugo Grotius* (1583–1645) fedezte fel igazi jelentőségüket a liberális

államelmélet kidolgozása szempontjából. A természetjogi elmélet szerint az állam emberi alkotás, de ennek ellenére szükségszerű és örök; mivel a változatlan, állandó, egyetemes és értelmes emberi természetből ered. Az értelem működése minden emberben elvileg azonos, s minthogy a társadalmi élet értelmes természettel felruházott értelmes lények társulásának eredménye, ennél fogva minden jelenségét az emberi természetből fakadó törvények irányítják.

Ezek az elméletek elsősorban a kor gazdaságilag és társadalmilag legfejlettebb országaiban, Angliában és Hollandiában bontakoztak ki. Az angol forradalom teoretikusainak és ellenfeleinek írásaiban tovább mélyült a társadalmi gondolkodásnak ez az irányzata. *Thomas Hobbes* (1588–1679), noha a politikai küzdelmekben az abszolút monarchia oldalán állott, mégis igen sok olyan eszmét vezetett be, amelyek egyértelműen haladó szerepet játszottak. Következetes materializmusa a társadalomelméletben kiküszöbölte a teológiai és teleológiai magyarázatokat, s megnyitotta az utat a kauzális magyarázatok előtt. Marx-szal szólva, az államra emberi szemmel tekintett, s törvényeit az ésből és a tapasztalatból vezette le. A forradalom ideológiája fejeződött ki *John Milton* (1608–1674) írásaiban is, aki az individualizmus és a szabadság, a türelem és a cselekvési szabadság szenvedélyes védelmezője.

A politikai liberalizmus elméletének és a liberális államelméletnek teljes kidolgozását adják *John Locke* (1632–1704) művei. Locke elméletében a természetjog az emberi együttélésnek és az állam megszerződésének az alapja. Az ember természetes állapota nem a vadság és a jogfosztottság, hanem az *egyenlőség* és a *szabadság*. Locke a természetjogból a polgárság két fontos jelszavát vezette le: a szabadsághoz való jogot és a tulajdonhoz való jogot. Az állam alapjául szolgáló szerződés biztosítja az ember e két alapvető természetes jogának elismerését. A tulajdonhoz való jog a munkán alapszik. Az államot szabad emberek megegyezése és szerződése létesítette a szabadság fenntartására. Ahhoz, hogy a szabadság fennmaradjon, el kell választani a törvényhozó hatalmat a végrehajtó és a föderatív (a nemzetközi ügyekkel foglalkozó) hatalomtól. Az államot el kell választani az egyháztól, és nem szabad beavatkoznia a vallási kérdésekbe, amelyek az egyén szabad választására tartoznak.

Így a XVII. század vége felé, a reformáció és az angol forradalom után a világi államelmélet nemcsak megalapozást nyert, hanem nagy lépéseket tett a racionalizálás irányában is, természeti koncepciókra

támaszkodott, amelyek a tudományos vizsgálódás elengedhetetlen előfeltételei. Az állam és a társadalom természetes alakulatok, szükségszerű és változatlan törvények irányítják őket. Új út nyílt meg a közösségi élet jelenségeinek kutatása előtt. Azt a természeti törvényt keresték, amely a legmegfelelőbbben szabályozza az állam életét. E vizsgálódások során megváltozott a természetjog koncepciója; racionalista konstrukcióból a XVIII. század folyamán a természettől fakadó oksági törvény koncepciójává alakult át.

A vizsgálódások, melyek a társadalmakat kormányzó törvények új felfogásához vezettek, összekapcsolódtak az állam és a polgári társadalom közötti különbség egyre világosabb felismerésével; mindebben közrejátszott a természettudományok és a matematikai természetismertet fejlődésének hatása is; a XVIII. század filozófiájában egyre erőteljesebbé válik a pozitivista tudományfelfogás felé mutató tendencia, amely azután döntő hatással volt a szociológia keletkezésére a XIX. században; a XVIII. század meghozza a haladás elméletének felvirágzását, a történelmi folyamat törvényszerűségeinek „felfedezését”, a történetírás és a történetfilozófia fejlődését; a gazdasági tanok tudománnyá alakulnak át; létrejön a látszólag teljesen véletlen jelenségekben törvényszerűségeket kereső statisztika; végül pedig ez a kor az ipari forradalom kora is, ekkor születik meg a tőkés társadalom „szociális kérdése”, új osztálykonfliktusok alakulnak ki. A győzedelmeskedő kapitalizmus gazdasági és társadalmi viszonyainak fejlődése alapján kibontakozó ideológiai áramlatoknak ez az egész komplexusa vezetett el a polgári szociológia létrejöttéhez. Tekintsük át most e folyamat néhány szakaszát.

■ *A természetjogi elmélet fejlődése és változásai*

Grotius műveiben a természetjog filozófiai értelemben szerepel. Grotius isteni és emberi jogot ismert, s ez utóbbin belül megkülönböztette az állam vagy más polgári közösség által alkotott jogot (*ius civile*) és a természetjogot (*ius naturale*). Az emberi természet alapvető vonásának tartotta a társulási hajlamot (*appetitus societatis*); ez alkotja a társadalmi együttélés alapját. Az emberek e természeti hajlamuk által indítatva szerződéssel megteremtik az államot és a többi „*communitas*”-t. Noha az állam és az egyéb közösségek szer-

zódás által létesültek, mégis szükségszerűek, mert megfelelnek az emberi természet törvényeinek. A természetjog tanulmányozása a jogfilozófia tárgya, amely alkalmazhatja az értelmes emberi természet tulajdonságaiból kiinduló dedukció módszerét, vagy keresheti a természetjogot úgy is, mint a különböző társadalmakban alkotott minden jog közös alapját. Így tehát Grotius a jog kutatásán keresztül jelölte ki az utat a szociológiai problémák vizsgálata felé. Szerepe azonban ebben nem merül ki: rámutatott arra is, hogy a közösségnek különböző fajtái vannak. Az állam és az egyház mellett létezik a nemzetközi társadalom is, mivel létezik nemzetközi jog; az állam keretén belül is vannak autonóm társadalmi csoportok, amelyek saját jogot alkotnak. Grotius tehát megkülönbözteti az átfogóbb (nemzetközi) társadalmak által alkotott „*ius latius patens*”-t (tágabb körben érvényesülő jog), az állam által alkotott „*ius civile*”-t, továbbá az egyéb kisebb csoportok által konstituált „*ius arctius*”-t (szűkebb körben érvényesülő jog).³

Grotiuszal kezdődik meg a természetjog tanulmányozása. Ennek további fejlődésére erős hatást gyakoroltak a természettudományok módszerei és koncepciói, Locke filozófiai empirizmusa, mindenekelőtt pedig a newtoni fizikának a természeti törvényekre vonatkozó felfogása. E tendenciák hatására a jogfilozófia tudományosabb formát ölt. Ilyen kérdések vetődnek fel: hogyan magyarázható a társadalmi élet és annak alakulása? milyen tényezők játszanak szerepet az államok keletkezésében és fejlődésében? az ilyen folyamatokat irányító törvények kifejezhetők-e ugyanolyan egzakt módon, mint a fizika törvényei? stb.

George Berkeley (1685–1753) a társadalom keletkezését és működését pszichikus erők mechanikus hatásával magyarázta; a társadalmat tömörítő erő a társas ösztön, a társadalmat bomlasztó erő pedig az egoizmus és az individualizmus; a társadalom addig áll fenn, amíg ezek az erők kiegyenlítik egymást. David Hume (1711–1776) elveti a szerződéselméleteket, amelyek az állam keletkezését az egyesülésből származó előnyök intellektuális mérlegelésével magyarázzák. A filozófusok által a szabadság és egyenlőség állapotaként leírt természeti állapot minden történeti alapot nélkülöző kitalálás, mivel feltételezi, hogy az embereknek a közösségi életről már azt megelőzően volt elképzelésük, hogy hordákban kezdtek volna élni. Hume szerint a kö-

³ Vö. G. Gurvitch: Sociology of Law. London 1947. 63. old.

zösségi élet alapja a családokat összetartó szexuális ösztön; a családok a kölcsönös segítség és rokonszenv révén egyesülnek nagyobb csoportokká. Az együttélést bomlasztó természetes önzés ellensúlyozására erős kormányzatra volt szükség. Tehát a társadalmi életet mindkét elmélet az emberrel veleszületett pszichikus erők működésével magyarázza. Pszichológiai értelmezést találunk *Adam Smith* „Theory of Moral Sentiments” (Az erkölcsi érzelmek elmélete, 1759) című értekezésében is.

Az angol filozófusok műveiben utat tört magának az a felfogás, amely a társadalmi jelenségeket természeti erők hatásából vezeti le. A természetjog racionalista-metafizikai felfogásának teljes háttérbe szorulása a társadalomtudományokban számos mű hatására következett be. Ezek között vezető helyet foglal el *Montesquieu* „De l'esprit des lois” (A törvények szelleméről) című műve (1748). Montesquieu szerint a természetjog nem más, mint szükségszerű viszony. „A törvények, a legtágabb értelemben véve, azok a szükségszerű viszonylatok, amelyek a dolgok természetéből következnek.”⁴ Montesquieu művének óriási hatása volt: azt bizonyította, hogy a tételes törvényeket és az államformákat az embertől független természeti erők határozzák meg, s éppen azáltal magyarázhatók meg, ha visszavezetjük őket ezekre a tényezőkre, amelyek között döntő szerepük van a földrajzi környezet hatásainak. Így a politika alapjává egy olyan tudományt tett meg, amely a természeti környezetnek és a társadalmi feltételeknek az állam és a jog formáira gyakorolt hatását vizsgálja. A társadalmi folyamatokban tehát a tételes törvények másodlagos jelenségek, amelyeket az emberektől független erők határoznak meg. Ez döntő lépés volt a társadalomtudomány megteremtésének útján.

A társadalmi jelenségekre vonatkozó reflexiók fejlődésének egy másik fontos mozzanata volt, hogy a gondolkodók figyelme a spontán folyamatokra és formákra összpontosult. E tendencia kibontakozása szempontjából fontos *Adam Ferguson* két értekezése: „An Essay on the History of Civil Society” (Értekezés a polgári társadalom történetéről, 1766) és „Principles of Moral and Political Science” (Az erkölcsi és politikai tudomány alapelvei, 1792). Ferguson nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a társadalmi életet nem a törvényhozás vagy az államigazgatás formái határozzák meg, hanem természeti erők,

⁴ *Montesquieu*: A törvények szelleméről. I. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó 1962. 117. old.

és kísérletet is tesz az ezeket kutató tudomány alapelveinek megfogalmazására. Ezért egyes történészek őt tartják az első polgári szociológusnak.⁵

A XVIII. században megjelenik tehát a „társadalomtudomány” fogalma. Ezt a polgárság nagyarányú társadalmi fejlődésével és a tudománynak e fejlődésben játszott szerepével magyarázhatjuk. A kereskedelem rohamos fellendülését és a polgárság gazdasági hatalmát eredményező földrajzi felfedezések alapjául a fejlődő természettudomány koncepciói szolgáltak. A természettudományok fejlődése a társadalmi gondolatra is hatással volt. A tudományos nézetek és koncepciók az ideológiai és társadalmi küzdelmek eszközévé váltak. A feudalizmussal végső leszámolásra készülő polgárság ideológusai megfogalmazzák a társadalomtudomány eszméjét, mely tudomány lehetővé tenné a társadalmi erők felhasználását, ahogyan a természettudomány lehetővé tette a természet erőinek hasznosítását. Jellemző ezzel kapcsolatban Condorcet csodálkozása, midőn megállapítja, hogy a társadalmi problémák megoldására nem alkalmaznak tudományos módszereket. A felvilágosodás polgári filozófusai megértették, hogy a polgárság társadalmi-politikai céljai csak a valóság objektív megismerése alapján érhetők el. Ezért lett a materializmus ontológiai teóriájukká, a tudományos kutatás harci jelszavukká, az előítéletek és a teológia elleni küzdelem politikai feladattá, a realizmus pedig e törekvések művészi kifejezőjévé.

A társadalmi élet alakulását meghatározó tényezőket keresve a kutatók először a lelki tényezők, az emberi pszichikum természete felé fordultak. Egyes gondolkodók a demográfiai és biológiai tényezők szerepét is hangsúlyozták. *William Petty*, a Marx által is nagyra becsült angol közgazdász és statisztikus „*Several Essays in Political Arithmetics*” (Néhány értekezés a politikai aritmetika köréből) című művében (1699) a gazdasági jelenségek statisztikai vizsgálatát adta. Elődje, *J. Graunt* kimutatta a halandóság terén érvényesülő statisztikai szabályszerűséget. *J. P. Süßmilch* porosz lelkész a demográfiai szabályszerűségeket vette statisztikai elemzés alá 1741-ben közzétett művében. Ezeket a vizsgálódásokat használta fel *T. R. Malthus* (1766–1834) a társadalmi jelenségek biológiai értelmezését adó pesszimista elméletében. E teória, mint ismeretes, annak kimutatását célozta,

⁵ *H. E. Barnes: An Introduction to the History of Sociology. Chicago 1948. 57. old.*

hogy a kapitalizmus fejlődésével járó negatív jelenségek változhatatlan természeti törvényekből erednek. Malthus két alaptételből indult ki: 1. az emberi élethez táplálékra van szükség, 2. a szenvedély a különböző nemű személyek együttélésében szükségszerű jelenség, és többé-kevésbé a jelenlegi intenzitású marad. A szenvedély jóval erősebb, mint a táplálékszerzésben való ügyesség. Következésképp a népesség növekedése sokkal nagyobb, mint a létfenntartási eszközök termeléséé. Ezen semmiféle társadalmi reform nem változtathat. Egyedül a természet képes a népességnövekedést fékezni – a nyomor, a betegségek, a halandóság stb. révén. Anélkül, hogy részletesen ismertetnénk Malthus elméletét és a vele kapcsolatos mindmáig eleven vitákat, csak arra mutatunk rá, hogy erősen hatott a társadalmi gondolkodás további fejlődésére a biológiai erők szerepének hangsúlyozásával a társadalmi folyamatokban.

Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy az említett szerzők voltak az egyedüliek, akik így értelmezték a társadalmi folyamatokat. A korabeli irodalomból itt csak azokat a műveket említettük, amelyeket később a legfontosabbnak tekintettek.

A pszichológiai és biológiai teóriák mellett a XVIII. században olyan elméletekkel is találkoztunk, amelyek a társadalmi jelenségeket a földrajzi jelenségekkel hozták összefüggésbe. E gondolat nagy úttörője Montesquieu volt. A XVIII. század eredményeit foglalta össze és új távlatokat nyitott *Karl Ritter* „Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte der Menschen” (A földrajz viszonya az emberek természetéhez és történetéhez, 1818) című művében.

Fő vonalaiban így alakult tehát a természetjog elméletének fejlődése, a metafizikai spekulációktól a természetjogot a jelenségek és tulajdonságok szükségszerű kapcsolatának tekintő tudományos felfogásig; s az emberi természet fogalmának fejlődése: az embert a francia felvilágosodás filozófiája és társadalmi gondolkodása a természet részének tekintette. A felvilágosodás korának társadalomelméletei abból indultak ki, hogy a társadalom lényegének megértéséhez az emberi természet vizsgálatán át vezet az út. Ez a társadalom atomisztikus felfogása volt: a társadalmat úgy fogta fel, mint az individuális jegyek összegét. A társadalmat nem tekintette önálló realitásnak, s ontológiáját az individuális lét vizsgálatára vezette vissza.

Látjuk tehát, hogy a természetjog-elmélet következményeiben szerfölött gyümölcsözőnek bizonyult. Elvezetett a kérdésfeltevéshez: milyen, az emberi akarattól független erők irányítják a társadalom

életét, s noha a kérdésre kezdetben metafizikus válaszokat adtak, már ez is igen sokat jelentett. Annál is inkább, mert az európai társadalmak és kultúrák általános fejlődése – a gyarmatosítás és az egyre újabb földrajzi felfedezések nyomán – nemcsak a világszemlélet elvilágiasodásához, hanem relativizmushoz, a népek és társadalmak összehasonlító vizsgálatához is vezetett. Egyre erősebben jelentkezett az egzakt tudományok, elsősorban a newtoni fizika hatása is.⁶

■ *A haladás elmélete és a történetfilozófia*

A gazdasági életben végbemenő gyors változások, a gyarmatosítás és a primitív kultúrákkal való érintkezés – más tényezőkkel együtt – felvetette a kérdést: törvényszerűek-e a társadalomban bekövetkező változások, van-e határozott irányuk, a társadalom tökéletesedéséhez vezetnek-e? Így született meg a haladás elmélete és a történetfilozófia. A haladás eszméjét az újkorban *Bernard de Fontenelle* fogalmazta meg határozottan a „Digression sur les anciens et sur les modernes” (Elmélkedés a régiekről és a modernekről, 1688) című értekezésében, de csupán a „régiek” (*les anciens*) és „modernek” (*les modernes*) között folyó nagy vitában – amelyben sok író is részt vett – lépett fel először *Charles Perrault* „Parallèles des anciens et des modernes” (Párhuzamok a régiek és a modernek között, 1688–1690) című művében azzal a tézissel, hogy kora nemcsak egy szinten áll az ókori civilizációval (amelyet az emberi fejlődés csúcsának tartottak), hanem sok tekintetben felül is múlja azt. Mindketten rámutattak a tudomány és technika terén elért haladásra és arra, hogy e területeken további hatalmas fejlődés várható. A XVIII. században a haladástudományt átvették a felvilágosodás filozófusai; egyik fő jelszavukká, az új társadalmi-politikai rendszerbe vetett hitük kifejezőjévé vált. Különösen *Helvetius* hirdette szenvedélyesen, hogy az ember lehetőségei a tökéletesedésre korlátlanok, és a tökéletesség elérésének útja a felvilágosodás és a racionális nevelés.

A haladás filozófiája a társadalmak jövőjének és fejlődésük céljának kérdéseit boncolta, nem érve be a teológia válaszaival. A természetjog elmélete itt is éreztette hatását. Az a meggyőződés, hogy a társadalmi

⁶ Lásd *Histoire générale des civilisations*. V. köt.: Le XVIIIe siècle. Párizs 1953. 16–57. old.

élet nem a szabad emberi cselekvésekből következő véletlenek halma-za, hanem az emberi természetből fakadó törvények működésének eredménye, természetszerűen vezetett ahhoz a nézethez, hogy az emberiség egész történetét törvények határozzák meg. Ezt a felfogást foglalta koherens történetfilozófiai rendszerbe *Giambattista Vico* olasz gondolkodó. „Az új tudomány” (1726) című műve döntő jelentőségű a szociológia kialakulása szempontjából. Az „új tudomány” alapja a társadalmi fejlődés törvényszerűségének és a történelmi folyamat egységének eszméje. Az emberiség története – a különböző korokban különféle képp lezajló események végtelen sokasága ellenére – egyetlen folyamat, amely állandó és változatlan törvények szerint megy végbe. Itt nem érdekelnek bennünket e filozófia részletei, azok a korszakok, azok a fejlődési perspektívák, amelyeket Vico felvázolt, mivel nem az általa felvetett probléma megoldásáról, hanem – a kor más gondolkodói által is felismert – jelentőségének hangsúlyozásáról van szó. 1734-ben jelent meg Montesquieu „*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*” (Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól) című könyve. A kauzalitás szempontját vezette be Voltaire is az „*Essais sur les mœurs et l'esprit des nations*” (Értekezések a nemzetek erkölcséről és szelleméről, 1756) című művében, azt bizonyítva, hogy a történelem meghatározott természeti okoktól függ.

Az emberiség történetét általános fejlődéstörvényeinek szempontjából vizsgáló történetfilozófia óriási hatást gyakorolt a kor történetírására. Németországban egész sor történész lép fel saját történetfilozófiai koncepciókkal. *Isaak Iselin*, az „*Über die Geschichte der Menschheit*” (Az emberiség története, 1764) című mű szerzője, *L. Schlözer*, *J. Ch. Adelung*, *J. Wegelin* és más történészek, több-kevesebb sikerrel, a történelmet okok és következmények láncolataként törekedtek bemutatni. De a német történetfilozófia voltaképpen megteremtője, Hegelnek e téren legkiemelkedőbb elődje *Gottfried Herder*, az „*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*” (Gondolatok az emberiség történelmének filozófiájáról, 1784–1787) című többkötetes mű szerzője. Herder szerint túl azon, hogy az egyes történeti események között oksági kapcsolat van, az egész történelem is egy törvény szerint alakul. Ez a törvény az általános természettörvények része, mivel az ember is a teremtés része, s ennél fogva legvadabb kicsapongásaiban és szenvedélyeiben is nem kevésbé szép és tökéletes törvényeknek engedelmeskedik, mint amelyekhez az égen és földön mozgó testek

igazodnak. Az egész világ a természet törvényeinek van alávetve, és ez alól az emberiség sem kivétel.⁷ Herder történetfilozófiája optimista. Szerinte az emberiség története lényegében véve az ész és az igazságosság előretörése, s a cél, amely felé az emberiség tart, a humanitás eszméjének maradéktalan megvalósulása, az ember szellemi és erkölcsi erőinek teljes kibontakozása.

Ám a haladás elmélete annak a filozófusnak és tudósnak a műveiben forrt a legteljesebb egységbe a történetfilozófiával, aki közvetlen hatást gyakorolt Comte-ra is: *J.M. Condorcet*-nek, az „*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*” (Az emberi szellem haladásának vázlatos történeti képe, 1794) szerzőjének műveiben. Condorcet annak kimutatását tűzte ki feladatául „a gondolkodás és a tények alapján”, hogy „az emberi képességek fejlődésének nincs határa, az ember lehetőségei a tökéletesedésre korlátlanok, előrehaladása független minden hatalomtól, amely azt fékezni törekedne, s egyetlen határa ama égitest létezésének vége, melyre a természet vetett benünkét”⁸. Az emberiség történelmét Condorcet az emberi szellem előrehaladásaként ábrázolta, amelynek hajtóerői az emberi nem szükségletei. Az emberiség e fejlődési folyamat során alsóbb szakaszokból belőlük kinövő magasabb szakaszokba lép. A felvilágosodás és a forradalom megnyitja az ész uralmának korát, s ez meghozza az ember számára a fizikai, erkölcsi és intellektuális tökéletességet s a társadalmi igazságosság megvalósulását.

A történetfilozófia a szociológia megjelenését közvetlenül megelőző láncszem. A XIX. században egyébként a szociológiával párhuzamosan fejlődik, sőt egyes tudománytörténészek egyszerűen azonosították e két területet. Így pl. Barth a „*Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*” (A történetfilozófia mint szociológia) címet adta szociológiatörténeti vázlatának. Ez nem volt véletlen, hiszen a történetfilozófia vetette fel azokat a kérdéseket, amelyeket a szociológia tudományos módszerekkel igyekezett megoldani, mielőtt a maga sajátos problematikáját kialakította volna.

⁷ *G. Herder: Sämtliche Werke. 1928–1930. IV. köt. 277. old.*

⁸ *J.M. Condorcet: Szkic obrazu postępu ducha ludzkiego poprzez dzieje. Varsó 1957. 5. old.*

A társadalmi teóriáknak ebben az együttesében, amelyek kedvező szellemi légkört teremtettek az önálló társadalomtudomány kialakulása számára, nagy szerepet játszott a politikai gazdaságtan is. *Antoine de Montchrestien* már 1615-ben megjelentette „*Traité de l'économie politique*” (Politikai gazdaságtani értekezés) című művét. Angliában *Thomas Mun* 1664-ben tette közzé „*Englands Treasure by Foreign Trade*” (Anglia kincse a külkereskedelemből) című művét. Németországban 1688-ban jelent meg *J. J. Becher* „*Politischer Discours von eigentlichen Ursachen des Aus- und Abnehmens der Städte, Länder und Republicken*” (Politikai értekezés a városok, tartományok és államok felemelkedésének és hanyatlásának igazi okairól) című műve. Ezek voltak a merkantilisták legkiemelkedőbb közgazdasági értekezései. A merkantilizmus a kereskedelmi burzsoázia kialakulásának nagy korszakát jellemző közgazdasági doktrína, amely a gazdaság fő forrását az aktív kereskedelmi mérlegben látta. „Azzal az ürüggyel, hogy ők csak a nemzet gazdagságát és az állam segélyforrásait viselik a szívükön, a valóságban a tőkésosztály érdekeit és általában a meggazdagodást nyilvánítják az állam végső céljának” – írta Marx a merkantilista rendszerről.⁹ Hozzájuk képest a fiziokraták nagy lépéssel jutottak előre: „nagy érdemük elsősorban az” – megint csak Marx szavait idéve –, hogy az értéktöbblet eredetét keresve „a kereskedelmi tőkéből, amely kizárólag a forgalom területén működik, visszatértek a termelő-tőkéhez” s ezáltal lerakták a tőkés termelés elemzésének alapjait.¹⁰ A fiziokraták közgazdasági tanai rendkívül nagy jelentőségűek a társadalmi gondolkodás fejlődése szempontjából. Mindenekelőtt következetesen alkalmazták a természetjog elveit a gazdasági jelenségek vizsgálatára és kimutatták, hogyan vezetnek az emberi természet tulajdonságai és törvényei a gazdasági élet törvényszerűségeihez. *Mercier de la Rivière* fogalmazta meg a híres tételt, amely nemcsak a liberális közgazdaságtannak, hanem a liberális társadalomelméletnek is fő posztulátumává vált: „A rend lényegéhez tartozik, hogy az egyén személyes érdeke sohase legyen elválasztható a közérdektől, és éppen ez az, ami a szabadság uralma alatt megvalósul. *A világ ekkor önmagától halad előre.* Az élvezetvágy mozgásba hozza a társadalmat, és ez

⁹ *Marx*: A tőke. III. köt. Budapest 1967. 753. old.

¹⁰ Uo. 752. old.

a mozgás a lehető legtökéletesebb állapot felé tartó állandó tendenciává alakul át.”¹¹ A fiziokraták szerint a termelést, a javak körforgását és a fogyasztást az emberi természetből eredő törvények irányítják, tehát az egyéni törekvéseket nem kell gátak közé szorítani, minthogy e törvények működése az egyéni érdekek követésén át alakítja a társadalmi élet egészét mindenki számára a legkedvezőbben. A fiziokratáktól származik a *laissez faire* híres jelszava is.

A tudományos közgazdaságtan megteremtése felé a következő lépést *Adam Smith* tette „A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata” (1776) című művében. Ez a könyv a klasszikus közgazdaságtan csúcspontja. *Smith* elmélete a munkamegosztásról, a produktív munkáról, értékelmélete stb. nagy hatást gyakorolt a közgazdaságtan és a társadalmi gondolkodás további fejlődésére. A közgazdaságtan mint a gazdasági jelenségekkel és folyamatokkal foglalkozó, módszertanilag érett tudomány tehát rendkívül fontos eleme volt annak a szellemi légkörnek, amelyben mintegy hetven év múlva megszületett a szociológia.

■ *A szociális kérdés és a megoldására tett kísérletek*

Hiba lenne, ha a társadalmi gondolkodás fejlődését az eszmék és elméletek olyan fejlődéseként képzelnénk el, amely a gondolkodás spontán átalakulásaiból és logikai folytonosságából következik. A társadalmi teóriák mindig az egyes történeti korok gyakorlati problémáinak megoldására tett kísérletekből születtek. Természetesen a gondolkodók a felvetődő kérdéseket mindenkor a múltból öröklött fogalmi apparátussal próbálták megoldani, s csak amikor ez elégtelennek bizonyult, változtatták meg, javítottak rajta és alkottak újat. Ebből adódik a társadalomelméletek fejlődésének folytonossága.

A kapitalizmus és a rá jellemző társadalmi viszonyok fejlődésének elmaradhatatlan kísérője a kritikai gondolat. Ez kezdetben különféle utópiák formájában jelentkezett, *Morus Tamás* „Utópiá”-jától (1516) a XVIII. századi racionalista szocialista utópiáig. Ezek kimutatták, hogy a kialakuló új rend a dolgozók elnyomásának új formáit hozza magával, s a születési arisztokráciát a vagyon arisztokráciájával váltja

¹¹ Lásd *Gide–Rist: Histoire des doctrines économiques*. Párizs 1926. 12. old.

fel. Az utópiák, tervezeteket dolgozva ki az egyenlőtlenségtől és kiszármányolástól mentes társadalmi berendezkedésre, új megvilágításba helyezték a társadalmi rend problémáját. Szemben a teológiai elméletekkel, melyek azt hirdették, hogy a társadalmi és gazdasági hierarchia változhatatlan, mert a Teremtő rendelése, szemben azokkal is, akik szerint ez a rend a változhatatlan emberi természetből ered, az utópiák felállították azt a tézist, hogy a társadalmi rend az ember műve és általa megváltoztatható. Az igazságos társadalmi rend alapelveit szinte valamennyi utópia az értelmes emberi természetre vonatkozó reflexiókból igyekezett levezetni. A XVIII. századi utópiák a fennálló társadalmat ésszerűtlennek és erkölcstelennek minősítették, és arra törekedtek, hogy megtalálják az ésszerű, igazságos, az ember racionális lényegével összhangban álló berendezkedést.

A XVIII. század második felében Angliában a termelésben nagy fordulat következik be, amelyet a tökéletesebb gépek bevezetése – elsősorban a textiliparban –, a gőzgépek elterjedése, a kohászat és a vasfeldolgozás tökéletesedése stb. idézett elő. Ez az ipari forradalom néven ismert fordulat a feudális társadalom tőkés társadalommá való végleges átalakulásának alapjává lett. Együtt járt vele az ipari burzsoázia társadalmi szerepének nagyarányú megnövekedése és egy új társadalmi osztály, az ipari proletariátus megszületése. Ennek az osztálynak a létrejötte fontos láncszem volt az újkori társadalmak átalakulási folyamatában. A történelem színpadán a forradalom fenyegetését hordozó társadalmi erő jelent meg. A proletariátus az ipari burzsoázia osztályával együtt keletkezett, létszáma együtt növekedett annak hatalmával, s létezésének kezdetétől fogva éles osztályharcban állt vele. Ebből az antagonizmusból született meg az újkori társadalom legfontosabb problémáinak új megfogalmazása. A francia forradalom előtti időkben a társadalmi problematikát az állam, a politikai berendezkedések kérdéseire vezették vissza: a korabeli teoretikusok és reformerek feladatukat az államrend olyan formáinak felkutatásában látták, amelyek összhangban állnak minden ember természetével. A forradalom tapasztalatai és az azt követő fejlődés nyomán a közgazdászok, politikusok és filozófusok tudatára ébredtek annak, hogy az igazi okok mélyebben fekszenek: a társadalom osztályszerkezetében, az osztályok és csoportok egymáshoz való viszonyában, ellentétes gazdasági és társadalmi érdekeikben. Ez a felismerés óriási hatást gyakorolt a majdani szociológia problematikájának kialakulására.

A kérdést a XVIII. és XIX. század fordulóján az utópikus szocialisták

és kommunisták fogalmazták meg. A forradalom alatt lépett fel *Gracchus Babeuf*, a proletariátus első politikai képviselőjeként számon tartott kommunista Egyenlők Összeesküvése teoretikusa és szervezője. Nézeteinek magva az a tétel, hogy a társadalmi rend lényegét nem a politikai formák határozzák meg, hanem az osztályok közötti gazdasági viszonyok rendszere. Az angol *Charles Hall*, a „The Effects of Civilization on the People in European States” (A civilizáció hatása az emberekre az európai államokban, 1805) című értekezés szerzője, az elsők egyike volt az utópikus szocialisták között, aki világosan felismerte, hogy az iparosodott társadalom lényegi kérdése: a tulajdon és az egyes osztályok részesedése a nemzeti jövedelemből. Hangsúlyozzuk Ricardo műveinek hatását is, aki rámutatott, hogy a tőkések és a bér munkások között alapvető érdekellentét van.

A XIX. század első évtizedeiben fejlődésnek indul a munkásmozgalom. Már az Egyenlők Összeesküvésében is vettek részt munkások, de csak az angol géprombolók mozgalma, az ott később kialakult munkásszervezetek és a franciaországi radikális egyesületek révén vált világgossá a közvélemény előtt az osztályharc problematikájának realitása és jelentősége. Ebben a helyzetben számos gondolkodó készít terveket a termelési eszközök társadalmi tulajdonán és a kizsákmányolás megszüntetésén alapuló szocialista társadalmi rend megszervezésére. A XVIII. század politikai ideológiái nem állták ki az élet próbáját. Az állampolgárok politikai és jogi egyenlőségének deklarálása nem szüntette meg a társadalmi bajokat, csak még inkább hangsúlyozta a társadalmi egyenlőtlenség igazi alapját, a vagyoni egyenlőtlenséget. Az alkotmányoknak és a politikai-jogi rendszer formáinak megváltozása nem váltotta be a Condorcet-féle ideológusok reményeit.

Így jobban megértjük, miért foglalkoztatta annyira a pozitív társadalomtudomány eszméje a korabeli gondolkodókat, köztük is a nagy utópistát, *Saint-Simont*, akivel a szociológia mint tudomány fejlődésének tárgyalását kezdjük majd. Az ő művében találkoztak össze ugyanis a polgári gondolkodás fejlődésének az előző századokban kibontakozó alaptendenciái. Saint-Simon tudatában volt annak, hogy a társadalom nem az állampolgároknak meghatározott jogi-politikai rendszer által összefogott összessége, hanem a politikai formáktól független gazdasági és társadalmi viszonyok között élő közösség, amelynek öntörvényű történelmi fejlődése van. Saint-Simon gondolataiban a Hume, D'Alembert, Condorcet, Laplace által kifejlesztett pozitivisták tudományfelfogás fejlődött tovább. A szociológia születése szorosan összekapcsoló-

dott a pozitivistá tudományelmélet fejlődésével. Saint-Simon is azt hirdette, hogy a társadalmi élet törvényeit ugyanolyan módon kell megismerni, mint a természet törvényeit, s e törvényeket kell a társadalom racionális átalakításának s a kormányzás technikájának alapjává és eszközévé tenni. Azok közé a francia gondolkodók közé tartozott, akik az *ancien régime* összeomlása és az egyház mint szervezőerő jelentőségének hanyatlása után tudományos módszerekre támaszkodva kerestek új alapelveket. Ő vetette fel teljes határozottsággal, hogy meg kell alkotni a társadalommal foglalkozó tudományt mint a politika alapját, s ez a tudomány arra hivatott, hogy a társadalom struktúráját és fejlődését vizsgálja. A társadalmat úgy fogta fel, mint a társadalmi életnek és jelenségeinek természetes egészét, amely független az egyén akaratától és individuális törekvéseitől.

Hosszú fejlődésfolyamat eredményeként tehát a polgári gondolkodók megfogalmazták a követelményt: ki kell dolgozni a társadalom tudományát, amely ugyanúgy lehetővé tenné a társadalmi és politikai kérdések megoldását, ahogyan a természettudományok és a műszaki tudományok a termelés és a közlekedés kérdéseinek megoldását. A szociológia problematikája hosszú időn át érlelődött. Elszórt elemeit az ókortól kezdve sok gondolkodó műveiben megtaláljuk. Problémáinak érett megfogalmazása azonban, amelyre a XIX. század első felében került sor, a tőkés társadalomban végbemenő folyamatoknak, e társadalom intellektuális légkörének, valamint tudományos és társadalmi törekvéseinek következménye.

II.

A SZOCIOLÓGIAI ELMÉLET ELEMEI SAINT-SIMON NÉZETEIBEN

Az előző fejezetet azzal a következtetéssel zártuk, hogy Saint-Simon nagy szerepet játszott a szociológia, mint a spontán társadalmi folyamatokkal és a spontán alakuló társadalmi formákkal foglalkozó tudomány kiindulópontjainak és feladatainak megfogalmazásában. Próbáljuk meg tehát e gondolkodó gazdag eszmei hagyatékából kiemelni annak az elméletnek az elemeit, amelyet szociológiai elméletnek nevezhetünk. Ahhoz azonban, hogy akár általánosságban is érzékeltes-sük, milyen társadalmi és kulturális kontextusban bontakoztak ki ezek az eszmék, röviden át kell tekintenünk a korabeli társadalmi gondolkodás irányzatait.

Saint-Simon élete arra az időszakra esik, amikor Franciaország a politikai rendszerek valóságos laboratóriumává válik – az *ancien régime* monarchiájától a különböző alkotmányos és köztársasági berendezkedéseken, valamint a császárságon át a Bourbon-restaurációig –, amikor új jogot és közigazgatási rendszert vezetnek be, s az ország a nagyarányú politikai expanzió és az ipari fejlődés korát éli.

Saint-Simon tanai részét alkotják egy nagy szellemi mozgalomnak; egyikét a korabeli francia társadalmi gondolkodás irányzatainak. Sematikusan négy irányzatot különböztethetünk meg: az arisztokratikus-rojalista, a liberális-alkotmányos, a demokratikus-köztársasági és a szocialista irányzatot.

Az emigrációban és a restauráció idején kidolgozott konzervatív doktrínák megalkotói közül kiemelkedik *de Bonald*, *de Maistre* és *Montlosier*. Ők elsősorban a francia felvilágosodás társadalomfilozófiáját támadták, amely a forradalom ideológiájává vált. Bonald igyeke-

zett megdönteni. Rousseau társadalomelméletét, és a politikai rend hagyományos koncepcióját védelmezte. Az egyén szabadsága, a politikai jogok és a demokratikus szabadságjogok megsemmisítik a társadalom egységét. Az egyéni értelem és az emberi természet társadalmi eredetű, és az ember csak meghatározott rendű társadalomban elhelyezve válik társadalmi lénnyé. A társadalom keletkezése csak isteni beavatkozással magyarázható. A vallás a társadalom fő összetartó tényezője, mivel fékezi az egyének ösztöneit és veszedelmes szenvedélyeit. Bonald tradicionalista álláspontonról támadta a hatalommegosztás montesquieu-i elméletét; szerinte az állam élén szuverén uralkodónak kell állnia, aki a nemességre támaszkodva kormányozza az alávetett népet.

A felvilágosodás társadalomfilozófiájának, különösen pedig az atomisztikus társadalomfelfogásnak fő ellenfele de Maistre volt. Legfontosabb érve az volt, hogy a társadalmi és politikai intézmények feltételei az egyéni tulajdonságok keletkezésének és formálódásának, következeképp a társadalmi szerződés teóriája képtelenség, mivel az emberek csak akkor képesek szerződések kötésére, ha már hosszabb ideje közösségben éltek. A társadalom a Gondviselés alkotása, és csak az változtathatja meg. Az intézmények értékkritériuma életkoruk, mint-hogy ebben a Gondviselésnek fenntartásukra irányuló akarata nyilvánul meg. Figyeljünk itt a társadalomnak az egyénnel szembeni primátusára és a vallási elemeknek a társadalom megszerveződésében játszott nagy szerepére; ezeket a gondolatokat megtaláljuk majd Saint-Simonnál, Comte-nál és más pozitivistáknál is.

A konzervatív elméletekkel szemben állottak a liberális-alkotmányos koncepciók, amelyek fő képviselője a politikában *Benjamin Constant*, a közgazdaságtanban pedig *Jean Baptiste Say*. Constant az egyén szabadságát az állam és a politika legfőbb céljának tekinti. Szabadság-koncepciója azonban már más, mint a XVIII. századi filozófusoké. Szabadságon az egyéniség győzelmét érti mind a hatalom felett – amely zsarnoksággal kíván kormányozni –, mind pedig a tömegek felett, amelyek a kisebbséget a többség igájába akarják hajtani. A zsarnokság semmilyen jogra nem hivatkozhat – a többségnek viszont jogában áll a kisebbséget a rend tiszteletben tartására kényszeríteni. Mindaz azonban, ami nem ütközik a közrendbe, mindaz, ami az egyén belső életszférájához tartozik, mint pl. meggyőződései, mindaz, ami meggyőződéseinek hirdetésében nem sérti embertársait – akár úgy, hogy fizikai erőszakra hív fel, akár úgy, hogy megtiltja az

ellenkező meggyőződések hangoztatását –, továbbá mindaz, ami az ipar terén megengedi a versenytársnak a szabad cselekvést – mindez egyéni, és jogszerűen nem vethető a társadalom uralma alá. Ennélfogva a szabadság nem más, mint a hatalom korlátozása a jog által, az az állapot, amikor az ember csupán a jognak van alávetve, szabadon nyilváníthatja véleményét szóban és írásban, szabadon választja és gyakorolja foglalkozását, szabadon rendelkezhet tulajdonával, élhet az egyesülési szabadsággal és a mozgásszabadsággal stb. A hatalom a népé, ennélfogva csak az gyakorolhatja, akire a nép ráruházta. A hatalom határait az igazságosság és a jog szabja meg, s egy egész nemzet akaratára sem teheti igazságossá azt, ami igazságtalan. Constant kereste a szabadság intézményes biztosítékait, és ezeket az alkotmányos jogokban, a közvéleményben, különösen pedig a sajtószabadságban látta.

A republikánusok és a demokraták nem játszottak nagyobb politikai és társadalmi szerepet a franciaországi politikai és társadalmi életben egészen a húszas évekig, amikor a reakciónak a konstitucionalisták felett aratott győzelme maga után vonta a republikánus szövetségek megerősödését.

A szocialista tanok a klasszikus közgazdaságtan és a liberális társadalomelmélet kritikáját hozták, leírták és feltárták az ellentmondásokat e teóriák és a valóságos folyamatok között. Említettük már az Egyenlők Öszeesküvését; történetét *Filippo Buonarrotti* írta meg. („Histoire de la Conspiration de l'égalité”, 1828). Buonarrotti a forradalom korának szocialista koncepcióit kapcsolja össze a XIX. század elején kibontakozó szocialista mozgalmakkal. A század első éveiben kezdte meg írói munkásságát *Charles Fourier* is.

A politikai és ideológiai küzdelmeknek ebben a légkörében formálódtak Saint-Simon eszméi.

■ *Élete és művei*

Claude-Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon (1760–1825) olyan gondolkodó volt, aki rendkívül éles szemmel vette észre és pregnáns formában fogalmazta meg a forradalom utáni korszak sajátos problémáit, s fáradhatatlanul dolgozott egy olyan új társadalmi rend programjának kidolgozásán, amely az emberiség boldogságát hivatott biztosítani. Gondolatainak fejlődése szorosan összefonódott e viharos kor történetével. Szabadulni igyekezett a társadalmi problémák metafizi-

kai és utópisztikus megközelítésétől, átértékelte a tudományos társadalomkutatás lehetőségét és hangsúlyozta szükségességét, bírálta a kialakuló tőkés rendet és nagyszabású társadalomjavító koncepciókat vázolt fel, de mindent összevéve nem teremtett tudományt, s a reformok útját sem mutatta meg.

Saint-Simon régi arisztokrata családból származott, amely eredetét egészen Nagy Károlyig vezette vissza. Korán jelét adta intellektuális érdeklődésének, de a hagyománynak megfelelően 17 éves korában belépett a hadseregbe. 1779-ben katonai expedícióval Amerikába ment, ahol részt vett a gyarmatok forradalmában Anglia ellen. Röviddel Franciaországba való visszatérése után kilépett a hadseregből, és európai körútra indult. 1789-ben tért vissza hazájába. A forradalom alatt lemondott címeiről és előjogairól; 1791-től spekulációkba kezdett az emigránsoktól elkobzott javakkal, és jelentős vagyont gyűjtött. A *terreur* alatt letartóztatták, de Robespierre uralmának megdöntése után szabadon engedték. Ekkor újból különféle vállalkozásokba kezdett, majd a tudományos és filozófiai munkának szentelte magát. Szerzett vagyonát felhasználva, szalonjában tudósokat gyűjtött maga köré, és a velük folytatott vitákban egészítette ki rendszertelen műveltségét. Ez az életmód azonban anyagilag gyorsan tönkretette. 1805-től kezdve állandó nyomorban élt. Napóleon bukása után helyzete a bankárokkal kötött szerződések révén átmenetileg megjavult, de már 1823-ban öngyilkossággal próbált szabadulni a nyomorból. Végül életének utolsó éveiben, tanítványaitól körülvéve, elviselhető anyagi helyzetbe került.

Szellemi fejlődése ugyanolyan nyugtalan és rendezetlen, mint egész élete. Első műveiben az ideális társadalmi-politikai rend képét rajzolja meg. Ide tartoznak következő írásai: „*Essai sur l'organisation sociale*” (Értekezés a társadalom szervezetéről), „*Lettre aux Européens*” (Levél az európaiakhoz), „*Lettre d'un habitant de Genève à l'Humanité*” (Egy genfi lakos levele az emberiséghez), továbbá „*Lettre d'un habitant de Genève à ses contemporains*” (Egy genfi lakos levele kortársaihoz). Ezek a művek mind 1803 előtt íródtak.¹ A bennünket érdeklő eszmék közül már ezekben feltűnik Saint-Simon alapgondolata, nevezetesen az, hogy a modern emberiség életének megszervezésében a tudományt illeti a vezető hely. 1807-ben jelenik meg „*Introduction aux travaux scientifiques du XIX. siècle*” (Bevezetés a XIX. század

¹ Saint-Simon műveinek ezt a sorrendjét J. E. Grabowski „Saint-Simon” című művéből merítettük (Varsó 1936. 11. old.). Az alábbi idézetek jelentős részét szintén Grabowski műve nyomán adjuk.

tudományos munkálataiba) című műve, 1808-ban pedig „Lettres adressées au Bureau des Longitudes” (Levelek a Mérésügyi Hivatalhoz), ezek összefüggő egésznek alkotnak, melyben kifejti az enciklopédikus filozófia megteremtésének szükségességét. Számos kisebb mű, levél és röpirat után 1813-ban írta meg „Mémoire sur la science de l’Homme” (Emlékirat az emberrel foglalkozó tudományról), valamint a „Travail sur la gravitation universelle” (Tanulmány az általános nehézkedésről) című művét, amelyet kéziratban terjesztett. A következő évben publikálta „De la réorganisation de la Société Européenne, ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l’Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale” című művét (Az európai társadalom újjászervezése, avagy az európai népek egyetlen politikai testté való összehívásának szükségessége és eszközei, mindegyik nép nemzeti függetlenségének megőrzésével), amelyet tanítványával, A. Thierryvel közösen írt. Tanítványaival együttműködve adta ki 1817–1818-ban „L’Industrie, ou discussions politiques, morales et philosophiques, dans l’intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendants” (Az iparozás, avagy politikai, erkölcsi és filozófiai fejtegetések, valamennyi hasznos és független munkával foglalkozó ember érdekében) című művét, 1819–1820-ban pedig „L’Organisateur” című folyóiratát, amely az iparosítás problémáival foglalkozik. Ezután írta és adta ki a „Système industriel” (Az iparszerű rendszer) című művét. Végül életének utolsó éveiben jelentek meg „Catéchisme des industriels” (Az iparszerűek katekizmusa) és „Nouveau Christianisme” (Új kereszténység) című munkái.²

Saint-Simon gondolatvilága nem egységes. Igaz, végigvonul rajta néhány alapprobléma, de a szerző ezeket életének különböző korszakaiban különféle képpen oldja meg, változtatja nézeteit és meggyőződéseit, elveti a soha meg nem valósult tervezeteket, s így az életmű nem alkot rendszeres, rendezett egészet.³ Ez is magyarázza, hogy munkásságát különböző szerzők különféle képpen ítélték meg. Néme-

² A művek jegyzékét és kiadásuk időpontját közli J. E. Grabowski: Id. mű, 360–377. old.

³ Durkheim írja „Le socialisme” című művében (Párizs 1928. 123–124. old): „Műveinek külső formája szintén hozzájárult ahhoz, hogy a közvélemény elfordult tőle. Életműve füzetek, brosrák megszámlálhatatlan sokaságából, valamint alig körvonalazott, de soha el nem készült művek tervezeteiből áll. A szerző párhuzamosan vagy egymást követően a legkülönbözőbb kérdéseket tárgyalja bennük, csillagászatról politikára, kémia- és pszichológ-

lyek számára utópikus szocialista, mások szemében a polgárság ideológusa, megint mások a misztikus mintapéldányát látják benne, a gonoszkodó Pareto pedig egyenesen olyan gondolkodónak tartja, akit nem kell komolyan venni.⁴ Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány”-ban a kritikai-utópikus szocializmus rendszereinek megalkotói között Fourier-val és Owennel egy sorban említik. „A tőke” III. kötetében Marx már másként kezeli és ezt írja róla: „Nem szabad megfélemedeznünk arról, hogy Saint-Simon csak legutolsó művében, a »Nouveau Christianisme«-ben lép fel kifejezetten a dolgozó osztály szószólójaként, és csak ott jelenti ki, hogy törekvésének végső célja ennek az osztálynak a felszabadítása. Valamennyi korábbi írása valójában csak a modern polgári társadalom dicsőítése a feudális társadalommal szemben, illetve a gyárosok és bankárok dicsőítése a napóleoni idők marsalljaival és törvénygyártó jogászaival szemben. Mily nagy a különbség Owen ugyanazon időből származó műveihez képest!”⁵ Engels, aki „A tőke” III. kötetét sajtó alá rendezte, ehhez fűzött jegyzetében rámutat, hogy Marx ezt az értékelést a volt saint-simonistáknak a második császárságban játszott szerepe hatására fogalmazta meg, és a kézirat átdolgozása esetén feltétlenül módosította volna: „Marx később csak csodálattal beszélt Saint-Simon lángeszéről és egyetemes tudásáról”. Engels az „Anti-Dühring”-ben nagyra értékeli Saint-Simont, kiemelve azokat az eszméit, amelyeket később a szocialisták továbbfejlesztettek, és hangsúlyozza érdemeit a történelem tudományos megalapozása terén. „... Saint-Simonnál a pillantás zseniális széleskörűségét fedezzük fel, amelynek folytán a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi, nem szigorúan gazdaságtani gondolata csírájában már megvan nála.”⁶

Roger Garaudy olyan gondolkodónak mutatja be Saint-Simont, aki elsősorban a polgárság ideológusa volt.⁷ Szerinte Saint-Simon fő célja

giára ugorva át, olyan kedvteléssel ismételve önmagát, amelyhez csak a tárgyától való folytonos eltérés kedvelése fogható. Az elme ezért hamar elfárad gondolatainak követésében, amelyek hol egy helyben forognak véget nem érő parafrázisokban, hol pedig – épp ellenkezőleg – szédítő sebességgel száguldanak korokon és világokon keresztül, elveszve a folya matosságuk látszatát fenntartani kívánó fordulatokban.”

⁴ V. Pareto: Les systèmes socialistes. Párizs 1926. II. köt. 193. old.

⁵ Marx: A tőke. III. köt. 589. old.

⁶ Marx–Engels Művei 20. köt. Budapest 1963. 254. old.

⁷ R. Garaudy: Les sources françaises du socialisme scientifique. Párizs 1949. 89. old.

az volt, hogy kellő szervezettséget vigyen a kapitalizmusba. Ezzel szemben Volgin a Saint-Simon válogatott műveinek orosz kiadásához írt előszavában úgy foglal állást, hogy Saint-Simon nem tekinthető a polgárság ideológusának, s nagy érdemei vannak a szocialista gondolat fejlődésében mind a történetfilozófia terén, mind pedig közgazdasági koncepciói és az industrializmusról alkotott elméletének szocialista elemei révén.⁸

A polgári kommentátorok Saint-Simon munkásságából különböző gondolatokat emeltek ki. Durkheim érvekkel alátámasztva hangsúlyozta döntő szerepét a társadalommal foglalkozó tudomány koncepciójának kidolgozása és a pozitivizmusnak mint a tudományelmélet elvi koncepciójának megfogalmazása terén.⁹ J. L. Puech rámutatott, hogy a nemzetközi együttműködésre és az európai parlament létrehozására irányuló gondolatai, amelyek a XIX. század elején üres képzelgésnek tűntek, korántsem azok, csupán megelőzték korukat.¹⁰ G. Brunet Saint-Simon miszticizmusát emeli ki, amely bizonyos, a vallás nagy történelmi szerepét hangsúlyozó és szerzőjüket inkább messiás-színben feltüntető műveit áthatja.¹¹ Bouglé és Halévy viszont inkább a történelmi materializmust előrevetítő koncepcióira mutatnak rá.¹² Ha pedig teljes egészében áttekintenénk a munkásságának szentelt gazdag irodalmat,¹³ akkor még több egymástól különböző, mégis jogosult ábrázolást találnánk róla.

Saint-Simon gondolatait meg kell különböztetnünk tanítványainak, mindenekelőtt az „Exposition”-ban 1829–1830-ban kifejtett tanaitól, amelyek mesterük gondolatainak utolsó fejlődési szakaszához, a „Nouveau Christianisme” eszmeköréhez kapcsolódnak, s Saint-Simon történetfilozófiai és közgazdasági tanait, mindenekelőtt pedig vallási koncepcióit fejtik ki, illetve fejlesztik tovább.

Saint-Simon társadalmi nézeteinek szisztematikus áttekintése nem könnyű feladat. Az alábbiakban megpróbáljuk felrajzolni nézeteinek vázlatát, kidomborítva a szociológiai teória elemeit. Először az európai társadalmak XIX. század eleji helyzetére és szervezetére vonatkozó

⁸ Lásd *Szen-Szimon*: Izbrannüje szocsinyenyija. Moszkva–Leningrád 1948.

⁹ *É. Durkheim*: Le socialisme. 127–154. old.

¹⁰ *J. L. Puech*: La tradition socialiste en France et la Société des Nations. Párizs 1921.

¹¹ *G. Brunet*: Le mysticisme social de Saint-Simon. Párizs 1925.

¹² A „Doctrine de Saint-Simon. Exposition” előszavában. Párizs 1924. 18. old.

¹³ Lásd *J. E. Grabowski*: Id. mű, 377–385. old.

felfogását ismertetjük. Innen logikus út vezet a tudomány szerepének kijelöléséhez a társadalmi-politikai újjászervezés nagy művében. A korabeli tudomány elemzése meggyőzte Saint-Simont arról, hogy egy új tudományágot kell létrehozni, amely kizárólag a társadalom kutatásával foglalkozik; e tudományra vonatkozó felfogásának ismertetése alkotja majd előadásunk következő részét. Ezzel a tudománnyal kapcsolatban áll a haladáselmélet és a történetfilozófia. A történelmi folyamat elemzésének nyomán gondolkodónk szemei előtt kibontakozik az új indusztriális rendszer, amely a „feudális homlokzat” mögött növekszik, a következő pontban tehát az indusztrializmus elméletét vázoljuk. Végezetül tárgyaljuk a szocializmus elemeit Saint-Simon tanaiban és viszonyát a munkásosztályhoz.

■ *A társadalom újjászervezésének szükségessége*

Saint-Simon nézeteinek ismertetését annál a „pillanatnál” kezdjük, amikor arra a felismerésre jutott, hogy a társadalmak fejlődése a reformáció, valamint a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk közötti időszakban a feudális rend felbomlásához vezetett, de helyébe nem hozott ugyanolyan „organikus” rendszert. Éppen ellenkezőleg, a születő új társadalmat a káosz jellemzi. Saint-Simon találóan állapította meg, hogy a kialakuló kapitalizmus olyan társadalmi rendszer, melynek természetéből fakad a zűrzavar és a válságok. A felbolygatott társadalmi erők, melyek a régi rend szétzúzásához vezettek, nem térnek vissza maguktól egyensúlyi állapotukba, tehát meg kell találni egy új „organikus” rend megszervezésének eszközeit és módszereit. A forradalmak és a háborúk után nem jött el a béke korszaka. Európa szakadatlanul a válság, az elhúzódó forradalmak, a szellemi és politikai anarchia állapotában él. A „Mémoire sur la science de l'Homme”-ban Saint-Simon ezt írja: „Most a válságról kívánok beszélni, melyben élünk; állítom, hogy ezt a válságot (amely rendkívül kegyetlen, hiszen egész Európa hadban áll, és a hadseregek létszáma ma – figyelembe véve valamennyi harcoló felet – milliókra tehető) egy legfőbb ok idézte elő. Ez az ok, amely a legerőteljesebben tud hatni a társadalomra, az eszmék, a közhit átalakulása, tökéletesedése.”¹⁴ A „Système industriel”-ben azt írja, hogy a forradalom célja – amit a civilizáció fejlődése

¹⁴ Lásd uo. 199–200. old.

szabott meg számára – az új politikai rendszer megteremtése volt. Éppen ezért, mert e cél nem valósult meg, nem fejeződött be még mindig a forradalom, s ezért van a francia nemzet 1793 óta a dezorganizáció állapotában, amely mind a mai napig nem szűnt meg.

Válaszul arra a kérdésre, hogy miért nem sikerült a zűrzavart leküzdeni, Saint-Simon a megfelelő tudás hiányára mutat rá. A francia nép felvilágosulatlan, elmaradott volt. A közügyeket úgy vette, mint az időjárást – ha szép az idő, örül, ha borús, bánkodik, de beavatkozásra nem szánja rá magát. A történelem a saját törvényei szerint haladt, az ipari és kereskedelmi rétegek (azaz az ipari vállalkozók és a dolgozók) fokozódó emancipálódását eredményezve: ők gyűjtötték kezükbe a gazdagságot – minden politikai jelentőség és befolyás egyetlen és valószínű alapját –, de továbbra is politikai függőségben maradtak a nemességétől és a papságtól. A forradalom nem hozta meg teljes felszabadulásukat, és éppen ebben áll a társadalmi berendezkedés abnormalitása a XIX. század elején. Ezt a berendezkedést Saint-Simon fonáknak tartja: „A jelenlegi állapotban . . . a fennálló társadalmi szervezet fordított világ: a társadalomnak leghasznosabb emberek – akik tökéletesítik erkölcsüket és növelik gazdagságukat – azoknak vannak alávetve, akik a leghasznontalanabbak és a legtöbbbe kerülnek a társadalomnak.”¹⁵ Saint-Simon híres parabolájában erről az abnormalis társadalmi rendről igyekszik kifejező képet adni, két lehetőséget vetve össze: ha Franciaország elveszítené a tudomány, az ipar, a kereskedelem, a pénzügyek, a kézművesség és a művészet valamennyi kiváló képviselőjét, a francia nemzet lélek nélküli testté válna és nyomban más nemzetek függőségébe süllyedne; ha hirtelen elveszítené a királyi család valamennyi tagját, a minisztereket, a hadsereg főtisztjeit, a püspököket stb., ebből semmiféle politikai kár nem származna az államra. A fenti feltételezések – írja a továbbiakban Saint-Simon – megmutatják az aktuális politikai helyzet legfontosabb tényét, olyan nézőpontot adnak, ahonnan egyetlen pillantással átfoghatjuk az egész tényállást, a maga teljes terjedelmében. Világosan bizonyítják – noha csak közvetett formában –, hogy a társadalmi szervezet tökéletlen, hogy az emberek még hagyják magukat erőszak és fortély által kormányozni, s hogy az emberi nem – politikailag tekintve – még erkölcstelenségbe süllyedve él. Ezek a feltételezések azt a következtetést sugallják, hogy a korabeli társadalom tulajdonképpen fordított világ. (Ez a példázat első ízben

¹⁵ Uo. 222. old.

a „L'Organisateur” 1819. évi első számának kiadói előszavában jelent meg.) E miatt a „felfordultság” miatt húzódik el az anarchia és a zűrzavar, ezért nem szűnik a társadalmi nyugtalanság, és fenyeget egyre újabb megrázkódtatások veszélye. Saint-Simon a kiutat keresi ebből a helyzetből, azt, hogyan kell berendezni az új társadalmat.

■ *A tudomány szerepe a társadalom újjászervezésében*

A kiutat keresve Saint-Simon a modern élet két területe felé fordítja figyelmét, amelyek egyre fontosabb helyet foglalnak el: a tudomány és a technika felé. A tudomány és a technika kultusza nála a jogászok és filozófusok megvetésével párosul, akik alkalmatlanok az új társadalmi rend építésére, és „fecsegésükkel” csak kárt okoznak a társadalomnak. Általánosan elterjedt alapvető tévedés az, hogy az új rendszer alapját a jogászok és metafizikusok doktrínáinak kell alkotniuk – állapítja meg a „Système industriel”-ben. A jogászok és filozófusok elméleteikkel aláásták a régi rendet, hozzájárultak a forradalom kitöréséhez és győzelméhez – de nem rendelkeznek az új társadalom építéséhez szükséges pozitív tudással. A jogász és a metafizikus mindig hajlamos a formákat tartalomnak, a kifejezéseket valóságos dolgoknak tekinteni. Ezért az alkotmányokat kidolgozó jogászok nem tudnak befolyást gyakorolni a társadalom életének alakulására. A társadalom jövőjét azok formálják, akik a történelmi folyamatok valóságos meghatározóit hozzák létre: a tudósok és az ipari vállalkozók. A fecsegők szerepe a végéhez közeleg, kezdődik a tett embereinek szerepe. A „prókátorok”, a „frázispufogtatók és firkászok” csak bajt hozhatnak a társadalomra. A jogászoknak, a politika metafizikusainak túlsúlya egyike azoknak a társadalmi betegségeknek, amelyekben Franciaország szenved. A jogászok politikai metafizikájával a pozitív empirikus tudományokat kell szembeállítani.

A „De la réorganisation de la Société Européenne”-ben Saint-Simon megállapítja, hogy az emberiség az aranykor küszöbén áll, s az oda vezető utat a tudománynak kell megmutatnia. Az aranykor tehát nem mögöttünk, hanem előttünk van, a társadalmi rend tökéletesítésében rejlik; atyáink még egyáltalán nem látták, gyermekeink egy napon eljutnak oda, a mi kötelességünk, hogy egyengessük számukra az utat. Ezt csak a tudósok tudják megtenni. A „Travail sur la gravitation universelle”-ben kifejti: az európai nemzeteket egyesítő, s a

nemzetek és királyok ambícióinak határt szabó egyház a XV. századtól kezdve korunkig folytonosan gyöngült, most teljesen erőtlen, s az európai népesség kipusztításával fenyegető általános háború már húsz éve tart, emberek millióit emésztve fel. Csak a tudósok képesek az európai társadalom újjászervezésére. Minthogy pedig az idő szalad, s a hadszíntereken tovább folyik a vér, sietni kell.

Felvetődik a kérdés: milyen tudományok és hogyan járulhatnak hozzá a társadalmi újjászervezéshez? A „L'Organisateur” hasábjain Saint-Simon a jövőndő parlamentet három kamarásra tervezi; a második kamara háromszáz tagból áll: a „szervetlen testek fizikájával” és a „szerves testek fizikájával” foglalkozó száz-száz tudósból, valamint száz matematikusból. Ennek a tudományos testületnek a feladata a törvénytervezetek véleményezése és a közoktatás programjának kidolgozása.

Később azonban a tudományok helyzetére vonatkozó vizsgálódásai meggyőzték Saint-Simont arról, hogy a természettudományok – noha legelől járnak a fejlődésben – nem alkalmasak az újjászervezés feladataira. Vajon ha rendszerezzük az asztronómia, a fizika és a kémia minden eredményét, meg tudjuk-e teremteni a politikai és erkölcsi eszmék rendszerét, amely nélkülözhetetlen a társadalom újjászervezéséhez? A válasz tagadó. A természettudományok nem képesek eleget tenni ennek a feladatnak. Mi több, Saint-Simon keserűen kifakad ellenük: „Milyen joggal foglaljátok el a tudomány élgárdájának megtisztelő helyét? Az emberi nem fennállása óta a legsúlyosabb válságba bonyolódott; milyen erőfeszítéseket teszték ti a válság leküzdésére? Európa-szerte háborúk dúlnak; mit teszték ti, hogy véget vessetek e mészárlásnak? Semmit! Mi több, éppen ti tesztitek tökéletesebbé a pusztítás eszközeit, ti irányítjátok alkalmazásukat, benneteket látni minden hadseregben a tüzéség élén . . . Még egyszer kérdem, mit teszték a béke helyreállításáért? Semmit! Mit tehettek? Semmit! Az emberről szóló tudomány az egyetlen tudomány, amely képes lenne megtalálni a nemzeti érdekek összebékítésének módját, de ti ezzel a tudománnyal nem foglalkoztok . . . Hagyjátok hát ott a vezető posztokat a tudományban, engedjétek felmelegedni a vezetéstektől megdermedt szívünket, és engedjétek, hogy újból minden figyelmünket ama tevékenység felé fordítsuk, amely képes helyreállítani a békét a társadalom újjászervezése által.”¹⁶

¹⁶ Les Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin, 1865–1878. XI. köt. 40. old.

A társadalom újjászervezésének tudományos alapjait keresve tehát Saint-Simon arra a következtetésre jutott, hogy még egy pozitív tudomány megteremtésére van szükség, a társadalommal foglalkozó tudományéra. A társadalmi reform – Saint-Simon véleménye szerint – bizonyos eszmék alkalmazását és megvalósítását jelenti. Minden társadalmi rend valamely filozófiai rendszer alkalmazása, és nem építhetünk fel társadalmi berendezkedést úgy, hogy előbb ne határozzunk meg a megfelelő új filozófiai rendszert. Saint-Simon szerint minden tudomány a fantáziától a tények megfigyelése és az ebből leszűrt általánosítások felé halad. Ezt a tudományfelfogást, amelyet Saint-Simon fizicizmusnak nevez, Volgin közbülső láncszemnek tekinti a felvilágosodás filozófiája és Comte pozitivizmusa között. Saint-Simon szavaival: „a kezdetben sejtésen alapuló tudományok ma pozitív tudományokká váltak. Az asztronómia kezdetben csupán asztrológia volt; a kémia – alkímia; a fiziológia teli volt szemfényvesztéssel; a babónák világába süllyedt pszichológia a legképtelenebb előítéleteken alapult. Ma az asztronómia, a kémia, a fiziológia és a pszichológia a tények megfigyelésére támaszkodik, tehát pozitív tudománnyá lett, tehát az egész emberi tudás pozitívvá lett, mivel nincs olyan jelenség, amely ne asztronómiai, kémiai, fiziológiai vagy pszichológiai jelenség lenne.”¹⁷ Saint-Simon egy új „Enciklopédia” megírását tervezte, amely a logikus okoskodásra és a megfigyelésre támaszkodva új általános elveket hivatott megfogalmazni, amelyek mindenkor útmutatóul szolgálnak majd az emberiség számára.

A társadalomtudomány megteremtését tervezve Saint-Simon Condorcet gondolataihoz kapcsolódott, tőle vette át a társadalmi fejlődés törvényeit kutató tudomány gondolatát. Kezdetben azonban a társadalmi jelenségeket a fiziológiai jelenségek kategóriájára vezette vissza, úgy vélve, hogy organikus testek vagyunk; társadalmi viszonyainkat fiziológiai jelenségeknek tekintve, a *társadalomfiziológia* megalkotásának tervét dolgozta ki. A fiziológiában meg kell különböztetni egy újabb, eddig nem művelt ágat, éspedig az emberi társadalmak fiziológiáját.

Ennek az új tudománynak a tárgya a társadalom, mint saját törvé-

¹⁷ J. E. Grabowski: Id. mű, 102. old.

nyeinek engedelmeskedő sajátos egész. A társadalom nem egyszerűen együtt élő egyedek halmaza, melyben az egyén cselekvésének nincs más oka, mint szabad akarata, és nincs más következménye, mint lényegtelen és mulandó események. Éppen ellenkezőleg, a társadalom mindenekelőtt jól megszervezett gépezet, amelyben valamennyi alkatrész különbözőképpen járul hozzá az egész működéséhez. Az emberek összekapcsolódása valóságos lényt alkot, amelynek léte többé-kevésbé attól függ, hogy szervei mennyire szabályosan látják el a rájuk rótt funkciókat. Csak ha a társadalomfiziológia már tett bizonyos előrehaladást, válik a politika megfigyelésen alapuló tudománnyá; a politikai ügyeket majd olyanok mérlegelik, akik tanulmányozták az emberre vonatkozó pozitív tudományt, a s ugyanazokat a módszereket és eljárásokat használják, amelyekkel más tudományok kutatják a jelenségeket. A „Mémoire sur la science de l'Homme”-ban Saint-Simon megállapítja: „A jelen pillanatban a legjobb, amire eszünket használhatjuk, az, ha arra törekszünk, hogy az emberrel foglalkozó tudománynak pozitív jelleget adjunk, megfigyelésekre alapozzuk, és a fizika más ágaiban alkalmazott módszerrel dolgozzunk.”¹⁸ Az európai válság csak akkor oldódik meg, ha ez az új tudomány lehetővé teszi a tudományos politikát.

Saint-Simon megértette, hogy a társadalom átalakítása csak akkor lehetséges, ha előre láthatjuk a bekövetkező folyamatokat és jelenségeket, az előrelátás pedig csak az e folyamatokat irányító általános törvények ismeretén alapulhat. A XVIII. századi filozófusok nyomán ő is megingathatatlanul hitt a történelmi folyamatok törvényszerűségében, s vallotta, hogy a társadalom fejlődése egyben haladás. Az új tudomány feladata tehát mindenekelőtt a társadalmi élet törvényeinek feltárása. A kutatások két fajtája lehetséges: 1. figyelmünket egy meghatározott időben létező meghatározott társadalomra összpontosítjuk, igyekszünk megismerni alkotóelemeit, azok működését és a közöttük levő összefüggéseket – ez a gondolat előlegezi Comte majdani társadalmi statikáját, amely a társadalmi organizmus különböző részeinek együttélését szabályozó törvényeket kutatja; vagy 2. figyelmünket azokra a változásokra irányítjuk, amelyeken a társadalom fejlődése során átmegy, kutatjuk a fejlődés egymást követő szakaszait és azt a törvényt, amely szerint a változások történnek, azaz a haladás törvényét.

¹⁸ Uo. 136. old.

Ezt az utóbbi szempontot Saint-Simon jóval fontosabbnak tartotta az előbbinél. Számára a haladás a társadalomfiziológia alapténye. A haladás törvénye szükségszerű és abszolút érvényű; az ember nem tudja megváltoztatni működését. Az emberi szellem haladásának legmagasabb rendű törvénye uralkodik mindenek felett, az emberek ennek csupán eszközei. Ez az erő ugyan az emberektől származik, de az embereknek nem áll hatalmukban befolyásuk alá vonni vagy uralkodni rajta, mint ahogy nem tudjuk tetszésünk szerint megváltoztatni azokat az erőket sem, melyek az égitesteket a Nap körüli pályájukon mozgatják. Amit tehetünk, csak annyi, hogy hallgatunk e törvényre, tisztázva a fejlődés irányát, amelyet számunkra megszab, s akkor nem vaktában botorkálunk. Saint-Simon mellékesen megjegyzi, hogy éppen ebben rejlik korának filozófiai magasabbrendűsége. A társadalmi fejlődés spontán. A történelem „nagy emberei” sem alkotói ennek a fejlődésnek, ahogy azt némelyek szívesen feltételezik, hanem csupán termékei, akik összefoglalják a nélkülük és rajtuk kívül végbement történelmi folyamatok eredményeit. Ebből az alapelvből fakadt Saint-Simon egy másik nézete is, nevezetesen az, hogy a különböző korok kormányformái szükségszerűek, s összhangban állnak „a különböző népek természetével”. A természet minden korban a legmegfelelőbb kormányformát szabta meg a népek számára. A dolgok természetes menete hozta létre azokat az intézményeket, amelyek a társadalmi test számára egyes életkoraiban szükségesek voltak. Ennek megfelelően Saint-Simon a középkort a fejlődés szükségszerű szakaszának tekintette és a vallást társadalomszervező erőnek ismerte el. „Fennkölt megvetést érzünk ama kor iránt, amelyet középkornak nevezünk; csak az ostoba barbárság, durva tudatlanság, visszataszító babonák korát látjuk benne, de nem vesszük észre, hogy az egyetlen olyan korszak volt, amikor Európa politikai rendszere helyes alapokra, egyetemes szervezetre épült.”¹⁹ „Valamennyi korszak közül ez szolgál rá leginkább az alapos tanulmányozásra – és ezt tanulmányozták a legkevésbé és legrosszabbul. Szinte mindig előítélettel tekintenek rá, úgy vélekedve, hogy akkor a civilizáció alacsony szinten állott, holott – épp ellenkezőleg – a civilizáció akkor roppant fontosságú előrelépéseket tett, mind a mai napig a legfontosabbakat. Ezek az előrelépések olyan korként mutatják fel számunkra a középkort, amikor a civilizáció olyan jellegzetes vonásokra tett szert, amelyek megkülönböztették az ókori népek civi-

¹⁹ Uo. 48. old.

zációjától.”²⁰ A középkor újszerű szemlélete Saint-Simonnál a társadalmi haladás törvényének feltárására hivatott új tudományos módszer alkalmazásából következett.

Ez a történeti módszer volt. Csak a múlt kutatása, az olyan kutatás, amely kimutatja a rendet a történelem menetében, vezethet el a haladás törvényének feltárásához. A múltnak fejlődési láncként való vizsgálata képessé tehet az előrelátásra, minthogy a jövő egy olyan sorozat elemeiből áll, amelynek előző elemei a múltat alkotják. Ha jól megvizsgáltuk a korábbi alkotóelemeket, akkor könnyű lesz előre látni a későbbieket. Ily módon a jól megfigyelt múltból könnyen levezethető a jövő.

A történeti módszer meghatározása tudományos eszközként, amelynek segítségével fel lehet tárni a társadalom fejlődéstörvényeit, nagy lépés volt előre a történetfilozófiától a társadalomtudomány felé. A XVIII. században felvetett probléma várta tudományos megoldását.

Saint-Simon a történetírás feladataival is foglalkozik. A történelmet a királyok breviáriumának tekintették, de kormányzásukból ítélve ez a breviárium mit sem ér. Csak ha a tudomány megvilágítja a történelem egész menetét, korszakról korszakra, ez adhatja meg a jövőbeni események előrelátásához és a reformtevékenységhez nélkülözhetetlen távlatot és alapot. Eddig ugyanis csaknem teljesen csukott szemmel jártunk egy ismeretlen úton, távoli dolgokat egészen közelieknek és fordítva, közelieket nagyon távoliaknak vélve.

Saint-Simon vizsgálódásaiban nagy helyet szentel az emberi történelem korszakolásának, az egyik korból a másikba való átmenet problémáinak és annak, hogy milyen erők mozgatják előrehaladásában az emberiséget. Ebben a fejlődésben nagy szerepet tulajdonít a tudomány haladásának. A társadalmi rend az intellektuális fejlődés elért szintjétől függ. A történelem azt tanítja, hogy a tudományos és a politikai forradalmak egymást követték, és az előbbiek okai voltak az utóbbiaknak. Kopernikusz felfedezései alapjaiban ingatták meg a keresztény vallás építményét, és lehetővé tették „Luther politikai forradalmát”, amely a nemzetek egy részét elszakította az egyháztól és szétzúzta Európa politikai egységét. Galilei tudományos forradalma után következett be az angol polgári forradalom, a Newton és az enciklopédisták által véghezvitt tudományos fordulat idézte elő a francia forradalmat.

²⁰ Uo. 143. old.

Saint-Simon Európa történetéről is áttekintést adott, igyekezve megmutatni a középkori társadalmi rend összeomlásához vezető fejlődési tendenciákat. A feudalizmus a lelki és a katonai hatalom kombinációja volt. Ez a rendszer a XI–XII. században alakult ki véglegesen. Ugyanakkor azonban már a középkorban kezd létrejönni egy új társadalmi rendszer, amelynek gyökerei a városi autonómia kivívására nyúlnak vissza, másrészt pedig a pozitív tudományok Európába való behatolására az arabok révén. Ezt az új rendszert – amelyet Saint-Simon *indusztriális* rendszernek nevez – az jellemzi, hogy a termelőmunka összekapcsolódik a szellemi és társadalmi felszabadulásra irányuló törekvésekkel. A XII. századtól megindul a harc a két rendszer között, de a régi rendszer bomlása csak a német reformációtól datálható. A régi rendszer ellen Angliában és Franciaországban a harmadik rend intézett újabb rohamokat. Szövetségesei az egzakt tudományok voltak. A városok, valamint az ipar és a kereskedelem fejlődése, a könyvnyomtatás feltalálása, Amerika felfedezése stb. – ezek a feudális rend legyőzésének egyes szakaszai. Az új társadalmi rendszer a régi elhalásával párhuzamosan erősödött. A jelenkorban a társadalom állapotát e két rendszer – a hanyatló feudális rendszer és a kibontakozó indusztriális rendszer – együttes létezése jellemzi.

Így tehát Saint-Simon Európa történeti fejlődésének elemzéséből vezette le az új rendszer alapelveit, meggyőződése szerint nem kitálálva, hanem mint létező tényeket feltárva őket. Az új rend keletkezéséhez és fejlődéséhez vezető erők kétfélek: a tulajdon és a termelés anyagi erői, valamint a világot kormányzó törvényeket feltáró tudomány szellemi erői. E két, egymást kölcsönösen kiegészítő erő a történelem hajtóereje.

■ *Az indusztrializmus*

Miután felfedezte a megvalósuláshoz már közel álló új rend alapelveit, Saint-Simon részletesen leírja ezeket. Az indusztrializmus egyszerre apoteózisa és bírálata a kapitalizmusnak. Általános jellemzését Saint-Simon a következőképpen foglalja össze: „Az egész társadalom az indusztrián alapul. Az indusztria a társadalom létének egyetlen biztosítéka, minden gazdagság és jólét egyetlen forrása. Az indusztria számára legmegfelelőbb viszonyok ezért egyben a társadalomra nézve is a legelőnyösebbek. Íme, ez erőfeszítéseink kiindulópontja és célja egy-

szersmind.”²¹ Az iparizmus Saint-Simon szóhasználatában tág fogalom, amely felöleli a hasznos munka minden fajtáját, az elméletet és a gyakorlatot, a szellemi munkát és a fizikai munkát egyaránt. Más helyütt írja, hogy vannak emberek, akik minden erejüket és vagyonukat a természet tanulmányozásának szentelik. Megint mások – sokkal számosabban – a szerzett ismereteket hasznos vagy kellemes dolgok előállítására alkalmazzák. Kizárólag azok, akik az egyik vagy másik tevékenységet tekintik hivatásuknak, az egyedüli közvetlenül hasznos tagjai a társadalomnak. Ők alkotják az iparizmusisták, a termelők nagy osztályát, ehhez sorolhatjuk még azokat is, akik megvédik a termelőket a henyélőktől. Az iparizmus tehát olyan társadalmi rendszer, amelyben teljesen megszűnnek a feudális előjogok, a munka az egyének és csoportok létalapjává válik, megvalósul az igazi szabadság, s minden politikai kérdés a termelés igényeinek és szempontjainak rendelődik alá. A politikai gazdaságtan válik a legfőbb tudománnyá: ez az alapja a politikának, a szabadság és az erkölcs elméletének. Mit jelent ugyanis a szabadság azok számára, akik az iparizmusnak szentelik magukat és az igazi társadalmat alkotják? Számukra a szabadság egyértelmű a korlátozás nélküli termelőtevékenységgel és az általuk előállított javak háborítatlan felhasználásával. Még egy kis bátorság, még egy kicsit több filozófia – vélte Saint-Simon –, s a politikai gazdaságtan hamarosan az őt megillető helyre kerül; kezdetben a politikára támaszkodott, most azonban az támaszkodik majd rá, vagyis inkább a politikai gazdaságtan maga lesz az egész politika. A politikát tehát az iparizmusisták csinálják majd.

Az iparizmus alapvonásait vázlatosan néhány pontban foglalhatjuk össze. 1. Az iparizmusi rendben a társadalom ipari műhely mintájára van megszervezve, az egyén társadalmi fontosságának és erkölcsi értékének mércéje munkája és az általa előállított termékek hasznossága. 2. Ennek az elvnek megfelelően meg kell változtatni az állam politikai struktúráját is oly módon, hogy kizárólag az iparizmus képviselőinek legyen befolyásuk a politikára. 3. A gazdasági folyamatok, mint legfontosabbak, felette állnak a közösségi élet minden más ügyének, ezért a politika alárendelődik a gazdaságnak. 4. Ennek az elvnek a valóra váltása a kormányzat megváltoztatását is maga után vonja; a politikai hatalom helyébe gazdasági kormányzat lép, amely az iparizmus képviselőiből áll. Ez fontos következményekkel jár. 5. Az

²¹ Uo. 56. old.

így megszervezett társadalom a béke társadalma lesz, a háborúk megszűnnek. 6. Eltűnik a politikai kormányzat is, valamint az osztályok és a népek közötti antagonizmusok. A kormány feladata tehát nem az emberek feletti uralkodás, hanem a „dolgok” igazgatása lesz. 7. Végül az új rend legfontosabb következménye: megszűnik az embernek ember által való kizsákmányolása, s helyébe a föld természeti kincseinek és erőforrásainak békés kiaknázása lép.

Tekintsük át futólag ezt a koncepciót a felsorolt pontok szerint. Európa fejlődésének politikai elemzéséből Saint-Simon azt a következtetést szűrte le, hogy a feudális társadalom átalakul, és ez az átalakulás az iparosítás rendjéhez vezet. Az átmeneti kor a zűrzavar kora, amely rendezést kíván. Milyen elv szerint kell a zűrzavart megszüntetni és rendet teremteni? Saint-Simon abból indult ki, hogy ennek az elvnek a társadalom domináns funkciójához, tehát a termelés követelményeire kell kapcsolódnia. A hasznos dolgok termelése az egyetlen ésszerű és pozitív cél, amelyet a politikai társadalmak maguk elé tűzhetnek. Franciaország osztályszerkezete a XIX. század elején távolról sem felelt meg ennek az elvnek, és Saint-Simon rámutat, hogy változtatásokra van szükség a társadalmi hierarchiában. A „L'Industrie” című művében és más, későbbi íásaiban két alapvető társadalmi osztályt különböztet meg: az iparosítást és a munkásokat, vagy – ahogy olykor kifejezi – a nemzeti és a nemzetellenes osztályt. Az elsőbe sorol minden ipari vállalkozót, bankárt, munkást, kézművest, tudóst, a művészek egy részét stb., egyszóval mindenkit, aki közvetlenül javakat állít elő vagy közvetve szolgálja az iparosítást. A munkásokhoz tartoznak mindazok, akik nem dolgoznak és szembeszállnak az iparosítás rend bevezetésével. Az iparosítást kell kormányozniuk is; éppen ezért a francia társadalomnak az iparosítás szellemében való újjászervezéséhez a választójogot úgy kell megváltoztatni, hogy a parlamentbe csak az iparosítás osztály képviselői juthassanak be. Az új gazdasági kormányzás célja a termelés és az általános jólét maximuma. Az iparosítás rend megerősödése során az emberek feletti parancsnoklás vágya átalakul a természet – az emberi akaratnak megfelelő – átalakításának vágyává. Ettől kezdve a hatalomvágy – amely mindenkivel veleszületett – már nem káros, vagy legalábbis elképzelhető egy olyan kor, amikor már nem lesz káros, sőt hasznossá válik. Ekkor valósul meg Saint-Simon kedvelt jelszava: „a dolgok feletti uralom”. Nem az embereket kell kormányozni, hanem a dolgokkal, a tárgyakkal kell operálni. Csak ekkor valósíthatók meg az iparosítás

legfőbb eszményei: a háború megszüntetése és az emberiség egész energiájának a természeti kincsek békés kiaknázására fordítása.

Saint-Simon határozottan elítélte a háborúkat. Úgy vélte, az emberek sohasem fordulhatnak egymás ellen anélkül, hogy az ne lenne ártalmára a termelésnek, ennél fogva a háborúk – tárgyuktól függetlenül – az egész emberiségnek ártanak, még a győzteseknek is. A továbbiakban ezt írja: „A háború azokon a közvetlen szerencsétlenségeken kívül, amelyeket okoz és amelyek közvetlenül visszaütnek az iparra, közvetve, de óhatatlanul mindig a katonai körök befolyásának feléledését és hosszú távú felerősödését, ennek következményeképpen a visszaélésből keletkezett hatalom létének meghosszabbítását eredményezi, másik, hasonlóan elkerülhetetlen következményeként háttérbe szorítja a civilizáció tökéletesítésének eszméjét.” A béke ezzel szemben a társadalom legfőbb java, mivel a lehető leggyorsabban és legbiztosabban vezet el nagy fontosságú mezőgazdasági, kézműipari, kereskedelmi és politikai találmányokhoz.²² Saint-Simon meg volt győződve róla, hogy a háború eltűnőben levő jelenség, és hogy az emberiség fejlődésében egyre erősödik a békés együttélés tendenciája. A nemzetek közötti versengés már nem katonai, hanem főként ipari jellegű lesz, azért fognak küzdeni, hogy melyikük termel legtöbbet, fejleszti legjobban az üzemeket, adja legolcsóbban termékeit. Ugyanezen okoknál fogva elítélte a forradalmakat is, mert ártalmasak a termelésre nézve, fékezik fejlődését, zavart okoznak a társadalom gazdasági életében. Az industrializmus nem forradalom útján valósul meg, hanem erkölcsi értékeinél, meggyőző erejénél fogva. A forradalom azt eredményezheti, hogy a hatalmat a „műveletlen osztály” szerzi meg, amely nem képes megfelelően irányítani a termelést és nem rendelkezik a kormányzás készségeivel. Mindezek a nézetek teljesen indokolttá teszik, hogy Saint-Simont az utópista gondolkodók közé soroljuk.

■ *A szocializmus elemei, Saint-Simon viszonya a proletariátushoz*

Hogy Saint-Simon szociológiai koncepciójáról teljes képet kapjunk, szólnunk kell a munkásokhoz való viszonyáról, és rámutatnunk azokra az elemekre, amelyeket a szocializmus teoretikusai is felhasználtak.

²² Uo. 310. o.l.d.

Saint-Simon a munkásokat az ipari osztályhoz sorolja, s úgy gondolja, hogy természetes érdekközösség fűzi őket a vállalkozókhoz. De elképzelése szerint a munkások nem vesznek részt a kormányzásban. Az ipari rendszert a felső társadalmi osztályoknak kell megszervezniük a nép érdekében, de a nép nélkül. A nép alkalmatlan a hatalom gyakorlására, mivel nem rendelkezik megfelelő képzettséggel. A nép nyomora éppen abból fakad, hogy Franciaországot nem megfelelő emberek kormányozzák. Ha a hatalom a tőkéseknek, a munkások természetes védelmezőinek kezébe kerül, vagyis az ipari rend valósággá válik – a fizikai dolgozók sorsa alapvetően megváltozik majd. A „munkás urakhoz” intézett röpiratában Saint-Simon felhívja őket, hogy támogassák az iparizmusért vívott küzdelmet, mert akkor minden vasárnap tyúk fő majd a fazekukban. A vállalkozóknak gondoskodniuk kell erről a „nagyon népes és még nagyon sötét” osztályról, mert ellenkező esetben „tévútra vezetik a bajkeverők, akik forradalmat akarnak szítani a hatalom megkaparintására”. Később Saint-Simon megváltoztatta nézeteit a munkások értékeit illetően; megállapítja, hogy a dolgozó osztályok megmutatták érettségüket a forradalom alatt, mikor ugyanolyan szinten vezették a vállalatokat és mezőgazdasági üzemeket, mint korábbi tulajdonosaik. Emellett a francia ipar gyors fejlődése eléggé bebizonyította a francia munkások értékét és tehetségét. A „Nouveau Christianisme”-ban hangsúlyozza, hogy a népesség óriási többségét az addiginál sokkal magasabb erkölcsi és fizikai életszintre lehetne emelni; a gazdagok vagyonuk növelésével járulhatnak hozzá ehhez, mert az egyben a szegények jólétét is növeli.

Saint-Simon nem alkotott elméletet a kizsákmányolásról. Ezt csupán tanítványai dolgozták ki. Amikor a kizsákmányolásról beszél, arra gondol csupán, hogy az iparistákat „meglopják” a feudális semmittevők. A munkások társadalmi kitaszíttottsága iránt csak utolsó műveiben kezd érdeklődni. A „Système industriel”-ben azt írja, hogy akciójának közvetlen célja azon osztály létfeltételeinek minél nagyobb mértékű megjavítása, amelynek a keze munkáján kívül nincs más megélhetési forrása. A „Nouveau Christianisme”-ban még hozzáteszi, hogy a társadalmat a lehető legtöbb ember számára a lehető legkedvezőbb módon kell megszervezni; minden munka és tevékenység célja a legnépesebb társadalmi osztály anyagi és erkölcsi életének minél gyorsabb és teljesebb megjavítása kell hogy legyen. De még ekkor is úgy

vélte, hogy a munkásosztály jóléte csupán a tőkések gazdagságának növekedésétől függ.

Fontosak Saint-Simonnak a tulajdon problémájára vonatkozó nézetei is, melyek rokonságot mutatnak a történelmi materializmus felfogásával e kérdésben. Láttuk, hogy az ipari rendszer keletkezését és fejlődését elemezve, Saint-Simon nagy fontosságot tulajdonított a tulajdon fejlődésének. „Gondolatok a tulajdonról és a törvényhozásról” című írásában a következőket olvassuk: „bizonyos, hogy a parlamentáris kormányforma többet ér, mint az összes többi, de csak forma, amelynek alapját a tulajdon rendje alkotja, ennél fogva éppen ez a rend szolgál a társadalom szerkezetének igazi támaszául.”²³ A tulajdonnak a társadalom fejlődésében betöltött szerepéről a „L'Organisateur”-ben azt írja, hogy a népben, ahogy tulajdonossá vált, fokozatosan kifejlődött a hajlam a rendre, a munkára, a megfontoltságra és a tulajdon tiszteletére, s ezzel egyidejűleg egész Franciaországban és Angliában, valamint Észak-Németországban a műveltség első fokára is eljutott. Az alapvető jog minden országban a tulajdont meghatározó jog és a tiszteletben tartására hozott rendszabályok; de alapvető mivoltából távolról sem következik megváltoztathatatlansága. Ami feltétlenül szükséges, az a tulajdonjog rögzítése, a tulajdonjogot így vagy úgy szabályozó törvény. A társadalom léte a tulajdonjog megőrzésétől, de nem az azt eredetileg szentesítő törvény megőrzésétől függ. Ez a törvény maga is egy magasabb rendű és általánosabb törvénytől, nevezetesen a természet törvényétől függ, amelynek révén az emberi szellem szakadatlanul előrehalad; ez a törvény valamennyi politikai társadalmat intézményei változtatására és tökéletesítésére serkenti, s tiltja, hogy az eljövendő nemzedékeket bármilyen, természetüktől független rendelkezéssel megkössük. Saint-Simon nem támadja ugyan a tulajdon alapjait – ezt majd csak tanítványai teszik –, de azt vallja, hogy a tulajdont alá kell rendelni a termelés elvének. A tulajdont csak az indokolja, hogy elősegíti a termelést, tehát úgy kell megszervezni, hogy ezt a szerepét valóban betöltse. Következésképpen a tulajdonjogot meg lehet változtatni aszerint, ahogy a termelés szükségletei megváltoznak. Az egyéni tulajdonjog csakis a gyakorlásából eredő közös és egyetemleges hasznosságon alapulhat, s ez a hasznosság az idők folyamán változik. Saint-Simonnak a „Journal Général de France” szerkesztőjéhez írt levelében megfogalmazott végkövetkeztetése a következő: „A

²³ Uo. 296. old.

tulajdont úgy kell szabályozni, hogy a tulajdonos kényszerítessék azt olyan produktívvá tenni, amennyire csak lehet.”²⁴

Ezek valóban forradalmi gondolatok voltak. Saint-Simonnak a forradalom eszméihez való közeledéséről tanúskodik az optimális társadalmi rendről adott alábbi jellemzése is: „A társadalomnak legjobb organizációja az, amely a társadalom többségét tevő emberek helyzetét a lehető legboldogabbá teszi, a legtöbb eszközt és könnyítést nyújtva részükre elemi szükségleteik kielégítéséhez. Ebben az organizációban azok juthatnak legkönnyebben tisztségekhez, akik a legtöbb érdemmel és a legnagyobb belső értékkel bírnak, függetlenül attól a pozíciótól, melybe a származás véletlensége helyezte őket. Olyan organizáció ez, amely a legszámosabb népességet egy társadalomba tömöríti és biztosítja az idegénekkel szemben az ellenállás eszközeit. Végül, olyan organizáció ez, amely az általa támogatott munkák eredményeképp a legfontosabb találmányokat hozza s a civilizáció, valamint a közművelés terén a legnagyobb haladást mutatja fel.”²⁵

A társadalom ilyen organizációjául szánta az új kereszténységet. „Az új kereszténység . . . , ez a megifjodott vallás arra hivatott, hogy egymáshoz fűzze a művészeket, a tudósokat és az industrialistákat, őket tegye meg mind az egész emberiségnek, mind pedig a beletartozó egyes népek sajátos érdekeinek általános irányítóivá; arra hivatott, hogy a szépművészeteket, a tapasztalati tudományokat és az ipuszturiát állítsa a szent tudás élére.”²⁶

■ *Általános megjegyzések Saint-Simon rendszeréről*

Amikor a fentiekben – meglehet, nagyon önkényesen – ismertettem Saint-Simon rendszerét, igyekeztem azokat az elemeket kidomborítani, amelyek őt a szociológia előfutárává tették, ugyanakkor pedig rámutattam arra is, milyen szoros kapcsolatban állt kora időszerű problémáival, mennyire feleltek meg gondolatai a társadalmi élet és az osztályviszonyok felvetette kérdéseknek.

Vizsgáljuk most meg, milyen társadalmi osztályhoz, milyen társadalmi csoportokhoz kötődött Saint-Simon, kiknek az érdekében lépett

²⁴ Uo. 300. old.

²⁵ Uo. 69. old.

²⁶ Uo. 164. old.

fel. Volgin válasza a következő: „Saint-Simon rendszerének sajátos vonásait csak akkor érthetjük meg, ha annak a társadalmi csoportnak a beállítottságából indulunk ki, amelynek fejlődése szorosan összefügg az ipar fejlődésével, amely életkörülményeinél fogva közeledett a burzsoáziához és távolról sem állt szemben ellenségesen a kapitalizmussal, de a társadalmi kérdéseket némileg más szempontból fogta fel: az értelmiség, elsősorban a műszaki értelmiség gondolatvilágából.”²⁷ Ez a hipotézis érdekesnek látszik. Igaz, nehéz pontosan megállapítani, mekkora volt a műszaki értelmiség társadalmi fontossága ebben a korban, de nem kétséges, hogy az ipar fejlődésével befolyásának növekednie kell. Noha Saint-Simon származása szerint nem tartozott e csoporthoz, mégis egész életében kapcsolatokat keresett vele és osztotta annak érdeklődését (amerikai tartózkodásától kezdve, ahol felvetette azt a tervet, hogy Panamában csatornát kell építeni).

Saint-Simon rendszere eléggé utópisztikus módon igyekszik átszervezni a kapitalizmust, leküzdeni a tőkés gazdaság kaotikus jellegét. Mégis, a tudomány szerepének, a társadalmi rend tervszerű átalakítása szükségességének hangsúlyozása, a tulajdon elvének alárendelése a termelékenység elvének, annak hangsúlyozása, hogy a dolgozó osztályok jólétének emelése feltétlen szükségesség, végül pedig a társadalmi fejlődés elméletében található materialista elemek – mindez a szocializmushoz közelíti, s magyarázza befolyását a későbbi szocialista doktrínákra.

Hangsúlyoznunk kell Saint-Simon hozzájárulását a társadalommal foglalkozó szaktudomány megalkotásához is. Felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi fejlődésnek a történetfilozófusok által feltárt törvényszerűségeit az empirikus tudományok módszereivel kell kutatni; megerősítette a Hume és d'Alembert óta kibontakozó pozitivistá tudományfelfogást: megfogalmazta a társadalommal foglalkozó szaktudomány problémáit, feladatául tűzve ki a társadalom spontán kialakuló struktúrájának és a társadalmi-politikai berendezkedést illető koncepcióktól függetlenül végbemenő spontán fejlődésének kutatását; hangsúlyozta, hogy a társadalmi rend alapját gazdasági törvényszerűségek (a tulajdonjog) alkotják. Megindokolta azt a tételt, hogy a társadalom átalakítása csak a természetes egészként felfogott társadalom fejlődését és struktúráját szabályozó természettörvények ismerete alapján lehetséges. Ha ezeket a nézeteket a XX. század közepén kirajzolódó

²⁷ *Szen-Szimon*: *Izbrannüje szocsinyenyija*. 82. old.

fejlődéstendenciák perspektívájából ítéljük meg, mind gyakrabban kell megállapítanunk: Saint-Simon számos nézetének utópisztikus jellege elsősorban abból adódott, hogy megelőzte korát.

■ *A saint-simonisták iskolája*

A tanítványoknak a mester életében kicsiny csoportja halála után néhány év alatt a gondolkodók sokaságát gyűjtötte maga köré. Az így kialakult tudományos iskola számbeli növekedése megkövetelte tanainak világos kifejtését. Követői 1829-ben számos nyilvános előadást tartottak, amelyek később nyomtatásban is megjelentek „Doctrine de Saint-Simon. Exposition” címmel.²⁸ Tanaik kifejtését azzal kezdik, hogy visszanyúlnak mesterük gondolatához, mely szerint a korabeli társadalomban káosz uralkodik, politikai ellentétek és gazdasági versengés osztják meg, szkepticizmus és hanyatló vallásosság jellemzi. Ez az állapot a szükségszerű történelmi fejlődés eredménye. Az emberiség fejlődése ugyanis ciklikusan halad, az „organikus” korokból – melyekben a társadalmak zárt és szervezett egészeket alkotnak – a bomlás és a társadalomkritika korszakaiba lépve, melyekben az emberi közösségek egymással viaskodó egyének és csoportok halmazai lesznek. Az első organikus kor a preszokratikus korszak, ezt követően a görög kultúra és társadalom dezorganizálódik, és csak a kereszténység hoz létre újból organikus rendszert – a feudalizmust. A feudalizmus azonban szintén dezorganizálódik, s a társadalomkritika és káosz korszaka után egy új társadalom bontakozik ki: az ipusztériális társadalom, amelyet a saint-simonisták tervszerűen kívánnak berendezni. A társadalom az ő szemükben kollektív lény (*être collectif*), amelynek három fontos szerve van: a tudomány, az ipar és a művészet. Amikor ez a három szerv szabadon és harmonikusan látja el funkcióit, a társadalom organikus egész. A tudomány azonban jelenleg dezorganizált, és nem az ember javát szolgáló munkákat irányít. Az ipar nem használja ki a tudomány által nyújtott lehetőségeket, nincs célszerűen megszervezve, mivel a termelési eszközök nem a megfelelő emberek kezében vannak, hanem olyanokéban, akik születésük révén jutottak hozzájuk és nem tudják a legtermelékenyebben kihasználni őket; a természeti kincsek kiakná-

²⁸ Az alábbi ismertetés C. Bouglé és E. Halévy 1924. évi kiadásán alapul, akik terjedelmes bevezetőjükben tárgyalják az iskola kialakulását, fejlődését és a XIX. századi társadalmi gondolkodásra gyakorolt hatását.

zása nem szervezett, és a rabszolgaság eltörlése ellenére még nem tűnt el az embernek ember által való kizsákmányolása. Hasonlóképpen a művészetben uralkodó káosz azt eredményezi, hogy ez nem járul hozzá a társadalom érzelmeinek és törekvéseinek megszervezéséhez.

A társadalom újjászervezése nem vihető végbe csak törvényhozási úton. A saint-simonisták illuzórikusnak tekintik Benjamin Constant erőfeszítéseit a társadalmi újjászervezés alapját alkotó alkotmányos intézmények megteremtésére. Tanaik a közösségi élet valamenyi területe, az „egész ember” megreformálására irányulnak. A tudomány megmutatja az utat, az ipar kielégíti a szükségleteket, a művészet megszervezi az érzelmeket és lelkesít.

Az emberi tevékenység három formában nyilvánul meg: az érzelmekben, az intelligenciában és az anyagi tevékenységben. Az anyagi tevékenység a múltban két formában jelentkezett: a háborúban és a termelésben. A jövőben a háborúk megszűnnek, a természeti kincsek kiaknázására irányuló tevékenységben az emberek harmonikus egységbe kapcsolódnak. A történelem menetét elemezve a saint-simonisták egy alapvető fejlődéstendenciát konstatálnak: az emberek egyre nagyobb számban tömörülnek békésen együtt élő közösségekbe. Valamikor még a családok is harcban álltak egymással, később városok, ma pedig nagy államok csapnak össze. E fejlődés végső célja az egész emberiség összefogása egyetlen békés közösségbe. A világ a gondolat és cselekvés egysége felé halad – ebben foglalható össze a saint-simonisták hitvallásának lényege, ezt a tendenciát fedezték fel a múlt történeti elemzésében.

Az emberek közötti ellentétek eltűnésével együtt jár a kizsákmányolási formák megváltozása is. E tendenciát elemezve a saint-simonisták új és életerős gondolatokkal gazdagítják az európai társadalomtudományt. Felfedezik, hogy a különböző történeti korokat a kizsákmányolás különböző formái jellemezték, továbbá hogy ezek a formák a tulajdonformáktól függtek. Ezért a kizsákmányolás bírálata tanaikban a tulajdon ellen intézett merész támadással párosul. Noha hangsúlyozzák, hogy nézeteiket nem szabad azonosítani a vagyonközösség koncepciójával, a későbbi szocialista elméletek mégis sokat merítettek érveikből.

A saint-simonisták leírják a kizsákmányolás fejlődését a rabszolgaságtól kezdve a patrícius–plebejus viszonyon, a hűbérúr–jobbágy viszonyon keresztül egészen a bér munkáig. A modern bér munkásokat anyagilag, szellemileg és erkölcsileg kizsákmányolják azok, akiknek

joguk van a tulajdon élvezetére. A nyomorba taszított munkást elbuktítják és erkölcsileg lezüllesztik. Az egymást követő forradalmak mindegyike csökkentette a kizsákmányolást. A végső forradalomban tehát meg kell változtatni a tulajdonosok viszonyát a munkásokhoz, revideálni kell a tulajdon rendszerét. A tulajdon a politikai rend alapja, de maga is társadalmi tény, amely – mint minden más társadalmi tény – alá van vetve a haladás törvényének; így tehát a különböző korokban különbözőképpen értelmezhető, definiálható és szabályozható. Az új rendszer – amelyben mindenki a képességeit legjobban kibontakoztató nevelést kapja, és az emberek érdemeik szerint soroltatnak osztályokba – nem fogadhat el olyan tulajdonformát, amely megengedi, hogy a kiváltságosok mások munkájából élhessenek. Mi ugyanis a tulajdon lényege? A szó legelterjedtebb értelmében a tulajdon olyan javakból áll, amelyek rendeltetése nem a közvetlen fogyasztás és amelyek jelenleg bizonyos jövedelemre adnak jogot. E tulajdon egyéni birtoklása anarchiához vezet, mert a termelési eszközöket elszigetelt egyének osztják el, akik nem ismerik sem az ipar és az emberek szükségleteit, sem pedig azokat az eszközöket, amelyek ezeket ki tudják elégíteni. Ahhoz tehát, hogy az ipari munka elérje a potenciálisan adott fejlettségi fokot, a következő feltételeknek kell teljesülniük: 1. a termelési eszközöket a helyi szükségletek és az egyes termelési ágazatok szükségletei szerint kell elosztani, 2. a legalkalmasabb emberek kezébe kell adni őket, és 3. a termelést tervszerűen kell megszervezni, hogy az ipar egyetlen területén se mutakozzék hiány vagy felesleg.

Hogyan fest az így megszervezett új rendszer? A tulajdon öröklése az államra száll át. A megfelelő ipari vállalkozások kiválasztását és a dolgozók sorsának irányítását most már nem az ipari munkát nem ismerő tulajdonosok és az egyes tőkések végzik. Ezeket az eddig oly rosszul ellátott funkciókat meghatározott társadalmi intézmény veszi át. Ez lesz a termelési eszközök letéteményese, ez irányítja az egész anyagi termelést, tehát – mintegy a termelés élén állva – összefoghatja és áttekintheti az ipar valamennyi részét. Kapcsolatban áll valamennyi helységgel és valamennyi termelési ággal, minden dolgozóval: pontosan fel tudja tehát mérni az általános és az egyéni szükségleteket, oda irányítja a termelési eszközöket és a munkaerőt, ahol szükség van rájuk, egyszerre képes a termelés irányítására, a fogyasztással való összehangolására, képes a termelési eszközöket az arra legalkalmasabb ipari vezetők kezébe adni, mivel igyekszik minél jobban megismerni és fejleszteni képességeiket. Az ipar jól szervezett egész alkot, minden

egymásba kapcsolódik, minden előrelátható; a munkamegosztás tökéletesedik, az emberi erőfeszítések kombinációja egyre hatékonyabbá válik. Íme, itt nyert első ízben pontos megfogalmazást a központi tervező hivatalok eszméje, amely századunkban olyan fényes pályát futott be.

A társadalmi fejlődés célja tehát a „dolgozók általános társulását” alkotó társadalom, amelynek minden egyes tagja a képességeinek megfelelő helyet foglalja el, és végzett munkája szerint részesül a javakból. Ez a pacifista társulás valamennyi embernek a termelésben való harmonikus együttműködésén és a természeti javak kiaknázásán alapul. Nincsenek már antagonisztikus ellentétek, ismeretlen a kizsákmányolás. A társadalmat egy „általános bankrendszernek” nevezett társadalmi intézmény kormányozza, melynek feladata a termelés megszervezése és a javak elosztásának irányítása.

A társadalom szerves összeforrottságát biztosító kötelék egy új vallás, a Saint-Simon elvei szerint megújított kereszténység lesz. A történeti elemzés azt mutatja, hogy valamennyi nagy organikus korszak egyben a vallásosság nagy korszaka is volt. Így lesz ez az új industrialis társadalomban is. Mivel a saint-simonisták a létező vallások egyikét sem tudták elfogadni, mert ezek dogmái nem álltak összhangban az industrializmus követelményeivel, saját vallási rendszert kellett alkotniuk. Említésre méltó, hogy az iskola szakadása és hanyatlása éppen e vallási koncepciókkal összefüggésben következett be. Látni fogjuk, hogy Comte is vallási köteléket keresett a jövőendő társadalom számára.

A saint-simonisták iskoláját értékelve hangsúlyoznunk kell, hogy jelentőségét nem megoldásaiban, hanem a problémák megfogalmazásában és merész koncepciók felvetésében látjuk. Hit a tudományban – amely jóval túlmutatott a korabeli lehetőségeken –, hit az ember képességeiben és értelmében, a természet erőit az egész, egyesült emberiség javára tervszerűen és harmonikusan kihasználó társadalom víziója – ezek a saint-simonisták érdemei a társadalmi gondolkodás történetében, amelyre mély hatást gyakoroltak.

III.

AUGUSTE COMTE SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEI ÉS MÓDSZEREI

Valamennyi szociológiatörténeti kézikönyv különlegesen fontos szerepet tulajdonít Comte-nak a tudomány történetében. Még ha kisebbítik is érdemeit, rámutatva a szociológia megalapozása szempontjából hasonlóan fontos nézeteket hirdető elődeire vagy kortársaira, Comte nevét minden esetben megtisztelő helyen említik a szociológia megteremtői között. Miért? Comte volt az a gondolkodó, aki megalkotta magát a „szociológia” elnevezést. Noha e kifejezés sokáig sértette a purista nyelvőrök fülét, általánosan elfogadottá vált. Ugyancsak ő fogalmazta meg határozott formában a pozitivista tudományelméletet, és ezért vert gyökeret az a meggyőződés, hogy mindaz, ami tolla alól kikerült, tudományos értékű. Valóban meg kell állapítanunk, hogy Comte elődeinél világosabban határozta meg a szociológia tárgykörét és kimerítően taglalta az itt alkalmazható módszereket. Ez az oka, hogy a szociológiatörténeti kézikönyvekben kevés szó esik Comte gondolatrendszerének másik oldaláról, vagy inkább másik részéről, nevezetesen a pozitív politika és vallás rendszeréről, noha a szociológia Comte saját meggyőződése szerint is csupán bevezetésül szolgált e rendszer kidolgozásához.

Comte azok közé a gondolkodók közé tartozott, akik a forradalom után, a császárság és a restauráció időszakát követően a társadalmi-politikai berendezkedés olyan új elveit keresték, amelyek alkalmasak a francia társadalom permanens válságának megoldására. De Maistre-rel, Benjamin Constant-nal, Saint-Simonnal és sok más kutatóval együtt nemcsak ilyen vagy olyan alkotmányformákat keresett, hanem fel akarta tárni a válság mélyebben fekvő forrásait és alapokat találni

a tőkés társadalom emelkedőben levő építménye számára, olyan alapokat, amilyenek a forradalom előtt az egyház és a feudális hierarchia voltak. Comte egész rendszerének célja egy új, organikus társadalom megalkotása, amely éppoly koherens, mint a középkori társadalom volt. Mint mondtuk, a pozitívizmus filozófiáját és a szociológiát csupán előkészítő szakaszokként konstruálta meg, amelyekre ezeknek az alapelveknek kell támaszkodniuk.

■ *Élete és művei*

Auguste Comte 1798. január 19-én született Montpellier-ben, egy pedantériájáról, monarchista és katolikus meggyőződéséről ismert kincstári hivatalnok fiaként. A család legerősebb hagyománya a katolicizmushoz való ragaszkodás volt. 1806 és 1813 között elvégzi a líceumot (a gimnázium megfelelője a francia iskolarendszerben). Szorgalmas, remek emlékezőtehetséggel megáldott kitűnő tanuló. 1814-ben felvételi vizsgát tesz a L'École Polytechnique-ba, ahonnan 1816-ban kicsapják az iskolai hatóságokkal való összeütközése miatt. Az iskolában fegyelmezetlenségéről, antiklerikalizmusáról és republikánus meggyőződéséről ismert. Hazaküldik, de visszatér Párizsba, ahol magántanítóként tartja fenn magát; matematikával, politikai problémákkal foglalkozik és nyelveket tanul. Tanulmányozza a filozófusokat, mindenekelőtt Hobbest, Montesquieu-t és Condorcet-t. 1817-ben találkozik Saint-Simonnal és titkára lesz. Azután a mester kiadványaiban működik közre, mindenekelőtt a „L'Industrie”-ban, és 1817-ben itt publikálja fontos fiatalkori művét, a „Prospectus des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société” (A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok áttekintése), amelyet azután 1824-ben a „Catéchisme des industriels”-ben „Système de politique positive” (A pozitív politika rendszere) címmel közöl újra. Együttműködése Saint-Simonnal 1824-ig tart, amikor szakítva mesterével, kezdi kidolgozni saját filozófiai rendszerének alapelveit. 1830–1842 között jelenik meg a „Cours de philosophie positive” hat kötete. Ebben kidolgozza a pozitív filozófiának, a tudományok osztályozásának és a szociológiának az alapelveit, mint a pozitívizmus politikájának és vallásának alapjait. Tervezett nagy munkájának első részét befejezve hozzálát a második részhez. Ekkor, 1844-ben jelenteti meg „Traité philosophique d'astronomie populaire” (Népszerű filozófiai értekezés

az asztronómiáról) című művét. Ugyanebben az évben jelenik meg a „Discours sur l'Esprit positif” (Értekezés a pozitív szellemről). További művei: „Discours sur l'Ensemble du Positivisme” (Értekezés a pozitivizmus egészéről, 1848), „Catéchisme positiviste” (1852). Rendszerének második részét tartalmazó fő műve a „Système de Politique positive” (1851–1854). Utolsó publikációi az „Appel aux conservateurs” (Felhívás a konzervatívokhoz, 1855) és a „Synthèse subjective” (1856). 1857-ben hal meg, teljes magányban és elhagyatottságban.

■ *A pozitivizmus általános jellemzése*

Comte rendszerének teljes megértéséhez válaszolnunk kell a következő kérdésekre: milyen rendszerének viszonya a Saint-Simonéhoz? milyen feladatot tűzött maga elé Comte, amikor az új filozófiai rendszert megfogalmazta? milyen szerepet szánt a szociológiának rendszere egészében?

Comte tanainak viszonyát Saint-Simon nézeteihez, hasonlóságait és különbségeiket hosszú időn át vitatták; mindkét filozófus hívei azt állították, hogy az egyik valamennyi fontos gondolatát a másiktól merítette. Comte levelezéséből kitűnik, hogy már Saint-Simonnal való találkozása előtt kialakított magának bizonyos fogalmi apparátust, amelyből a pozitív filozófia rendszere épül fel, de másrészt meg kell állapítanunk, hogy rendszerének összes főbb elemei megtalálhatók Saint-Simonnál is. Engels 1895. január 24-i, Tönnieshez intézett levelében azt állítja, hogy „Comte minden zseniális eszméjét Saint-Simontól vette át, de azzal, hogy a maga sajátos személyes módján csoportosította, tönkrevájtotta őket . . .”¹ Amikor ezt a problémát vizsgáljuk, nem szabad elfelejtenünk, hogy egyrészt a két gondolkodó sok lényeges eszméje már a kor közkincse volt, másrészt hogy rendszerük beható elemzése számottevő különbségeket is feltárt köztük. Közös eszméik mindenekelőtt a pozitivista tudománykonceptióra vonatkoznak, amelyet a filozófusok már Hume-tól kezdve megfogalmaztak, különösen pedig D'Alembert és Laplace fejtett ki. Montesquieu és Condorcet munkássága óta uralkodó nézet volt, hogy meg kell teremteni a tudományos politikát, amelyben a megfigyelés és a logika lép az intuíció, a találgatás, a fantázia és a sejtések helyébe. Comte kétségtelenül át-

¹ *Marx-Engels*: Válogatott levelek. Szikra 1950. 558. old.

vette mesterének azt a meggyőződését, hogy a társadalom átalakításához meg kell teremteni a pozitív tudományok szintézisét, hogy létre kell hozni az emberről és a társadalmi jelenségekről szóló egzakt tudományt, és hozzá hasonlóan meg volt győződve a vallásnak a társadalmi életben játszott nagy szerepéről is. Comte azonban, noha magáévá tette ezeket a nézeteket, nem törekedett azonnali reformokra. Úgy vélte, hogy az emberi elme képességeit meghaladó szertelenség minden olyan törekvés, mely egy új társadalmi rendszert, teljes és végleges formában, „kapásból”, néhány hónap vagy akár év alatt akar megalkotni. Így tehát először a filozófia tanulmányozásához kezdett, amelynek során arra törekedett, hogy „rendezett képet kapjon a tudás egészéről, kijelölje minden egyes tudomány helyét ebben a szintézisben, tanulmányozza a már meglevő tudományok spontán fejlődését, s e vizsgálódásokból leszűrje az eljövendő tudományok szisztematikus fejlesztésének vezérelveit; különösen pedig a fizikai tudományok történetét tanulmányozta avégből, hogy tudatosan meggyorsítsa a társadalomtudomány létrejöttét és fejlődését”². E feladatot megvalósítva Comte nagyszabású szintézist alkotott, s ebben eredeti gondolkodónak bizonyult. Saint-Simontól megkülönböztette alapos felkészültsége, mindenekelőtt matematikai téren, tehetsége a kérdések szisztematikus feldolgozására és szintézisalkotó képessége.

Lényeges különbségeket tapasztalunk azonban a két rendszer tartalmában is. Saint-Simon különösen a haladás elméletére helyezett erős nyomatókat – Comte főként a társadalmi statika fontosságát hangsúlyozta. Saint-Simon kifejezetten elválasztotta az államot a társadalomtól, az utóbbinak nagyobb fontosságot tulajdonítva. Mai szóval élve, a dolgozó társadalom által spontán megteremtett ipari civilizáció vízióját alkotta meg. Comte, ellenkezőleg, pozitív politikájának rendszerében az állam kultuszát hirdeti, a stabilizálódott hierarchia és az abszolút egység programját hangoztatja, egészen de Maistre koncepcióinak szellemében. Saint-Simon a szabad és egyenlő emberek társadalmát álmodta meg, akik erőfeszítéseiket a természet erőinek kiaknázására és a termelés növelésére egyesítik, Comte szeme előtt pedig egy centralizált, hierarchikus állam lebegett, amely mindenkire rákényszeríti az ideológia egységét. Úgy tűnik, a két rendszer közelebbi vizsgálata még számos más különbséget is kimutatna.

² *McQuilkin de Grange: The Method of A. Comte. In: S. A. Rice (szerk.): The Methods in Social Science. Chicago 1931. 19. old.*

Vizsgáljuk most meg, melyek voltak Comte általános céljai és kiindulópontjai. Célja ugyanaz volt, mint kora sok más gondolkodójáé: a társadalmi újjászervezés elveinek kidolgozása. Comte-ot azonban éppen az különböztette meg más iskolák és irányzatok gondolkodóitól, hogy ezt a munkát a társadalomtudomány megteremtésével akarta kezdeni, hogy majd annak segítségével határozza meg a közösségi élet törvényeit és e törvények ismeretére támaszkodva valósítsa meg a politikai reformot. E munkájában két alapgondolatból indult ki: 1. korát a hitbeli anarchia jellemzi, s ez abnormális, katasztrófába torkolló állapot, 2. a társadalom normális állapota „a hitek és szokások korlátozott rendezése”. Az első tétel helyességéről korának viharos eseményei győzték meg, a másodikról pedig felületes történelmi tanulmányai, amelyekből azt a következtetést vonta le, hogy nagy kultúrák csak akkor keletkeztek, amikor a társadalmakat egy hit forrasztotta egybe, és amikor a gondolat egysége a cselekvés egységéhez vezetett. Továbbmenően abból az idealista alapgondolatból indult ki, hogy a társadalmi rendszer, a társadalom intézményei az erkölcsöktől függenek, az erkölcsök pedig a hitek és eszmék rendszerétől. A társadalmi reform felé tehát az első lépés egy olyan egységes, általánosan elfogadott eszmerendszer megteremtése, amelyben mindenki „hisz”. Minthogy azonban valamennyi vallási rendszer széthullott s nem számíthat általános elismerésre, ezért helyükre olyan filozófiát kell megalkotni, amely a bizonyított és megcáfolhatatlan tudományos igazságokat foglalja rendszerbe. Ez a filozófia szolgáltatja azt az eszmei alapot, amely az eddigi rendszerek kritikája nyomán felbomlott társadalom új integrációjához nélkülözhetetlen. Ez a filozófia lett volna a pozitívizmus – az emberiség új tudományvallása.

Az emberi szellem fejlődését elemezve Comte elfogadja és újra-fogalmazza a fejlődés három stádiumának – már korábbi filozófusok által is hirdetett – törvényét. Eszerint valamennyi alapfogalmunk, ismereteink valamennyi ága három egymást követő teoretikus történeti szakaszon megy át. Ezek: a teológiai vagy fiktív, a metafizikai vagy absztrakt, és végül a tudományos vagy pozitív szakasz. Másként: az emberi szellem, természeténél fogva, vizsgálódásaiban sorra a filozofálás három módszerét alkalmazza: először a teológiai módszert, azután a metafizikai és végül a pozitív módszert. Ebből származik a jelenségek egészére vonatkozó háromféle filozófia vagy általános fogalomrendszer, amelyek kölcsönösen kizárják egymást: az első az emberi szellem szükségszerű kiindulópontja, a harmadik a végső állapota,

a második csak az átmenet biztosítására hivatott. A teológiai állapotban az emberi szellem a létezők belső természetének, a megfigyelt jelenségek első és végső okainak megismerésére, más szóval az abszolútum megismerésére törekszik. A jelenségeket úgy képzei el, mint több-kevesebb természetfeletti lény folytonos és közvetlen tevékenységének eredményeit; e lények önkényes cselekvései magyaráznak minden érthetetlen jelenséget, ami a világban végbemegy. A metafizikai állapotban, amely alapján véve csak az első állapot közönséges transzformációja, a természetfeletti lényeket absztrakt erőkké, megszemélyesített absztrakciókká helyettesítik, amelyek szoros kapcsolatban állnak a világ különböző alkotórészeivel, képesek önmaguktól létrehozni a megfigyelt jelenségeket, ezek magyarázata tehát a ható entitás megjelölésében áll. Végül a pozitív állapotban az emberi szellem, felismerve, hogy lehetetlen abszolút fogalmakra szert tennie, lemond a világ eredetének és rendeltetésének kereséséről, a jelenségek belső okainak megismeréséről, hogy figyelmét kizárólag a jelenségek valóságos törvényeinek, azaz az egymásutániség és a hasonlóság vonatkozásában vett állandó viszonyaiknak – az okoskodással helyesen összekapcsolt megfigyelés segítségével való – feltárására összpontosítsa. A tények magyarázata itt már azt jelenti, hogy meg kell állapítani az összefüggéseket a jelenségek sokfélesége és néhány – a tudomány fejlődésével csökkenő számú – általános tény között.

Comte, meggyőződése lévén, hogy a szellem spontán fejlődése a pozitív stádium felé halad, olyan filozófiai rendszer kidolgozását tűzte maga elé feladatként, amely e stádiumnak egyszersmind elméletét és szervezési alapelveit is adja. Ez Comte pozitivizmusának genezise. Ismételjük, olyan zárt eszmerendszert akart alkotni, mely a XIX. századi társadalomban ugyanazokat a funkciókat tölti be, mint a középkori társadalomban a keresztény vallás, azaz rendet akart teremteni a hiedelmek világában, megszüntetni a kritika anarchiáját, biztosítani a gondolkodás egységét és erre felépíteni a hierarchikus társadalmi rendet, melyet az új, pozitívista egyház és az új, pozitívista papság irányít.

Eléggé elterjedt vélemény, hogy Comte tanainak második része (a politikai és vallási rendszer) nem egyeztethető össze az elsővel (a pozitív filozófiával és tudományelmélettel), s a filozófus lelki összeomlásának kifejezője. Úgy tűnt ugyanis, hogy egy olyan elméletnek, amely a megfigyelést tekinti a tudományt a metafizikától és a teológiától elválasztó kritériumnak, szükségképpen szembe kell fordulnia minden-

féle vallással. A félreértés a vallás különböző definícióin alapul. A pozitivista vallás nem kinyilatkoztatott vallás, nem ismer természetfeletti erőket; az emberiség vallása, hit az Emberiségben és a Haladásban, dogmái a tudományos tézisek. Tehát nem más, mint a vallás társadalmi funkcióit betöltő tudomány. Comte kezdettől fogva, ifjúkorától tudatosan erre a célra törekedett. Egész életének rendszeres munkásságát annak szentelte, hogy végezetül a tudományból leszűrje az igazi alapokat az új filozófiához, s majd eszerint építse fel a vallást. Comte rendszere tehát homogén rendszer, és noha természetesen ki-kikiemelheti belőle azt, ami neki tetszik, alkotójának intenciói szerint és a maga logikai konstrukciójában zárt egészet alkot.³

Nézzük először a pozitivista filozófiát. Ennek lényege az a kritérium, amely a voltaképpeni értelemben vett tudományt elválasztja a metafizikától és a teológiától. Az igazi tudományt az jellemzi, hogy „egyszer s mindenkorra lemond . . . minden, elvileg megoldhatatlan problémáról, de megadva az indítékokat, amelyek miatt nem foglalkozik velük, ugyanakkor arra törekszik, hogy ne oldja meg őket negatív módon”⁴. Mely problémákat kell kizárni a tudományos vizsgálódás köréből? Comte ezt írja: „Nem dönthető el sem igenlően, sem tagadólag semmiféle olyan, a képzeletünkben keletkezett koncepció, amely természeténél fogva hozzáférhetetlen a megfigyelés számára.”⁵ A tudományra a következő vezérelv kötelező: „Nem lehet semmilyen valóságos és értelmes jelentése egyetlen olyan állításnak sem, amely nem vezethető vissza egzakt módon valamely egyes vagy általános tényt megállapító kijelentésre.”⁶ A tudomány célja törvények megállapítása: „A döntő forradalom, amely szellemünk éretté válásának korát jellemzi, abban nyilvánul meg, hogy a szorosan vett okok meghatározására irányuló meddő törekvés helyébe mindenütt a *törvényeknek*, azaz a megfigyelt jelenségek között fennálló állandó kapcsolatoknak a keresése lép.”⁷ „Pozitív vizsgálódásainknak minden területen annak értékelésére kell szorítkozniuk, ami van, lemondva bármely dolog eredetének és végső céljának feltárásáról. Mi több, nem szabad elfelejtenünk, hogy a jelenségek kutatása sohasem eredményezheti abszolút

³ Hangsúlyozza ezt *Jean Lacroix*: La sociologie d'Auguste Comte. Presses Universitaires de France 1956.

⁴ *A. Comte*: Discours sur l'Esprit positif. Párizs 1909. 50. old.

⁵ Uo.

⁶ Uo. 18. old.

⁷ Uo.

megismerésüket, hanem vizsgálódásunknak szükségképp mindig társadalmi szervezetünkre és helyzetünkre vonatkoztatottnak kell maradnia.”⁸ „Jól emlékezetünkbe kell vésnünk, hogy az igazi pozitív szellem nem kevésbé áll távol az empirizmustól, mint a miszticizmustól. ...Az igazi *tudomány* a jelenségekre vonatkozó törvényekből áll; maguk a pusztá tények – bármilyen pontosan megállapítottak és bármilyen nagyszámúak legyenek is – mindig csupán a megismerés nélkülözhetetlen anyagát szolgáltatják.”⁹ „Az igazi pozitív szellem tehát főként arra irányul, hogy az *előrelátás végett* tegyünk szert tudásra, illetve, hogy a „van” tanulmányozásából a „lesz” -re következtessünk, a természettörvények változatlanságának általános dogmája alapján.”¹⁰

A fenti idézetek a pozitív filozófia legáltalánosabb jellemzését nyújtják.

A pozitívizmus mint tudományelmélet tehát azt javasolja, hogy a tudományos kutatásokat a külsőleg megfigyelhető jelenségekre korlátozzuk, és mondjunk le a dolgok lényegének megismeréséről; az okok megismerése helyett törekedjünk a törvények, azaz a jelenségek közti állandó összefüggések feltárására; szorítkozzunk a relatív megismerésre és mondjunk le az abszolút megismerésről; a tudomány elé tűzzünk ki gyakorlati feladatokat, azaz a törvények ismerete alapján a jövőbeni jelenségek előrelátását. Amikor tehát az emberi szellem – hirdeti Comte – a maga lassú, de állandó fejlődése során eljutott a lét különböző területeit kutató pozitív tudományok megalkotásához, ez komoly társadalmi következményekkel járt. Az emberiség a pozitívizmus szakaszába lépett. Ez a stádium fokozatosan készítődőtt elő, mivel a megelőző korokban a jelenségek különböző területeit pozitív kutatásoknak vetették alá. De mióta az emberi szellem minden erőfeszítését a megbízható megfigyelés gyorsan fejlődő területére irányozta, amely az ember számára valóban hozzáférhető, bölcsen a reális szükségletekhez igazított tudás egyetlen lehetséges alapja, és mióta ez a tudás egy egységes fogalomrendszer alapjává válhat – létrejöttek a feltételek az új, pozitívista társadalmi rend bevezetéséhez.

E rend alapelveit Comte a „*Système de Politique positive*”-ban és későbbi műveiben fejtette ki. A pozitívizmus mint társadalmi tan két axiómára támaszkodik: 1. nem létezhet társadalom kormányzat nél-

⁸ Uo. 19. old.

⁹ Uo. 21–22. old.

¹⁰ Uo. 22. old.

kül, más szóval a spontán szolidaritás nem elegendő a társadalom fennmaradásához; 2. semmilyen társadalom nem maradhat fenn és nem fejlődhet valamilyen papság nélkül. A második dogmában az a Saint-Simontól és a konzervatívoktól átvett meggyőződés fejeződik ki, hogy a vallás alapvető szerepet játszik a társadalmi életben. Comte a vallást kifejezetten társadalomelméletnek is nevezi. A pozitivista társadalom tehát teokratikus társadalom lesz, amelyben a papságra hármas feladat hárul: a tanácsadás, a szentesítés és a szabályozás. A pozitívizmus nem ismer el semmiféle jogot senki számára azon az egyen kívül, hogy joga van szüntelenül teljesíteni kötelességeit. Pontosabban kifejezve, ez a vallás mindenkire azt a kötelezettséget rója, hogy segítsen mindenki másnak saját funkciója teljesítésében. A jog (*droit*) fogalmának Comte szerint el kell tűnnie a politikából, ahogyan az ok fogalmának a filozófiából. A pozitívizmus tehát csakis mindenkinek mindenkivel szembeni kötelességeit ismeri el, mivel álláspontja nem engedhet meg semmiféle olyan jogfogalmat, amely szilárdan az egyéni individualitásra támaszkodik. Az ember kötelességekkel terhelt születik – kötelességekkel az egész emberi nem iránt, ősei iránt, utódai és kortársai iránt. Ilyen következtetésekre jut Comte társadalmi statikája alapján, mely szerint az egyén csupán a társadalom által válik „valósággá”, tehát a társadalom az „elsődleges létező”, az egyén pedig csak valami másodlagos. Ehhez képest semmiféle társadalmi területen nem lehet a vizsgálódások kiindulópontja az egyén, csakis a társadalom mint egész. Comte ezen a ponton a konzervatívok felfogását osztja. Nézete szerint a társadalom rendjét nem az alkotmányos garanciák biztosíthatják – ahogy a liberálisok vélték –, hanem erkölcsi-vallási parancsok. A társadalmi berendezkedés a következő kettős maxima helyes megvalósulásán nyugszik: az erősebbek a gyengéknek szentelik magukat, a gyengék tisztelettel övezik az erőseket. Semmilyen társadalom nem létezhet, ha benne az alsók nem tisztelik a felsőket. Comte hangsúlyozza, hogy épp ez az elv biztosította a középkori társadalom organikus rendjét. Helyesen nevezte tehát Huxley Comte pozitívizmusát kereszténység nélküli katolicizmusnak: a pozitivista társadalomban minden társadalmi viszony erkölcsi törvények szerint van megszervezve, megtartásuk felett pedig az emberiség papjai őrködnek, élükön a főpappal. Comte önmagát a pozitívizmus első főpapjának és messiásának tekintette.

A tőke és a munka viszonyát szintén az erkölcsi törvényeknek megfelelően kell kialakítani. A pozitivista társadalomban minden polgár

közalkalmazottá válik. Kötelességeit teljesítő alkalmazott lesz tehát a tőkés is, a munkás is, mindketten alávetve a papok döntőbíráskodásának. A pozitivista társadalom szemében a modern ipar normális megszervezése mindenekelőtt megköveteli a nézetek és szokások átalakítását egy bizonyos egyetemes doktrína szerint, amely képes lenne megújítani a közoktatást és biztosítani az egész Nyugat számára azt a lelki hatalmat, amely az ipari konfliktusokban a természetes döntőbíró szerepét töltheti be. A munkások tehát helyet kapnak a társadalomban, amely biztosítja számukra a családi élet fejlődését, a munkából való megélhetést és az általános műveltséget a különböző tudományok, a filozófia és az esztétika körében; ezenkívül a pozitívizmus bizonyos társadalmi szerepet is szán nekik és alkalmassá teszi őket e szerep ellátására.

Anélkül, hogy közelebbről elmélyednénk a doktrína részleteiben, le kell szögeznünk, hogy filozófiai és tudományelméleti részét nem lehet elválasztani társadalmi-vallási részétől. Comte a megismerhetetlen lényekbe és erőkbe vetett hitet a tudományosan megállapított természettörvényekben való hittel kívánta helyettesíteni és így megte menteni az egységes világnézetet. E felfogás alapja az a meggyőződés volt, hogy a társadalom fejlődését és berendezkedését az eszmék határozzák meg, valamint hogy az embereket magatartásukban kizárólag racionális indítékok vezérlik, tehát ha ésszerű érvekkel meggyőzettek, akkor elfogadják a cselekvés megfelelő irányelveit. Mindkét előfeltevés hamis, és szükségszerűen a pozitívizmus csődjéhez kellett hogy vezessen. Comte azt sem tisztázta, hogy tulajdonképpen miben állna a vallásnak mint a társadalmat összetartó tényezőnek a funkcionálása. Ama törekvésében, hogy tudományos vallást alkosson, illetve a tudományt a vallás társadalmi funkcióival ruházza fel, a tudományt fantasztikus spekulációk tévútjára vitte.

■ *A szociológia*

Térjünk most át Comte szociológiájának általános jellemzésére. Miután megfogalmazta a helyes értelemben vett tudomány kritériumait és elkülönítette azt a metafizikától és a teológiától, Comte elvégezte a tudományok áttekintését és osztályozását.

Minden emberi munka vagy gondolkodás, vagy cselekvés. Tehát a tudás legáltalánosabb felosztása az elméleti és a gyakorlati tudományok

megkülönböztetésén alapul. Az elméleti tudományokat Comte két csoportra osztja. Az első csoportba az absztrakt, általános tudományok tartoznak, amelyek célja a jelenségek különböző osztályait kormányzó törvények feltárása. A második csoportba a konkrét, részletes, leíró tudományokat sorolja; ezek a feltárt törvényeket a lét különböző területeire alkalmazzák. Az első csoportba tartozó tudományok tehát alapvetőek, a második csoportba tartozók csak másodlagosak. Az általános tudományoknak a leíró tudományokhoz való viszonyát a biológiának a zoológiához és a botanikához való viszonyával szemlélteti: míg az előbbi az élet általános törvényeit kutatja, az utóbbiak az egyes élő szervezetek létezési módjaival foglalkoznak.

Comte hat alapvető általános tudományt különböztet meg: a matematikát, az asztronómiát, a fizikát, a kémiát, a biológiát és a szociológiát. Mindezek már pozitív tudományok, a szociológia kivételével. A pozitív szociológiát eztán kell megalkotni. Evégből ki kell mutatni, hogy a társadalmi jelenségek, a társadalom élete szintén természet-törvényeknek vannak alávetve, a történelmi folyamatok alakulását nem az egyének szabad akarata szabja meg. A szociológia megteremtése a pozitívizmus számára logikai szükségszerűség volt. Ha ugyanis kitűnne, hogy a társadalmi jelenségekre vonatkozólag nem lehetséges pozitív tudomány, a pozitív filozófia rendszere hiányos maradna, nem lenne általános érvényű, és így nem láthatná el fő feladatát: nem válhatna a társadalmi újjászervezés ideológiai alapjává. Ezért Comte úgy vélte, hogy a szociológia megteremtésével a pozitív filozófia egyetemessé válik – addig nem az –, és alkalmassá lesz a teológiai és a metafizikai filozófia helyettesítésére.

A szociológiának a társadalmi jelenségek tudományának kell lennie. Először tehát a társadalmi jelenséget kellett definiálni és bebizonyítani, hogy az pozitív módszerekkel vizsgálható. Comte azonban nem adott meghatározást a társadalmi jelenségről, a következő indoklással: a szociológia a pozitív tudományok rendszerében utolsóként kialakult tudomány, ennél fogva mindazok a jelenségek, amelyek nem tárgyai a korábban létrejött tudományoknak, szükségképpen a szociológia kutatási területét alkotják. A szociológia határai ezáltal roppant tágra szabottak. Ezenkívül ebben a tudományban sajátos kutatási eljárást kell alkalmazni. Valamennyi természettudomány az egyedi tény definiálásából és gondos vizsgálatából indul ki, hogy az általánosítás útján fokozatosan eljusson az ilyen tények egész osztályának és törvényeiknek megismeréséhez. A társadalomtudományban az eljárás me-

nete szükségszerűen más. E tudomány tárgya nem egy, viszonylag független egyedi tényekből álló, atomisztikus valóság; itt az alapvető és elsődleges valóság a társadalom mint egész. Az egyes embert nem vizsgálhatjuk a társadalomtól függetlenül, mert akkor pusztán absztrakcióvá fakul. Az embert a társadalom teremti meg, és ezért csak azon a társadalmi egészen keresztül érthetjük meg, amelyhez tartozik és amely formálta. A szociológiának tehát nincs szüksége az egyedi tény definíciójára. A közösségi együttélés következtében jelentkező minden jelenség természeténél fogva társadalmi jelenség. Az ember mint egyed a biológia tárgya.

A tárgy ilyen meghatározásából azonban következett, hogy e tárgy rendkívül összetett és bonyolult. Mi ugyanis a társadalom Comte szerint? A társadalom olyan egész, amely normális állapotában az emberiségnek vagy meghatározott részeinek a „*consensus universel*” által összefűzött organikus egésze, olyan egész, melyet a struktúra és funkció összhangja, az egységes együttélési törekvés jellemez. A társadalom a közösségek életfolyamatainak és kultúrájának ez az egésze. Éppen ezért mérhetetlenül összetett. Ezt a komplexitást még fokozza, hogy mivel a társadalomban az aktuálisan ható tényezők történeti tényezőkkel fonódnak össze, a megelőző nemzedékek hatást gyakorolnak a mai nemzedékre. Így alakul ki a társadalmi jelenségek magasabb fokú összetettsége (*complication supérieure*), és ez magyarázza, miért váltak oly későn a pozitív tudomány tárgyává. A politikai kutatásokat komplexitásuk és az, hogy rendkívül szorosan kötődnek az emberi szenvedélyek összességéhez, az összes többi tudományoknál mélyebben és tovább tartotta a módszertani elmaradottság szánalomra méltó helyzetében.¹¹ A társadalmi jelenségek történetisége az az alapvető jegy, amely megkülönbözteti őket a biológiai jelenségektől. Ezekből az ismertetőjegyekből még további módszertani nehézségek származtak.

■ A szociológia módszerei

A „Cours de philosophie positive” IV. kötetében található metodológiai fejtegetésekben Comte-nak néhány, mindmáig időszerű kérdést kellett megoldania: lehetséges-e a társadalmi jelenségekkel foglalkozó tudomány, azaz e jelenségek változatlan törvényeknek vannak-e alá-

¹¹ A. Comte: Cours de philosophie positive. Párizs 1908. IV. köt. 155. old.

vetve? lehet-e őket a pozitív tudományok módszereivel kutatni, azaz a más tudományokban – elsősorban a természettudományokban – alkalmazott módszerek a szociológiában is használhatók-e? amennyiben ezek a módszerek nem alkalmasak vagy nem kielégítőek, milyen speciális módszereket kell igénybe venni?

Mint fentebb már mondtuk, a kérdések első csoportját Comte elvileg eldöntötte. Társadalmi jelenségekkel foglalkozó tudomány lehetséges, mivel e jelenségek változatlan törvényeknek vannak alávetve. A társadalomtudomány felépítéséhez csupán az szükséges, hogy „a képzeletet alárendeljük a megfigyelésnek”. Ezért a szociológia által alkalmazható módszerek felsorolásában az első helyen a megfigyelést említi, és ebből kiindulva kezdi módszertani fejtegetéseit.

A szociológiában – akárcsak a biológiában – a tudományos kutatás három fő módszerrel dolgozik: a tiszta megfigyeléssel, a kísérletezéssel és végül az összehasonlító módszerrel, amely természeténél fogva az élő organizmusokkal kapcsolatos minden kutatásban alkalmazható. A szociológiában azonban a megfigyelés számos, más tudományokban ismeretlen nehézségbe ütközik. A társadalmi jelenségek megfigyelésének eltérő eredményei olyan nézeteknek szolgáltak alapul, amelyek szerint a megfigyelésnek ezen a területen nincs tudományos értéke, mivel nem nyújt kellő bizonyosságot. Comte vitába száll azoknak a gondolkodóknak ilyen messzemenő szkepticizmusával, akik a társadalmi jelenségek vizsgálata terén eltúlozzák az egzakt megfigyelés minden fajtájára nézve közös, általános nehézségeket, különösen pedig azokat a speciális nehézségeket, amelyeket az ilyen bonyolult jelenségek óhatatlanul támasztanak. Ezek a szkeptikusok nem számolnak eléggé a rendelkezésre álló különböző – kísérleti vagy logikai – ellenőrzési eszközökkel, amelyek kellőképpen biztosítani tudják a szociológiai megfigyelések megbízhatóságát. Különösen a történeti megállapítások tudományos értékét vonták kétségbe, a tanúvallomások elvi megbízhatatlanságára hivatkozva. Comte ezt azzal utasítja vissza, hogy valamennyi tudomány, akár a legegyszerűbb is, elkerülhetetlenül rá van utalva mások megfigyeléseinek felhasználására, és minden tudomány szükségképpen elfogad – legkifejtettebb elmélete kidolgozásának alapjául is – olyan megfigyeléseket, amelyeket nem tudnak közvetlenül elvégezni, sőt megismételni sem azok, akik felhasználják őket, s amelyeknek igazsága kizárólag az első kutatók hű beszámolóján alapul. Egyetlen tudomány sem fejlődhetne és a szellemi munkamegosztás lehetetlenné válna – érvel Comte –, ha minden tudós csak a sa-

ját, személyesen végzett megfigyeléseire akarna támaszkodni. A társadalomtudományokban csak azért tartja még magát ez a szemlélet, mert kevésbé gyakorlott kutatók attól tartanak, hogy a mások beszámolóin alapuló bizonyítékok értékének elismerése rákényszeríti őket akár a „bibliai elbeszélések hitelének” elismerésére is. Comte itt érinti azt a kérdést, hogy miért nem vitatják mások megfigyeléseinek tudományos értékét a természettudományokban, és miért csak a történeti források tudományos hitelét vonják kétségbe. Milyen feltételeket kell hát a megfigyelésnek kielégítenie ahhoz, hogy tudományos megbízhatóságát elismerjék?

A második tévedés, melyet Comte véleménye szerint ki kell küszöbölni ahhoz, hogy a szociológia tudományos művelése lehetségessé váljon: a tiszta empirizmus előítéletei. A szisztematikus empirizmus, amelyet a társadalmi, és mindenekelőtt a történeti megfigyelésekre igyekeznek ráerőszakolni, a pártatlanság nevében dogmatikusan megtiltva bármilyen elmélet felhasználását, Comte szerint ártalmas tévedés, amely jelentős torzulásokat eredményez. A tiszta empirizmus irányelvei elszigetelt megfigyelések felhalmozására vezetnek. Minden területen, még a legegyszerűbb jelenségek körében is, lehetetlen bármilyen igazi megfigyelés, amennyiben nem irányítja és nem értelmezi valamely elmélet. A másként végzett megfigyelések csak provizórikus anyagokat szolgáltathatnak, amelyeket később legtöbbször felül kell vizsgálni. A szociológiában a megfigyeléseket „irányító” elmélet nélkülözhetetlensége fokozottan érződik, mivel itt különösen bonyolult jelenségekről van szó, és előzetes elmélet útmutatásai nélkül a megfigyelő még azt sem tudná, mire figyeljen a szeme előtt lejátszódó jelenségekben, tényekben. A későbbi tényeket csak a megelőző tényekkel megfelelő összefüggésbe hozva láthatjuk igazán.¹² A tények adott területét átfogó pozitív elmélet teszi lehetővé a tudományos megfigyeléseket a természettudományokban, „annál inkább nyilvánvaló tehát, hogy mindenféle társadalmi megfigyelésnek – akár statikus, akár dinamikus – a vizsgált jelenségek lehetséges nagyfokú bonyolultsága miatt a másfajta megfigyeléseknél még inkább meg kell követelnie az alapvető elméletek állandó alkalmazását, amelyek arra hivatottak, hogy a végbemenő tényeket már megvalósult tényekkel hozzák szakszerűen kapcsolatba”¹³.

¹² Uo. 220. old.

¹³ Uo.

Ebben a logikai szükségességben – hogy tudniillik a megfigyeléshez pozitív elméletet kell alkalmazni – látja Comte a társadalomtudomány egyik legnagyobb módszertani nehézségét. „Egyetértek azzal, hogy e jelenségek területén – még inkább, mint mások körében – ez a logikai szükségesség még jobban megnöveli az amúgy is nagy alapvető nehézséget . . . , amennyiben arra kényszerülünk, hogy valamiképp egyszerre végezzünk megfigyeléseket és alkossunk törvényeket, tekintettel szükségképpen szoros kapcsolatukra, ami által egyfajta bűvös kör keletkezik, ahonnan nem léphetünk ki másként, mint kezdetben rosszul feldolgozott anyagok és rosszul megfogalmazott elméletek alkalmazásával.” A szociológia még nem rendelkezik pozitív elmélettel, amely „irányíthatná” a rendszeres megfigyeléseket, amelyek viszont szükségesek az ilyen elmélet kidolgozásához. „Nyilvánvaló tény – írta Comte –, hogy a mindennemű pozitív elmélet hiánya teszi ma a társadalmi megfigyeléseket annyira bizonytalanná és ellentmondóvá. Tényekben kétségtől van sincs hiány . . . , s bár körülvesznek bennünket, mégis teljesen terméketlenek, sőt észrevétlenek maradnak, az igazi tudományos kutatáshoz elengedhetetlen elméleti útmutatások és intellektuális készségek hiányában.”¹⁴

Ezzel azonban még nem értünk végére azoknak a nehézségeknek, amelyekkel a szociológiai megfigyeléseknek meg kell küzdeniük. Comte, miután elfogadta a régi megfigyelők által összegyűjtött anyagok felhasználhatóságát és megállapította, hogy a pozitív szociológiai elmélet megalkotása lehetővé teszi a társadalmi folyamatok és jelenségek rendszeres megfigyelését, áttér a szociológiai megfigyelés „technikai” nehézségeire. Gyakran feltételezik, hogy a társadalmi jelenségek nagyon könnyen megfigyelhetők, mert általánosan előfordulnak, és a megfigyelő rendszerint többé-kevésbé maga is résztvevőjük. Csak-hogy közelebbről megvizsgálva éppen ez az általános előfordulás és közvetlen hozzáférhetőség az, ami fokozza bonyolultságukat s még nehezebbé teszi a megfigyelésüket, mivel a vizsgálatokat az életben kitermelődött előítéletek befolyásának teszi ki. Általában véve jó megfigyelést végezni csak akkor lehet, ha a megfigyelés a vizsgált tárgyhoz képest kívülről történik. Comte itt arra a később gyakran hangsúlyozott nehézségre utal, hogy a társadalmi életben való részvétel kényszerítő erővel bizonyos szokásjellegű és spontán reagálásmódot fejleszt ki bennünk a társadalmi jelenségek iránt, s ez lehetetlenné

¹⁴ Uo. 221. old.

teszi a tudományos megfigyeléshez nélkülözhetetlen távolság létrejöttét. Comte itt még egy kérdést érint, amely később végeérhetetlen vitákat váltott ki, nevezetesen a kutatói elfogulatlanság követelményét: a közösségi élet résztvevőjét sok érdek szála fűzi annak folyamataihoz, s ezek az érdekek roppant erősen befolyásolják a megfigyeléseket és a tudományos interpretációkat, amint azt a társadalomtudományok egész fejlődése is mutatja.

Comte e nehézség megoldását a kutató megfelelő elméleti felkészültségében látta. A megfigyelőnek pozitív elmélethez kell igazodnia, azaz a megállapított tényeket úgy kell felfognia, mint a valóságról az adott elméletben konstruált „kép” elemeit, az elmélet módszertani szükségleteihez, nem pedig az egyéni szükségletekhez kell igazodnia. Ugyanakkor azonban Comte tisztában volt azzal a veszéllyel is, hogy a jelenségek az elmélet követelményeihez idomíttatván torzulást szenvedhetnek. Hangsúlyozta, hogy az ilyen jelenségeknél éppúgy, sőt, tekintettel összetettebb voltukra, még inkább, mint másoknál, tartani lehet attól, hogy a tudományos elméletek közvetlen és állandó alkalmazása néha meghamisítja a tényleges megfigyeléseket, amennyiben az eleve elfogadott koncepciókhoz igazítjuk őket és e spekulációk igazolására törekszünk. A szociológia fejlődése ebben az esetben is igazolta a filozófus aggályait – éppen saját társadalmi dinamikájának példáján. És még hány elméletet – különösen etnológiai elméletet – „verifikáltak” később így! A kutató e spontán hajlandóságának azonban – teszi hozzá Comte – elejét vehetjük megfelelő óvintézkedésekkel, amelyeket mindig szolgáltat a tudományos kultúra, és azáltal, hogy az első megfigyelések alapján kialakított fogalmakat később a tények szélesebb körére támaszkodó ellenőrzésnek vetjük alá.

Elvetve tehát a tiszta empirizmust, Comte a helyes elmélet kidolgozására az egyetlen lehetőséget abban látja, hogy szakadatlanul a tényekhez kell folyamodni, legkivált a szociológia területén, ahol eddig a fantázia uralkodott a megfigyelés felett. Két elméletet nevez meg, amelyek a szociológiai megfigyelés számára irányelveket szolgáltathatnak: 1. a társadalmi statika elméletét, amelynek fő törvénye a társadalom valamennyi eleme közötti strukturális összefüggés törvénye, és 2. a társadalmi dinamika elméletét, a társadalmi jelenségek egymásutániségének törvényeivel. A megfigyelés a szociológiában tehát megköveteli, hogy „folyton alá vessük e rendkívül bonyolult jelenségek összetartozásának (*solidarité*) és egymásutánjának törvényeire vonatkozó pozitív vizsgálódások egészének . . . Így vizsgálva, az összetarto-

zás és az egymásutániség racionális szempontjai szerint, a társadalmi jelenségek kétségtelenül differenciáltabb és szélesebb körű megfigyelési eszközök alkalmazását teszik lehetővé, mint más, kevésbé bonyolult jelenségek.”¹⁵ Comte tehát úgy véli, hogy a szociológia fejlődésével párhuzamosan halad majd az elmélet tökéletesedése az egyre nagyobb számban összegyűjtött és megfigyelt tények révén, s ugyanakkor az elmélet előrehaladása a megfigyelési technikák tökéletesedését eredményezi.

A szociológia második módszereként Comte a kísérleti módszert ajánlja. A természettudományok éppen ennek révén jutottak magas fejlettségre. Comte ezért nagy figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogyan alkalmazható ez a módszer a szociológiában. Megkülönbözteti „a dolgok természetével egyező” közvetlen kísérletet a közvetett kísérletről. Nézete szerint úgy is végezhetünk kísérleteket, hogy nem állítjuk elő mesterségesen, laboratóriumi körülmények között a jelenséget. A közvetlen kísérlet azt jelenti, hogy „olyan jelenséget figyelünk meg, amelynek normális lefolyását többé-kevésbé módosították a tökéletesebb kutatás végett általunk szándékosan bevezetett mesterséges feltételek”¹⁶. De a jelenségnek megváltoztatott feltételek közötti mesterséges előidézése nem tartozik a kísérlet lényegéhez. Akár természetes, akár mesterséges egy adott esemény, tudjuk, hogy megfigyelése jogosan rászolgál a kísérlet elnevezésre minden olyan esetben, amikor a jelenség normális lefolyása bármilyen módon jól meghatározott változást szenved, hacsak e változás spontaneitása nem teszi lehetetlenné a pontos megfigyelést. A szociológia az ilyen kutatásokat kísérleti kutatásoknak tekintheti. Mármint a szociológiában alkalmazott kísérlet csak közvetett kísérlet lehet: a jól ismert jelenség ilyenkor különleges patológikus feltételek között megy végbe. Comte ezt írja: „A jelenségeknek ez a patológikus feltételek között végzett elemzése lényegében olyan – sajnos túl gyakori – esetek vizsgálatából áll, amikor az alaptörvények – akár a harmónia, akár az egymásutániség törvénye – az adott társadalmi viszonyok között többé-kevésbé erős zavart szenvednek véletlenszerű vagy átmeneti, különleges vagy általános okok következtében, ahogy azt a különböző forradalmi korokban és mindenekelőtt ma látjuk.”¹⁷ Ezekben az esetekben Comte véleménye szerint „feltárulnak előttünk a társadalmi organizmus alaptörvényei”,

¹⁵ Uo. 223. old.

¹⁶ Uo. 225. old.

¹⁷ Uo. 226. old.

s az ilyen kísérlet a más tudományterületeken mesterségesen előidézett kísérletekhez hasonlítható.

A pozitív tudományok harmadik módszere az összehasonlítás. Ez különösen hasznos az életjelenségek kutatásánál, ezért a biológiának legfontosabb módszere. A szociológia azonban nem követheti vakon a biológiát, és e metódus alkalmazásánál óvatosan kell eljárnia. Comte az összehasonlítás három fajtáját említi, amelyek előnyösen alkalmazhatók a társadalomtudományban. A szociológus összehasonlíthatja az állat-társadalmakat az emberi társadalmakkal, hogy vizsgálja az intellektuális és erkölcsi jelenségek jelentőségét és kimutassa, hogy bizonyos intézmények – amelyeket egyes filozófusok közmegegyezésen alapulónak és mesterségesnek tartanak – már az állat-társadalmakban is megjelennek, „annál kifejezettebben, minél magasabb rendű a szervezetük és minél közelebb áll az emberéhez”. Összehasonlíthatja továbbá „az emberi társadalom különböző egymás mellett létező állapotait a föld különböző térségeiben”, elsősorban az egymástól teljesen független társadalmakat véve figyelembe. Noha ugyanis az emberiség fejlődésének általános menete a maga egészében szükségszerűen azonos, mégis különböző okok késleltethetik az egyes népek fejlődését. Az összehasonlítás révén megállapíthatjuk a társadalmak létezésének és fejlődésének általános törvényeit. A társadalmi fejlődés valamennyi jellemzőjét közvetlenül megfigyelhetjük, ha összehasonlítjuk a rendkívül primitív körülmények között élő tűzföldieket a fejlődés élén járó nyugat-európai nemzetekkel.

Comte az összehasonlításnak még egy lehetőségét jelöli meg: bizonyos fokig egyazon nemzeten belül is összehasonlíthatjuk az emberi civilizáció fejlődésének alapvető fázisait, ha a különböző osztályok társadalmi helyzetét vizsgáljuk. Látszólagos könnyűségük ellenére azonban az ilyen megfigyelések nem szolgáltatnak a felvetett problémák eldöntésére alkalmas anyagot, mégpedig az általános korszellem elkerülhetetlen hatása miatt, amely egy társadalom valamennyi osztályának életében megnyilvánul.

A felsorolt előnyök ellenére az összehasonlító módszernek hátrányai is vannak, melyek folytán nem válhat a szociológia fő módszerévé. Első és legfontosabb, egyben pedig elkerülhetetlen fogyatéka az, hogy nem veszi figyelembe a különböző társadalmi állapotok szükségszerű egymásutánját, hanem épp ellenkezőleg, ezeket az állapotokat egymás mellett létezőkként igyekszik feltüntetni. Ennek következtében az emberiség fejlődési szakaszainak hamis ábrázolásához vezet. Továbbá,

az összehasonlító módszer a másodrendű, de szembeűnő problémákra irányítja a figyelmet – ez vezetett pl. arra, hogy túlértékelték az éghajlat és a faj hatását a társadalmi jelenségek alakulására. Comte fő kifogása mégis abban foglalható össze, hogy az összehasonlító módszerrel nem állapítható meg a különböző társadalmi rendszerek valóságos leszármazási viszonya. Ezt a feladatot csak a történeti módszer oldhatja meg, s Comte ezért ezt tekinti a szociológia fő módszerének. Ennek a módszernek az alkalmazása különbözteti meg a szociológiát a többi tudománytól, garantálja a szociológia pozitív jellegét, a társadalomtudomány felépítését. Ezt a tézist már Saint-Simon is hirdette, de szisztematikus kifejtése Comte-tól származik.

Az emberiség különböző, egymást követő állapotainak történeti összehasonlítása az új tudománynak nemcsak fő módszere, hanem egyenesen alapja. A történeti módszer alkalmazásának szükségessége abból ered, hogy a korábbi nemzedékek befolyást gyakorolnak az utánuk következő nemzedékekre. Ez a jelenség ismeretlen a szociológiát megelőző tudományokban (ti. a Comte-féle osztályozás szerint), és ezért sem a fizikának, sem a kémiának, sem a biológiának nincs szüksége a történeti módszer alkalmazására. Csak a szociológiának van dolga szellemi tendenciák fejlődésével, és csak a társadalmi jelenségek terén fordul elő, hogy a távoli múlt némely eseményei közvetlen hatást gyakorolnak a ma élő emberek gondolkodására. Ez is egyik forrása a szociológia által vizsgált tények rendkívüli összetettségének. A helyes értelemben vett történeti módszer lényegi vonásai azon alapulnak, hogy e módszer a társadalmi jelenségek fejlődéssoraival dolgozik, azaz a történeti tények összességében felkutatja tetszőleges fizikai, intellektuális vagy politikai jelenségek erősödését (vagy gyengülését, megszűnését), ami lehetőséget ad további fejlődésük előrelátására.

A történeti elemzés képes megmutatni a törvényszerűségeket a társadalmi rendszerek változásaiban; biztosítani tudja az elemzésnek az oly sok szabályos és esetleges hatásnak kitett jelenségek rendkívüli összetettsége által megkövetelt pontosságát és olyan következtetések levonását, amelyek elegendőek ahhoz, hogy az általános törvényeket a gyakorlatban hasznosan alkalmazzuk. Mindazonáltal az a módszer is téves következtetésekhez vezethet, ha „nem elég racionális vagy roszszul felkészült” elmék alkalmazzák. Ilyen hiba mindenekelőtt akkor fordulhat elő, ha a történeti kutatások eredményeit nem ellenőrzik. Comte az ellenőrzésre különböző lehetőségeket lát. Először is elvégezhető a biológiából levont következtetések segítségével. Mivel a társadalmi

jelenségek a maguk összességében lényegileg az emberiség fejlődésének egyszerű produktumai, ezért valamennyi lényeges emberi diszpozíciónak, amelyeket a szociológiai megfigyelés feltárhat, legalábbis csírájában elő kell fordulnia az embernek a biológia által megkonstruált őstípusában. Tehát a társadalmi dinamikának egyetlen, a történeti módszerrel megállapított törvényét sem fogadhatjuk el véglegesen mindaddig, amíg közvetlenül vagy közvetve racionális kapcsolatba nem hoztuk az emberi természet elméletével.

E négy kutatási módszer alkalmazása hivatott arra, hogy elérhetővé tegye a szociológia alapvető célját: a társadalom szerkezeti és fejlődési törvényeinek feltárását. E törvények ismeretére támaszkodhat a pozitív politika rendszere. A társadalom állandóságának és változékonyságának tényezőit ismerve, a politikának többé nem kell a konzervatív és a forradalmi elméletek között ingadoznia, hanem a tudományos kutatások által kijelölt úton halad előre. A szociológia ekkor az új, a természettörvények rendjével megegyező társadalmi berendezkedés kiépítésének tudományos eszköze lesz.

Ez tehát a természetjog racionalista elméletének utolsó fejlődési láncszeme. A természetjog, amely Grotius óta a burzsoázia harci jel-szava volt a feudalizmus ellen, a kivívott győzelem után az új rend védelmét szolgáló pozitív elméletté alakult át.

■ *Társadalmi statika*

A társadalmi statika „a társadalmak spontán rendjének” elmélete. Feladata az egyének, a család és a társadalom létét meghatározó feltételek vizsgálata, azaz a társadalom legfőbb alkotóelemeinek kutatása és a társadalom felépítésének magyarázata.

Az alkotóelemeket keresve Comte a családot jelöli meg alapegységként. Az emberi társadalom nem egyénekből, hanem családokból áll – ez a szociológiai statika fő axiómája. A család hidat alkot az egyén és a faj között, mivel az ember a család által válik társadalmi lénnyé. Az egyén a társadalom produktuma. A társadalmon kívül létező egyedként vizsgált ember – puszta absztrakció. A társadalmi együttélés nélkül az emberek nem hoztak volna létre semmiféle kultúrát, megmaradtak volna az állatok színvonalán. Következésképpen a társadalom az elsődleges emberi valóság: az egyének tulajdonságait csak arra a társadalomra vonatkoztatva tudjuk megmagyarázni, amelyhez tartoz-

nak, és nem fordítva. A társadalom organikus egész, és fő jellemzője valamennyi alkotórészének kölcsönös függősége és összhangja, mivel kölcsönösen kiegészítik egymást és nélkülözhetetlenek egymás számára. A társadalom normális állapota a spontán harmónia, azonban nagyfokú komplexitása következtében gyakori sérüléseknek és káros működési zavaroknak van kitéve. A harmonikus rendnek ebben a comte-i elméletében – amely tagadja az osztályharc szerepét, és a konfliktusokat kóros jelenségnek bélyegzi – nemcsak valamennyi liberális ideológia közös vonásai jelennek meg. Sokkal erőteljesebben érvényesül itt a konzervatív katolikus elméletek befolyása, a hierarchikus társadalom eszménye, melyben nincs hely az alsóbb osztályoknak a felső osztályok elleni küzdelme számára.

A család elmélete Comte társadalmi statikájában jelentős helyet foglal el. Két alapvető családi viszonyt vizsgál: 1. a nemek közötti viszonyt, amely a családot létrehozza, és 2. a nemzedékek közötti viszonyt, amely fenntartja. A házasság intézménye a történelem folyamán fejlődött ugyan, de bizonyos jegyei változhatatlanok, mivel a férfi és a női szervezet biológiai adottságaiból következnek. A házasság lényege a nő alárendelése a férfinak. A nemek egyenlősége Comte szerint merő agyremény, a nők emancipációjára irányuló törekvés pedig az átmeneti korban uralkodó anarchia megnyilvánulása. A biológiai és a szociológiai kutatások kimutatják a nő alsóbbrendűségét a férfival szemben és a két nemre háruló funkciók eltérő jellegét. A férfi intellektuálisan fölötte áll a nőnek, és jellemzi az erős akarat is; a nő képtelen a tartós erőfeszítésre és nem rendelkezik vezetői képességgel. A nő társadalmi szerepe emocionális természetéből következik. A nők annyival múlják felül a férfiakat a rokonszenv és a társadalmi érzelmek fejlettsége terén, amennyivel intellektuálisan alattuk állnak. Tehát funkciójuk a családban és a társadalomban az, hogy enyhítsék a férfiakra jellemző hideg és brutális ész érvényesülését, az érzelmek és a társas ösztön felkeltése által.

A szülők és gyermekek viszonya természettől fogva a gyermekek engedelmességén és a szülők önzetlenségén alapul. A családi élet volt és marad a társadalmi élet iskolája, ahol az emberek megtanulják az engedelmeskedést és a vezetést. A család rendjét és funkcióit nem határozzák meg egyértelműen a nemi és életkori sajátosságok; a fő szerepet itt a megelőző nemzedékek szellemi hatása játssza. A család történeti jelenség, a családi kötelék a hagyomány által formált érzelmi és erkölcsi kötelék.

Mi egyesíti a családokat társadalommá? E kérdésre válaszolva Comte rámutat a munkamegosztásban megnyilvánuló nagyfokú spontán együttműködésre. Bámulattal tölti el ez a jelenség, amelynek eredményeképp az önző szükségletek kielégítésére irányuló törekvés tartja fenn a társadalom egészét. Elképzelhető-e csodálatosabb látvány a sok egyén összhangjánál, akik mindegyike a saját, bizonyos fokig független életét éli, és akik – a képességeikben és jellemükben mutatkozó különbségek ellenére – készek spontán együttműködésre az általános fejlődésben, előzetes tervek nélkül, leggyakrabban anélkül, hogy tudnának egymásról, abban a meggyőződésben, hogy csupán személyes ösztöneikre hallgatnak? A munkamegosztásnak az erőfeszítések kooperációjával való összeegyeztetése – amely azzal párhuzamosan jelentkezik, ahogy a társadalom egyre összetettebbé válik – az emberi cselekvések lényegi vonása. Az együttműködési ösztön, amely erősebb a rokonszenv ösztönénél, alkotja a családokat társadalommá összefűző fő köteléket. A társadalom azonban nem maradhat fenn altruista érzelmek nélkül, és ezzel magyarázható a család nagy szerepe, ahol ezek az érzelmek kifejlődnek.

A társadalom szociológiai elemzése tehát a munkamegosztás és az együttműködés elemzésén alapul. A munkamegosztás elemzésétől vezet az út a kormányzat társadalmi funkcióinak meghatározásához. A munkamegosztás ugyanis azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a társadalmat szakmai-foglalkozási korporációkra bontja fel, ezenkívül kedvezőtlenül befolyásolja az állandóan ugyanazon funkciók ellátására kényszerülő emberek intellektuális és erkölcsi tulajdonságait is. A kormányzat rendeltetése tehát az, hogy a lehetőséghez képest elhárítsa és megakadályozza az olyan eszmék, érzelmek és érdekek terjedését, amelyek szabadjára engedve a társadalmi haladást fékeznék. A kormányzat szerepe a társadalom egységének és tagjai szolidaritásának fenntartása; az anyagi jólétről való gondoskodás csak másodlagos funkciója. Comte számára a kormányzat nem csupán politikai intézmény, és funkciói a társadalom fejlődésével párhuzamosan nem csökkennek (e tekintetben szöges ellentétben áll a liberális nézetekkel). Épp ellenkezőleg, a haladással párhuzamosan a kormányzat jelentősége növekszik, és funkciói egyre gazdagabbá válnak. Ugyanis a kormányzat a munkamegosztás komplexebbé válásával és az emberek kölcsönös függőségének fokozódásával elkerülhetetlenül jön létre a társadalomban. A társadalmi kohézió nem pusztán érdekközösségen alapul; fenntartásához a hitek és érzelmek közösségére is szükség van. A régi társadalmakban ezt a ha-

gyományos vallások biztosították, a pozitivisták társadalomban a pozitívizmus vallása fogja biztosítani. A kormányzat feladata, hogy őrködjék az egység fenntartásán, mert nélküle a haladás lehetetlen. A pozitivisták társadalomban az állam spontán kialakuló funkcióit a társadalmi statika ismerete alapján fejlesztik tovább.

Végeredményben Comte egy totális állam vízióját alkotta meg, ahol a hivatali apparátusnak a magasabb osztályok érdekében gondoskodnia kell minden, a fennálló hatalom ellen irányuló lázadás és mozgalom elfojtásáról.

■ *Társadalmi dinamika*

Comte szociológiájának alapvető része a társadalmi dinamika, amelyet így definiált: „az emberiség szükségszerű és folytonos fejlődésének elmélete”. Az idevágó vizsgálódásokat Comte a társadalmi fejlődés irányát és gyorsaságát befolyásoló környezet elemzésével kezdi. A társadalmi fejlődés az utolsó nagy láncszeme a természet általános fejlődési folyamatának, amely a szervetlen testektől az élő szervezeteken át az intellektuális és erkölcsi funkciók kialakulásáig vezetett. Az emberiség fejlődésében az intellektuális és erkölcsi tulajdonságok egyre inkább túlsúlyba kerülnek az állati tulajdonságokkal szemben. A fejlődés gyorsaságát meghatározó tényezőket Comte két nagy csoportra osztja: alapvető és másodlagos tényezőkre.

A másodlagos tényezőkhez tartozik a faj és az éghajlat, amelyeknek Comte nem tulajdonít nagy jelentőséget. Nagyobb hatása van az emberek átlagos élettartamának. Ha az emberek túl sokáig élnének, a haladás teljesen lefékeződne a konzervatív ösztönökből eredő ellenállás következtében, amelyek idősebb korban jelentkeznek a legerősebben. Másrészt a túl rövid élet is akadályozná a társadalom fejlődését, az ifjúkorra jellemző túlzott újítási vágy következtében: a társadalom evolúciója nem fér össze sem a túl gyors, sem a túl lassú változásokkal. Valamelyes hatással van a társadalom fejlődésére az ember veleszületett hajlama a cselekvésre és a megelégedettség keresésére. A másodlagos tényezők között említi továbbá Comte a népesség szaporodását, mint-hogy ez hozzájárul a munkamegosztás fokozódásához. A nagy népsűrűség nehézségeket okoz a szükségletek kielégítésében, sokasítja az akadályokat, ezért azok leküzdésére serkent és lökést ad az intellektuális és az erkölcsi tulajdonságok fejlődésének.

Mindezek a tényezők azonban csak gyorsíthatják vagy késleltethetik a társadalom fejlődését, de nem határozzák meg irányát. A döntő tényező, a társadalmi fejlődés „alapja” Comte-nál az intellektuális fejlődés. Noha az intelligencia rászorul a vágyak, érzelmek és szenvedélyek készítésére, mégis a haladás a maga egészében az ő irányítása alatt megy végbe. A statikai elemzés kimutatja, hogy a társadalmi organizmus bizonyos nézetekre támaszkodva marad fenn. A nézetekben bekövetkezett változásoknak tehát döntő hatást kell gyakorolniuk a társadalmi élet egymást követő változásaira.

Comte tehát elvetette azt, ami Saint-Simont a történeti materializ-mushoz közelíti, nevezetesen a gazdasági feltételek befolyásáról való meggyőződést. Tézise tiszta történetfilozófiai idealizmus. Ebből kiindulva azután úgy okoskodik, hogy a szellem történetében legfontosabbak az általános és legelvontabb fogalmak, mert ezek tanúskodnak az intellektuális fejlődés előrehaladottságáról. A legáltalánosabb fogalmak rendszere nem más, mint a filozófiai fogalmak rendszere. Így a filozófiai rendszerek elemzésén keresztül vizsgálhatjuk az őket megalkotó társadalmak fejlődését. A szellem fejlődése és az emberiség fejlődése közötti ilyen viszony tételezése tette lehetővé Comte számára, hogy a társadalmi dinamikára alkalmazza a három fejlődési stádium törvényét. Az emberi szellem minden egyes fejlődési stádiumának szükségszerűen a művészet, a gazdaság, a politika és a társadalmi rend más-más formái felelnek meg. A társadalom tehát a következő korszakokon megy át: *a)* teológiai, *b)* metafizikai, *c)* pozitív. A társadalmi fejlődés összekapcsolódik az emberiség tökéletesedésével is, tehát egyben haladás. A haladás történetileg és megfigyelés alapján megállapított tény. „A haladás törekvés egy meghatározott, bár elérhetetlen cél felé, szükségszerűen meghatározott szakaszok során keresztül.” Comte elveti Condorcet lelkesült optimizmusát és nem fogadja el az ember korlátlan tökéletesedésének tézisét. Mindazonáltal a történeti elemzés alapján megállapítja, hogy a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan az intellektuális funkciók fölébe kerekednek az érzelmeknek és az ösztönöknek, az altruizmus az egoizmusnak, növekszik az emberiség lélekszáma, tökéletesednek az intézmények és bővülnek az ismeretek. Comte nem dönti el, hogy a társadalmi haladás erkölcsi haladást is jelent-e. Noha meggyőződése, hogy így van, nem hiszi, hogy a tudomány ezt a kérdést képes lenne megválaszolni.

Mi jellemzi a társadalom egyes fejlődési szakaszait? A teológiai stádiumon belül Comte a vallás fejlődésének három fokát különbözteti

meg, amelyek mind megfelelő változásokat vonnak maguk után a társadalom életében. Ezek a fokok a következők: *a)* fetisizmus, *b)* politeizmus, *c)* monoteizmus. A hitek és hiedelmek különböző formáinak a teokratikus állam különböző formái felelnek meg. Történetileg a monoteizmus korának vége egybeesik a középkori társadalom bomlásának megindulásával, amikor a társadalmi fejlődésre hatni kezdenek *a)* az ipar, *b)* a tudomány, *c)* a művészet és *d)* a filozófia terén végbeművelő jelenségek. Ez a négy szféra döntővé válik a társadalom további fejlődésére nézve. A zárt teológiai-hűbéri rend fokozatosan enged a filozófiai és az ipari fejlődés nyomásának. A teológia helyébe a metafizika lép. A teológiai szakasz bomlásának első fázisa a késő középkorban kezdődik, a skolasztika keretén belül megjelenő kritikai tendenciákkal. A második fázis a reformáció, amely meghirdeti a lelkiismereti szabadság elvét és azt az elvet, hogy az egyén szabadon vizsgálhatja a dogmákat. Ebben a fázisban születik meg az először a teológia, később a politikai filozófia (pl. Hobbes tanai) által igazolt abszolút monarchia. A harmadik fázis, a deizmus, magával hozza a politikai metafizikát, amely elvezetett az általános egyenlőség és a népszuverenitás tanaihoz. A metafizika azonban képtelen volt reális politikai koncepciót alkotni. A társadalomban akkor ügyvédek és irodalmárok játszották a vezető szerepet, egy meggyőződés és alkotóképesség nélküli osztály. A nagy gondolatrendszer és az egységes hitrendszer bomlása következtében eltűnt a bázis, amelyre erős tudományos rendszer épülhet. A fejlődés eredményeképp megszületik a pozitív filozófia, az új egységes eszmerendszer, amely egy új társadalmi rendszer természetes alapjává válhat.

Ezek a társadalmi fejlődés comte-i elméletének fő gondolatai. Látjuk tehát, hogy Comte egyszerűen egy újabb történetfilozófiai rendszert alkotott a meglevők mellé, teljesen megfeledkezve arról, hogy a pozitív tudomány módszereit alkalmazza a szociológiai tézisek igazolására. Kis rosszindulattal azt mondhatnánk, hogy Comte saját kritériumai alapján ez a szociológia csupán metafizikai rendszer.

■ Általános megjegyzések Comte rendszeréről

Comte rendszere a XIX. század első felének társadalmi-politikai konfliktusaiból és törekvéseiből nőtt ki. Elvetve a felvilágosodás és a francia materialisták filozófiai tendenciáit, Comte a tradicionalista és konser-

vatív koncepciókhoz csatlakozott. Kétségtelen érdemeihez tartozik, hogy véglegesen megfogalmazta a társadalom tudományának programját, és rendszeres vizsgálódás tárgyává tette a szociológiai kutatásokban alkalmazható módszereket. Ami azonban módszertani koncepcióit illeti, rá kell mutatnunk néhány mozzanatra, amelyek kedvezőtlen hatást gyakoroltak a szociológia további fejlődésére. Ide tartoznak a következők:

1. Az a metodológiai elv, hogy a szociológiai kutatásokat a társadalommal mint egésszel kell kezdeni. A pozitív tudomány megkövetelte minden tudományos ítéletnek megfigyelés által való ellenőrzését. De hogyan lehetséges az egész emberiségre vonatkozó ítéleteket megfigyelés útján ellenőrizni? Comte összekeverte az egyedi tényt és az emberi egyént. Az elemi társadalmi jelenséget kellett definiálni, amely közvetlenül megfigyelhető és ellenőrizhetően leírható. Az egész emberiségre vonatkozó ítéletek ugyanis szükségszerűen vagy spekulatívak, vagy nagyon tág általánosítások. Comte úgy vélte, hogy az egyedi tény azonos az emberi egyénnel, akit nem vizsgálhatunk a társadalmon kívül, és nem is tett kísérletet az elemi társadalmi tények más meghatározására. Ez az irányelv következőképpen megnyitotta az utat a történetfilozófiai spekulációk számára.

2. A társadalomnak az egész emberiséggel való azonosítása és a társadalmi jelenségek körének túl tág meghatározása. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a szociológiai kutatások körébe vonta az egész kultúrát, annak összes megnyilvánulási formáit, tehát a gazdaságot, történelmet stb. is. Ez hosszú, meddő vitákhoz vezetett a szociológia kutatási köréről és más tudományokhoz való viszonyáról. A szociológia tárgyának ez a bizonytalansága és a pontos definíciók hiánya elősegítette „szociológiai elméletnek” nevezett kiagyalt szintézisek létrejöttét.

3. A szociológia összekapcsolása a filozófiával. Comte a szociológiát kétféleképpen is összekötötte a filozófiával: először, a társadalmi dinamikát a hagyományos történetfilozófia szellemében fogalmazta meg; másodsor, a szociológiát a pozitivista vallás alapjául szolgáló pozitív filozófia rendszerének részeként alkotta meg. Ahhoz, hogy ezeket a funkciókat betölthesse, a szociológiának filozófiai, etikai jellegű téziseket és posztulátumokat is magában kellett foglalnia, amelyeknek nem sok közük volt a pozitív tudományokhoz. Ez a tradíció – a szociológia és az etika egybekapcsolása, a szociológiának olyan filozófiai rendszerként való felfogása, amely a kultúra valamennyi területét az emberi-

ség vagy a társadalom eszméjének rendeli alá – kevezőtlennek bizonyult a szociológia további fejlődése szempontjából.

A szociológia Comte rendszerében tudományon kívüli céloknak, a társadalmi-politikai berendezkedésre vonatkozó koncepcióknak rendeltődött alá. Ezek a koncepciók a múltnak, a katolicizmus és a hierarchikus feudális társadalom társadalomeszményének bűvöletében születtek. Konzervatív és reakciós eszmény volt ez; éppen ezért vetette el a burzsoázia, amely ekkorra már más társadalmi-politikai formákat talált magának.

Végezetül emlékeztessünk Comte-nak azokra az eszméire, amelyek különösen erős hatást gyakoroltak — akár pozitív, akár negatív irányban — a tudományos kutatások további alakulására. Ide sorolható: 1. az a — később az organikus elméletekben továbbfejlesztett — nézet, amely szerint a társadalom organikus egész, 2. az a nézet, hogy az egyes intézmények funkcióit a társadalomban végbemenő spontán folyamatok határozzák meg, s a társadalom minden emberi tevékenység bázisa, 3. a szociológia kutatási tárgyának az így felfogott társadalom struktúrájában és fejlődésében való megjelölése, 4. a társadalom fejlődését meghatározó tényezők keresése, 5. a szociológia semlegességének és objektivitásának eszméje: a társadalmi jelenségeket kutatva felderítheti, de nem változtathatja meg fejlődésük irányát, 6. a szociológia pozitív mivoltának eszméje és a pozitív tudomány elmélete, 7. valamennyi „emberi probléma” bekapcsolása a szociológia kutatási körébe, a humán tudományok összességének beolvasztása, ami azután egy sajátos szociológiai imperializmus kiindulópontjává lett.

IV.

A LIBERALIZMUS ÉS AZ UTÓPIKUS SZOCIALIZMUS SZOCIOLÓGIAI KONCEPCIÓI

Saint-Simon és Comte szociológiai rendszerei annak a társadalmi-politikai problematikának a rendezésére tettek kísérletet, amely a forradalom és a császárság után a restauráció korában a burzsoázia és a feudális erők harcából nőtt ki. Érdeklődésük középpontjában tehát azok a problémák állnak, amelyek ezeknek az osztályoknak a viszonyával függnek össze, s a legfontosabb számukra – mint már mondtuk – a társadalmi-politikai berendezkedés olyan alapelveinek kidolgozása a polgári társadalom számára, amelyek ezt ugyanolyan „organikussá” tehetik, mint egykor a középkori társadalom volt. A munkásosztály problémái, a munkásosztály helyzetével, a munkások és tőkésosztálykonfliktusaival kapcsolatos kérdések Saint-Simon és Comte rendszerében vajmi kevés helyet kaptak.

Ugyanakkor azonban az ipari forradalom merőben új problémákat állított a politikusok és gondolkodók elé. A gépek alkalmazása a termelésben, a gőz energiájának felhasználása gépek hajtására, az új fémfeldolgozási technikák és a technikai forradalomhoz tartozó más tényezők roppant horderejű társadalmi következményekkel jártak. Anélkül, hogy megismételnénk az ipari forradalom leírását, amely minden történelemkönyvben megtalálható, csak azokat a társadalmi következményeit tekintjük át röviden, amelyekből az ipari társadalom korai periódusának problematikája megszületett. Az ipar, miután függetlenné vált a természetes energiaforrásoktól, a városokban koncentráldott; a gőzgépek alkalmazása a manufaktúrákat tömegtermelést folytató nagyüzemekké alakította át; létrejönnek a nagy ipari városok. Az új közlekedési eszközök, a vasút és a gőzhajó, nagy kikötővárosok és

közlekedési gócpontok kialakulásához vezetnek. Megkezdődik a falusi lakosság, az önálló kézművesek és a népesség más kategóriáinak átalakulása munkásosztállyá, az ipari proletariátus új, az előző társadalmi rendszerekben nem ismert osztályává.¹ Ezt a folyamatot – melyet sok szerző írt le, különösen meggyőzően Engels² – az jellemezte, hogy e rétegek, megfosztatván a munkaeszközök tulajdonától, függő helyzetbe kerültek a gyárosoktól, társadalmilag degradálódtak, és kizárólag saját munkaerejével rendelkező bér munkássá váltak. A tőkés gazdálkodás, a személytelen piac számára végzett árutermelés, a verseny és következményei – mindenekelőtt a válságok – a kizsákmányolás fokozódásához, a munkabér csökkenéséhez és a munkások helyzetének romlásához vezetnek. Érvényesül a tőkés termelés másik törvénye is, amely rákényszeríti a tőkéseket a technikai újításokra és a munkásoknak gépekkel való helyettesítésére. Ily módon létrejön a munka tartalékhadserege, amely a béreket állandóan alacsony szinten tartja. E folyamatokat számos más tömegjelenség kíséri, amelyek a tőkés társadalom alapvető fejlődéstendenciájából fakadnak: nyomor, koldulás, hajléktalanság, prostitúció, alkoholizmus, bűnözés stb. Ez az új szociális kérdés egyik oldala a XIX. század elején. Másik oldala a munkásosztály önvédelme, amely a legkülönbözőbb formákat ölti, az egyéni lázadástól (lopások, géprombolás stb.) a szervezett felkelésekig és munkásmozgalmakig. A francia forradalom idején működött a Babeuf alapította Egyenlők Összeesküvése. Thomas Hardy 1791-ben alapítja az első politikai munkásszervezetet Londonban. 1799-ben az angol parlament törvényt hoz az összeesküvésekről, amely betiltja a szakmai egyesülés minden formáját. A lázadás éles formája a gépromboló mozgalom, amely a XVIII. században kezdődött, és az 1811–1816-os években „luddizmus” néven Angliában ölt tömeges méreteket. 1824-től Angliában fejlődésnek indul a szakszervezeti mozgalom; az 1832–1835-ös évek e téren nagy fellendülést hoznak, megszületik a munkássajtó. Lényegileg hasonló irányban fejlődik a munkásmozgalom a többi ipari országban is. Az osztályharc szervezett formákat ölt, és megoldást követelő tények és folyamatok elé állítja a társadalmat.

Természetes, hogy ezek a folyamatok magukra vonták a politikusoknak, az államigazgatás irányítóinak, a társadalmi reformereknek,

¹ Vö. *Nina Assorodobraj: Początki klasy robotniczej.* Varsó 1966.

² Mindenekelőtt „A munkásosztály helyzete Angliában” és az „Anti-Dühring” című műveiben.

a szociológusoknak és a gondolkodóknak a figyelmét. Az új problémák szükségképpen új elméleteket és tanokat hívtak életre. Ezek az elméletek segítséget vagy igazolást kerestek a maguk számára a szociológiai koncepciókban. A XIX. század második felében négy alapvető elméletet, illetve elméletcsoportot különböztethetünk meg, amelyek a kapitalizmus által kitermelt problémák értelmezésére és megoldására irányultak. Ezek: a liberalizmus, az utópikus szocializmus, a filantróp-reformer teóriák és a marxizmus.

■ *A liberális elméletek*

A liberális társadalomelmélet a XVII–XVIII. században született (az I. fejezetben már volt szó erről). A liberalizmus a társadalmi, politikai és közgazdasági tanok és elméletek szerteágazó komplexusa, amelyeknek alapja a társadalom lényegére és az abban lezajló folyamatok természetére vonatkozó közös felfogás. Rendkívül érdekes lenne a különböző korokban liberálisnak tekintett nézeteket áttanulmányozni, analizálni valamennyi alkotóelemüket, megjelölni szerepüket a különböző ideológiai küzdelmekben és funkciójukat a gyakorlati gazdasági, politikai és társadalmi kérdések megoldásában. De roppant nehéz feladat is lenne, mivel e fogalom körül olyan fogalomzavar alakult ki, amelyben alig lehet eligazodni. A közgazdaságtanban a liberalizmust kifejező jelszavak: a *laissez faire*, a szabad verseny, az állami be nem avatkozás, a szabad kezdeményezés stb. A politikában: a szabadság, az individualizmus, a törvényesség jelszava, a „közvélemény” uralma stb. A társadalmi tanokban: a spontán folyamatokba való be nem avatkozás, minden jelenség „természetes” szabályozása az önműködő társadalmi mechanizmusok által. Mindeme jelszavak alapját egy olyan általános társadalomelmélet alkotja, amely a társadalmat úgy fogja fel, mint egy organikus egészben végbemenő folyamatok természetes együttesét, a biológiai organizmusban lezajló folyamatok mintájára. Ennek az elméletnek alapvető kiindulópontját a fiziokrata Mercier de la Rivière-nek az I. fejezetben idézett formulája foglalta össze. A liberálisok nem elleneztek a társadalmi reformokat, csupán azt követelték, hogy a reformok ne tegyenek erőszakot az emberi természet törvényein. Az emberek természetükből fakadó törekvései teszik ki ugyanis a társadalmi jelenségek egészét, és – amennyiben „természetes módon” kielégíttetnek – harmonikus életfolyamatot biztosítanak. Ezek

az alapgondolatok – természetesen különböző mértékben – folytonosan aktuálisak a szociológia számára.

A XIX. század első felében számos olyan tan született, melyek liberálisnak nevezhetők és melyek különböző módokon a tőkés társadalom égető szociális kérdéseit igyekeztek megoldani. E törekvésből különböző szociológiai iskolák születtek. Erről nem szabad elfeledkeznünk, a szociológiai kézikönyveket tanulmányozva, melyekben a szociológia gyakran úgy jelenik meg, mint a gyakorlati alkalmazástól és gyakorlati megoldásoktól távol álló „tisztá” elméletek összessége. A tudományosan megalapozott elmélet kidolgozására irányuló törekvés később némileg eltávolította a szociológiát a politikusok és általában a társadalmi gyakorlat törekvéseitől, de fejlődésének kezdeti szakaszában éppen a gyakorlati szempontoké volt a döntő szerep. (Egyébként napjainkban újból erősödik a törekvés a szociológiai kutatásoknak a gyakorlattal való közvetlen összekapcsolására, noha természetesen vannak olyanok is, akik azt hirdetik, hogy a társadalomtudományok lemaradása éppen a politikával és a gyakorlati élettel való szoros kapcsolat következménye.)

Tekintsünk most át néhány liberális elméletet; az e fejezetben később tárgyalandó szocialista tanok a liberális teóriák elleni harcban keletkeztek, ezért megértésükhöz ez utóbbiak ismerete szükséges. Nem kívánom ismertetni az eszmék teljes körét, melyek a liberalizmusnak nevezett kiterjedt egésznek alkotják. A liberális szociológia egyes irányzatairól számos helyen lesz még szó, mivel csak viszonylag kevés szociológiai elmélet vetette el az ember és a társadalom liberális elméletének alaptételeit.

A liberális doktrína fő téziseit Jan Lutyński kitűnő megfogalmazásait felhasználva³ foglaljuk össze. Alapjukat az emberi természet racionalista és individualista elmélete alkotta, mely a XVII–XVIII. században keletkezett. Az ember racionális lény, természete bizonyos értelemben a környezet terméke, de ennek az emberi természetnek a racionális tulajdonságai változhatatlanok. A társadalom az egyének tevékenysége nyomán jön létre. Ez a tevékenység teremti meg a kultúrát, a gazdaságot, a társadalmi intézményeket, ezekben nyilvánul meg az ember természete. Az individuális képességeit tökéletesítő, az

³ Jan Lutyński: Pojęcie liberalizmu w badaniach nad myślą społeczną XIX w. w pracach Marksa, Engelsa i Lenina. „Przegląd Socjologiczny”, XI. köt. Łódź 1957.

egyéni kezdeményezés és találékonyság fejlesztésével a – minden emberben közös – szükségleteinek kielégítésére törekvő egyén szabad és nem korlátozott tevékenysége az egész társadalom haladásának alapja. Mennél szabadabb az egyén, mennél szabadabb a tevékenysége, mennél teljesebben bontakoztatja ki egyéniségét, annál gyorsabb és teljesebb a társadalom fejlődése. Következésképpen az egyén szabadsága és fejlődése minden társadalmi érték kritériuma. A társadalom az egyének tevékenysége következtében létrejövő rendszer. A társadalom java, mint olyan, nem létezik az egyének javán kívül. Ha minden egyén teljesen szabadon cselekedhet és szabadon törekedhet szükségleteinek kielégítésére, akkor a társadalmi élet harmonikus egészszé rendeződik. Az egyéni törekvések közötti konfliktusokat a jognak kell szabályoznia. Az ember tevékenységének korlátozását egyedül az indokolhatja, ha tudatosan mások kárára cselekszik; az ilyen cselekvések kiküszöböléséről a jog intézményeinek kell gondoskodniuk. A konfliktusok spontán szabályozó szerepet is játszanak, azt tartva fenn, ami a legjobb. Ennélfogva a társadalom a spontán folyamatok által éri el a jólét és harmónia állapotát. A klasszikus liberalizmus ezért igen erősen korlátozza az állam szerepét, azt az egyénekhez képest külsőlegesnek tekintve. Az állam feladata a belső rend és nyugalom fenntartása, valamint a nemzetközi kapcsolatok szabályozása. Az egyén tevékenységébe nem szabad beavatkozni, amennyiben az nem sérti a törvényeket; nem szabad elfojtania a kezdeményezéseket; nem szabad a közjó nevében erőszakot alkalmaznia. Az államnak meg kell teremtenie a feltételeket ahhoz, hogy az emberek spontán megvalósíthassák céljait és kielégíthessék szükségleteiket. A társadalmi ügyekben az erők szabad játékának kell döntenie. Az államnak meg kell védenie a tulajdont és a lehető legjobb feltételeket kell teremtenie a gazdasági kezdeményezés kibontakozásához. Nem szabad beavatkozni a munkások és tőkések viszonyába sem. A szabad verseny teremti meg minden téren a mindenkire nézve legelőnyösebb létfeltételeket.

Ezek a liberálisnak nevezett közgazdasági, politikai és társadalmi tanok többé-kevésbé közös alapelvei. Az idők során természetesen átalakultak, új megfogalmazások jelentek meg, egyik-másik rész megváltozott, de az a meggyőződés, hogy a társadalom harmonikus képződmény, hogy nincsenek benne immanens ellentmondások, hogy meg kell ismerni törvényeit és ezek alapján kell változtatásokat bevezetni, hogy a tőkés társadalom fennálló intézményei az emberi természet erőinek működéséből keletkeztek, tehát nem megváltoztatni,

hanem csak tökéletesíteni kell őket – mindig, mindenféle liberális elmélet magvát alkotta.

A liberális elméletek tehát sajátos megoldást javasoltak a tőkés társadalom szociális kérdéseire. Ezt a megoldást az egyének szabad tevékenységétől, a szabad versenytől, a jobb törvényhozástól, az állami intézmények tökéletesített, a gazdasági kezdeményezés teljes szabadságát biztosító működésétől várták, ami, úgymond, maga után vonja a jólét növekedését, a nyomornak és az ipari civilizáció fejlődése által felidézett többi negatív jelenségnek az eltűnését. Amennyiben tehát a liberalizmus társadalmi tanok és szociológiai elméletek ihletője volt, mindig ezeknek az alapelveknek a keretében volt az; a gondolkodók és kutatók figyelmét a spontán törvények keresése, működésük mechanizmusainak megismerése felé irányította azzal a céllal, hogy megalkossanak egy olyan tudományt, amely képes megmutatni az intézmények tökéletesítésének útját, a természetes erők működéséhez való hozzáigazításuk által.

■ *A liberalizmus kritikája*

A XIX. század első fele meghozta a gazdasági és politikai liberalizmus eszméinek győzelmét Angliában és Franciaországban. Megnyitották az utat a gazdasági erők működése előtt, azt várva, hogy ezek olyan új társadalmat hoznak létre, ahol nyoma sincs többé a feudális egyenlőtlenségnek, a születési kiváltságoknak, ahol a termelés fejlődése nyomán beköszönt az általános jólét. Ezek a várakozások a liberalizmus alapvető és – úgy tűnt – megingathatatlan tételeire támaszkodtak, mindenekelőtt arra, hogy az egyének érdekei és az egész társadalom érdekei lényegében egybeesnek. A tények azonban makacsul rácaffoltak a szép elméletekre. A gondolkodók egyre gyakrabban jutottak arra a megállapításra, hogy a liberalizmus teóriái bizonyos leegyszerűsítésekben alapulnak, hogy a gazdasági erők szabad játéka homlokegyenest az ellenkezőjét hozza annak, amit vártak tőle.

Jean Charles Leonard Simon de Sismondi (1773–1842) svájci történész és közgazdász a tényeket vetette össze az elmélettel, és ebből az összevetésből vont le következtetéseket a közgazdasági elmélet és a társadalomelmélet számára. Nem ő volt e korszakban a liberalizmus egyetlen kritikusa. Mint látni fogjuk, e kor irodalma bővelkedik a liberális elméleteket és a tőkés társadalom gyakorlatát bíráló tényfeltáró,

valamint elméleti és utópikus művekben. Sismondi munkássága azonban megtisztelő helyet foglal el az antiliberális eszmék fejlődésének időrendi és logikai rendjét tekintve egyaránt. Sismondi vitatta a liberalizmusnak az egyéni és társadalmi érdek összhangjára vonatkozó alaptételét, mindenekelőtt pedig a vállalkozók és a munkások érdekösszegét. Kétségbe vonta a szabad verseny jótékony hatását is, amelynek mintegy automatikusan szabályoznia kellene a gazdasági életet és a jövedelemeloszlást. A megfigyelés mást mutat, állapítja meg Sismondi. A szabad verseny és a gépek alkalmazása – miközben növeli a termelést – távolról sem idézi elő a munkások életszínvonalának emelését. A klasszikus közgazdászok úgy vélték, hogy a termelés növekedése az áruk árának csökkenését vonja maga után és lehetővé teszi a munkások számára, hogy növeljék fogyasztásukat. Sismondi rámutatott, hogy ez a várakozás nem teljesülhet, mivel a verseny ugyanakkor a termelési költségek csökkentését követeli, ami pedig csak olcsóbb munkaerő alkalmazásával, a bérek leszorításával érhető el. A szabad verseny tehát a nők és gyermekek munkába állításához, a munkások embertelen kizsákmányolásához vezet. Sismondi a tőkés gazdaság mechanizmusát úgy írta le, mint amelyben a vállalkozó kisajátítja a munkás munkájának termékét, és cserébe a termék értékénél alacsonyabb bért ad neki. „A vállalkozó nyeresége gyakran nem egyéb, mint az általa alkalmazott munkás kifosztása. A vállalkozó nem azért gazdagszik meg, mert vállalata többet termel, mint amennyibe kerül, hanem azért, mert a munkást nem díjazza munkájának megfelelően.” „Csaknem azt mondhatjuk, hogy a mai társadalom a proletár költségére él, az ő munkadíjából elvett részből.” „Aki [a tulajdont] birtokolja, az a munkástól a neki nyújtott segítség fejében elveszi egy részét annak, amit ez saját fogyasztásán felül termelt.” „A vállalkozó arra törekszik, hogy a munkásnak éppen csak annyit hagyjon meg, ami életben maradásához szükséges, és mindent magának tart meg, amit a munkás a saját létfenntartási költségein felül termelt.”⁴ Ebben a kisajátításban látja Sismondi a kizsákmányolás és a társadalmi igazságtalanság lényegét, ellene irányozza humánus kritikáját. A munkás és a vállalkozó nem egyenrangú partnerek a gazdasági erők szabad játékában. Sismondi arra is rámutatott, hogy a tőkés társadalom fejlődéstendenciája az egyre határozottabb megosztás gazdagokra és szegényekre, a középosztályok kiküszöbölésével. „A közbülső láncszemek el-

⁴ *Gide-Rist: Histoire des doctrines économiques.* 218. old.

tűntek. A kistulajdonosok, a falusi kisbérllők, a kis műhelyek tulajdonosai, a kis kézművesek, a városi kiskereskedők nem bírták a versenyt a nagyvállalatokkal. A társadalomban csak a nagytőkés és a bérmunkás számára maradt hely. Ezért lehettünk tanúi annak, hogy a semmiféle tulajdonnal nem bíró emberek egykor szinte elenyésző osztálya ijesztően megnövekedett.”⁵

Sismondi kritikája erős hatást gyakorolt a XIX. század első felének társadalmi tanaira. A gazdasági liberalizmus idealisztikus elképzeléseit Ricardo is megingatta, kimutatva a munkások és a vállalkozók érdekeinek eltérő voltát, ami abból adódik, hogy a vállalkozó nyeresége csak a munkabérek csökkentése által növelhető. Egyidejűleg a filantropok és társadalmi reformerek egész hadserege is a liberalizmus elméletével kirívó ellentétben álló leírásokat adott a korabeli viszonyokról, a nyomor és a szociális bajok enyhítéséhez szükséges reformokra szólítva fel a közvéleményt. A munkások kizsákmányolásával összefüggő problémák megoldásának keresése során fejlődtek ki a különböző szocialista iskolák, amelyek elvetették a liberalizmus elméleti koncepcióit és a társadalmi gyakorlatra nézve belőlük adódó irányelveket.

■ *Az utópikus szocialista iskolák keletkezése és fejlődése*

A múlt századi szocialista utópiák a XVII–XVIII. századi utópiák fogalmi hagyományaihoz és társadalomelméleteihez nyúlnak vissza, de módosítják és új elméletekkel gazdagítják őket, olyan társadalommodell megalkotására törekedve, amelyben a XIX. század új problémái is megoldásra találnak.

Az utópikus szocializmus különösen erőteljesen fejlődött Angliában és Franciaországban, a gazdasági és politikai fejlődés élén haladó országokban. Angliában már a XVIII. század második felében sok olyan gondolkodó lép fel, aki az ipar gépi rendszeréből fakadó társadalmi problémákat vizsgálja. A századfordulón és a XIX. század első felében a szigetországban különösen éles formákat ölt a munkások és a tőkések küzdelme. Ebben az időben lép fel számos utópikus szocialista, közülük a legkiemelkedőbb Robert Owen. Angliában fejlődik a leggyor-

⁵ Uo. 220. old.

sabban a munkásmozgalom is, politikai és szakmai téren egyaránt. Franciaországban, ahol az ipar kevésbé fejlett és a proletariátus kevésbé szervezett, a forradalmi hagyományok erősebbek és a politikai küzdelmek erőszakosabb jellegűek, az utópikus szocializmus két fejlődési szakaszon megy át: az 1848 előtti periódusban keletkeznek a saint-simonisták, Fourier és követőik rendszerei, majd Pierre Leroux (a „szocializmus” kifejezés megalkotója), Victor Considérant, Constantin Pecqueur, Louis Blanc és Proudhon rendszerei; az 1848 utáni második periódusban fejlődnek ki a különböző árnyalatú utópikus kommunista tanok, Cabet misztikus kommunizmusától kezdve Lahautière, Laponneray és Pillot munkás-jakobinizmusán keresztül egészen a materialista kommunizmusig, amelyet Dézamy és Blanqui képvisel.

Az utópikus szocializmus tanai nem tartoznak a szűkebb értelemben vett szociológia történetéhez, azaz a szociológia mint tudomány történetéhez. De abban az időben, amikor létrejöttek, a szociológia és a társadalmi-politikai doktrínák közötti határ nagyon elmosódó volt. A szocialista utópiák, amelyek az égető szociális kérdések megoldására dolgoztak ki tervezeteket, belevegyültek a társadalmi gondolkodás általános légkörébe, hatást gyakoroltak a kérdések felvetésére és megoldására, egyszóval a társadalom életéről való gondolkodás jellegére. Ezenkívül, elvetve a kapitalizmus társadalmi-gazdasági gyakorlatát, egyben elvetették az ezt igazoló liberális elméleteket is, így meg kellett alkotniuk saját felfogásukat az emberről és a társadalomról. Nem kívánom itt részletesen tárgyalni a különböző utópikus szocialista iskoláknak a társadalmi-politikai berendezkedésre vonatkozó koncepcióit, elemezni társadalmi programjaikat. E kérdések tárgyalása könnyen megtalálható a társadalmi tanokkal foglalkozó gazdag szakirodalomban; számunkra csak azok az elemek lényegesek, amelyek e tanok elméleti alapját alkották és az utópikus szocializmus szociológiájának tekinthetők.

■ *Az utópikus szocializmus szociológiai koncepciói*

Az utópikus szocializmus teoretikusai mindenekelőtt a liberalizmusnak az emberre vonatkozó elméletét módosították. Elvetették az emberi természet változhatatlanságának koncepcióját, s épp ellenkezőleg, az emberi pszichikum plaszticitását hangsúlyozták, a benne végbe-

menő előnyös változásoktól kedvező eredményeket várva az egész társadalomra nézve. Különösen határozottan jut kifejezésre a nevelés átalakító erejébe vetett hit Owen írásaiban. „Minden általános jellemvonás, a legjobbtól a legrosszabbig, a teljes tudatlanságtól a legmagasabb műveltségig beoltható minden társadalomba, sőt, az egész világ népességébe is, megfelelő eszközök alkalmazásával; ezek az eszközök viszont jórészt azok birtokában és hatalmában vannak, akik az emberek ügyeire befolyást gyakorolnak.”⁶ Valamennyi utópikus szocialista erősen hangsúlyozta a környezet hatását az emberre, csekély jelentőséget tulajdonítva a biológiai és öröklött tényezőknek. Ezért úgy vélték, hogy a szakavatott nevelés képes beoltani az emberbe minden kíváncsi érzelmeket és hajlamot, elérheti az egoizmus és a társadalomellenes ösztönök kiküszöbölését. „A tapasztalat hamar megtanít bennünket arra, hogyan kell – egyénileg és általában – formálni a jellemet ahhoz, hogy az a boldogság legnagyobb összegét biztosítsa az egyén és az emberiség számára. Elegendő ezeket az elveket megismernünk, hogy elfogadjuk őket; ekkor jövőbeni magatartásunk vonala világos és határozott lesz, s nem tévedünk le a helyes útról. Ezek az elvek azt kívánják, hogy minden országban a legfőbb hatóságok határozzák meg az alattvalók racionális nevelésének és általános képzésének tervét. E terveket úgy kell kidolgozni, hogy a gyermekek egészen kiskoruktól kezdve szert tegyenek minden jó szokásra (ami természetesen azt is jelenti, hogy mentesek maradnak a képmutatás és hazudozás káros hajlamától). Azután, a gyermekeket gondosan kell nevelni, munkájukat hasznos irányba kell terelni. Az ilyen nevelés és szokások beléjük oltják a hő vágyat, hogy hozzájáruljanak minden egyes ember boldogságához, felekezeti hovatartozásra vagy pártállásra, országra vagy éghajlatra való tekintet nélkül. Ez a nevelés egyben biztosítja, a lehető legkevesebb kivétellel, a testi egészséget, erőt és szívósságot; mivel az ember boldogsága csak a testi egészség és a lelki béke pilléreire épülhet.”⁷

Az utópikus szocialistáknál az emberi természet plaszticitásába és a nevelés hatalmába vetett hit a liberális individualizmus elvetésével kapcsolódott össze. Az erkölcsi értékek mércéje nem az egyén és az egyén java, hanem a társadalom és a társadalom java. A társadalom jellegzetességei nem azonosak az egyedi jellegzetességek összegével.

⁶ R. Owen: Wybór pism. Varsó 1948. 44. old.

⁷ Uo. 49–50. old.

A társadalom célja nem az egyén individuális képességeinek maximális fejlesztése és az egyén boldogsága. Nem lehetséges boldogság, ha nem osztályrésze mindenkinek. Az individualizmust tehát alá kell rendelni a társadalmi eszményeknek. Az egyéni és közösségi tevékenység célja a társadalmi egész.

Így eljutunk az utópikus szocializmus teoretikusainak többé-kevésbé tudatosan vallott társadalomelméletéhez. Ez szintén szemben állt a liberális teóriával. A társadalom természetéből nem következik a benne lezajló folyamatok teljes összhangja. Épp ellenkezőleg: az egyén természetében erős egoista ösztönök rejlnek, és ezek – ha szabad működési teret kapnak – erőszakhoz, a gyengéknek az erősek, gazdagok és könyörtelenek általi kizsákmányolásához és elnyomásához vezetnek. Így keletkeznek azok a társadalmi rendszerek, melyekben kizsákmányolás és egyenlőtlenség uralkodik. És viszont, ezek a rendszerek megteremtik a feltételeket az emberi természet negatív tulajdonságainak kifejlődéséhez. A társadalmi reformokat tehát azzal kell kezdeni, hogy a társadalmi rend megváltoztatása útján törekszünk az ember megváltoztatására. Valamennyi utópikus szocialista rendszernek lényegi eleme a tőkés társadalom bírálata és az eszményi társadalom felépítésének terve. Az utópisták elméletei abból indultak ki, hogy a társadalomban lejátszódó folyamatok forrása az ember céltudatos tevékenysége, s hogy az olyan intézmények, mint pl. a magántulajdon, nem közvetlenül az emberi természetből, hanem az egyének és csoportok közötti viszonyok rendszeréből következnek. Hangsúlyozták a műveltség és a tudomány fontosságát a társadalom racionális megszervezésében, úgy vélték, hogy a társadalmi bajokat nem az erők szabad játéka, hanem a tervezés képes kiküszöbölni.

Az utópikus szocialistáknál a társadalom osztályszerkezetére vonatkozóan is találunk különböző elméleteket. Az utópisták, megállapítva az egyenlőtlenség tényét, forrásait nem az egyének lelki tulajdonságaiban keresték, hanem a gazdasági feltételekben, a tulajdonviszonyokban, a javak elosztásában vagy a termelési módban. A liberális elméletek nem helyeztek nagy súlyt a társadalmi rétegződés problémáira; a szocialista tanokban ezek előtérbe kerülnek. E tanok célja ugyanis olyan társadalmi rendszer, melyben az osztálykülönbségek maximálisan kiegyenlítődnek vagy teljesen megszűnnek. Ezért itt nagy helyet foglalnak el az osztálytagozódásra, az osztályok lényegére és megszüntetésük lehetőségére vonatkozó fejtegetések.

Végül a szocialista tanok szociológiai szempontból fontos elemeihez

tartoznak a társadalmi fejlődés elméletei, amelyek rendszerint haladáselméletekkel függnek össze. A XVIII. század hagyományának megfelelően az utópikus szocialisták a haladást az ember erkölcsi tökéletesedésében látták, azonban e problémák tágabb vonatkozásait is észrevették. A társadalmi fejlődés lényegének az intézmények jellegében bekövetkező változásokat tekintették, amelyek az osztályszerkezet változásai alapján mennek végbe. Noha nem tudták megjelölni a társadalom átalakításának tudományos módszereit és nem látták az osztályszerkezet spontán változásait kiváltó erőket sem, az utópikus szocialisták rámutattak, hogy a haladás csak a társadalom szervezetében végrehajtott változtatások útján lehetséges. Természetesen felmerültek egészen fantasztikus ötletek is, amelyek a társadalmi változások forrásait az emberi szenvedélyekben, az uralkodók „megtérésében” keresték, az erkölcsi meggyőzéssel számoltak stb. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a társadalmi fejlődés elméletei e tanokban a társadalom osztályszerkezetének elméleteivel kapcsolódtak össze, és a haladás lényegét éppen az osztályszerkezet megfelelő átalakításában látták.

A TÁRSADALMI REFORMEREK ELMÉLETEI ÉS KUTATÁSI MÓDSZEREI

A megszülető kapitalizmust kísérő társadalmi és gazdasági káoszból nem csupán a liberális és szocialista elméletek kerestek kiutat. Mellettük még sok más társadalmi doktrína törekedett a XIX. században felbukkant negatív jelenségek feltételeinek és okainak megismerésére, orvoslásuk eszközeinek felkutatására, a szükséges reformok keresztülvitelére: a filantrópok vagy különböző társadalmi reformerek hirdette elméletek és tanok. Noha aligha nevezhetők a szó szoros értelmében vett szociológiai doktrínáknak, mégsem mellőzhetjük őket, amikor a szociológia fejlődéséről beszélünk. A társadalmi viszonyok valamiféle diagnózisát próbálták megállapítani. Képviselőik anyagokat, leírásokat gyűjtöttek, részben e diagnózis megállapításához, részben gyakorlati tevékenységük megalapozására. Mindezzel jelentékenyen hozzájárultak a társadalmi gondolkodás fejlődéséhez. Bizonyos értelemben a kor lelkiismeretének nevezhetjük őket; a hivatalos liberális doktrínát a tényekkel szembesítették, megpróbálták befolyásolni a törvényhozást, hogy részleges reformokkal enyhítve a rendszer negatív következményeit, elejét vegyék a forradalmi fordulatoknak. Legtöbbször nem alkottak olyan átfogó társadalmi programokat, mint az utópikus szocialisták, de szisztematikus leírásokat adtak a társadalmi folyamatokról. Emberbaráti és reformeri tevékenységük során az anyaggyűjtés és megfigyelés módszereinek kidolgozásához is hozzájárultak. Noha nemegyszer tudatosan kerültek a teoretizálást, társadalmi tevékenységük programja bizonyos elméleti előfeltevéseken alapult.

A társadalmi reformerek és filantrópok elméleti és gyakorlati munkássága több forrásból táplálkozott. Egyrészt a keresztényi filantrópia

régi hagyományát folytatta, amely az „oszd szét javaidat a szűkölködők között” krisztusi parancsából ered. Ezenkívül hatott a keresztény társadalmi reformmozgalmak – gyakran szerzetesrendi vagy eretnekmozgalmak – tradíciója is, amelyek a szegények és elnyomottak javát szolgáló reformokra törekedtek. Ezekből a hagyományokból bontakozott ki a különféle keresztény – katolikus vagy protestáns – szervezetek filantropikus és reformeri tevékenysége. Ezekkel nem foglalkozunk részletesebben, mert a tudományos szociológia fejlődéséhez kevés járult hozzá. Működésük elméleti alapját teológiai doktrínák alkották, a tudományos kutatás iránt alig mutattak érdeklődést. A filantróp reformmozgalmak másik forrását a humanitárius tendenciák képezték. A humanitarizmus doktrínái, amelyek kifejtése számos gondolkodó nevéhez fűződik, a rabszolgaság elleni küzdelemben, a szegényekről, az öregekről és az árvákról való gondoskodás törvényhozási reformjára irányuló törekvésekben, emberbaráti tevékenységben találtak gyakorlati kifejeződést. A vallásos és humanitárius motívumok mellett azonban e mozgalmaknak éltetőjük volt a társadalmi rend veszélyeztetettségének érzése is, az uralkodó osztályok félelme attól, nehogy a fennálló viszonyok túl nagy feszültséget keltsenek és forradalomra vezessenek – az elnyomott osztályok fokozódó nyomása.

A pauperizmus, a nyomor első leírásai és a munkásosztály helyzetéről szóló első beszámolók éppen ilyen filantrópok, orvosok és társadalmi reformerek tollából származnak. Ezekkel a jelenségekkel a tőkés rendszer megszületésétől fogva foglalkoznak. *John Bellers* 1699-ben írja meg „*Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality etc.*” (Tanulmányok a szegényekről, manufaktúrákról, kereskedelemről, ültetvényekről és erkölcstelenségről stb.) című művét, felhíva a figyelmet a címben felsorolt jelenségek és tényezők közötti összefüggésekre. A társadalomkutatás terén is úttörő reformerek és filantrópok közé tartozik *John Howard* (1726–1790). A korabeli Anglia szégyenletes börtönviszonyainak megreformálására törekedve gazdag anyagot gyűjtött össze és rendszerezett e témakörből. Összeszámálta a börtönöket, feljegyezte a rabok nevét és hogy milyen vád alapján ítélték el őket, jegyzéket készített a hivatalnokokról és felügyelők-ről, fizetésükről, összeírta azokat a funkcionáriusokat, akik a rabok költségén éltek stb. Pontosán megállapította, hány rabot ítélték el a bíróságok, hogyan hajtották végre az ítéleteket, hány embert tartottak fogva ítélet nélkül, hányan raboskodtak azért, mert nem tudták kifizetni a szabadulási illetéket stb. Leírta minden egyes börtön és min-

den egyes rab egészségi állapotát. Lemérte a cellákat, regisztrálta a szellőztetés megoldását, a rabok betegségeit, a tetvek és a patkányok okozta veszélyeket stb. Beszélgetéseket folytatott a rabokkal és feljegyezte panaszaikat. Leírásában mindenekelőtt a problémák számszerű megragadására, pontos és ellenőrizhető adatokra törekedett. Az ő tevékenységének eredményeképpen 1774-ben a börtönügyet megreformáló törvényt hoztak. Kutatásainak eredményeit 1777-ben tette közzé „The State of the Prisons in England and Wales” (A börtönök állapota Angliában és Walesben) címmel. A börtönviszonyok leírásán kívül Howard az európai kórházak állapotáról is dolgozatot készített. Munkásságának jelentőségét elismerve, az angol kormány speciális szerveket hozott létre – Royal Commissions of Inquiry –, amelyek folytatták az ilyen jellegű adatgyűjtést.

A XVIII. század végén – a XIX. század elején megélénkül az ilyen irányú tevékenység. Az utópikus szocialisták értekezésein kívül megjelennek polgári közgazdászok és filantrópok írásai is, melyek leírják a veszélyes jelenségeket és különböző recepteket javasolnak megoldásukra. 1797-ben lát napvilágot *F. M. Eden* „The State of the Poor or an History of the Labouring Classes in England” (A szegények állapota, avagy a dolgozó osztályok története Angliában) című műve. Monografikus leíráskísérlet *John Aikin* „Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester” (A Manchester körüli vidék leírása, 1795) című munkája. A munkáskérdés irodalma Angliában különösen felduzzadt a XIX. század első évtizedeiben, amikor a napóleoni háborúk és a háború utáni válság nyomán roppant leromlott a dolgozó rétegek életszínvonala, és egyidejűleg feszültebbé váltak a társadalmi küzdelmek. E korszak nagy jelentőségű a társadalomtudományok fejlődése szempontjából, mivel ekkor kezdenek lassan kikristályosodni a megfigyelés és adatgyűjtés, az adatfeldolgozás és általánosítás tudományos módszerei. Az angol irodalomból két művet kell megemlítenünk; *James Ph. Kay* „The Moral and Physical Condition of the Working Classes employed in the Cotton Manufacture in Manchester” (A manchesteri pamutiparban foglalkoztatott munkások erkölcsi és fizikai állapota) (2. kiadás 1832) című művét és *P. Gaskell* munkáját: „The Manufacturing Population of England, its Moral, Social, and Physical Conditions, and the Changes which have arisen from the Use of Steam-Machinery; with an Examination of Infant Labour” (Anglia ipari népessége, ennek erkölcsi, szociális és fizikai állapotai, és a gőzgép használatából fakadt változások; a gyermekmunka

ka vizsgálatával. 1833). E két mű – sok más hasonló mellett – konkrét információkat szolgáltatott a társadalmi folyamatokról, a munkások helyzetéről és az ezekből adódó következményekről.

Franciaországban a munkások helyzetével foglalkozó – s megfigyelésekre és vizsgálatokra támaszkodó, a társadalmi valóság ábrázolására törekvő – irodalom később jelenik meg. Rendszeres művek e témáról először csak a restauráció korában készülnek. *J. M. de Gérando* katolikus filantróp három könyvet szentelt a szociális kérdésnek: „*Le visiteur du pauvre*” (Látogatóban a szegényeknél, 1820), „*De la bienfaisance publique*” (A közjótékonyaságról, 1839), „*Des progrès de l’industrie considérés dans leurs rapports avec la moralité de la classe ouvrière*” (Az ipar fejlődése, a munkásosztály erkölcsi helyzetével összefüggésben vizsgálva, 1841). *Bigot de Morogues* műve a „*De la misère des ouvriers et de la marche à suivre pour y remédier*” (A munkások nyomora és enyhítésének módja, 1832). Hangot kap a veszélyeztetettség érzése is; pl. *H. A. Frégier* írásának beszédes címe: „*Des classes dangereuses de la société dans les grandes villes et des moyens de les rendre meilleures*” (A társadalom veszélyes osztályai a nagyvárosokban és megjavításuk módjai, 1840).¹

A munkásegyletek tevékenysége, a szocialista agitáció, a munkásiadványok felhívásai és a munkásmegmozdulások végül felhívták magukra a párizsi Académie des Sciences Morales et Politiques figyelmét is. Megbízta egyik tagját, *L. Villermé* orvost – a börtönök egészségügyi viszonyaival, a börtönbeli halandósággal stb. foglalkozó művek szerzőjét –, hogy végezzen vizsgálatot „a dolgozó osztályok erkölcsi és fizikai állapotának lehető legpontosabb megállapítására”. Villermé bejárta az ipari körzeteket, és vizsgálatainak eredményeit 1840-ben tette közzé „*Tableau de l’état physique et moral des ouvriers*” (A munkások fizikai és erkölcsi állapotának képe) címmel. Ugyanebben az évben az Akadémia díjjal tüntette ki *E. Buret* „*De la misère des classes laborieuses*” (A dolgozó osztályok nyomora) című munkáját. Ezek a témakör legkiválóbb alkotásai Engels könyve előtt. E művek kérdésfelvetésükben, módszerükben és következtetéseikben különböztek egymástól. Villermé az Akadémia által elébe tűzött feladat teljesítésére szorított: a tényleges állapotokat írta le anélkül, hogy a társadalmi rendszerben rejlő okokat és a kivezető utat kereste volna; Buret igyekezett

¹ Erről az irodalomról terjedelmes jegyzéket közöl *Hilde Rigaudias-Weiss*: *Les enquêtes ouvrières en France entre 1830 et 1848*. Párizs 1936.

feltárni a munkások nyomorának okait, és módokat keresett életkörülményeik megjavítására (felfogása közel áll az utópikus szocialistákéhoz). Villermé mind ebben, mind pedig a munkásegyletekről szóló későbbi művében („Des associations ouvrières”, 1849) szembehelyezkedett a munkások önálló felszabadító törekvéseivel (dicséretet is kapott az Akadémiától, amiért védelmére kelt „a szocializmus által fenyegetett társadalomnak”); Buret bírálta a tőkés társadalom kirívó ellentmondásait. Mindkét mű jelentékeny hatást gyakorolt a törvényhozásra, a közgazdasági nézetekre és a társadalmi tanokra; behatóan és szabatosan, ám ugyanakkor megrázó módon ábrázolták a munkásság nyomorát, kizsákmányoltságát és kitaszítottságát, leleplezték a gyári rendszer kegyetlenségét – egyszerűen megmutatták a munkásosztály helyzetét, amelyből, úgy tűnt, csupán egyetlen kiút van: a rendszer megdöntése. Ezek a művek előrelépést jelentettek az adatgyűjtési technikában, a kérdőívek kidolgozásában is; alapul szolgáltak az 1848-ban végzett hivatalos vizsgálatok és kérdőíves felvételek számára.²

A filantrópok, orvosok és társadalmi reformerek művei tehát egyben segítséget nyújtottak a tények megismeréséhez, a kutatások megszervezéséhez, a leírás módszereinek tökéletesítéséhez, anyagot szolgáltatottak az elméleti általánosítások számára, és ily módon hozzájárultak a társadalomtudományok és a szociológia fejlődéséhez.

A XIX. század első évtizedeiben bevezetett reformok közül különös figyelmet érdemel a rabszolgaság eltörlése az angol parlament által 1806-ban. Ez a reform összefügg *Wilberforce* evangélikus lelkész tevékenységével; vallásos propagandája nagy szerepet játszott az akcióban. De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a mozgalmat alátámasztották a közgazdászok érvei is, akik kimutatták a rabszolgamunka nem kifizetődő voltát és a szabad munkaerő magasabb produktivitását. Már Adam Smith rámutatott („A nemzetek gazdagsága”, III. könyv, 2. fejezet), hogy a rabszolgamunka a legdrágább, mert a munkás egyetlen érdeke az, hogy minél többet egyen és minél kevesebbet dolgozzon. A rabszolgaság eltörlése inkább a közgazdasági liberalizmus doktrínájának, semmint az evangéliumi szellemű filantrópiának a diadala volt. A filantrópok javára kell viszont írunk a pellengér részleges megszüntetését Angliában (1816), valamint a nők korbácsbüntetésének eltörlését (1820), s tevékenységük bizonyos mértékig hozzájárult a szegénnytörvény 1834. évi reformjához is.

² Lásd uo.

A fentiekben jellemzett társadalmi mozgalmak és megoldatlan problémák talajából sarjadtak ki az angol radikálisok társadalmi tanai. Itt első helyen a *Jeremy Bentham* (1748–1832) körül tömörült gondolkodók és gyakorlati reformerek csoportját kell megemlítenünk, mindenekelőtt *James Millt* és fiát, *John Stuart Millt*. E csoportról Bertrand Russell ezt írta: „meglehetősen érdektelen, minden lendületet és fantáziát nélkülöző, megfontolt és racionális emberekből állt, akik túlnyomórészt hamis premisszákból makulátlan okfejtéssel a középosztály érdekeivel összhangban álló következtetéseket vezettek le”³. A társadalmat kormányzó törvényekről Malthus és Ricardo elméletei alapján alkottak maguknak képet, s ennek megfelelően vetették fel a politikai problémákat. De Malthus következtetéseit nem fogadták el, s tevékenységük gyakorlati célkitűzéseit Bentham etikájára alapozták.

Bentham képzettségére nézve jogász volt, tevékenységét az angol jog megreformálására tett kísérletekkel kezdte, majd a társadalomfilozófia és az etika felé fordult. Ő alkotta meg az utilitarizmusnak nevezett tanítást. Abból a tételtől indult ki, hogy „a természet az emberi nemet két szuverén uralkodó, a szenvedés és az élvezet hatalma alá rendelte. Egyedül nekik adatott meg kijelölni, mit kell tennünk és eldönteni, mit fogunk tenni”⁴, s arra a következtetésre jutott, hogy az éssznek, a jognak és a munkának olyan társadalmi rendszert kell teremtenie, amely „a lehető legnagyobb boldogságot biztosítja a lehető legtöbb ember számára”. Bentham a boldogságot az élvezettel azonosította, elvetve a minőségi különbségtételt a különféle élvezetek között.

A radikálisok politikai doktrínáját J. St. Mill a következőképpen határozta meg: „Politikai kérdésekben bennünket mindig a határtalan hit jellemzett két dolog, a képviselői kormány és a teljes vitaszabadság hasznosságában. Atyám oly mélységesen hitt az ésszerű érvelésnek másokra gyakorolt hatásában – amennyiben az eljuthat hozzájuk –, hogy úgy gondolta: minden elérhető, ha mindenki megtanul olvasni, ha a különböző vélemények mindenkire eljutnak szóban és írásban, és ha az emberek szavazással törvényhozó testületet választhatnak akarataik végrehajtására. Úgy vélte, hogy a parlamentnek – miután már nem osztályérdeket képvisel – a közérdek becsületes és bölcs megvalósítása lesz a célja, mivel az eléggé felvilágosult nép általában jól választja meg képviselőit és messzemenő szabadságot hagy számukra.

³ B. Russell: Wiek XIX. I. köt. Varsó 1936. 107. old.

⁴ J. Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Oxford 1907. 1. old.

Éppen ezért az arisztokratikus kormányok – tehát a kevesek uralma, bármilyen alakban is – alkották szemében az egyetlen akadályt a közügyeknek az emberiség legjobb tudása szerint való ellátása előtt. Az ilyen kormányokat ezért a legszigorúbban elítélte; politikai hitvallásának legfőbb cikkelye a demokratikus választójog volt, de nem a szabadság, az emberi jogok vagy valamilyen más frázis alapján – amelyekkel abban az időben a demokráciát általában védelmezték –, hanem mint a jó kormányzat megteremtésének legalapvetőbb biztosítéka.”⁵

A radikálisok tehát elvetették a természetes emberi jogok elvét és a mindenki boldogságának elvét állították helyébe: az út ennek megvalósításához olyan feltételek kialakítása, amelyek mellett minden egyes ember – ésszerűen törekedve saját céljainak elérésére – egyben a közjóhoz is hozzájárul. Elvetettek tehát mindenféle „szentimentalizmust”, az érzelmekre és elvont jelszavakra való hivatkozást. „Elismerve az önzetlen jóakarat és igazságszeretet kiváló erényét, az emberiség megújulását mégsem ezen érzések közvetlen felébresztésétől reméltük, hanem az önző hajlamokat felvilágosulttá tevő kiművelt értelemtől” – írta John Stuart Mill.

A radikálisok utilitarista doktrínájából tehát a demokrácia iránti lelkesedés árad, minthogy e tan szerint a politikai egoizmus elvezethet a közjóhoz. „Úgy gondoltam – írja Mill –, hogy amíg a felső és gazdagabb osztályok bitorolják a kormányzást, addig a tömegek kiművelése és életfeltételeik megjavítása ellentétes ezen osztályok önző érdekeivel, minthogy ezzel segítenék a népet igájának lerázásában. Ha viszont a demokrácia jelentős, sőt talán fő szerephez jut a kormányzásban, akkor a vagyonos osztályok érdeke a nép művelődésének támogatása lesz, hogy így elejét vegyék az ártalmas tévedéseknek, különösen azoknak, amelyek a tulajdon igazságtalan megsértéséhez vezetnének.”⁶

John Stuart Mill Comte barátai közé tartozott és levelezést folytatott vele. Sokoldalú hatással volt a társadalomtudományokra. „On Liberty” (A szabadságról, 1859) című értekezésében a politikai liberalizmus tanait fejtette ki. A nők egyenjogúsításának is kiemelkedő hívei közé tartozott. „System of Logic” (1843) című nagy művében terjedelmes részt szentelt a társadalomtudományok metodológiájának.

A XIX. század első évtizedeiben Angliában más áramlatok is fel-

⁵ J. St. Mill: Autobiography. London 1873. 106–107. old.

⁶ Uo. 171–172. old.

léptek. Így pl. jelentkezett egy új, a liberális reformerekre jellemző tendencia, a „szociális munka” – gyakorlati filantróp tevékenység a negatív társadalmi jelenségek szisztematikus tanulmányozásával egybekötve – koncepciója.

A mozgalom *Thomas Chalmers* angol lelkésztől indult ki, aki „*Christian and Civil Economy of Large Towns*” (A nagyvárosok keresztény és polgári gazdasága) címmel, 1820–1826 között háromkötetes művet tett közzé. Támadta a szegényügyi törvényhozást, azt hirdette, hogy a nyomort és a szegénységet esetenként kell vizsgálni, konkrétan tanulmányozni, és ezen az alapon kell megszervezni a segítséget. Koncepcióját az ún. Glasgow Experimentben a jótékonyági tevékenység új alapokon való megszervezésében realizálta. Munkásságából született az 1860-as években az ún. *Charity Organization Movement*, később pedig a szociális gondoskodás és segélynyújtás egész elmélete és gyakorlata.

■ *Le Play és iskolája*

A társadalomtudományok azon képviselői között, akik reformtervekkel indulva jutottak el tudományos iskolák megteremtéséhez, megtisztelő hely illeti *Le Play*-t. Tanai fontos szerepet játszottak a múlt század második felében, amikor katolikus, konzervatív társadalomreformer tevékenységét kifejtette, a tudományban keresve a forradalom megelőzésének módjait. Bennünket azonban itt nem a társadalmi doktrínák fejlődése, valamint a hozzájuk kapcsolódó, a társadalmi rendszer megjavítására irányuló programok érdekelnek, hanem főként a szociológia mint tudomány fejlődése, s ezért csupán azzal foglalkozunk, amit a kutatások előbbrevitele szempontjából értékes eredménynek tartunk.

Frédéric Le Play 1806–1882 között élt. Mint bányamérnök, szinte egész Európát bejárta, s a bányákban végzett munkája során megismerte a munkásosztály problémáit. Innen eredt kezdetben közgazdasági, később szociológiai érdeklődése. Meglátta a munkásosztályban a nagy súlyú társadalmi erőt, és számos tanulmányban vizsgálta helyzetét, tulajdonságait, fejlődési tendenciáit, majd reformprogrammal állt elő. Munkásságában meg kell különböztetnünk a társadalmakra és fejlődésükre vonatkozó általános elméletét, hozzájárulását a szociológia kutatási módszereinek kidolgozásához, végül társadalmi reformprogramját. Általános társadalomelmélete hangsúlyozza a földrajzi kör-

nyezet fontosságát, s a katolikus, szolidarisztikus társadalmi doktrína hatása alatt áll.

A társadalomtudományok körébe vágó főbb művei: „Les Ouvriers européens, études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe” (Az európai munkások. Tanulmányok az európai munkásnépesség munkájáról, családi életéről és erkölcsi állapotáról, 1855); „La Réforme sociale en France, déduite de l'observation comparée des peuples européens” (A társadalmi reform Franciaországban, az európai népek összehasonlító megfigyeléséből levezetve, 1864); „L'organisation du travail selon la coutume des ateliers et la loi du Décalogue” (A munka megszervezése a gyári szokás és a tízparancsolat szerint, 1870); „La question sociale et l'assemblée” (A társadalmi kérdés és a nemzetgyűlés, 1873); „La Réforme en Europe et la salut en France: le programme des Unions de la Paix Sociale” (A reform Európában és a közödv Franciaországban. A társadalmi béke szövetségének programja, 1876); „La question sociale au XXe siècle” (A társadalmi kérdés a XX. században, 1879); „La méthode de la science sociale” (A társadalomtudomány módszere, 1879); „La Constitution essentielle de l'humanité” (Az emberiség alapvető alkotmánya, 1881).

Le Play ugyanolyan egzaktságra törekedett a társadalomvizsgálatban, mint amilyen a műszaki tudományokban találkozott. „A társadalommal foglalkozó tudományban, akár csak a fémekkel foglalkozó tudományban – írta –, nem hittem el, hogy rátaláltam az igazságra, ha nem tudtam meggyőződésemet a tények megfigyelésével alátámasztani. Munkámban e két tudomány kölcsönösen támogatta egymást.”⁷ Le Play számot vetett azzal, milyen nehéz megfigyeléseket végezni a társadalmi közösségekben, ahol a legkülönbözőbb folyamatok keresztezik egymást és egyidejűleg sok jelenség megy végbe. Meg kellett hát találni – a legfejlettebb tudományok nyomán haladva – a „megfigyelési egységet”, azaz a társadalmi építmény egy olyan alapelemét, amelynek jellemzői az összetettebb jelenségek jellemzőinek mutatójául szolgálhatnak, és erre összpontosítani a figyelmet. A társadalmi megfigyelések ilyen „egységét” a családban ismerte fel. Választását különböző érvekkel indokolta. A család minden társadalomban megtalálható és mindegyikben alapvető szerepet tölt be: fenntartja biológiai folytonosságukat; olyan intézmény, mely tagjai számára biz-

⁷ F. Le Play: Textes choisis. Párizs 1947. 13. old.

tosítja a létfenntartási eszközöket; az első társadalmi környezet, amely a gyermeket körülveszi, s megismerteti az adott társadalom hagyományaival és kulturális örökségével; szorosan összefügg a földrajzi környezettel, amely rajta keresztül hat a társadalom fejlődésére és struktúrájára; szüntelenül az egész társadalom intézményeinek és kultúrájának befolyása alatt áll. A családot vizsgálva tehát – vélte Le Play – igen sokat tudhatunk meg a társadalomról mint egészről. A család az a sejt, melyben a közösségi élet szokásai és formái keletkeznek és változnak. Tehát a követendő eljárás: kiválasztani a különböző földrajzi régiókra reprezentatív családokat, és rajtuk kezdve indítani a kutatásokat.

A család tanulmányozását Le Play a következő séma szerint végezte: 1. a család lakhelyének, munkanemének és társadalmi helyzetének meghatározása (vagyis tisztázni az adott földrajzi környezet jellemzőit, az ipar állapotát, a lakosság jellemzőit, s ennek megfelelően bemutatni a család szervezetét, vallását, szokásait, egészségügyi körülményeit és a nagyobb társadalmi csoportokban elfoglalt pozícióját); 2. a család megélhetési eszközei, tulajdon, jövedelem, munka; 3. a család életmódja – táplálkozás, lakásviszonyok, a lakás berendezése, ruházkodás, pihenés; 4. a család története, azaz létének legfontosabb korszakai, a folytonosságát biztosító erkölcsök és intézmények; 5. a családi költségvetés – bevételek, kiadások és számadások.

A kutatás ellenőrizhető mennyiségi módszerét keresve Le Play azt a családi költségvetés elemzésében találta meg. A családi költségvetésben tükröződik a család egész élete, szervezete és funkciói. A fenti séma szerint sok ezer európai családot vizsgált meg. A megfigyelés három módját alkalmazta; 1. a kutató által végzett közvetlen megfigyelés; 2. beszélgetés és interjú a családtagokkal; 3. beszélgetés és interjú nem a családhoz tartozó, de azt az együttélés és a személyes kapcsolatok révén jól ismerő személyekkel. Az interjúkat gondosan kidolgozott kérdőív alapján végezte, ezért is tekintik Le Play-t a monografikus módszer voltaképpen megalkotójának. Az elnevezést maga is használta „Instruction sur la méthode d'observation dite de monographies de familles” (Útmutató a családmonográfiának nevezett megfigyelési módszerhez, 1862) című értekezésében.

A családi költségvetés vizsgálatának módszere bizonyult Le Play legmaradandóbb hozzájárulásának a társadalomtudományok fejlődéséhez. Általános szociológiai teóriái osztoztak a többi korabeli elméletek sorsában – ma már csupán a társadalmi gondolkodás történései

érdeklődnek irántuk. Ami reformprogramjait illeti, ezek visszatérést hirdettek a keresztény elvekhez. Úgy vélte, hogy a tízparancsolat ki nyilatkoztatása és krisztusi értelmezése óta nem talált még az emberi szellem hasznosabb alapelveket. „Azok a nemzetek, amelyek betartják ezen elveket, fejlődnek, amelyek pedig nem ismerik el őket, elpusztulnak. A társadalmi probléma megoldása nem kívánja meg új alapelvek felkutatását.” Az effajta tézisek helyességét aligha lehet a megfigyelés módszerével eldönteni, ezért még ma is lehet róluk vitatkozni. A családi költségvetések vizsgálatának értékét viszont igazolta a Le Play műveinek publikálása óta eltelt évszázad; mindmáig végzünk ilyen vizsgálatokat, bár természetesen már más technikákkal.

Már Le Play közvetlen tanítványai is változtatásokat és kiegészítéseket vezettek be a szociológiai kutatások módszereibe. Kibővítették a monografikus módszer kereteit, revideálták a család leírásának sémáját. Felismerték, hogy mesterük kevés figyelmet fordított azokra a társadalmi tényezőkre, intézményekre és folyamatokra, amelyek nem tükröződnek közvetlenül a költségvetésben és a munkakörülményekben. Az iskola a társadalmi jelenségek kutatására egy másik, Henri de Tourville-től kidolgozott sémát fogadott el, amely „nómenklatúra” néven ismert. Ezt a sémát a társadalmi jelenségek tökéletesített megfigyelési eszközeként szánták (amely lehetővé teszi mindennemű emberi közösség szisztematikus leírását) és ugyanakkor e megfigyelések kivitelezésének vezérfonalául is.

A „nómenklatúra” a társadalmi tényeket 25 nagy osztályba sorolta, amelyek 326 elemből állnak. A felosztás a következő elven alapult: az egyszerűbb jelenségektől az összetettebbek felé, a könnyen megfigyelhető anyagi életkörülményektől a szellemi élet és a társadalmi organizáció jelenségei felé. Lássuk közelebbről e nómenklatúra sémáját.

Az első hat osztály a társadalmi élet anyagi bázisát alkotó tényezőket csoportosítja. 1. Földrajzi környezet, amely az emberi életre nézve fontos geológiai, fizikai és biológiai jelenségeket foglalja magába. 2. Manuális munka, melynek révén az ember elsajátítja a környezet erőforrásait (az egyszerű gyűjtögetéstől egészen a magasan fejlett technikaig mindenféle munka ide tartozik). 3. Tulajdon, a tulajdon formái, értékesítés, a tulajdon átruházása és a tulajdonnal kapcsolatos intézmények. 4. Ingóságok: állatok, munkaeszközök, személyes felszerelési tárgyak stb. 5. Bérek és keresetek: nagyságuk, formáik. 6. Megtakarítások.

A társadalom folytonosságának és életének másik alapja a gyermek-nemzés és a kultúra átadása a gyermekeknek a nevelésben. A következő osztályok tehát a családdal összefüggő jelenségeket csoportosítják. 7. A család: típus, szervezet, nagyság, a családtagok közötti viszonyok stb. 8. A család életszínvonala: táplálkozás, lakásviszonyok, a lakás berendezése, egészségügyi körülmények, pihenés. 9. A család életének fázisai: a szülők származása, a gyermekek születése, nevelése, családi ünnepek, öröklés, zavarok a család életében (betegségek, halálesetek, bírósági ítéletek stb.).

A család leírása után a nómenklatúra áttér a közösségi élet összetettebb formáinak leírására. 10. A felsőbbbbség formái a közösségi élet anyagi bázisának biztosításában: a munka irányítása, a tulajdon kezelése stb. 11. Kereskedelem: formák és intézmények. 12. A szellemi kultúra, tudomány, művészet, irodalom, jog és intézményeik. 13. A vallás: formái, szervezete, intézményei. Itt a nómenklatúra – mint látjuk – fokozatosan halad az anyagi élettel közvetlenül összefüggő kérdésektől – pl. a kereskedelmi tevékenység – az elvont javakkal kapcsolatos kérdések felé, mint pl. a vallási kultusz tárgyai.

A továbbiakban a nómenklatúra a kutató figyelmét a családnál szélesebb közösségek és együttélési formák leírására irányítja. 14. A szomszédság, mint az egymással laza, de állandó kapcsolatban álló családok együttese. 15. Nyilvános egyesületek.

Ezután következnek a területi közösségek. 16. A község. 17. A közösségek együttese vagy egyházközségek. 18. A város, létesítményei, intézményei, ökológiája, a városi hatóságok stb. 19. Járások. 20. Megyék. 21. Állam. 22. Az állam expanziója: emigráció, invázió, gyarmatosítás, export stb. 23. A nemzetek közötti kapcsolatok: az érintkezés módjai és útjai, háborúk, gazdasági verseny stb. 24. A nemzet története. 25. A nemzet pozíciója a világban, jelenlegi szerepe és jövője.⁸

A nómenklatúrát megalkotói pontos „mikroszkópnak” szánták, amellyel minden társadalom vizsgálható és megismerhető. Valójában csupán gigantikus kérdőív, amely rendszerbe foglalja a társadalmi élet valamennyi fontos területét, és eligazítja a kutatót, mit és hogyan kell rögzítenie, hogy részletes és szabatos leírást kapjon.

Le Play tanítványai – Edmond Demolins, Robert Pinot, Henri de Tourville, Paul de Roussiers, Vidal de la Blache és mások – módszer-

⁸ Lásd *J. Valdour: Les méthodes en sciences sociales.* 274. és kk.

tani adalékokon kívül a földrajzi determinizmus kidolgozott elméletét adták a francia szociológiának. Ezeket az elméleteket majd a szociológia földrajzi iskolájának tárgyalásánál ismertetjük. Külön kell említenünk J. Valdourt, Le Play munkásságának folytatóját, aki a kutatásokban az általa „élményszerű konkrét megfigyelés”-nek elnevezett módszert alkalmazta: a megfigyelést úgy végezte, hogy tevékenyen részt vett a vizsgált csoportok életében (ez az, amit később résztvevő megfigyelésnek neveztek el).

Le Play és iskolájának példája világosan mutatja azt a folyamatot, ahogyan a tudományos kutatások függetlenül az eredetileg eléjük állított tisztán gyakorlati feladatoktól. „La Réforme sociale” című művében Le Play ezt írta: „A reformra leggyorsabban vezető módszer a társadalmi tények megfigyelése.” Le Play-t egész életében rémítette a forradalom víziója; a párizsi kommün megrázó élmény volt számára. Látva a tőkés társadalom osztályantagonizmusaiból adódó fenyegető problémákat, a társadalomtudományban az orvoslás eszközeit kereste. Iskolája és követői azonban a közvetlen, gyakorlati reformfeladatok helyébe már a társadalmi fejlődés elméleti magyarázatának kérdéseit állították.

A társadalomreformer mozgalom azonban – akár filantróp formájában, akár a szociálpolitika és a progresszív törvényhozás formájában – még sokáig élt, és igen gyakran kapcsolódott szociológiai kutatásokhoz. Az alábbiakban még egy példát tárgyalunk, amely különösen jellemző a szociológia fejlődése szempontjából.

■ *Charles Booth vizsgálatai London lakosságáról*

Booth munkája kitüntetett helyet foglal el a társadalomkutatás történetében: az első sokoldalú tanulmány egy nagyvárosi népesség élet- és munkafeltételeiről. A „Life and Labour of the People of London” (London népének élete és munkája) című, 17 kötetes mű 1892 és 1902 között jelent meg, s 1886-ban megkezdett kutatások eredménye volt. A vizsgálatok filantróp törekvésekből származtak. Booth meg akarta ismerni a dolgozó osztályok élet- és munkafeltételeit, hogy azután egzakt és objektív adatokkal segíthesse a reformtevékenységet és a törvényhozást. Kutatásainak célját a következőkben határozta meg. Mindenekelőtt tényeket akart szolgáltatni a parlament számára és segíteni a társadalmi reformereket a bajok kiküszöbölésére szolgáló esz-

közök felkutatásában. Elejét akarta venni a hibás eszközök alkalmazásának is. A kognitív feladatok szempontjából Booth műve megkísérelt számszerű összefüggést kimutatni a szegénység, a nyomor, az erkölcsi romlottság, valamint a rendszeres kereset és a viszonylagos komfort között, és leírást adni az egyes társadalmi osztályok általános életkörülményeiről.

Az általános kutatási terv – amelyet London egészére alkalmazott – azon alapult, hogy a város lakosságát felosztották kerületek és a népszámlálásban megkülönböztetett foglalkozási kategóriák szerint. Azután minden egyes kerületben helyi vizsgálatokat végeztek, és minden egyes foglalkozási kategóriában tanulmányozták az életkörülményeket.

Booth számára a népszámlálási adatok szolgáltak forrásul; ezek alapján meg tudta állapítani a vagyoni hierarchiát, a szegénység kritériumaként a lakások túlszűfolttságát, a jómód kritériumaként pedig a házi cselédség létszámát alkalmazva. A népszámlálási összeírás ívek azonban e célokra nem voltak elégségesek, mivel a kategóriákat túl általánosan határozták meg. A statisztikai adatokat közvetlen megfigyeléssel kellett ellenőrizni. A statisztikai adatok és a megfigyelési eredmények kombinációjától Booth azt remélte, hogy a 4 milliós város valamennyi jellegzetes lakás- és környezettípusára kiterjedő mennyiségi és minőségi leírás sorozatot kap. Természetesen ilyen széles skálán (több mint 1 millió lakásra vonatkozólag) még népes munkatársi gárda sem végezhetett közvetlenül megfigyeléseket és készíthetett interjúkat. Booth ezért egy másik eljárást gondolt ki. Alapeszméje az volt, hogy minden egyes tényt, amire szüksége van, valaki már ismer, ezeket az információkat csak össze kell gyűjteni, majd összerakni. Evégből biztosította a gyermekek iskolalátogatását ellenőrző tanügyi alkalmazottak közreműködését, akik körzetükben hosszú évek során tömérdek lakást látogattak meg és szinte minden családot ismertek. Dossziéik roppant értékes információkat rejtettek. Booth nemcsak feljegyzéseiket hasznosította, hanem kiegészítő interjúkat is folytatott velük az egyes családokra, életszínvonalukra és a lakások felszereltségére vonatkozólag. Az így nyert információkat összevetette a népszámlálási adatokkal, a mennyiségi leírást minőségi leírással kombinálva. Az e két forrásból való ismeretekhez csatlakoztak a tanárokkal, egészségügyi felügyelőkkel, házgondnokokkal, rendőrtisztviselőkkel, szakszerkezeti aktívakkal stb. folytatott interjúk. Ezenfelül Booth és munka-

társai albérlleti szobákat vettek ki és megfigyeléseket végeztek azoknál a családoknál, akiknél laktak.

Booth szisztematikusan vizsgálat alá vette az egész várost, foglalkozott valamennyi gazdasági, etnikai és társadalmi csoporttal és mindazokkal a tényezőkkel, amelyek a lakosság életére és munkájára befolyást gyakorolnak – jövedelem, munka idő, munkafeltételek, lakás, életszínvonal, a gyermekek száma, a háztartás nagysága és jellege, a betegségek fajtái és gyakoriságuk, a szabad idő eltöltésének módja, részvétel a szakszervezetekben, klubokban és más szervezetekben stb. Különösen érdekelte a keresetek és a megélhetési költségek, valamint a foglalkoztatottság és az életszínvonal közötti összefüggés. Booth csak statikus keresztmetszetet kívánt adni London lakosságáról egy adott időszakban. Mint maga is írta, fő célja a dolgok tényleges állásának megállapítása volt – úgy, amint vannak. Nem kívánta kutatni, hogy ez az állapot hogyan alakult ki és merrefelé változik; csak szórványosan és kivételképpen tett összehasonlításokat a múltbeli viszonyokkal is.

Az összegyűjtött anyagok alapján Booth London lakosságát nyolc társadalmi-gazdasági osztályba sorolta; a felosztás alapjául a foglalkozás és a kereset nagysága szolgált. A nyolc osztály közül négy a „*poverty line*” (szegénységhatár) alatt helyezkedik el, négy pedig fölötte. A szegénységhatár alatt vannak a következők: *a*) az alkalmi munkásokból, csavargókból és a bűnözés határán élő elemekből álló legalsó osztály; *b*) a nem rendszeres keresetből élők osztálya; *c*) az időszakos megszakításokkal dolgozók osztálya; *d*) az állandó foglalkozású, de nagyon rosszul fizetett munkások. Ez a négy osztály mindig a szegénységhatár alatt helyezkedik el. A határ fölötti dolgozó népességet Booth szintén négy osztályra osztja: *e*) állandó foglalkoztatással bíró és átlagos keresetű munkások; *f*) az átlagosnál magasabb keresetű munkások; *g*) alsó középosztály; *h*) felső középosztály. A felosztás alapja, mint láttuk, a jövedelem nagysága. Így tehát ezek inkább gazdasági kategóriák vagy rétegek, mint társadalmi osztályok. Booth nagy munkát fordított a szegénységhatár alatt élő rétegek környezetének, életfeltételeinek és általános civilizációs színvonalának alapos vizsgálatára.

Az anyagfeldolgozás módszereit tekintve különös figyelmet érdemel az a gondolat, hogy térképeken ábrázolta a nyomor térbeli eloszlását. Egész sor térképen, nyolc szín alkalmazásával pontosan lokalizálta a nyomor, a szegénység, a komfort és a luxus körzeteit. A társadalmi jelenségek térképre vitelének technikáját, amely feltárja térbeli koncentrációjukat és hipotéziseket sugall a közöttük fennálló összefüggé-

sekre vonatkozóan, később az ökológiai irányzat felújította és tökéletesítette.

Booth munkásságának jelentőségét a szociológia fejlődése szempontjából az adja, hogy kidolgozta a nagyvárosi közösségek vizsgálatának technikáját, és konkrét leírásokat készített kora társadalmának életéről. Beatrice Webb írja: „Úgy gondolom, a tudomány szempontjából Booth fő érdeme nem egyes tények feltárása volt – noha London lakosságának életéről és munkájáról készített leírása visszhangra talált a politika és a filantrópia világában –, hanem egy megfelelő technika kidolgozása, amely lehetővé teszi, hogy képet kapjunk az egész népesség helyzetéről egy adott időszakban.”⁹ R. E. Park amerikai szociológus viszont azt hangsúlyozta, hogy „nem Booth statisztikái, hanem realisztikus leírása a dolgozó osztályok akkori életéről, élet- és munkakörülményeiről, szenvedélyeiről, szórakozásairól, családi tragédiáikról és életfilozófiájukról . . . tette kutatásait emlékezetessé, és gyarapította tartós értékkel az emberi természetről és társadalomról való tudásunkat”¹⁰.

A fentiekben megemlékeztünk néhány olyan, XIX. századi reformmozgalomról és áramlatról, amelyek számottevő hatást gyakoroltak a szociológia problematikájának és kutatási módszereinek alakulására. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy mindezek csak egy töredékét alkották a kor nagy szellemi és társadalmi mozgásának, hogy e doktrínák, tervek és kutatások körül pártküzdelmek folytak, politikai nézetek és törekvések csaptak össze. Leírásunkban azoknak a mozgalmaknak és irányzatoknak az ismertetésére szorítkoztunk, amelyek – tudatosan vagy öntudatlanul – elvileg elfogadták a liberalizmus kiindulópontját, azaz a kapitalizmust az egyetlen, az ember és a társadalom természetével összhangban álló rendszernek tekintették, ám ugyanakkor reformokkal és filantróp tevékenységgel meg akarták szüntetni az e rendszer szülte nyomor és erkölcsi züllöttség kirívó megnyilvánulásait.

A tárgyalt irányzatok és doktrínák sokféle hatást gyakoroltak a társadalomtudományok fejlődésére. Életre hívtak olyan tudományokat, mint a szociálpolitika, szociálpedagógia stb., erősen hatottak a XIX. és XX. századi törvényhozásra, alakítólag hatottak a politikai pártok

⁹ B. Webb: *My Apprenticeship*. Pelican Books 1938. II. köt. 192. old.

¹⁰ R. E. Park: *The City as a Social Laboratory*. In: T. V. Smith – P. W. White: Chicago. Chicago 1929. 6. old.

programjaira; módosítottak közgazdasági elméleteket. Legnagyobb érdemük, hogy a reformtevékenységet összekapcsolták a kutatómunkával, s hatalmas anyagot gyűjtöttek össze a társadalom életéről. Az általuk javasolt reformok természetesen nem oldották meg az alapvető társadalmi kérdéseket. De kutatásaik e kérdéseket új megvilágításba helyezték, meggyorsítva ezzel a XIX. században végbement általános előrehaladási folyamatot.

VI.

A MARXIZMUS SZOCIOLÓGIAI KONCEPCIÓI

Ha összegyűjtenénk azokat a műveket, amelyek valamiképpen a marxizmusra vonatkoznak – elgondolásait ismertetik, védelmezik és továbbfejlesztik vagy támadják –, hatalmas könyvtár telne ki belőlük. A marxizmus olyan szellemi áramlat, amely, noha a XIX. században keletkezett, programot adva a munkáskérdés és a tőkés társadalmat szétfeszítő valamennyi társadalmi konfliktus megoldására, életerejét és fejlődőkéességét a XX. században is megőrizte, sőt a legmélyebb hatást gyakorolta e kor társadalmi gondolkodására, s nemcsak a szocialista gondolkodókra. A marxizmus hatása kiterjedt a filozófia, a közgazdaságtan és a társadalomtudományok kérdésfeltevéseire és a kérdések megoldásmódjára. Nem könnyű feladat tehát egy rövid fejezetben ismertetni a marxizmus rendszerét alkotó teljes elméleti koncepciót. E feladat elvégzésére egyébként sem érzem magam illetékesnek. Jóval szerényebb célokat tűzök magam elé: ismertetni kívánom a marxizmus legfontosabb szociológiai koncepcióit, kiemelni azokat a fogalmakat, amelyek hatással voltak a társadalomtudományok fejlődésére, valamint azokat az általános metodológiai irányelveket, amelyekkel a marxizmus e tudományokat gazdagította.

Mint mondtam már, a marxizmus a XIX. század közepének tőkés társadalmában felhalmozódott problémákból nőtt ki, és – akárcsak a liberálisok, az utópikus szocialisták és a társadalmi reformerek elméletei – ennek a problematikának a megoldására irányult. De megoldásai elvileg mások. A különbség a munkásosztály, az új társadalmi osztály különleges szerepének hangsúlyozásában rejlik; ez az osztály véghezviszi a forradalmat, megszünteti általában a társadalom osztálytagozódását és megteremti az új társadalmi-gazdasági formációt, amelyben

ismeretlen minden társadalmi baj forrása: az embernek ember által való kizsákmányolása. A marxizmus filozófiai, közgazdasági, szociológiai és politikai rendszer; valamennyi alkotórésze szorosan összefügg és egyetlen egész alkot, amely egyszersmind a társadalom átalakításának elméleti bázisa. A marxizmus mindenekelőtt a munkásosztály elmélete, a munkásosztály történelmi szerepéről szóló tudomány, az osztályharc és a forradalom elmélete. Éppen a filozófia, a közgazdaságtan és a szociológia szerves összekapcsolódása az osztályharc és a forradalom koncepciójával eredményezte azt, hogy a marxizmus körül olyan sok politikai törekvés és szenvedély ütközött össze, hogy sehol, egyetlen országban sem maradt tisztán akadémikus viták tárgya.

A marxizmus a XIX. század első felének szellemi áramlataiból született, az általuk felvetett problémákat vizsgálta, de új kutatási módszereket és új megoldásokat hozott. A marxizmust korához fűző kapcsolatot hangsúlyozta Lenin, amikor így írt: „Marx folytatója és zseniális betetőzője volt a XIX. század három fő eszmeáramlatának, amely az emberiség három vezető országában bontakozott ki: a klasszikus német filozófiának, a klasszikus angol politikai gazdaságtannak és a francia szocializmusnak, ezzel kapcsolatban pedig általában a francia forradalmi tanoknak.”¹ Hozzátehetjük, hogy Marx nemcsak a francia szocialisták műveiből merített. Elég egy pillantást vetnünk „A tőké”-ben hivatkozott irodalomra, hogy lássuk: a korai angol szocialisták művei még gyakrabban szerepelnek, mint a franciák. Ki kell emelnünk még egy elemet, amelynek része volt a marxizmus megalapozásában, s amely Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában” című művében jutott kifejezésre: a munkásosztály történetének, helyzetének és fejlődési tendenciáinak konkrét tanulmányozását. Az ilyen jellegű kutatások figyelembevétele nélkül nem érthetjük meg a történelmi materializmus geneziséét.

A marxizmus valamennyi alkotórésze megalkotóinak forradalmi tevékenységével szoros kapcsolatban bontakozott ki. Ez a körülmény nagy hatással volt a marxizmus elméleti problémáinak felvetés- és megoldásmódjára.

Ebből következik a rendszer egységének nyomatékos hangsúlyozása is: a marxizmus valamennyi alkotórésze egyetlen egész elválaszthatatlan része. Marx számos kommentátora megkísérelte vitatni az alkotórészek szoros kapcsolatának szükségességét, többek között azt bi-

¹ *Lenin Összes Művei*. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 44. old.

zonygatva, hogy a materialista szociológia felépíthető a dialektika tézisei nélkül is. A Lenin által továbbfejlesztett marxizmus azonban az alkotórészek egységét a marxi rendszer lényegi sajátosságának, a dialektikát pedig tudományossága nélkülözhetetlen feltételének tekinti. A lenini felfogás elsőrendű fontosságúnak tekinti továbbá az elmélet szoros kapcsolatát a munkámozgalom politikai gyakorlatával. A dialektikus és történelmi materializmus a közgazdasági elmélettel együtt alapja a marxista politikai tanításnak, amelyet a párt fejt ki, meghatározva a szocialista rendért vívott proletár osztályharc irányvonalát.

Az alábbi kifejtésben mindenekelőtt Marx és Engels elméletének lenini továbbfejlesztésére támaszkodunk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy számos kommentátor és a munkásmozgalom számos elméleti és politikai képviselője más irányokban vitte tovább ezt az elméletet, és hogy a nemzetközi munkásmozgalom egyik erős irányzata (mindenekelőtt a Szocialista Internacionáléban tömörült pártok) a revizionista irányzat hatása alatt áll. Ez az irányzat szintén nagy hatást gyakorolt Nyugat-Európa társadalmi gondolkodására és más kontinensek munkásmozgalmának ideológiájára.

■ *A marxista szociológia elméleti alapjai*

A történelmi materializmus annak a szociológiai koncepciónak a betetőzése, amelynek alapját Saint-Simon gondolatai alkották, és amely a társadalmak történelmi mozgatóerőinek feltárását és az őket irányító törvények meghatározását tartja feladatának. Marx és Engels szociológiai művei tehát a társadalmakat összetartó, fejlődésüket, virágzásukat és hanyatlásukat okozó erők feltárására irányulnak. „... e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása”² – írta Marx „A tőke” I. kötetének előszavában, Engels pedig Marx sírja felett ezt mondotta: „Ahogyan Darwin felfedezte a szerves világ fejlődéstörvényét, úgy fedezte fel Marx az emberi történet fejlődéstörvényét.”³

Ahhoz, hogy a szociológia egzakt tudománnyá váljék, a dialektikus materializmus téziseit kell alkalmaznia. „A dialektikus materializmus

² *Marx–Engels* Művei. 23. köt. Budapest 1967. 9. old.

³ *Marx–Engels* Válogatott Művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 150. old.

– írta Plehanov –, amely a társadalomtudományból mindenfajta teleológiát száműz és a társadalmi ember tevékenységét szükségleteivel és az adott időben ezek kielégítését szolgáló eszközökkel és módokkal magyarázza, az említett tudománynak először adja meg azt a »szigorúságot«, amellyel előtte testvértudománya, a természettudomány gyakran büszkélkedett.”⁴ Más helyütt Plehanov a materialista történelemfelfogást úgy határozza meg, mint a szociológia tudománnyá válásának nélkülözhetetlen feltételét: „A szociológia csak annyiban válik tudománnyá, amennyiben sikerül megvilágítania a célkitűzés folyamatát a társadalmasult embernél (társadalmi teleológia), mint a – végső soron a gazdasági fejlődés által meghatározott – társadalmi folyamat szükségszerű következményét. Igen jellemző, hogy a materialista történelemfelfogás következetes ellenfelei végül a szociológia mint tudomány lehetetlenségének bizonyítására kényszerülnek.”⁵ A dialektikus materializmusnak ezt a metodológiai jelentőségét Lenin is hangsúlyozta: „... ez a hipotézis emelte először a szociológiát a tudomány fokára. Addig a szociológusok a társadalmi jelenségek bonyolult szövevényében nehezen tudták megkülönböztetni a fontos jelenségeket a nem fontosaktól (ez a szubjektivizmus gyökere a szociológiában), és nem tudták megtalálni az ilyen elhatárolás objektív kritériumát. A materializmus tökéletesen objektív kritériumot szolgáltatott, amikor kiemelte a *termelési viszonyokat* mint a társadalom struktúráját, és lehetővé tette, hogy alkalmazzák ezekre a viszonyokra az ismétlődésnek azt az általános tudományos kritériumát, amelynek a szociológiára való alkalmazhatóságát a szubjektivisták tagadták.”⁶ Lenin „Karl Marx” című tanulmányában így határozta meg a marxi társadalomontológia általános kiindulópontjait és a belőle adódó általános metodológiai irányelveket: „A materialista történelemfelfogás felfedezése, vagy helyesebben, a materializmus következetes folytatása, a társadalmi jelenségek területére való kiterjesztése, kiküszöbölte a régebbi történelmi elméletek két fő fogyatékosságát. Először is ezek a régi elméletek a legjobb esetben is csak az emberek történelmi tevékenységének eszmei indítékait vizsgálták, de nem vizsgálták azt, hogy miből fakadtak ezek az indítékok, nem láttak objektív törvényszerűséget a társadalmi viszonyok rendszerének fejlődésében, nem látták e viszonyok gyökereit az

⁴ Plehanov: A materialista történelemfelfogásról. Szikra 1948. 17. old.

⁵ Plehanov: A marxizmus alapvető kérdései. Szocialista Könyvbarátok é. n. 115. old.

⁶ Lenin Összes Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 126–127. old.

anyagi termelés fejlettségi fokában; másodsor, a régi elméletek éppen a lakosság *tömegeinek* tetteit hagyták figyelmen kívül, míg a történelmi materializmus először tette lehetővé azt, hogy természettudományos pontossággal kutassuk a tömegek életének társadalmi feltételeit és e feltételek változását. A Marx előtti »szociológia« és történetírás a *legjobb* esetben is csak taláalomra összeválogatott nyers tényanyagot halmozott fel, és a történelmi folyamatnak csak egyes oldalait mutatta be. A marxizmus megmutatta, hogyan kell a társadalmi-gazdasági alakulatok keletkezésének, fejlődésének és hanyatlásának folyamatát átfogóan, minden oldalról tanulmányozni, valamennyi ellentmondó tendencia *összességét* vizsgálva, a különböző társadalmi *osztályok* pontosan meghatározható életfeltételeire és termelési feltételeire vezetve vissza ezeket a tendenciákat, kiküszöbölve a szubjektivizmust és önkényességet az egyes »domináló« eszmék kiválasztásában vagy értelmezésében, feltárva kivétel nélkül valamennyi eszmének és valamennyi különböző tendenciának az anyagi termelőerők állapotában rejlő *gyökereit*. Az emberek maguk csinálják történelmüket, de azt, hogy mi szabja meg az emberek és kiváltképpen a tömegek indítékait, mi idézi elő az ellentmondó eszmék és törekvések összeütközéseit, milyenek összességükben az emberi társadalmak egész tömegének mindezek az összeütközései, mik az anyagi élet termelésének objektív feltételei, amelyek az emberek egész történelmi tevékenységének alapját alkotják, milyen törvény szerint fejlődnek ezek a feltételek – minderre Marx hívta fel a figyelmet, s megmutatta az utat a történelemnek mint egységes, roppant sokoldalúságában és ellentmondósságában is törvényszerű folyamatnak a tudományos tanulmányozásához.”⁷

A történetírás tudományossá tételére, a történelmi fejlődéstörvények feltárására irányuló törekvés már Vico óta foglalkoztatta az európai történészeket. A XIX. században, különösen a természettudomány fejlődésének hatására, általánossá vált a történetkutatók között a történelmi törvények keresésének tendenciája. A történelmi materializmus a materialista társadalomontológia, azaz a társadalomra, a társadalom lényegére és alapvető struktúrájára vonatkozó elmélet megalkotását, a társadalomban változásokat előidéző erők megállapítását és e változások törvényszerűségeinek feltárását jelentette. A marxista társadalomelmélet alapvető kategóriája a társadalmi-gazdasági

⁷ Lenin Összes Művei. 26. köt. 50–51. old.

alakulat, a történelmi materializmus alapvető eredménye a társadalmi fejlődés elmélete. Vizsgáljuk most meg közelebbről e két, egymással szorosan összefüggő elméletet.

■ *A társadalmi-gazdasági formációk elmélete*

A marxista szociológiában a társadalmi-gazdasági alakulat a tulajdonképpen „megfigyelési egység”, a szociológiai kutatások és általánosítások fő objektuma. Comte-nál a kutatások tárgya az egész emberiség volt. E tárgy határozatlansága, mint láttuk, súlyos metodológiai nehézségekre vezetett. A formációelmélet jól meghatározott kutatási tárgyat szolgáltatott a szociológia számára, a figyelmet a társadalom építményének lényeges elemeire terelte és lehetővé tette a társadalmi fejlődés tudományos elemzését. Lenin éppen ezeket a mozzanatokat emeli ki, a társadalmi-gazdasági alakulat fogalmának jelentőségét taglalva. Ez az elmélet megmutatta a társadalmi jelenségek osztályviszonyok alapján való interpretációjának jelentőségét is, és lehetővé tette az osztályharcok jelentőségének a maga teljességében való megértését a társadalmi fejlődés szempontjából. Lenin így ír erről: „... az osztályharc elmélete első ízben fejt ki ezt a törekvést olyan teljességgel és következetességgel, amely a szociológiát tudomány rangjára emeli. Ezt a »csoport« fogalmának materialista meghatározása révén érték el. Önmagában véve ez a fogalom még túlságosan határozatlan és önkényes: a »csoport« megkülönböztetésének kritériumául vallási, néprajzi, politikai, jogi stb. jelenségek szolgálhatnak. Nincsen olyan biztos ismérv, amelynek alapján mindezen területeken meg lehetne különböztetni bizonyos »csoportokat«. Az osztályharc elmélete azonban éppen azért óriási vívmánya a társadalomtudománynak, mert a legteljesebb pontossággal és határozottsággal állapítja meg azokat a módszereket, amelyekkel az egyénit visszavezethetjük a társadalmira. Először is, ez az elmélet kidolgozta a *társadalmi-gazdasági alakulat* fogalmát. A minden emberi együttélés alapjául szolgáló tényből: a létfenntartási eszközök megszerzésének módjából indult ki és kapcsolatba hozta vele azokat az emberek közötti viszonyokat, amelyek a létfenntartási eszközök mindenkorai megszerzési módjainak hatására alakultak ki, s ezeknek a viszonyoknak rendszerében (Marx kifejezése szerint – »termelési viszonyok«) jelölte meg a társadalomnak azt az alapját, amelyen a politikai és jogi formák és bizonyos eszmeáramlatok felépülnek. Marx

elmélete szerint a termelési viszonyok minden ilyen rendszere külön társadalmi organizmus, s ezen organizmus keletkezésének, működésének és magasabb formába való átmenetének, egy más társadalmi organizmussá való átalakulásának megvannak a maga külön törvényei. Ez az elmélet alkalmazta a társadalomtudományra az ismétlődésnek azt az objektív, általános tudományos ismervét, amelyről a szubjektivisták azt mondták, hogy a szociológiára semmiképp sem alkalmazható.”⁸

A szociológiai kutatások voltaképpen tárgyát tehát a társadalmi-gazdasági alakulatok képezik. Ezek objektív, azaz az egyéntől független törvények révén létező képződmények, és a bennük végbemenő folyamatok úgy vizsgálhatók, mint a természetben lezajló folyamatok. „A szubjektivizmus helyét – írta ugyanott Lenin, – az a nézet foglalta el, amely a társadalmi folyamatot természettörténeti folyamatnak fogja fel, s amely nélkül természetesen nem is lehetett volna társadalomtudomány.” A társadalmi-gazdasági alakulat fogalmának Marx és műve folytatói rendkívül nagy fontosságot tulajdonítottak. Ám e fogalom különböző jelentéseit és az implicite benne foglalt társadalomfogalmat nem könnyű tisztázni, különösen ha figyelembe vesszük Marx hajlamát a metaforákra és a több értelmű meghatározásokra. „Minthogy Marx – írta Heinrich Cunow – sohasem fejtette ki külön műben vagy cikkben, rendszerezett formában társadalom- és államfelfogását, híjával vagyunk gondolatmenete autentikus értelmezésének.”⁹ Mint Cunow – aki művében „a marxi szociológia alapvonalait” törekedett felrajzolni – rámutat, Marx bizonyos körben átvette a Hegel által kidolgozott társadalomfogalmat. A Hegel korabeli társadalomtudományok a „polgári társadalom” fogalmával dolgoztak, ekként állítva szembe az állammal a közösségi együttélésnek az állami intézményektől függetlenül létező formáit. Hegel, maradéktalanul fenntartva a megkülönböztetést állam és „polgári társadalom” – mint az objektív szellem két különböző formája – között, mégis más jelleget adott társadalomelméletének. Cunow így jellemzi Hegel felfogását: „A társadalmi élet alapja a szükségletek kielégítése, a kölcsönös együttműködés a szükséges létfenntartási eszközök megszerzése céljából. A létfenntartási eszközök megszerzésének ezen általános folyamatából eredő kölcsönviszonyok (gazdasági viszonyok) alkotják a társadalom alapvető viszonyait. A társadalom tehát mindazon személyek komp-

⁸ Lenin Összes Művei. 1. köt. 397–398. old.

⁹ H. Cunow: Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatslehre. I. köt. Berlin 1920. 246. old.

lexusa, akik egy adott időben, közvetlenül vagy közvetve ilyen kölcsönviszonyban állnak egymással. Marx – írja tovább Cunow – elfogadja a társadalomnak ezt a felfogását, nyomatékosabban hangsúlyozza azonban a társadalmi élet konstitutív alapját, jelesen a szükségletek kielégítését szolgáló együttműködést.”¹⁰

A hegeli gondolatmenet valóban az egyik kiindulópontul szolgált Marx számára, a társadalmi-gazdasági alakulat elméletéhez is. „A politikai gazdaságtan bírálatahoz” című művének előszavában Marx így ír felfogásának geneziséről: „Az első munka, melyet az engem zaklató kétségek megoldása végett írtam, a hegeli jogfilozófia kritikai felülvizsgálata volt . . . Vizsgálataim arra az eredményre jutottak, hogy a jogi viszonyok és az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem általános fejlődéséből, hanem ellenkezőleg, azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyeknek összességét Hegel a XVIII. századi angolok és franciák példájára, »polgári társadalom« néven foglalja össze, a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni.”¹¹

Marx nemegyszer hangsúlyozta, hogy a társadalom spontán képződmény, amely szükségszerűen, az egyének akaratától függetlenül alakul és fejlődik. Az Annyenkovhoz írt, 1846-os levelében ezt olvashatjuk: „Mi a társadalom, bármilyen is a formája? Az emberek kölcsönös tevékenységének a terméke. Szabadon választhatják-e az emberek ezt vagy azt a társadalmi formát? Semmiképpen sem. Tétélezze az emberek termelőképességeinek meghatározott fejlettségi állapotát, és megkapja az érintkezés és a fogyasztás megfelelő formáját. Tétélezze a termelés, az érintkezés és a fogyasztás meghatározott fejlődési fokát, és megkapja a társadalmi szerkezet megfelelő formáját, a család, a rendek vagy az osztályok megfelelő szervezetét, egyszóval egy meghatározott polgári társadalmat.”¹²

Marx ezeket a gondolatokat fejleszti tovább 1849-ben publikált cikkeiben, amelyek később a „Bérmunka és tőke” címmel jelentek meg. „A termelésben az emberek nemcsak a természetre hatnak, hanem egymásra is, csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egy-

¹⁰ Uo. 246. old.

¹¹ Marx–Engels Válogatott Művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 366. old.

¹² Marx–Engels Válogatott Művek. II. köt. 406–407. old.

mással, és ráhatásuk a természetre, termelésük csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe.

A termelési eszközök jellege szerint természetesen ezek a társadalmi viszonyok, melyekbe a termelők egymással lépnek, a feltételek, melyek között tevékenységeiket kicserélik és a termelés összaktusában részt vesznek, különbözőek lesznek. Egy új hadiszerszámnak, a lőfegyvernek a feltalálásával szükségképpen megváltozott a hadsereg egész belső szervezete, megváltoztak azok az arányok, amelyekben egyének hadsereget alkothatnak és hadseregeként működhetnek, megváltozott a különböző hadseregek egymáshoz való aránya is.

A társadalmi viszonyok, melyek között az egyének termelnek, *a társadalmi termelési viszonyok tehát változnak, átalakulnak az anyagi termelési eszközöknek, a termelőerőknek változásával és fejlődésével. A termelési viszonyok összességükben alkotják azt, amit társadalmi viszonyoknak, társadalomnak* nevezünk, mégpedig *meghatározott történelmi fejlődési fokon* álló társadalmat, sajátos, megkülönböztető jellegű társadalmat alkotnak. Az antik társadalom, a feudális társadalom, a polgári társadalom a termelési viszonyok ilyen összességei, s mindegyikük egyúttal külön fejlődési fokot jelöl az emberiség történetében.”¹³

A fenti szövegből és Marx más megfogalmazásaiból ítélve egyenlőségjelet kellene tennünk a társadalom fogalma és a társadalmi-gazdasági alakulat fogalma közé. „A politikai gazdaságtan bírálatához” ismert és gyakran idézett passzusában Marx különösen pregnánsan fogalmazza meg ezt a szinonimitást. „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szervezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg . . . Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakai-ként.”¹⁴

Ebből következik, hogy a társadalmi-gazdasági alakulat a társadalmi élet formáinak, az intézményeknek és a kultúrának (a tudatformák-

¹³ Marx-Engels Válogatott Művek. I. köt. 87–88. old.

¹⁴ Uo. 366–367. old.

nak) az összessége, amely meghatározott termelési viszonyok bázisán jön létre. A társadalom fogalma viszont mintha szűkebb körű lenne. Általánosságban megragadva a különböző jelentés-intenciókat, amelyek Marx különböző megfogalmazásaiban e terminushoz kötődnek, azt mondhatjuk, hogy társadalomnak nevezi az emberek közötti viszonyok összességét egy társadalmi formáció keretében.¹⁵ Maga Marx és követői, művének folytatói és kommentátorai gyakran azonosítják a két fogalmat, pl. „tőkés társadalom” gyakran ugyanazt jelenti, mint „tőkés társadalmi-gazdasági alakulat”. De a társadalmi-gazdasági alakulat fogalma legtöbbször magában foglalja a gazdasági viszonyokat, a jogi és politikai formák, az ideológia és megnyilvánulásai (mint pl. vallás, művészet, erkölcs stb.) rendszerét, míg a „társadalom” az emberek közötti viszonyoknak az adott alakulatra jellemző rendszerét jelenti.

A társadalmi-gazdasági alakulatok egyúttal az emberiség fejlődésének formái is, a fejlődés az egyik alakulatból a másik, magasabb rendű alakulatba való átmenet útján halad. A fejlődés tehát haladás. „A történelem a termelési viszonyoknak öt alaptípusát ismeri: az ősközösség, a rabszolgaság, a feudalizmus, a kapitalizmus és a szocializmus termelési viszonyait” – írja Sztálin.¹⁶ A társadalmi-gazdasági alakulat jellegét és belső struktúráját a termelőerők fejlettségi foka határozza meg. Mik a termelőerők? „A munkaeszközök, amelyek segítségével az anyagi javakat előállítják, az emberek, akik a munkaeszközöket mozgásba hozzák s bizonyos termelési tapasztalatokkal és munkában való gyakorlottsággal rendelkezve végzik az anyagi javak termelését – mindezek az elemek együttvéve a társadalom termelőerőit alkotják.”¹⁷ A tényezőknek ez az együttese határozza meg a formáció belső struktúráját a maga egész összetettségében. A társadalmi struktúrát, az embernek az emberek közötti viszonyok rendszerében elfoglalt pozícióját ezek a tényezők közvetve, az ún. termelési viszonyokon keresztül határozzák meg. Itt ugyanis a termelés rendszerében elfoglalt helyről, a termelési eszközökhöz való viszonyról van szó, amely nem egyforma mindenkire nézve. Ezen alapul a társadalom osztályokra tagozódása, az egyes formációk jellegzetes társadalmi hierarchiája.

¹⁵ B. Suchodolski: U podstaw materialistycznej teorii wychowania. Varsó 1958. 373–376. old. – A szerző itt a marxista társadalomfogalom új és eredeti értelmezését adja. A jelen mű a hagyományos értelmezéseket követi.

¹⁶ Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra 1953. 661–662. old.

¹⁷ Uo. 657. old.

Mint láttuk, a társadalmi-gazdasági alakulatok elmélete szorosan összekapcsolódik a társadalmi osztályok elméletével. Osztályok valamennyi korábbi társadalmi formációban voltak, s a közöttük folyó küzdelmek döntő szerepet játszottak a társadalom életében. „A történelem korábbi korszakaiban – hangzik a „Kommunista Kiáltvány” – majdnem mindenütt a társadalomnak különböző rendekre való teljes tagoltságát, a társadalmi állások sokféle fokozatát láttuk. Az ókori Rómában patrícusok, lovagok, plebejusok, rabszolgák; a középkorban hűbérurak, hűbéreseik, céhmesterek, mesterlegények, jobbágyok, s ezenkívül még ezeknek az osztályoknak majdnem mindegyikében ismét külön fokozatok vannak.

A hűbéri társadalom pusztulásából keletkezett modern polgári társadalom nem szüntette meg az osztályellentéteket, csak új osztályokkal, az elnyomás új feltételeivel, a harc új formáival cserélte fel a régieket.

A mi korszakunkat, a burzsoázia korszakát azonban az jellemzi, hogy egyszerűsítette az osztályellentéteket. Az egész társadalom mindinkább két nagy ellenséges táborra szakad, két nagy, egymással homlok-egyenest szembenálló osztályra: burzsoáziára és proletariátusra.”¹⁸ Engels ezekhez a terminusokhoz a következő magyarázatot fűzi: „Burzsoázián a modern tőkések osztálya értendő, akik a társadalmi termelési eszközök tulajdonosai és bér munkát alkalmaznak. Proletariátuson pedig a modern bér munkások osztálya, akik, minthogy nincsenek saját termelési eszközeik, kénytelenek eladni munkaerejüket, hogy megélhessenek.”¹⁹

A társadalmi-gazdasági alakulatok marxi elmélete éles ellentétben áll a liberális társadalomelmélettel. Marx elveti a társadalom minden tagjának érdekharmóniáját hirdető tézist. Épp ellenkezőleg, az osztálytagozódás, a társadalmi antagonizmusok elkerülhetetlen következménye az osztályharc.

A társadalom osztálytagozódásának a történelmi materializmus azért tulajdonít nagy jelentőséget, mert a társadalmat átalakító folyamatok mozgó erejét az osztályharcok alkotják. Foglalkozzunk hát kissé közelebbről az osztály fogalmával. „Osztályoknak nevezik – írta Lenin – az emberek nagy csoportjait, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a ter-

¹⁸ *Marx–Engels Válogatott Művek. I. köt. 17. old.*

¹⁹ Uo. (Engels jegyzete az 1888-as angol kiadáshoz.)

melőeszközökhöz való . . . viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következőképpen tehát a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és méretei tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok olyan embercsoportok, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.”²⁰ A duális osztályszerkezet egyedül a tőkés társadalomra jellemző, és erre is csak a bukását közvetlenül megelőző időszakban. Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány”-ban ír az erőknél erről az állandó polarizálódásáról, és ennek a forradalomhoz vezető jelenségnek a mechanizmusát Marx „A tőke” I. kötetében „A tőkés felhalmozás történelmi tendenciája” című szakaszban mutatja be. De a korabeli tőkés társadalomban Marx több társadalmi osztályt vett figyelembe: „Valamennyi osztály közül, amely napjainkban a burzsoáziával szemben áll, csakis a proletariátus valóban forradalmi osztály. A többi osztály a nagyipar kifejlődésével lezüllik és elpusztul, a proletariátus a nagyipar legsajátabb terméke.”²¹ – olvassuk a „Kiáltvány”-ban. „A tőké”-ben Marx három fő osztályt különböztet meg: „A pusztá munkaeő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelmi forrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáradék, tehát a bér munkások, tőkések és földtulajdonosok, a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztálya.”²² A „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája” című művében a kispolgárságról mint külön osztályról beszél. A kisparasztságot is osztálynak nevezi az alábbi mondatában: „Bonaparte egy osztályt képviselt, mégpedig a francia társadalom legnépesebb osztályát, a kisbirtokos parasztokat.”²³

A társadalmi osztályok sajátos intézményeket hoznak létre, amelyek az osztályharc eszközeül szolgálnak számukra. A legfontosabb osztályintézmény az állam. Az állam erőszakszervezet, amelyet az uralkodó osztály épít ki avégből, hogy alávesse magának a kizsákmányolt osztályt. Engels az állam keletkezésfolyamatát az osztályharcok természetes eredményeként ábrázolja, mint a társadalom spontán védekezését az osztályharcokban való önmegsemmisítés ellen. Amikor azonban ez a hatalmi gépezet már létrejött és működni kezd, az uralkodó

²⁰ *Lenin Művei*. 29. köt. Szikra 1953. 428. old.

²¹ *Marx–Engels Válogatott Művek*. I. köt. 26. old.

²² *Marx: A tőke*. III. köt. Budapest 1967. 845. old.

²³ *Marx–Engels Válogatott Művek*. I. köt. 339. old.

osztályok hatalmukba kerítik és az elnyomás eszközévé változtatják. Ezért az állam számára fontosabb a rendőrség, a hadsereg, a bíróságok, a börtönök stb., mint a gazdasági vagy kulturális intézmények: a represszív funkciók fontosabbak az igazgatási funkcióknál.

A különböző társadalmi, kulturális, vallási intézmények szintén osztályjellegűek. Mi több, az osztályharc az intellektuális és művészi alkotómunka területére is behatol, alávétve magának az emberi tudatot és alkotásait. Ez a tézis a tudományok, különösen pedig a humán tudományok metodológiai alapjává vált.

■ *A társadalmi fejlődés és törvényei*

A társadalmi-gazdasági alakulatok folytonos változásban vannak. A változások dialektikusan mennek végbe, azaz a folyamatos és csekély mennyiségi változások növekedve és összegeződve társadalmi forradalmakra, az egyik alakulatból a másikba vezető minőségi átalakulásra vezetnek. A dialektikus fejlődés, mint három fokozatú (tézis – anti-tézis – szintézis), belső szükségszerűségből végbemenő és a létezők lényegében rejlő ellentmondásokat feltáró fejlődés koncepcióját Hegel fogalmazta meg. Marx e koncepciót átvéve, megváltoztatta ontológiai tartalmát, a talpára állította, azaz materialista értelmezést adott neki. A dialektikus fejlődés a világban lezajló minden változásra jellemző. A dialektika a természetet összefüggő egésznek fogja fel, mely szakadatlan változásban van, s ezek a változások fejlődési láncolatot alkotnak.

Marx a társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődését szükségszerű folyamatnak tekintette, ugyanolyan szükségszerűnek, mint a természet fejlődését. „Álláspontom . . . a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel . . .”²⁴ A „természettörténeti folyamat” fordulattal már találkoztunk a fenti Lenin-idézetben. Mit értsünk ezen? Magától értetődően szó sincs semmiféle biológizáló társadalomfelfogásról, hiszen éppen Marx volt az a gondolkodó, aki a történelemnek és kultúrának a XVIII. században kialakított naturalista szintézisével a materialista történeti szintézist állította szembe. A „természettörténeti” itt azt jelenti, hogy a történelmi folyamat ugyanolyan szükségszerűen és törvényszerűen megy végbe, mint a természeti folyamatok. Marx és Engels számára a társadalmi fejlődés

²⁴ *Marx–Engels Művei*. 23. köt. 9. old.

törvényei *történelmi*, azaz csak a társadalom meghatározott fejlődési szakaszaira érvényes törvények. Minden társadalmi forma ugyanis *minőségileg* különbözik az előzőtől, tehát sajátlagos jegyekkel rendelkezik. Engels írta az „Anti-Dühring”-ben; „Aki a Tűzföld politikai gazdaságtanát a mai Angliáéval egyazon törvények alá akarná foglalni, szemmel láthatólag semmi egyebet nem hozna ezzel napvilágra, csak a legbanálisabb közhelyet. A politikai gazdaságtan ily módon lényegileg *történelmi* tudomány. Történelmi, azaz folyton változó anyagot tárgyal, mindenekelőtt a termelés és csere minden egyes fejlődési fokának különös törvényeit vizsgálja és csak e vizsgálat befejeztével állíthatja fel a kevés számú, termelésre és cserére egyáltalában érvényes, egészen általános törvényt. Emellett azonban magától értetődik, hogy a meghatározott termelési módokra és csereformákra érvényes törvényeknek egyben érvényességük van mindazon történelmi időszakokra, amelyekben ezek a termelési módok és csereformák közősek.”²⁵

Ebből következik, hogy bizonyos törvényeknek két vagy több formációban való érvényesülése a termelési módok és csereformák azonosságán alapul. Ha tehát adott társadalmi-gazdasági alakulatokban a termelés formái a társadalom antagonisztikus osztályokra tagozódását idézik elő, akkor mindezeket a társadalmi formációkat az osztályharc törvénye kormányozza. Világosan megfogalmazta ezt Engels a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá”-hoz írt előszavában: „Éppen Marx volt az, aki elsőnek fedezte fel a történelem nagy mozgástörvényét, azt a törvényt, amely szerint minden történelmi harc, akár politikai, akár vallási, filozófiai vagy más ideológiai téren játszódik le, valójában csak a társadalmi osztályok harcának többé-kevésbé világos kifejezése, s hogy ezeknek az osztályoknak a létezését és ezzel összeköttetéseiket is viszont gazdasági helyzetüknek a fejlődési foka, termelésüknek a módja és az ezáltal megszabott cseréjüknek a módja szabja meg. Ez a törvény . . . a történelem számára ugyanazzal a jelentőséggel bír, mint az energia átalakulásának törvénye a természettudomány számára . . .”²⁶

A társadalom fejlődését és átmenetét az egyik formációból a másikba tehát kétféle törvény irányítja: a valamennyi társadalmi formára érvényes általános törvények és a csupán az egyes társadalmi formákra

²⁵ Marx–Engels Művei. 20. köt. 145. old.

²⁶ Marx–Engels Válogatott Művek. I. köt. 256. old.

érvényes különös törvények. A legáltalánosabb törvény az, hogy a társadalmi fejlődés alapvető oka a termelési eszközök és általában a termelőerők fejlődése; egy másik általános törvény az osztályharc szerepe az antagonisztikus osztályokra tagozott társadalmak fejlődésében. Az egyes társadalmi-gazdasági alakulatok törvényei a termelés és a csere konkrét formáira, a társadalmi-gazdasági folyamatok adott formációbeli szerkezetére és befolyására vonatkoznak.

A liberális elméletek híveinek szemében a társadalom bizonyos értelemben az emberi természet objektiválódása, a kapitalizmus pedig az a rendszer, amelyben ez a természet a leginkább érvényre jut, tehát az optimális rendszer. Marx számára az emberi természet az egyes társadalmi alakulatok társadalmi-gazdasági viszonyai által kitermelt jegek összessége.²⁷ Ebből következik, hogy a társadalmi rendszerek alapját nem az emberi természet tulajdonságai alkotják, hanem a termelőerők, végső fokon a termelési eszközök fejlettségi foka. A társadalmi fejlődés törvényei tehát nem az emberi természet törvényei, hanem a termelőerők és a termelési eszközök fejlődésének történelmi törvényei.

■ *A marxi szociológia módszere*

A marxi szociológia módszere a dialektikus módszer. A hegeli és a marxi dialektika különbözőségének figyelmen kívül hagyása sok félreértésre vezetett. Marxnak számos interpretátora és kritikusa szemére vetette, hogy metafizikát művel, a tényeket a három fokozatú fejlődési sémához idomítva. Szerintük ugyanis a dialektikus módszer a jelenségeket pontosan a hegeli triász sémája szerint ragadja meg. E problémát sokat vitatták, Lenin is nagy figyelmet fordított rá, ezért kissé hosszabban kell foglalkoznunk vele.

A dialektika a fejlődés elmélete. Engels definiálta úgy is, mint „a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományt”²⁸. Mint Lenin megjegyezte, „a dialektika . . . Marx felfogásában és Hegel szerint is, azt foglalja magában, amit ma ismeretelméletnek, gnoszeológiának neveznek”²⁹. A dialektika a lét

²⁷ Lásd *Marx*: Tézisek Feuerbachról.

²⁸ *Marx-Engels Művei*. 21. köt. Budapest 1970. 280. old.

²⁹ *Lenin Összes Művei*. 26. köt. 48. old.

lényegéről, fejlődéstörvényeiről és megismerésének törvényeiről szóló tézisek együttese. Dialektikus módszernek tehát azt a módszert nevezzük, amely a dialektikából, annak ontológiai és gnoszeológiai téziseiből vezeti le a kutatási eljárás általános irányelveit. A kutatási eljárás ezekre az általános elvekre, továbbá a részletes technikai eljárásokra (kísérlet, megfigyelés, leírás, általánosítás stb.) támaszkodik. A dialektikus módszer általános irányelveit viszonylag könnyű megállapítani és alkalmazhatóságukat meghatározni; ami nehéz, az a konkrét technikákra való alkalmazásuk. Erre már Engels is rámutatott: „Az a nagy alapgondolat, hogy a világot nem mint kész *dolgok* összességét kell felfogni, hanem mint *folymatok* összességét, amelyben a látszólag stabil dolgok – akárcsak fejünkbeli gondolati képmásaik, a fogalmak – a létrejövés és elmúlás szakadatlan változásán mennek át . . . – ez a nagy alapgondolat, jelesül Hegel óta, annyira átment a köznapi tudatba, hogy ebben az általánosságban aligha ütközik már ellentmondásba. De más dolog ezt szavakban elismerni és megint más a valóságban a vizsgálat minden területén az egyes részletekben végigvinni.”³⁰

Lenin különösen élesen harcolt a dialektikus módszernek a hegeli sémával való azonosítása ellen. Mihajlovszkijjal vitázva ezt írja: „Együgyűségében (és még jó, ha csak együgyűségében) azt hitte, hogy ennek a módszernek az a lényege, hogy minden társadalomtudományi kérdést a hegeli triász törvényei szerint old meg. Ha csak egy kicsit is figyelmesebben kezelte volna a dolgot, okvetlenül meg kellett volna győződnie arról, hogy ez az elképzelés értelmetlen.”³¹ Lenin különös gondot fordított a dialektikus módszer általános elveinek megfogalmazására és a hegeli sémától való különbözőségének kimutatására: „A szociológiában dialektikus módszernek – ellentétben a metafizikus módszerrel – Marx és Engels semmi mást nem nevezett, mint a tudományos módszert, amelynek lényege az, hogy a társadalmat élő, folytonos fejlődésben levő szervezetnek tekintjük (nem pedig mechanikusan egybekapcsolódó és az egyes társadalmi elemek mindenféle önkényes kombinációját megengedő valaminek), amelynek tanulmányozásához okvetlenül az adott társadalmi alakulatot képező termelési viszonyok objektív elemzése és működési és fejlődéstörvényeinek tanulmányozása szükséges.”³² Jegyezzük meg, hogy a társadalom organiz-

³⁰ Marx–Engels Művei. 21. köt. 280. old.

³¹ Lenin Összes Művei. 1. köt. 151. old.

³² Uo.

musához hasonlítása itt csak metafora és korántsem jelenti azt, mintha Lenin ebből a részek harmonikus együttműködésére vonatkozó következtetéseket kívánt volna levonni. Másutt Lenin hozzáfűzi: „a dialektikus módszer lényegét egyáltalán nem a triászok alkotják, hanem a szociológiai idealizmus és szubjektivizmus módszereinek tagadása”³³. „A valódi dialektika . . . az elkerülhetetlen fordulatokat tanulmányozza, és a fejlődés legrészletesebb, legkonkrétabb tanulmányozása alapján bebizonyítja elkerülhetetlenségüket. A dialektika alaptétele: nincs absztrakt igazság, az igazság mindig konkrét . . .”³⁴ Tegyük hozzá, hogy a fogalmak összekeveréséhez Marx kifejezésmódja is hozzájárult. „A tőke” második kiadásának utószavában maga is elismeri ezt, amikor így ír: „az értékelméletről szóló fejezetben imitt-amott még az ő [ti. Hegel] sajátos kifejezésmódjával is kacérkodtam”³⁵.

A dialektikus módszer alapgondolata az egyetemes determinizmus, a jelenségek egyetemes változékonysága és objektivitása. Azok a kutatási módszerek, amelyek ezeket a kiindulópontokat nem ismerik el, per definitionem metafizikus módszerek.

A pozitivisták számára különösen fontos volt a tudományos kutatásokban az objektivitás kritériuma. Az ő terminológiájukban „objektív” annyit jelentett, mint „interszjektive ellenőrizhető”, tehát elfogulatlan, általánosan verifikálható. A marxizmus szintén döntő fontosságot tulajdonít a kutatások objektivitásának. Terminológiájában azonban az „objektív” kifejezésnek ebben a vonatkozásban is más jelentése van. A kutatások objektivitása nem biztosíthat abszolút pártatlanságot, mivel ilyen pártatlanság nem létezik. A marxizmus elmélete szerint a kutató beállítottságát mindig társadalmi helyzete határozza meg, tehát csak az a kutató lehet objektív, aki a jelenségeket annak a társadalmi csoportnak a szempontjából szemléli, amely a valóság legmélyebb megismerésére törekszik, és melynek érdeke e valóság megismerése. Ebben az esetben nincs ellentmondás a kutatás objektivitása és a kutató pártossága, „elfogultsága” között. Lenin erről a következőképpen ír: „Az objektivista a mindenkori történelmi folyamat szükségszerűségéről beszél; a materialista pontosan megállapítja, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulatról van szó, és milyen antagonisztikus viszonyok következnek belőle. Az objektivista, amikor azt

³³ Uo. 168. old.

³⁴ Lenin Összes művei. 8. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 386. old.

³⁵ Marx-Engels Művei. 23. köt. 20. old.

bizonyítja, hogy a tények valamely adott sora szükségszerű, mindig abban a veszélyben forog, hogy lecsúszik a tények védelmezőjének álláspontjára; a materialista feltárja az osztályellentéteket és ezzel meghatározza álláspontját. Az objektivista »leküzdhetetlen történelmi tendenciákról« beszél; a materialista arról az osztályról beszél, amely az adott gazdasági rendet »vezeti«, és amely a többi osztály ellenállásának bizonyos formáit létrehozza. A materialista tehát egyrészt következetesebb az objektivistánál, és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy *melyik* társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály*, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza. . . . Másrészt a materializmus, hogy úgy mondjuk, magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésében közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk.”³⁶

Ez a helyzet a dialektikus módszer általános irányelveivel. Térjünk most át a kutatási technikák problémájára. Marx tökéletesen tisztában volt azokkal a nehézségekkel, amelyekkel a társadalmi jelenségek kutatójának meg kell küzdenie: „a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatóképessegnek kell mindkettőt pótolni.”³⁷ Hogyan kell tehát vizsgálni a konkrét társadalmat vagy folyamatot? Általános tézisének – a politikai gazdaságtan a társadalom anatómiája – megfelelően Marx először is megállapítja a társadalom gazdasági struktúrájának alapelemét. Minthogy a „polgári társadalomra nézve . . . a munkatermék áruformája, illetve az áru értékformája a gazdasági sejtforma”³⁸, a tőkés társadalom elemzését az áru tanulmányozásával kezdi. Ezt a kutatói eljárást Lenin a dialektikus módszer legjellemzőbb vonásának tekintette. A „Filozófiai füzetek”-ben írja: „Marx a »Tőké«-ben kezdetben a burzsoá (árutermelő) társadalom legegyszerűbb, legközönségesebb, legalapvetőbb, legtömegesebb, legmindennapibb, milliárdszor előforduló *viszonyát*: az árucserét elemzi. Az elemzés ebben a legegyszerűbb jelenségben (a burzsoá társadalomnak ebben a „sejtjében”) feltárja a modern társadalom ellentmondását (respective *vala-*

³⁶ Lenin Összes Művei. 1. köt. 388–389. old.

³⁷ Marx–Engels Művei. 23. köt. 9–10. old.

³⁸ Uo. 10. old.

mennyi ellentmondásának csíráit). A további fejtegetés megmutatja nekünk ezeknek az ellentmondásoknak és ennek a társadalomnak fejlődését (*mind* növekedését, *mind* mozgását) a társadalom egyes részeinek összegében, a kezdetétől a végéig. Ilyen módszerrel kell kifejtetni (respective tanulmányozni) a dialektikát egyáltalában (mert a burzsoá társadalom dialektikája Marxnál a dialektikának csak egyes esete).³⁹

Meglepő, hogy a Marxszal foglalkozó óriási irodalomban nem találunk olyan műveket, amelyek tudományos műhelyének elemzésével foglalkoznának. Pedig a történelmi materializmus elméleti koncepciójának alapját az – a marxista szociológiában viszonylag kevésbé továbbfolytatott – empirikus kutatások alkották, ezek eredménye volt Engelsnek „A munkásosztály helyzete Angliában” (1845) című műve, az 1846-ban megjelent kiegészítéssel együtt. Engels könyve látszólag ugyanabba a sorba tartozik, amelybe Franciaországban Villermé és Buret, Angliában pedig Kay vagy Gaskell munkái. Valójában lényeges eltérések vannak köztük. Engels a proletariátust nemcsak szenvedő osztályként írta le, hanem olyan osztályként is, amely a történelmi szükségszerűség erejénél fogva a forradalom felé halad. Nem szorítkozott leírásokra, hanem tudatosan a munkásosztály elméletét építette ki. Nem reformcélokat tűzött maga elé, mint a kortárs írók, hanem politikai, forradalmi célokat: művét nem reformok alapjául szánta, hanem hozzájárulásul a szociológiai elmülethez és egyszersmind a szocialista rendszer koncepciójának megalapozásául.

Nézzük, mivel járult hozzá Engels műve a szociológia kutatási módszereinek fejlődéséhez. Engels eredeti elgondolása az volt, hogy egy fejezetet szentel a munkásosztály helyzetének az angol társadalom történetéről írandó művében. Kutatásai során azonban felismerte a munkásosztály történelmi jelentőségét, a tőkés társadalomban elfoglalt helyzetéből eredő szerepét. Ekkor megváltoztatta elgondolását: „A munkásosztály helyzete a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert benne mutatkozik meg a legélesebben, a legleplezetlenebbül mai szociális nyomorunk. A francia és a német munkás-kommunizmust közvetlenül, a fourierizmust és az angol szocializmust, valamint a német művelt burzsoázia kommunizmusát közvetve ez hozta létre. Ezért okvetlenül meg kell ismerünk a proletariátus helyzetét, hogy egyrészt a szocialista elméleteket, s másrészt az azok jogosultságáról alkotott ítéleteket szilárd alapra

³⁹ Lenin Összes Művei. 29. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 295–296. old.

helyezhessük, hogy véget vethessünk minden ábrándozásnak és fantáziálásnak pro és contra. De a proletariátus létfeltételei *klasszikus formájukban*, tökéletes fejlettségükben csakis a brit birodalomban, főként a tulajdonképpeni Angliában vannak meg, és csakis Angliában gyűjtöttek olyan teljes – hivatalos vizsgálatok által megerősített – anyagot, mely a tárgy valamelyest is kimerítő ismertetéséhez szükséges.”⁴⁰

Engels kérdésfeltevése új anyaggyűjtési és anyagfeldolgozási eljárásokat követelt meg. Nagy-Britannia munkásosztályához címzett ajánlásában ezt írja módszereiről: „. . . a legkomolyabb figyelemmel tanulmányoztam helyzeteket, tanulmányoztam a különböző hivatalos és nem hivatalos okmányokat, amennyire sikerült hozzájuk férnem – de mindez nem elégített ki, nem elégedtem meg a tárgy *elvont* ismeretével, otthonotokban akartalak látni benneteket, meg akartam figyelni mindennapi életeteket, beszélgetni akartam veletek életviszonyaitokról és fájdalmaitokról, tanúja akartam lenni elnyomóitok társadalmi és politikai hatalma ellen vívott harcaitoknak.”⁴¹

A könyvben összegyűjtött anyagok sokfélesége és sokoldalúsága valóban bámulatra méltó. Engels felhasználta a témáról megjelent könyveket (nagyra értékelve pl. Gaskell munkáját), a folyóiratokat, a különböző szociális problémák kivizsgálására hivatott hatósági szervek (egészségügyi bizottságok, gyári bizottságok, gyermekmunkabizottságok stb.) jelentéseit, a napi sajtót, sőt munkások leveleit is (hetvenöt évvel Thomas és Znaniecki előtt). Személyes megfigyeléseket végezve Engels a nagyvárosok leírásával kezdi, foglalkozik térbeli struktúrájukkal, tanulmányozza a városnegyedeket, az utcákat, a síkatorokat, feltárja a kapcsolatokat a gazdasági és társadalmi fejlődés, valamint a városok keletkezésfolyamata és beépítési módja között. A vizsgálódások során figyelmet fordít a lakosság társadalmi és gazdasági helyzete, életviszonyai – lakás, ruházkodás, táplálkozás –, valamint magatartása, meggyőződése és erkölcsi állapota közötti összefüggésekre.

Az anyagok összegyűjtése és összeállítása természetesen önmagában nem elegendő. Hátravan még az összegyűjtött anyag kritikai elemzése, értelmezése, szelektálása, az anyag alapján átfogó kép kialakítása, a vizsgált jelenségek összefüggéseinek és fejlődési tendenciáinak

⁴⁰ *Marx–Engels Művei*. 2. köt. Budapest 1958. 220. old.

⁴¹ Uo. 215. old.

feltárása. Hogyan járt el Engels munkának ebben a szakaszában? Ami az adatok verifikálását illeti: „a legtöbb idézetenél azért tüntettem fel, milyen pártállásúak azok, akikre hivatkozom, mert majdnem általános jelenség, hogy a liberálisok a földművelő kerületek nyomorát emelik ki, a gyári kerületekét azonban tagadni igyekeznek, míg a konzervatívok elismerik ugyan a gyári kerületek nyomorát, de a földművelő vidékek nyomoráról tudni sem akarnak. Éppen ez az oka annak, hogy ott, ahol hivatalos okmányok nem álltak rendelkezésemre, az ipari munkások helyzetének leírásánál inkább mindig *liberális* bizonyítékokra hivatkoztam, hogy saját szavaival üssek a liberális burzsoázián, és általában csak akkor hivatkoztam torykra vagy chartistákra, ha vagy saját megfigyeléseimből tudtam, hogy a dolog valóban úgy áll, vagy pedig a szerzők személyes tulajdonságai vagy irodalmi munkásságuk jellege alapján meg lehettem győződve állításaik helyességéről.”⁴²

Engels nagy súlyt helyezett a tények pontos megállapítására. „Egy angol sztrájk” című cikkében, amely a „Das Westphälische Dampfboot” 1846 januári és februári számában jelent meg, és főcíme „Kiegészítés a munkásosztályok helyzetéről Angliában”, a következőket írja: „A fenti tárgyról írt könyvemben lehetetlen volt minden egyes ponthoz tárgyi bizonyítékokat szolgáltatnom. Hogy könyvem ne legyen túlságosan vaskos és ezért élvezhetetlen, be kellett érnem azzal, hogy állításaimat hivatalos okmányokkal, elfogulatlan írók vagy olyan pártok írásaival bizonyítsam, amelyek érdekei ellen felléptem. Ez elegendő volt ahhoz, hogy ellentmondásba ne keveredjem olyan esetekben, amikor bizonyos munkáscsoportok életviszonyait nem írhattam le saját megfigyeléseim alapján. De nem volt elegendő ahhoz, hogy az olvasónak megadjam azt a feltétlen bizonyosságot, amelyet csak kézzelfogható, vitathatatlan *tényekkel* lehet elérni, és amelyeket – különösen századunkban, amelyet »az atyák végtelen bölcsessége« szkepticizmusra kényszerített – semmiféle pusztá okoskodás nem adhat meg, még ha a legnagyobb tekintélyekre támaszkodik is. De feltétlenül szükség van tényekre ott, ahol igen fontos következményekről van szó, ahol a tények elvekké összegeződnek, ahol nem a nép egyes kis csoportjainak helyzetét, hanem egész osztályok kölcsönös viszonyát kell leírni.”⁴³ Az elvekké összegeződő

⁴² Uo. 222. old.

⁴³ Uo. 553. old.

tényekről szólva Engels azokra a tipikus tényekre gondol, amelyekben az egyes társadalmi osztályok lényegi jegyei vagy a társadalmi folyamatok szempontjából lényeges jelenségek nyilvánulnak meg. Ilyen tény a sztrájk, amelyben nem egyes egyének vagy véletlenszerűen képződött csoportok közötti ellentétek jelennek meg, hanem az osztályok – mint a termelési viszonyok meghatározott rendszeréhez kapcsolódó történeti-társadalmi egészek – közötti ellentmondások és a történelmi folyamat törvényszerűségei. Nyilvánvaló, hogy ilyen szintézisek megalkotása megköveteli az elméletet, amely irányt mutat és lehetővé teszi a vizsgált tények elhelyezését akár a társadalom osztályszerkezetében, akár a tágabb történelmi folyamatban – egyszóval módot nyújt a szociológiai értelmezésre.

Marx és Engels nagy fontosságot tulajdonított a konkrét anyagok gyűjtésének. Engels 1845-ben „Gesellschaftsspiegel. Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zuständen der Gegenwart” (A társadalom tükré. A vagyontalan néposztályokat képviselő és a jelenlegi társadalmi állapotokat megvilágító orgánus) címmel folyóiratot alapít, amelynek feladata anyagok és leírások rendszeres gyűjtése a tőkés társadalom negatív jelenségeiről. A folyóirat Engels által kidolgozott programja inkább szisztematikus kutatási tervre emlékeztet, semmint szerkesztési tervre. Marx „A tőke” megírásához felhasznált temérdek anyagon és dokumentumon kívül (ahhoz, hogy a munkástörvényhozásra vonatkozó kb. 20 oldalnyi részt megírja, áttanulmányozta az angol gyári felügyelőség Kék Könyveinek egész sorozatát) számos vizsgálat- és kérdőívtervezetet dolgozott ki, pl. az I. Internacionálé elé 1867-ben beterjesztett kutatási tervet, vagy a francia munkásosztály helyzetére vonatkozó kérdőívet, 1880-ban.⁴⁴

Az idézett példákban kitűnik, hogy a dialektikus módszer általános irányelveiből adódó kutatási technikáknak az osztályokra vagy a társadalmi folyamatokra vonatkozó tények lehető legpontosabb regisztrálására kell irányulniuk, majd az interpretáció során e tényeket kapcsolatba kell hozni a történelmi egészekkel, fel kell tárni szerepüket az átfogóbb történelmi folyamatokban, megállapítani funkcióikat és szerepüket az osztályharcban.

⁴⁴ Vö. J. Szczepański: Zagadnienia metodologii badań społecznych w niektórych pracach Marksa i Engelsa. „Myśl Filozoficzna”, 1952/2. sz. 228–265. old.

A marxi szociológia kutatási módszereire vonatkozó fejtegetéseink befejezéséül egy hosszabb részt idézünk „A tőke” recenziójából, amely a pétervári „Vjesztnyik Jevropi” 1872 májusi számában jelent meg, és amelyet Marx maga is közöl „A tőke” második kiadásának utószavában: „Marx számára csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, amelyek vizsgálatával foglalkozik. S nemcsak az a törvény fontos neki, amely e jelenségeken uralkodik, amikor bizonyos kész formájuk van és abban az összefüggésben állnak egymással, amely az adott időszakaszban megfigyelhető. Számára mindenekelőtt fontos még változásuk, fejlődésük törvénye, vagyis az egyik formából a másikba, az összefüggés egyik rendjéből a másikba való átmenet törvénye. . . . Ennek folytán Marx csak egyen fáradozik: hogy pontos, tudományos vizsgálattal kimutassa a társadalmi viszonyok meghatározott rendjeinek szükségszerűségét, és amennyire csak lehet, kifogástalanul megállapítsa a kiinduló- és támaszpontjául szolgáló tényeket. Ehhez teljesen elegendő, ha a jelenlegi rend szükségszerűségével egyúttal kimutatja egy másik rend szükségszerűségét, amelybe az elsőnek elkerülhetetlenül át kell mennie, egészen függetlenül attól, hogy hiszik-e ezt az emberek vagy nem hiszik, tudatában vannak-e ennek vagy sem. Marx a társadalmi mozgást természet-történeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az emberek akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk meghatározzák ezek akaratát, tudatát és szándékát. . . . Ha a tudatos elemnek ilyen alárendelt szerepe van a kultúra történetében, magától értetődik, hogy az a kritika, melynek tárgya maga a kultúra, még kevésbé alapulhat a tudat valamilyen formáján vagy valamilyen eredményén, mint bármi más. Vagyis nem az eszme, hanem csak a külső jelenség lehet a kiinduló-pontja. A kritika arra fog szorítkozni, hogy egy tényt összehasonlítsa és szembeállítson, nem az eszmével, hanem a másik ténnyel. Számára csak az a fontos, hogy mindkét tényt lehetőleg pontos vizsgálatnak vesse alá és hogy ezek valóban egymástól különböző fejlődési mozzanatok legyenek, de mindenekelőtt fontos az, hogy nem kevésbé pontosan kikutassa azt a rendet, azt az egymásutánt és összefüggést, amelyben e fejlődési fokok megjelennek. De, fogják mondani, a gazdasági élet általános törvényei mindig ugyanazok: egészen közömbös, hogy a jelenre vagy a múltra alkalmazzuk-e őket. Éppen ezt tagadja Marx. Szerinte ilyen elvont törvények nem léteznek. . . . Véleménye szerint, ellenkezőleg, minden történelmi korszaknak

megvannak a saját törvényei . . . Mihelyt az élet egy adott fejlődési időszakot túlélt, egy adott stádiumból egy másikba lép át, más törvények is kezdik irányítani. Egyszóval a gazdasági élet olyan jelenséget tár elénk, amely megfelel a biológia más területein végbemenő fejlődéstörténetnek . . . A régi közgazdászok félreismerték a gazdasági törvények természetét, amikor a fizika és a kémia törvényeivel hasonlították össze őket . . . A jelenségek mélyebb elenizése megmutatta, hogy a társadalmi organizmusok éppoly gyökeresen különböznek egymástól, mint a növényi vagy állati organizmusok . . . Sőt, egy és ugyanaz a jelenség teljesen különböző törvényeknek lehet alávetve, annak következtében, hogy ezen organizmusoknak különböző összalkatuk van, hogy egyes szerveik eltérnek egymástól, hogy különbözők a feltételek, amelyek között funkcionálnak stb. Marx például tagadja, hogy a népesedési törvény mindenkor és mindenütt ugyanaz. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy minden fejlődési foknak saját népesedési törvénye van . . . A termelőerő fejlettségének foka szerint változnak a viszonyok és az ezeket szabályozó törvények. Amikor Marx azt a célt tűzi maga elé, hogy ebből a szempontból vizsgálja és megmagyarázza a tőkés gazdasági rendet, nem tesz egyebet, mint szigorú tudományossággal megformulázza azt a célt, amelyet a gazdasági élet minden pontos vizsgálatának maga elé kell tűznie . . . Az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különös törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, halálát és egy másikkal, magasabb rendűvel való helyettesítését szabályozzák.”⁴⁵ Marx az idézethez hozzáfűzi: „Amikor a szerző úr azt, amit valódi módszeremnek nevez, ilyen találóan, s ami e módszer általam való alkalmazását illeti, ilyen jóindulattal írja le, mi mást írt le, mint a dialektikus módszert? Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze és belső kapcsolatukat feltárja. Csak e munka elvégzésével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni. Ha ez sikerül, és az anyag élete eszmeileg visszatükröződik, az lehet a látogat, mintha a priori konstrukcióval volna dolgunk.”⁴⁶

⁴⁵ Marx-Engels Művei. 23. köt. 16–19. old.

⁴⁶ Uo. 19. old.

A fentiekben nem törekedtem sem a történelmi materializmus rendszeres kifejtésére, sem a társadalomtudományok metodológiájának kifejtésére, amint az a dialektika általános irányelveiből következik. Egyébként úgy vélem, az ilyen rendszeres kifejtés felesleges is lenne, tekintettel az utóbbi években e tárgynak szentelt hatalmas irodalomra. Célom az volt, hogy a marxizmusnak azokat az elemeit emeljem ki, amelyek a XIX. század közepén Marxnak a tudományos szociológia megteremtésére irányuló törekvésében és munkájában előtérbe kerültek. A tudományos szocializmus alapvető részei a következők: a társadalmi-gazdasági alakulatok elmélete, az osztályharc elmélete, a történelmi folyamat hajtóerőinek elmélete, a munkásosztálynak és történelmi küldetésének elmélete. Marx, más korabeli gondolkodókhoz hasonlóan, a tudományt a metafizikától elválasztó kritériumot kereste, és azt a dialektikában találta meg. Elvetve a történelemnek a XVIII. században megfogalmazott naturalista szintézisét, Marx kidolgozta a historizmus szintézisét, vallva, hogy a társadalom, a kultúra világa a természet világához képest önállóan, de nem kevésbé törvényszerűen fejlődik. Hegellel szemben kimutatta, hogy ez a törvényszerűség nem a szellem törvényszerűsége, hanem az emberi szükségletekből és kielégítésük módjából fakad. A történelem, vagy pontosabban a történelmi folyamat, az ember műve; nem a szellem objektívációja, sem a változhatatlan ösztönök és hajlamok együtteseként felfogott emberi természet objektívációja, hanem a termelőerők fejlődéstörvényeiből eredő objektív folyamat. Az emberben nem rejlik semmiféle titokzatos erő, egyszerűen arról van szó, hogy az embernek ahhoz, hogy élhessen, ki kell elégítenie szükségleteit, hogy kielégíthesse szükségleteit, termelnie kell, hogy termelhessen, együtt kell működnie másokkal, s ebben a természetes folyamatban alakul a társadalmak története, valósul meg az emberiség folytonos haladása.

Hangsúlyoztuk már a marxizmus jelentőségét, óriási hatását a XIX. és XX. század kulturális, politikai és társadalmi áramlataira. A marxizmus az emberi kultúra szerves részévé vált, mégpedig mindenekelőtt az eljövendő, osztály nélküli társadalom távlatának megrajzolása által, amelyben megvalósul az emberiség átalakulása. A kereszténységnek az emberiség tökéletesebbé tételére irányuló törekvése kudarcot vallott. A XVIII. századbeli gondolkodók és utópisták álmai – akik, mint Condorcet, az ész uralmának közelgő korszakában az emberi nem

tökéletessé válásának korát látták – csalódásba torkolltak. A marxizmus megfogalmazta a tökéletes társadalom tudományos elméletét, és megjelölte azokat a társadalmi erőket, amelyek annak felépítésére hivatottak. Ebből ered életereje és mindmáig tartó szuggesztív hatása.

A marxizmus megalkotta a társadalmi jelenségek értelmezésének általános elméletét, s kritikusainak és ellenfeleinek minden erőfeszítése ellenére ez a szellemi áramlat az emberi gondolkodás minden területén fejlődőben van. A mai marxizmus–leninizmus a társadalomtudományok szerteágazó rendszerét hozta létre, amely a dialektikus és történelmi materializmus ontológiai és metodológiai alapjaira támaszkodik.

VII.

AZ EVOLUCIONISTA SZOCIOLÓGIA

HERBERT SPENCER SZOCIOLÓGIAI RENDSZERE

A szociológia problematikája a XIX. század első felében a lelkes optimisták meghiúsult reményeiből, a társadalmi és gazdasági rend javításmódjainak, illetve új koncepciójának kereséséből nőtt ki. Mindezek a társadalmi doktrínák tehát közvetlenül a társadalmi gyakorlatból sarjadtak. A század második felében indul meg az a folyamat, amelyben a szociológia lemond arról az igényéről, hogy közvetlenül oldjon meg gyakorlati problémákat. A szociológia elméleti tudománnyá alakul át, feltűnnek a „tisztá” társadalomtudományt hirdető koncepciók, amelyek szerint a szociológia feladata a társadalom leírása, magyarázata, értelmezése, elméleti képének megalkotása. Ez a tendencia több okból ered. Egyrészt a különböző tudományterületeken dolgozó tudósok kutatásai elmélyítik azt a meggyőződést, hogy a társadalmi folyamatok rendkívül összetettek, és hogy a társadalmi bajok gyógy módjait nem lehet egyik napról a másikra megtalálni. Egyre erősebbé válik a társadalomban lejátszódó folyamatok elméleti értelmezésének igénye is, megindulnak a viták a különböző elméletekről. Végül pedig számos, közvetlenül a gyakorlattal foglalkozó társadalomtudományi diszciplína jön létre – pl. a különböző formákat öltő szociálpolitika, a közgazdaságtan stb. –, melyek korábban a szociológia kutatási körébe tartozónak tekintett feladatokkal foglalkoznak, s egyúttal segítséget várnak az általános társadalomelmélettől.

Megkezdődik az a korszak, amelyet a rendszeralkotás korának nevezhetnénk a szociológiában. A szociológusok, nem lévén elégséges

metodológiai alapjuk a korábbi szociográfusok és társadalmi reformerek által összegyűjtött hatalmas anyag tudományos feldolgozására, spekulatív úton kísérlik meg nagy szintézisek megkonstruálását, amelyek az emberiség egész fejlődését egyetlen filozófiai elvvel, vagy a társadalmi élet egyetlen tényezőjével magyarázzák. Ugyanakkor a szociológia a rohamos fejlődés korába lépő természettudományok erős hatása alá is kerül. Ez feléleszti a naturalista tendenciákat, de már más alakban, mint a XVIII. században. Különösen a biológia fejlődése, az evolúció-elmélet kidolgozása járult hozzá a naturalista ember- és társadalomfelfogás – az ember és a társadalom egyaránt a természet része és a természet törvényeinek van alávetve – felújításához. A XVIII. század filozófiai naturalizmusának helyére biológiai koncepciók léptek, melyek azt hangoztatták, hogy az ember mindenekelőtt meghatározott földrajzi környezetben élő biológiai organizmus, ennél fogva a társadalmi életet a biológia és a természeti környezet törvényei magyarázzák. Tehát az evolúció elmélete, amelyet Marx történeti szintézisének kiegészítésében és a történelmi materializmus elméletének kidolgozásában hasznosított, az egykorú európai gondolkodókat a naturalista szintézis megalkotását célzó új próbálkozásokra serkentette.

A múlt század második felében és századunk elején számos szociológiai iskola alakult ki a naturalizmus hatása alatt. Közöttük különleges helyet foglalnak el azok az irányzatok, amelyek a társadalmi fejlődés elméletének megkonstruálásában az így vagy úgy értelmezett általános evolúció-elméletből indultak ki. Az alábbiakban először ezekkel az evolucionista irányzatokkal foglalkozunk. Köztük a legismertebb Herbert Spencer szociológiai rendszere.

■ *Élete és művei*

Herbert Spencer 1820. április 20-án született Derbyben, apja tanító volt. Gyenge egészsége miatt 13 éves koráig nem járt iskolába, és későbbi tanulmányai is nagyon rendszertelenek voltak. Később vasúti mérnökként dolgozott, s közben a természettudományokat tanulmányozta. Ekkor találkozott a lamarcki fejlődésemeléttel, amely erős benyomást tett rá. 1841-től részt vett a politikai tevékenységben, ami érdeklődését a társadalmi kérdés felé terelte és írásra ösztökölte. Első politikai jellegű műve 1853-ban jelenik meg. 1848-tól az „Eco-

nomist” című folyóirat szerkesztője. 1850-ben adja ki első nagyobb szociológiai értekezését „Social Statics” címmel, amely rá irányítja néhány tudós figyelmét. Ezzel lépett a tudományos munka útjára. 1858-tól kezdi felvázolni egy nagy mű tervét, amelyben saját evolucionista filozófiai rendszerét szándékszik kifejteni. 1860-ban adja ki műve tematikai vázlatát, és 35 évi megfeszített, nehéz körülmények között végzett munka eredményeképpen publikálja „szintetikus filozófiájának” rendszerét tíz kötetben. Közben sok külön tanulmányt is ír, amelyekben szociológiai, filozófiai, politikai, pszichológiai és biológiai témákat tárgyal.

Noha teljes erejét maga elé tűzött tervének megvalósítására fordította, Spencer nem volt a mindennapi élettől elzárkózó filozófus. Tevékenyen részt vett kora szellemi életében, cikkek tucatjait írta, hozzászólt a politikai vitákhoz. A viktoriánus korban élt, a kapitalizmus teljes kifejlődésének és az imperializmus születésének periódusában; politikai eszméi a század közepén alakultak ki. Filozófiai és szociológiai rendszerét az individualista liberalizmus szelleme hatja át. Spencer fellépett az államnak az állampolgárok ügyeibe való beavatkozása, hatáskörének bővítése ellen; ellenezte a gyarmatosítást, attól tartva, hogy erősíti az államapparátus hatalmát és a militarizmust. John Stuart Mill-lel együtt az egyéni szabadság elvének híve volt. Fellépett a szocializmus ellen is, amelyben az egyéni szabadság korlátozásának kísérletét látta. Ellenzett mindenféle tervezést, szabadságkorlátozást, társadalmi reformot. Egyik utolsó cikkében („Imperializmus és rabszolgaság”) nem sokkal halála előtt hevesen támadta az angol politikát, amely a búrokkal való háborúhoz vezetett. 1903. december 21-én halt meg.

Spencer irodalmi munkássága egész kis könyvtárra való. Művei: „The Proper Sphere of Government” (A kormányt megillető tevékenységi terület, 1842); „Social Statics” (Társadalmi statika, 1850); nagyszámú tanulmány, amelyek közül kiemelkednek a következők: „The Development Hypothesis” (A fejlődési hipotézis, 1852); „Manners and Fashion” (Modor és divat, 1854); „The Genesis of Science” (A tudomány eredete, 1854); „Progress, its Law and Cause” (A haladás, törvénye és oka, 1857). A „szintetikus filozófia rendszeréhez” tartoznak: „First Principles” (Alapvető elvek, 1862); „Principles of Biology” 1–2. kötet (1864–1867), „Principles of Psychology” 1–2. kötet (1870–1872), „Principles of Sociology” 1–3. kötet (1876–1899), „Principles of Morality” 1–2. kötet (1892–1893). Megemlítenédők

továbbá: „The Classification of the Sciences” (A tudományok osztályozása), vele együtt „Reasons for Dissenting from the Philosophy of M. Comte” (Miért nem értek egyet Comte filozófiájával, 1864); „Education Intellectual, Moral and Physical” (Értelmi, erkölcsi és testi nevelés, 1861); „The Study of Sociology” (Szociológiai tanulmány, 1873); „The Man versus the State” (Az ember az állammal szemben, 1884); „The Factors of Organic Evolution” (A szerves fejlődés tényezői, 1887); „Essays” 1–2. kötet (1858–1863); „The Inadequacy of Natural Selection” (A természetes kiválogatódás elégtelensége, 1893); „A Rejoinder to Prof. Weismann” (Válasz Weismann professzornak, 1893); „Weismannism Once More” (Még egyszer a weismannizmusról, 1894); „Various Fragments” (Vegyes töredékek, 1897). Ezenkívül Spencer számos tanulmányt publikált a vallásról, s Duncannel, Scheppinggel és Collier-vel közösen kiadta a „Descriptive Sociology” (Leíró szociológia) című művet (8 részben), amely a „Principles of Sociology” tényanyag-dokumentációját tartalmazza. Halála után jelent meg kétkötetes „Önéletrajz”-a.

Noha Spencer (akárcsak az angol szellemi élet sok más kiváló képviselője) semmilyen egyetemi funkciót sem töltött be, és noha az egyetemi körök részéről bizonyos ellenérzéssel találkozott, nagy hatást gyakorolt kora filozófiájának és szociológiájának fejlődésére. Műve a pozitív tudomány Comte által felvázolt programjának teljes kidolgozásának tekinthető. Igaz, Spencer azt tartotta, hogy önállóan jutott el rendszeréhez és semmivel sem tartozik Comte-nak – sőt élesen támadta őt egy külön tanulmányban. Ennek ellenére életművét számos filozófiatörténész úgy tekinti, mint a pozitivizmus (természetesen csupán a pozitivista tudományelmélet) szintézisét az evolucionizmussal. Ebben a rendszerben a szociológia – akárcsak Comte rendszerében – csak kiegészítő szerepet játszik; rendeltetése annak kimutatása, hogy az evolúció elve a társadalmakra és a kultúrákra is érvényes. Ez az alaptézis kihatott Spencernél a problémák és anyagok kiválasztására, valamint a társadalmi jelenségek értelmezésére is. Ezért, mielőtt áttekintenénk szociológiájának alapelveit, röviden ismertetnünk kell filozófiai rendszerét.

Életművének teljességét Spencer a szintetikus filozófia rendszerének nevezte. Műve valóban a természet, a társadalom és a kultúra történetének az evolúció elvén alapuló nagy szintézise. Sok más filozófiai rendszerhez hasonlóan, amelyek egységes világnézetet akartak adni és azt egyetlen elvből levezetni, Spencer megkísérli bebizonyítani, hogy az egész létet egyetlen nagy törvény, az evolúció törvénye irányítja. Az alábbiakban röviden felvázoljuk rendszerének legfontosabb téziseit.

■ *Ismeretelmélet és ontológia*

Spencer a világ megismerésének három fokozatát különbözteti meg: *a)* tudás, azaz az egymással laza kapcsolatban álló ismeretek összessége, *b)* tudomány, azaz a valóságot irányító törvények alapján egységes ismeretrendszerekbe foglalt megismerés, *c)* filozófia, amely az egyes tudományokat egyetlen, legátfogóbb ismeretrendszerbe fogja össze. A filozófia akkor tudja megalkotni ezt az általános rendszert és teljesíteni feladatát – azaz megfogalmazni az egységes világnézetet –, ha megtalálja a valamennyi tudományos törvény szintézisét képviselő legáltalánosabb törvényt, amely általános magyarázatot ad a világban lezajló folyamatok összességére. Spencer rendszere éppen ennek a legáltalánosabb törvénynek a felkutatására tett kísérlet.

Spencer az ontológiai alapfogalmak – világ, anyag, erő, mozgás, tér és idő – elemzésével kezdi vizsgálódását. A világ eredetére vonatkozóan három különböző tézist állíthatunk fel: *a)* a világ öröktől fogva önmagától létezik, *b)* létrehozta önmagát, *c)* külső erő teremtette. E tézisek egyike sem igazolható vagy cáfolható. Egyszerűen arról van szó, hogy az emberi szellem itt megismerőkéességének határához érkezik. Ugyanígy semmit sem mondhatunk a világ belső lényegéről. El kell ismernünk, hogy érzéki benyomásainkat a tudatunkon kívül létező világból származó okok váltják ki, de ha ezeket az okokat vizsgáljuk, mögöttük távolabbiakra bukkanunk, és végül eljutunk a végső ok fogalmáig. Az pedig, ami az érzéki benyomásainkat kiváltó jelenségek végső oka, a megismerhetetlen abszolút valóság, amelynek megnyilvánulásai a megfigyelhető jelenségek.

Ezt az abszolút, igazi valóságot Spencer a „megismerhetetlennek”

nevezi. Mindaz, amit megismerünk, tehát a világban lezajló jelenségek, csupán e megismerhetetlen valóság külső megnyilvánulásai. Spencernek ezt a nézetét, mely szerint a valóság lényege megismerhetetlen, később Huxley agnoszticizmusnak nevezte el. A megismerés számára csak a jelenségek hozzáférhetők. A megismerés forrása a tapasztalás; tehát a megismerés empirikus és relatív. A tudomány alapfogalmai – mint erő, mozgás, anyag, tér, idő – a felhalmozott és összegződött tapasztalatokból levezetett absztrakciók. A tudomány számára a legfontosabb az anyag és a mozgás fogalma, mivel a világ csak az anyagon és a mozgáson keresztül hozzáférhető a megismerés számára. De az anyag és a mozgás maguk is csupán az erő megnyilvánulásai. Az erő megmaradásának elve a tudomány legáltalánosabb törvénye. A világ egymást vonzó és taszító részecskékből áll. A taszítás és vonzás erőinek összege konstans. Az erő állandósága határozza meg a világban végbemenő folyamatok szabályszerűségét. Minden mozgás a legnagyobb vonzás, a legkisebb ellenállás vagy e két erő eredője irányába történik. Az erő megmaradásának törvénye azonban nem szintetikus törvény, amely minden jelenséget magyaráz, hanem a jelenségek elemzéséből levezetett törvény. Ilyen analitikus törvény nem lehet a dolgok lényegét magyarázó gondolati szintézis alapja. Olyan formulát kell találni, amely azt fejezi ki, ami minden jelenségben közös, amely megjelöli minden dolog és minden mozgásfolyamat közös elemét. Minthogy a világ az anyag mozgásában manifesztálódik, és minden jelenség az anyag és mozgás átcsoportosulása, a keresett formulának e folyamat lényegét kell a legáltalánosabb formában magyaráznia. Ilyen formula az evolúció törvénye, amely megvilágítja, miként megy végbe az anyag és a mozgás átcsoportosulása. Éppen ezért az evolúció törvénye a természet legáltalánosabb törvénye és minden tudományos törvény szintézise.

■ *Az evolucionizmus*

A világ fejlődéséről alkotott filozófiai elmélet Spencer valamennyi elmélete közül a legismertebb. Először a „Social Statics”-ben fogalmazta meg, tehát néhány évvel Darwin fellépése előtt. A gondolatot Lamarck, Baer, Lyell és más természettudósok írásaiból merítette. Darwin műveinek megjelenése után a létért való küzdelem elméletének lelkes híve lett, ezért evolucionizmusa elsődlegesen biológiai

színezetű. Spencer azonban az evolúció törvényét kiterjesztette a világ minden jelenségre és folyamatára: a fejlődés és az ezt kiváltó erők törvényei a jelenségek valamennyi osztályára – fizikai, biológiai, társadalmi vagy pszichikus jelenségekre – azonosak. Spencer itt azt a mechanisztikus felfogást fogadta el, hogy minden társadalmi, pszichikus vagy kulturális jelenség anyagi részecskék mozgására és átcsoportosulására vezethető vissza. Spencer evolucionizmusa ezenkívül naturalista elmélet volt: a világ minden jelensége a természet része, a természet törvényeinek van alávetve, s ez alól a pszichikus és kulturális jelenségek sem kivételek. Ha összekapcsoljuk a mechanisztikus és naturalista téziseket, megkapjuk az evolucionizmus alapeszméit.

A világban szakadatlanul az anyag és a mozgás átcsoportosulása megy végbe. Ez az átcsoportosulás fejlődés, ha benne az anyag integrációja és a mozgás szétszóródása van túlsúlyban; bomlás, ha az anyag dezintegrációja és a mozgás elnyelése. A „First Principles”-ben így definiálja az evolúciót: „Az evolúció az anyag integrációja és a mozgás egyidejű szétszóródása: közben az anyag határozatlan, inkohereus és homogén állapotból határozott, koherens és heterogén állapotba megy át; ugyanakkor a visszatartott mozgás (*retained motion*) is ezzel párhuzamos átalakuláson megy keresztül.”¹ Az anyag átcsoportosulásának végeredménye a részecskék egyensúlya és a köztük ható erők kiegyenlítődése. Ekkor véget ér a fejlődés folyamata. Az evolúció tehát nem tart örökké, csak addig, amíg létre nem jön az adott anyag-halmazra ható erők egyensúlya. Amikor a kifejlett anyag-halmaz eléri az egyensúlyi állapotot, akkor óhatatlanul megindul az ellenkező folyamat, a bomlás. Így minden fejlődés egy meghatározott csúcspont elérése után bomlásba megy át. De a visszafejlődés nem vezet halálra és megsemmisülésre, hanem egy bizonyos stádiumban ismét fejlődési folyamatba megy át. A világ létezése ennél fogva a fejlődés és bomlás ritmikusan váltakozó periódusaiból áll.

■ *Filozófia és vallás*

Rendszere ontológiai alapjainak kifejtése után Spencer a vallás és tudomány viszonyát taglalja. A tudomány és a vallás ellentétes világnézetet képvisel; Spencer felteszi a kérdést, vajon abszolút ellentmon-

¹ H. Spencer: First Principles. London 1862. 145. old.

dás-e ez? Minden vallás abból a törekvésből születik, hogy a világot megmagyarázzák, isten alkotásaként fogva fel. A fejlődés során az istenről alkotott elképzelés az antropomorf fogalmaktól elvontabb koncepciók felé, istennek felfoghatatlan és mindenható lényként való értelmezése felé halad. Spencer ontológiája – amely szerint a világ igazi lényege megismerhetetlen – lehetővé teszi a tudomány összeegyeztetését a vallással. Spencer úgy vélte, hogy amennyiben a tudomány és a vallás egyesülhet, az csak úgy lehetséges, ha közös kiindulópontul fogadják el: az az erő, amelynek megnyilvánulása a mindenség, számunkra teljesen megismerhetetlen. Ebben az esetben ugyanis a vallás és a tudomány végső fogalmai egyaránt csupán a valóság szimbólumai, de nem róla szerzett ismeretek. Az agnoszticizmus így a tudomány és a vallás közelítésének alapjává vált, noha ezzel a lehetőséggel a teológusok egyáltalán nem kívántak élni. Spencer, korlátozva a tudományos módszer megismerési lehetőségeit és rámutatva, hogy vannak kérdések, amelyekre a tudomány elvileg képtelen válaszolni és amelyekre a vallás ugyanannyira biztos választ ad, elhalványítja a tudomány és vallás ellentétét, amelyet oly erősen hangsúlyozott Comte, mindenekelőtt pedig a dialektikus materializmus. Spencer egyszerűen nem keresi a tudományt a metafizikától és teológiától elválasztó kritériumot, sőt inkább kételkedik benne, hogy ilyen egyáltalán létezik. Szerinte a tudomány és a teológia végső soron találkozódik az emberi szellem tehetetlenségének platformján, amely hiába keres racionális választ a végső fogalmakkal kapcsolatos kérdésekre.

■ Szociológiai rendszere

A „First Principles” az általános filozófiai tételek kifejtését és az evolúció elvének megfogalmazását tartalmazza. A szintetikus filozófia rendszerének következő része („Principles of Biology”) a szerves világban vizsgálja a fejlődést. A „Principles of Psychology”-ban kifejti, hogy a pszichikus jelenségek az idegszövet integrációja és differenciációja nyomán keletkeznek, amely egyre összetettebb funkciók kialakulására vezet. A szellemi tevékenység és az érzelmek fejlődése képessé teszi az embereket a társas együttélésre. A társadalmi jelenségek már a „szuperorganikus fejlődés” megnyilvánulásai, azaz több organizmus együttműködésének eredményei.

Szociológiai nézeteit Spencer számos műben fejtette ki. Először a „Social Statics”-ben foglalkozott velük. A „The Study of Sociology”-ban a társadalmi jelenségekről szóló tudomány megteremtésének elvi lehetőségét vizsgálja, vitába száll e tudomány ellenzőivel és általános módszertani kérdéseket taglal. Szociológiai elméletét a „Principles of Sociology”-ban foglalja összefüggő formába. Elméletének tényanyagát és leíró részét a „Descriptive Sociology” című művében tette közzé. Ezenkívül számos cikkben, esszében és vitairatban fogalmazta meg általános szociológiai elméletével szorosan összefüggő politikai, társadalmi nézeteit. Az alábbiakban először Spencernek a társadalomtudomány lehetőségére vonatkozó általános véleményét és módszertani kérdéseket, majd a „Principles of Sociology” legfontosabb téziseit ismertetjük. De előbb néhány szót kell szólnunk erről az alapvető műről.

Spencer elméletének szisztematikus kifejtését a „szociológiai adatok”, azaz a társadalmi fejlődésre ható tényezők ismertetésével kezdi. A második rész a „szociológia indukcióit”, azaz a különböző társadalmaknak és egyazon társadalom különböző fejlődési szakaszainak összehasonlításán alapuló empirikus általánosítás eljárását tárgyalja; ez a rész voltaképpen a társadalom általános elméletét tartalmazza. A következő részek a társadalmi intézményekről szólnak, amelyeket Spencer így osztályoz: házi (családi), ceremoniális, politikai, egyházi, hivatási és ipari intézmények. A mű utolsó fejezetei a nyelv, a tudomány, a művészet és az erkölcs fejlődését ábrázolják, ily módon a szociológiához kapcsolva a kultúra elméletét is.

■ *Lehetséges-e a társadalom tudománya?*

Azt, hogy a szociológiára mint a társadalmi jelenségek és fejlődési folyamatok tudományára szükség van, senki sem vonta kétségbe. Kételyek merültek fel viszont az iránt, hogy egyáltalán lehetséges-e ilyen tudomány? A kétségeket különböző irányzatok hangoztatták: az emberi szabad akarat elméletének hívei; a teológiai elméletek követői, akik szerint a társadalmi jelenségek a mindenható és kifürkészhetetlen Gondviselés beavatkozásának következményei; végül pedig történészek is, akik a történelemben csupán a híres emberek tetteinek krónikáját látták.

Spencer vitába száll mindezekkel a teóriákkal. A teológiai elméletek-

nek, ha következtetések akarnak maradni, tagadniuk kellene a természettudományok lehetőségét is, hiszen a természeti jelenségek a teológusok szerint szintén az isteni beavatkozás következményei. Minthogy azonban természettudományok lehetségesek, az ember és a társadalom pedig a természet részei, ennél fogva a velük foglalkozó tudomány ugyanúgy lehetséges, mint pl. a biológia. Spencer elveti a történészek nézetét is, kimutatva, hogy a nagy emberek csupán a társadalmi erők működésének produktumai, és csak a megfelelő környezeti feltételek és társadalmi erők teszik lehetővé megjelenésüket.

Spencer a szociológia lehetőségét a szabad akaratra hivatkozva tagadó elméletek példájaként Froude-nak a „Short Studies on Great Subjects” (Rövid tanulmányok nagy témákról) című művében kifejtett elméletét idézi: „Ott, ahol a természetes okok az akarat által kiküszöbölhetők vagy semlegesíthetők, ott a »tudomány« szó nem megfelelő. Ha az ember szabadon választhat a között, amit akar és amit nem akar megtenni, akkor nem válhat a tudomány tárgyává.”² Ezt a kifogást Spencer azzal hárítja el, hogy „... a természetes okok kiiktatására képes szabad akaratnak – szembeállítva azzal, ami természetes – természetfelettinek kell lennie. Így valójában visszatérünk a teológiai történeti magyarázatokhoz. A továbbiakban Froude arra az álláspontra helyezkedik, hogy mivel az akarat egyes megnyilvánulásai nem számíthatók ki, ezért semmiféle akarati megnyilvánulás nem látható előre. Froude úr azonban megfedkedezik arról, hogy a mindennapi magatartásunkat irányító egyszerű akarati aktusok olyan szabályszerűséggel fordulnak elő, hogy igen nagy valószínűséggel könnyen előreláthatók.”³

Froude azonban még egy fontos érvet hozott fel: „A történelemben az események sohasem ismétlődnek. Itt olyan dolgokra vonatkozó hagyományok kényére-kedvére vagyunk utalva, amelyek egyszer előfordultak, de másodszor sohasem ismétlődnek és nem is ismétlődhetnek meg; e téren nem tehetünk szert tapasztalatokra és nem várhatjuk a tények megismétlődését következtetéseink ellenőrzéséhez.”⁴ Spencer elismeri, hogy „Froude itt a társadalomtudomány egyik

² H. Spencer: The Study of Sociology. London 1874. 37. old.

³ Uo. 38. old. Ezt a polémiát azért idézem fel, mert rendkívül jellemző az akkori elvi összeütközésekre a társadalomtudományok fejlődésére vonatkozólag.

⁴ Uo. 39. old.

legnagyobb nehézségére mutatott rá, ami abban rejlik, hogy a társadalmi jelenségek minden alkalommal igen eltérő alakban jelentkeznek”, de hozzáteszi: „e kifogásra is megfelelő választ találhatunk. Nincs ugyanis egyetlen olyan konkrét tudomány sem, ahol az események mindig teljesen egyformán ismétlődnének meg, s ráadásul egyes konkrét tudományokra ez az ismétlődés egyáltalán nem jellemzőbb, mint a szociológiára. Még a legegzaktabb tudományban, a csillagászatban sem fordul elő egy és ugyanaz a kombináció kétszer, és az ismétlődés itt is csak megközelítőleges.”⁵ Spencer ezután ellenfelének történeti fejtegetéseit elemzi, kimutatva, hogy ő maga is „az ok és következmény törvénye alapján” magyarázza a történeti jelenségeket, tehát maga a tudományos gyakorlat cáfolja meg azt a kifogást, hogy mivel a társadalmi események nem ismétlődnek, lehetetlen tudományos kutatásuk. „Egyszerűen, nem fogadhatjuk el szó szerint Froude úr tételét, mely szerint sem a cselekvés bekövetkezése előtt nem lehet tudományosan kiszámítani, mit fognak tenni az emberek, sem utána tudományosan megmagyarázni, hogy mit tettek.”⁶

A szociológia mint tudomány tehát lehetséges, de korlátozott célokat kell maga elé tűznie. „A társadalmi jelenségekre vonatkozó ismereteinknek csupán a fele egzakt tudomány – csak bizonyos típusú jelenségek közötti viszonyok vannak mennyiségileg és minőségileg meghatározva. A többi jelenségcsoportok olyan nagyszámú és olyan nehezen mérhető tényezők következményei, hogy igen nehéz, sőt lehetetlen kapcsolatukra vonatkozó ismeretünket számszerű formában kifejezni.”⁷ Spencer ezt a tényállást minden tudomány fejlődésében szükségszerűnek tekinti, és azt szerinte még sok más tudománynál tapasztalhatjuk. „Geológiai, biológiai és pszichológiai prognózisaink nagyobb része csupán a jelenségek minőségére vonatkozik, ahol pedig mennyiségi viszonyokról mondanak valamit, ott nagyobbrészt igen-csak bizonytalanok. Mindazonáltal habozás nélkül tudományos értékűnek tartjuk ezeket a prognózisokat. Ugyanez a helyzet a szociológiával is. Minthogy a jelenségek, amelyekkel foglalkozik, több mint bonyolultak, ezért minden más jelenségnél kevésbé kezelhetők egzakt eszközökkel: még azok is, amelyek megközelíthetők az általánosítás számára, az idő és a mennyiség tekintetében csak tág határok között

⁵ Uo., 40. old.

⁶ Uo., 41. old.

⁷ Uo., 45. old.

általánosíthatók, és sok olyan jelenség marad, amely egyáltalán nem általánosítható. Annyiban azonban, amennyiben az általánosítás és a rá támaszkodó magyarázat lehetséges, annyiban a tudomány is lehetséges.”⁸

A szociológia mint tudomány lehetőségével kapcsolatos vizsgálódásainak eredményét Spencer a következőkben foglalja össze: „Ha a társadalmasult emberiségben a cselekvések nem tartoznak a természeti okság törvénye alá, akkor a parlament határozatait sorsolással vagy a »fej vagy írás« módszerével is hozhatnánk, de tulajdonképpen egyáltalán nem is lenne szükség rájuk: a társadalmi eseménysorokban nem lévén semmilyen kideríthető rend, semmilyen következményre nem számíthatnánk – mindenütt csak zűrzavar uralkodik. Másrészt, ha a társadalomban a természeti okság törvénye uralkodik, úgy az erőik bizonyos kombinációja – amelyből a következmények minden kombinációja adódik – ezen következmények olyan kombinációját idézi elő, amely tökéletesen megfelel ezen erőik törvényeinek. Ha viszont így áll a dolog, akkor mindent meg kell tennünk, hogy ezeket az erőket, törvényeiket és közös hatásuk módját megállapítsuk. E tekintetben bizonyos útmutatásul szolgál számunkra annak a kérdésnek megvitatása, amelyhez most visszatérünk, nevezetesen a társadalomtudomány természetének tisztázása. Világos fogalmat alkotva magunknak erről, felismerhetjük, hogy a társadalomtudomány lehetőségének tagadása a társadalmak által elébünk tárt jelenségek két, lényegileg különböző osztályának összekeveréséből eredt. A jelenségek egyik osztálya, amelyet a történészek általában nem vesznek figyelembe, alkotja éppen a társadalomtudomány tárgyát, míg másik osztályuk – amellyel szinte kizárólag foglalkoznak – vagy egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozott mértékben engedi meg a tudományos rendezést.”⁹

Az itt említett jelenségek első csoportja – a tömeges és tipikus jelenségek, amelyek az egyén individuális vonásaitól függetlenül végbemenő társadalmi fejlődés folyamatát alkotják – a szociológia kutatásainak tárgya. A jelenségek második csoportja – az egyedi jelenségek – az, amellyel a történészek foglalkoznak. A szociológia tehát a természeti törvények hatására végbemenő társadalmi fejlődés tudománya.

⁸ Uo., 47. old.

⁹ Uo.

Leszámolva a szociológia mint tudomány felépítésének elvi lehetetlenségét hangoztató elmélettel, Spencer áttér az e téren végzett tudományos kutatások sajátos nehézségeinek elemzésére. A nehézségek három forrásból származnak: „A szociológiai tények természetéből, megfigyelésük jellegéből és a megfigyelt tényekhez való viszonyunkból olyan nehézségek adódnak a szociológia számára, amelyek jóval felülmúlják azokat, amelyekkel más tudományoknak van dolguk.”¹⁰ Spencer két csoportra osztja e nehézségeket: *a*) tárgyiakra, azaz maguknak a vizsgált tényeknek természetéből fakadóakra és *b*) alanyiakra, azaz a megfigyelést végző kutató intellektuális tulajdonságaiból és a megfigyelés környezeti feltételeiből eredőkre.

Spencer nem írt rendszeres tanulmányt a társadalmi jelenségek kutatásának módszeréről. Az általa említett alanyi nehézségek a hibás intellektuális beállítottságok, az adott környezetben uralkodó és a megfigyelési eredményeket befolyásoló társadalmi előítéletek, érzelmi állapotok felsorolása. Nem határozza meg Spencer a kutatási eljárásnak azokat a szabályait sem, amelyek a szociológiai megismerés kívánatos tárgyilagosságát biztosíthatnák, csak az ezt fenyegető veszélyekre mutat rá. Hogy azonban a veszélyek tudata nem nyújt elégséges védelmet ellenük, azt éppen Spencer szociológiai rendszere példázza, amelyen könnyűszerrel kimutatható, hogy a szerző által olyan szigorúan megbélyegzett „intellektuális előítéletek” miként befolyásolják a szociológiai elméletalkotást.

Lássuk közelebbről a nehézségek két fajtáját.

a) Tárgyi nehézségek. A társadalmi tényeknek milyen specifikus vonásai nehezítik meg tudományos megragadásukat? „A társadalmi jelenségek közvetlenül nem megfigyelhetők: nem rögzíthetjük őket távcsővel és órával a kezünkben, mint a csillagászatban; nem mérhetjük őket dinamométerrel és hőmérővel, mint a fizikai jelenségeket; de nem vizsgálhatók skálákkal és vegyszerekkel sem, mint a kémiában; nem készíthetünk belőlük metszetet és rakhatjuk mikroszkóp alá őket, ahogy ezt a szabad szemmel nem látható biológiai jelenségek tanulmányozásánál tesszük, és nem ismerhetők meg introspekcióval sem, mint a pszichológiai jelenségek. Megállapításuk módja szerfölött

¹⁰ Uo., 72. old.

különös. A legkülönbözőbb részleteket kell összegyűjteni és egymással összevetni; e részletek egyike sem egyszerű, s ezenkívül térbeli és időbeli szétszórtságuk következtében nehezen hozzáférhetők. Ezzel magyarázható, hogy a szociológiának még olyan alapvető igazságai is, mint a munkamegosztás ténye, hosszú időn át ismeretlenek maradtak.”¹¹

A társadalmi tényeket tehát közvetve állapítjuk meg, nagyszámú információt gyűjtve az egyes eseményekről – de ebben az eljárásban különféle nehézségek rejlenek. Ezzel magyarázható, hogy Spencer a társadalmi tények sajátos definícióját fogadta el, nevezetesen a társadalmi fejlődés megnyilvánulásait tekintette tényeknek. Az említett nehézségeket a szociológiai anyagok és információk megbízhatatlanságának nevezhetnénk. (Számos ilyen természetű nehézséget azóta kiküszöbölt a megfigyelési és regisztrálási technika tökéletesedése.) Spencer gondosan sorra veszi őket. Első helyen említi a történeti ismeretek átalakulását mítoszokká, hangsúlyozva, hogy „a történeti tényeknek ez a bizonytalansága súlyos nehézséget jelent a történelem vizsgálatában”. Ugyanitt közelebbről érinti azt a – Comte által is felvetett – kérdést, milyen értékük van a tudomány számára a szóbeli közléseknek? Spencer behatóbban elemzi az ilyen közlések bizonytalanságának okait: „Ha bizonyos hangulatváltozás következtében felfigyeltünk olyan jelenségekre, amelyeket korábban nem vettünk észre magunk körül, akkor úgy tűnik számunkra, mintha ezek a jelenségek ma gyakrabban ismétlődnének, mint korábban.”¹² „A beszámolók tartalmának az adatközlők általános helyzetéből eredő eltorzítására ezenkívül igen nagy hatást gyakorolnak az adatközlők sajátos körülményei. Itt első helyre az előítéleteket kell helyeznünk.”¹³ „A beszámolók igazságértékére még végzetesebb befolyása van az informátorok anyagi kapzsiságának és egyéb szenvedélyeinek.”¹⁴ A továbbiakban rámutat Spencer, hogy „a megfigyelő viszonya a tényekhez rendszeren olyan, hogy kidomborítja azt, ami azokban rendkívüli, kirívó, de elsiklik a megszokott és érdektelen felett, ami pedig a tények tömegét adja”¹⁵. „Az információk eltorzításának újabb, igen komoly forrása a következtetés öntudatlan összekeverése a megfigyelt ténnyel. Az az

¹¹ Uo.

¹² Uo., 77. old.

¹³ Uo., 79–80. old.

¹⁴ Uo., 81. old.

¹⁵ Uo., 92. old.

eljárás, hogy valamit megfigyelt tényként írunk le, pedig az csak a megfigyelésből levezetett következtetés, általában is rendkívül gyakori hibaforrás; mindenekelőtt pedig rengeteg illúzió ered belőle a szociológiában.”¹⁶ Mindezen hibaforrásokon kívül Spencer megemlíti „a szociológiai információk torzulásának egy további fajtáját, nevezetesen azt, amely az események megfigyelésénél az »intellektuális perspektíva« jelenségéből adódik, és amelyet gondolatban rendszerint nem helyesbítünk ugyanúgy, mint az optikai perspektíva hatásából eredő érzéki csalódást. Erre az jellemző, hogy nagyobb jelentőséget tulajdonítunk egy közelünkben lezajló jelentéktelen eseménynek, mint egy távoli országban bekövetkezett fontosabb eseménynek.”¹⁷

Spencer komoly fenntartásokat hangoztat az összehasonlító módszerrel szemben is, rámutatva az emberi közösségek heterogenitására, amely néha összehasonlíthatatlanná teszi őket egymással. „A társadalmak különböznek egymástól sajátos, ha ugyan nem általános ismérveik tekintetében is. Ebből fakad a társadalomtudománynak az a sajátossága, hogy két különböző társadalom összehasonlításából nem juthatunk határozott és cáfolhatatlan következtetésekre; így pl. nem mutatja meg számunkra biztosan, mi az, ami lényeges és alapvető, illetve csak esetleges jellegű egy adott társadalomban.”¹⁸

További nehézséget lát Spencer abban, hogy bizonyos jelenségek jelentkezésére a távoli múltban érvényesült tényezők is hatnak, de időbeli fejlődésük oly lassú, hogy nehéz az igazi kapcsolatot megragadni az ok és a következmény között. Ezért a szociológia számára további nehézséget okoz az is, hogy a kutatási anyag időben is szétszórt. Mindezeket a nehézségeket megfontolva Spencer visszatér az eredeti kérdésre: „Vajon nem nyilvánvaló-e, hogy ilyen feltételek között a társadalomtudomány lehetetlen?” és rögtön válaszol is rá: „El kell ismernünk, hogy ilyen sok tárgyi nehézség ijesztőnek tűnik, és amennyiben a társadalomtudomány arra törekedne, hogy részletes és szigorúan meghatározott következtetésekre jusson – amelyek igazságértéke megfelelően összefüggésbe hozott pontos adatoktól függne –, úgy ebben az esetben nyilván le kellene mondanunk róla. Erről azonban nincs szó. A részletekben előforduló különféle hibák levonása után még mindig megmarad az általános tények bizonyos csoportja.”¹⁹

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 101. old.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo., 112. old.

Például a feudális korra vonatkozó legkülönbözőbb, nemegyszer ellentmondó információk ellenére „megfelelő világossággal fogalmat alkotunk magunknak e rendszer alapvető vonásairól”. Ha „megfelelően fel tudjuk használni a mai és múltbeli információkat, amelyek értéke inkább abban rejlik, amire következtetni engednek, nem pedig abban, amiről beszélni akarnak, akkor összegyűjthetjük az adatokat, amelyekből a társadalmak felépítését, valamint funkciót eredetükben és fejlődésükben induktíve megismerhetjük”²⁰.

b) Alanyi nehézségek. Mint már mondtuk, Spencer véleménye szerint ezek a nehézségek arra vezethetők vissza, hogy a szociológiai megfigyelést megnehezítik a megfigyelő intellektuális beállítottsága és érzelmi attitűdjei, amelyeket társadalmi környezete alakított ki benne. Az intellektuális beállítottságok körében a szerző a következőket említi: hajlam az automorf értelmezésekre; olyan téves kiindulópontok elfogadása, mint pl. az emberi természet változatlanlanságának elmélete; a „gondolkodás megcsontosodottsága”, ami abból adódik, hogy „észleléseket csak saját társadalmunk és korunk életéről tehetünk”. Áttérve az érzelmeknek a szociológiai megfigyelésekben játszott szerepére, Spencer rámutat, hogy „a szeretet vallása és a gyűlölet vallása, az általuk kiváltott megfelelő érzelmekkel, a szociológiai gondolkodás fontos tényezői”²¹. Továbbmenően „a türelmetlenség hatása, a hadiszerencse mindent megszépítő bálványozásának hatása, azon érzések hatása, amelyek az embereket arra készítetik, hogy alá vessék magukat valamilyen hatalomnak a birtokosa iránt érzett babonás félelemből – mindez csupán néhány olyan eset, ahol az érzelmeknek a szociológiai ítéletekre gyakorolt hatása érvényesült”²².

Ezenkívül minden társadalomban vannak bizonyos bevett, kialakult nézetek az együttélés egyes problémáiról, mint amilyen pl. becsület, illendőség stb. Ezeket a nézeteket a nevelés továbbadja a következő nemzedéknek, és így jönnek létre a „nevelésből eredő előítéletek”. Ide sorolja Spencer a nemzeti, rendi, politikai és teológiai előítéleteket. A nemzeti előítéletekről pl. ezt írja: „Világos, hogy ez az érzelmi attitűd a megfelelő gondolkodásmóddal párosulva a szociológiai elemzést szükségszerűen téves vágányra tereli. Comte művei elégséges bizonyítékot nyújtanak erre. A személyi és nemzeti önhittség e

²⁰ Uo.

²¹ Uo., 180. old.

²² Uo., 177. old.

tudós a leghamisabb szociológiai nézetekre vezette.” A nemzeti előítéletek és érzések okozzák, hogy „képtelenek vagyunk idegen intézményeket megfigyelni anélkül, hogy ne támadna bennünk bizonyos rokonszenv vagy ellenszenv irántuk a saját intézményeinkkel mutatott hasonlóságuk vagy ellentétességük következtében”²³.

A rendi és politikai előítéletek az osztályhelyzetből vagy politikai pártállásból eredő képzetek és nézetek. A vallási meggyőződések is befolyásolják az embereknek a közügyekkel kapcsolatos nézeteit, „mivel a velük kapcsolatos reakció ezeket a nézeteket egészen ellentétes módon eltorzíthatja”. Spencer megkülönböztet általános és speciális teológiai előítéleteket. „Míg az általános teológiai előítéletek azáltal válnak a torzítás forrásává, hogy a szó helyes értelmében vett tudománytól idegen kritériumokat alkalmaznak, addig a speciális teológiai előítélet azáltal torzít, hogy e kritériumokon belül is speciális mértékeket alkalmaz. Minden régi és új, idegen és hazai intézményt aszerint értékelnek, vajon megfelelnek-e bizonyos különleges dogmáknak, és ehhez képest mondanak róluk kedvező vagy kedvezőtlen ítéleteket; ebből világosan kitűnik, hogy mivel a dogmák mindig és mindenütt mások, az általuk befolyásolt szociológiai nézeteknek is elkerülhetetlenül minden esetben – egy kivételével – téveseknek kell lenniük, sőt valószínűleg minden esetben tévesek.”²⁴

Spencer alanyi nehézségeket lát bizonyos szokásokban is, amelyek megnehezítik a „rendkívül bonyolult társadalmi jelenségek” kutatását. „Minthogy mindig viszonylag egyszerű jelenségek kutatásával foglalkoznak – írja Spencer a különböző tudományágakban dolgozó specialistákról –, hozzászoktak az ilyen gondolkodáshoz, ami képtelenné teszi őket arra, hogy nagyon bonyolult jelenségekről is el tudjanak gondolkodni.” Ezenkívül igen nehéz elképzelni a társadalomkutatásban ugyanazt a higgadt objektivizmust, amely a természet megismerését jellemzi, minthogy a társadalmi jelenségekhez a kutatónak mindig van valamilyen személyes köze is. „A szociológiának éppen az a különös jellegzetessége, hogy itt különleges érzelmek befolyásolják a megfigyelést és a következtetést. A szociológiai tények ugyanis közvetlenül érintik a személyes érdekeket, akár hízelegnek érzéseinknek, akár sértik azokat.” „A szociológus viszonyát az általa megfigyelt jelenségekhez ahhoz a viszonyhoz hasonlíthatjuk, amely bármely sejtet

²³ Uo., 240. old.

²⁴ Uo., 312. old.

az egész szervezet valamennyi tevékenységéhez fűz.” „Általánosságban megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy az ember élete csak az állapotából és helyéből eredő feladatainak kellő ellátása esetén zökkenőmentes, és nem szabadulhat meg egészen azoktól a meggyőződésektől és érzésektől, amelyeket benne ez az egzisztenciális kapcsolat közte és a társadalom között kialakított. Az átlagos ember teljesen képtelen, és a kivételes képességű ember is csak igen fogyatékosan képes arra, hogy megszabadítsa gondolkodását törzsének, hazájának és kasztjának minden befolyásától, megszabaduljon mindazoktól az érdekektől, előítéletektől, rokonszenvektől és babonáktól, amelyeket kora és társadalmá beléje olt, hogy a társadalmak sorsát – a régiekét és a maiakét – nemzeti és felekezeti hovatartozásától vagy egyéni boldogulásától teljesen függetlenül tanulmányozza.”²⁵

Ezek lennének tehát azok a nehézségek, amelyek egyrészt a szociológia tárgyából, másrészt a szociológusok szubjektív beállítottságából erednek. Nagyon jellemző, hogy Spencer nem törekszik olyan kutatási módszerek és technikák kidolgozására, amelyek lehetővé tennék az objektív kutatómunkát, a tárgyi nehézségek leküzdését és a kutatói szubjektivitás kiküszöbölését. Csupán azt javasolja, hogy a kutató a biológia és a pszichológia tanulmányozása révén szerzett „intellektuális tréninggel” készüljön fel a szociológiai tudományos munkára. Spencer nem tekinthető kivételnek e vonatkozásban. A XIX. század második felének nagy szociológusai nem írtak metodológiai tanulmányokat. Ilyen értekezéssel csak a század végén jelentkezett Durkheim, és ő indította meg a módszertani vitákat.

■ *A társadalmi fejlődés tényezői*

A „szuperorganikus fejlődés” kezdetleges formában már a rovarok körében is megjelenik, mint pl. a hangyáknál, méheknél stb. Fejlettebb formája a madarak és a magasabb rendű gerincesek csapatokba verődése. Itt már találkozunk az intelligencia, az együttműködés, sőt a társas érzések bizonyos megnyilvánulásaiival is. Ám a szuperorganikus fejlődés maradéktalanul csak az emberi társadalmak szerkezetében, növekedésében, ténykedéseiben és alkotásaiban jelenik meg. Milyen tényezők határozzák meg ezt a fejlődést?

²⁵ Uo., 74. old.

Spencer ezeket két fő kategóriára osztja: 1. külső tényezőkre és 2. belső tényezőkre, s e kategóriák mindegyikén belül megkülönböztet *a)* elsődleges tényezőket és *b)* másodlagos tényezőket.

Az elsődleges külső tényezők a következők: az éghajlat, az adott földterület tulajdonságai (tehát a földfelszín alakulása és a talajminőség), a növény- és állatvilág. Ezeket kiegészítik és módosítják a másodlagos külső tényezők, amelyek az emberi tevékenységből erednek. Ide tartozik pl. az erdőirtás, a mocsarak lecsapolása, az erdősítés stb., amivel az ember módosítja az éghajlatot; esetleg elkezdheti új növényfajta termesztését, kiirthatja az állatvilágot vagy új állatfajokat tenyészthet.

Az elsődleges belső tényezők az emberek testi, érzelmi és szellemi tulajdonságai. Az egyének fizikai ereje és szívóssága, emocionalitása és intelligenciája „a társadalmi béke vagy a társadalmi változás együttesen ható kauzális tényezői”. A másodlagos belső tényezőkhez tartozik a társadalom számbeli növekedése, amely változásokat idéz elő az organizációban és az együttműködésben; a társadalomnak az ember cselekvéseire, érzelmeire és képzeteire gyakorolt befolyása; a különböző társadalmak kölcsönhatása, végül pedig „a szuperorganikus képződmények” – azaz a munkaeszközök és a kultúra –, „felhalmozódása”, amelyek fejlődésük során mélyreható változásokat idéznek elő az ember természetében.

A külső tényezők hatása iránt Spencer nem érdeklődik különösebben, a belső tényezőknek viszont nagy figyelmet szentel. Ha meg akarjuk érteni a társadalmi fejlődés kezdeteit – így Spencer –, jól meg kell értenünk, milyen vonásokkal tűnt ki az ősember az első társadalmi közösségek keletkezésének korában. Ezek a vonások ugyanis meghatározták a korabeli társadalmi életet és hatást gyakoroltak a további evolúcióra. A rendelkezésre álló leírások és adatok alapján – és elégtelenségük tudatában – Spencer megpróbálja jellemezni az ősembert.

Eszerint az ősember, fizikai alkatát tekintve, alacsonyabb volt a mai embernél, és rendszertelen táplálkozása, valamint az általa fogyasztott ételek alacsonyabb tápértéke következtében gyengébb, hosszan tartó erőfeszítésre és munkára képtelen. Másrészt azonban szívósabb és a környezet hatásaival szemben ellenállóbb volt. Végül a korai ivarérettség jellemezte. Érzelmi életét „az egymást váltogató zsarnoki indulatkitörések irányították, nem pedig a mindenki által osztott érzelmek összehangolása, és így az ősembert impulzív, kiszámíthatatlan, ellentmondásos viselkedés jellemezte, ami nagyon megnehezítette a közös tevékenységet”. Jellegzetes vonása „az előrelátás hiánya, az

ellenállhatatlan törekvés vagy az egyéni kielégülésre, vagy az elismerésre . . . A társas természet, amely oly erős a civilizált emberben, kevésbé kifejezett a vadaknál.”²⁶ További tulajdonsága az önzés, amely a nőkkel szembeni brutális bánásmódban is megnyilvánult. „Az ősemberben nem voltak baráti érzelmek, amelyek azt eredményezték volna, hogy viselkedésében másokra is tekintettel van, vagy figyelembe vesz térben és időben közvetlenül nem jelentkező következményeket is, s nem fejlődött ki benne az igazságérzet sem . . . Nincs benne kötelességérzet, amely féken tartaná az önzést akkor is, amikor senkinek a közvetlen elismerése sem ösztönzi a jóra.”²⁷ Intellektuális szempontból az ősembert éles érzékszervek, jó megfigyelőképesség, utánzókézség, gondolat- és képzeletszegénység és az elvont gondolkodás képességének hiánya jellemzik. Szellemi fejlődés csak a társadalmi haladással párhuzamosan lehetséges, így „az ősember ezeket a magasabb rendű értelmi képességeket megfelelő környezet hiányában nem tudta kifejleszteni magában, és fejlődését mind ebből, mint más szempontból fékezte azoknak a készségeknek a hiánya, amelyeket csupán maga a haladás teremthet meg”²⁸.

Ez az ősember volt a társadalom alapvető alkotóeleme és ezek a vonásai határozták meg kezdetben a közösség struktúráját és fejlődését.

A továbbiakban Spencer vizsgálja az eszmék fejlődését az ősembernél, a vallási képzetek keletkezését, amelyeket olyan jelenségekből vezet le, mint az álomképek, az emberi arc tükröződése a vízben, betegségek, önkívületi állapotok stb. A vallási eszmék és képzetek fejlődésével együtt megy végbe az őshorda átalakulása nemzetségekké, törzsekké, népekké. Az ősembert két fő érzés vezérli: félelem az élőktől és félelem a holtaktól. Az előbbi lett a politikai-állami szervezet forrása, az utóbbi a vallási szervezet alapja.

■ *A szociológia feladatai*

A „szuperorganikus fejlődés” tényezőinek általános jellemzése lehetővé teszi Spencer számára a szociológia feladatainak meghatározását. Ezek a feladatok két pontban foglalhatók össze: a) a társadalom szer-

²⁶ H. Spencer : The Principles of Sociology. I. köt. London 1893. 70–71 old.

²⁷ Uo., 72. old.

²⁸ Uo., 91. old.

kezetének vizsgálata és fejlődési folyamatának meghatározása, b) az egyes intézmények vizsgálata, amelyek által a társadalom él és fejlődik. A mai szociológia nyelvén megfogalmazva itt a társadalmi fejlődés elméletének és a társadalmi szerveződés elméletének kidolgozásáról van szó.

A szociológia nélkülözhetetlen alapja az egyén jellemzése. Spencer ugyanis úgy vélte, hogy a társadalmi organizmus alapegysége, sejtje az egyén. A társadalom ott kezdődik, ahol az egyének kezdenek együttműködni, de a szülőknek a gyermeknevelésben való együttműködése még nem jellegzetesen társadalmi együttműködés; az állatvilágban is megtalálható. Az egyének együttműködéséből származó jelenségek különböző csoportokba sorolhatók. A családi együttélés teremti meg a házi vagy családi (*domestic*) intézményeket és az olyan jelenségeket, mint a házasság és család különböző formái, a nevelési rendszerek, a szexuális kapcsolatok formái stb. Az állami szervezet az egyéneket a támadás és védelem céljából, valamint a társadalom tagjai viselkedésének összehangolása és kontrollja céljából egyesíti; a szociológia tanulmányozza az állami intézményeknek a termeléshez és más társadalmi intézményekhez való viszonyát is. A szociológia leírja továbbá a vallási hiedelmekkel és cselekményekkel kapcsolatos intézményeket és funkciókat. A társadalmakban kialakul az állampolgárok apró mindennapi cselekedeteit szabályozó intézmények rendszere is, a különböző ceremóniák, szokások, illemszabályok stb. A szociológusnak ezekre különös gondot kell fordítania. Vizsgálnia kell a hivatási intézményeket és a termelési rendszer differenciálódását is. A szociológia tárgykörébe tartozó jelenségek utolsó csoportja a kulturális alkotások: a nyelv, a tudomány, a művészet és az erkölcs struktúrája és fejlődése.

■ *Társadalomelmélet*

Spencer általános társadalomelmélete a liberális elmélettel azonos szemléleti alapokon nyugszik. A társadalom organizmushoz hasonló harmonikus képződmény, ideális állapota az egyensúly, s a kort zaklató társadalmi problémákra maga az evolúció hoz majd megoldást, biztosítva a társadalom maximális alkalmazkodását a természeti környezethez, s az emberi természet alkalmazkodását a társadalmi élet feltételeihez.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy mi a társadalom, Spencer először

azt a tézist veszi vizsgálat alá, mely szerint a társadalom csak gyűjtő-név, deszignátum nélkül, nem egyéb tehát, mint az egyének folytonosan változó sokasága, mely csupán nominális léttel bír. E tézist elvetve megállapítja, hogy a társadalom sajátlagos létező, önálló egész. „Így tehát helyesen tekinthetjük a társadalmat egységes entitásnak, bár különálló egyedekből áll, mégis az általuk elfoglalt területen létesített viszonyaik általános tartóssága tömörülésüknek bizonyos összeforrottságára enged következtetni. És éppen ez a jellemvonás hozza létre bennünk a társadalom fogalmát. Nem illetjük ezzel az elnevezéssel azt a folytonosan változó társadalmi közeget, amelyet az őseimberek alkottak; kizárólag ott alkalmazzuk, ahol a letelepült életmód a részek megoszlásának már bizonyos állandóságot adott.”²⁹ A társadalom tehát különálló részekből felépülő entitás, és ezért folytonosan változik, de tartósan létező intézményekkel és tartósan létező kollektív testtel bír. A társadalom sok szempontból organizmushoz hasonlítható. Spencer sorra veszi a társadalomnak az élő organizmushoz hasonló és attól eltérő vonásait. E fejtegetéseivel részletesebben foglalkozunk, mivel erős ösztönzést adtak a szociológiában az organikus irányzatnak.

Az első tulajdonság, amely a társadalmat az organizmushoz hasonlóvá teszi, a növekedés. „Akárcsak az élő organizmusok, a társadalom is az élettelen tárgyakhoz képest oly határozott tömegnövekedést mutat, hogy ezt a folyamatot bátran nevezhetjük mindkettő jellegzetes tulajdonságának.” A második hasonlatosság szerkezetük differenciálódása. „A társadalmi organizmusra és az élő organizmusra egyaránt jellemző az is, hogy volumenük növekedésével struktúrájuk összetettsége is növekszik,” ami megint csak nem tapasztalható a szervetlen testeknél. A harmadik hasonlóság a működések differenciálódása. „A tulajdonságoknak ezt a közös jellegét még jobban tudjuk értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy a struktúra fokozódó differenciálódását a funkciók fokozódó differenciálódása kíséri.”³⁰ A következő hasonlóság a munkamegosztásban nyilvánul meg, amely egyaránt megvan az egyedi organizmusban és a társadalomban mint egészben. Végül, a társadalom élő egyedekből épül fel, miként a szervezet élő sejtekből, és mindkettő tovább él, ha egyes alkotórészei elpusztulnak is.

Spencer azonban nem tesz egyenlőségjelet az organizmus és a társadalom közé, észreveszi különbségeiket is. Mindenekelőtt „az állat ré-

²⁹ Uo., 436. old.

³⁰ Uo., 438. old.

szei összefüggő (*concret*) egészet alkotnak, de a társadalmi részei különvált (*discret*) egészet"; az emberi egyedek nagyon laza kapcsolatban állnak egymással, megőrizve szabad mozgásukat. A fő különbség azonban az, hogy míg az állati szervezetben az öntudat egyetlen szervben összpontosul, a társadalmi organizmusban valamennyi egyed rendelkezik – ha nem is azonos, de legalábbis hasonló fokon – az érzékelés képességével. Ebből Spencer individualista következtetést von le: az egyén java a társadalom egészének java felett áll. „Minthogy tehát nem létezik valamiféle társadalmi érzékszerv, az egész emberi halmaz jóléte, elszakítva az egyének jólététől, nem tekinthető célnak. A társadalom van tagjaiért, nem pedig a tagjai érte. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy bármilyen nagy erőfeszítéseket tegyünk is a politikai test boldogulásáért, annak céljai önmagukban semmik, s csak annyiban válnak valamivé, amennyiben az azt alkotó egyének céljait testesítik meg.”³¹ Ez a társadalomelmélethez fűzött kommentár mutatja legjobban Spencer ragaszkodását a liberalizmus alapelveihez.

Az ilyen alapokon felépített társadalomelméletben azután kimutatja, hogy az evolúció általános törvénye a társadalomra is alkalmazható, hogy a társadalom növekedését az evolúciónak ugyanaz az egyetemes törvénye irányítja, mint a csillagködök, a Naprendszer, a növény- és állatvilág fejlődését. Spencer így összegezte elméletét: „Hasonlóan minden fejlődő halmazhoz, a társadalmak *integrálódást* mutatnak mind tömegük egyszerű növekedésében, mind pedig a különálló tömegek összeolvadásában. A *homogenitás* átalakulását *heterogenitássá* sok példán mutattuk be, az egymáshoz hasonló részekből álló egyszerű törzstől kezdve egészen a strukturális és funkcionális különbségek által mélyrehatóan tagolt civilizált nemzetig. Az integráció és a heterogenitás fokozódásával a *kohézió* is meghatározódódik. Először a szétszórt, felbomló és semmiféle kötelék által össze nem fűzött nomád hordát látjuk, azután a törzset, amely már koherensebb részekből áll, mivel ezek egy uralkodónak vannak alávetve, majd a törzsek halmaza valamiféle politikai alakulattá áll össze, amelynek fővezére és alvezérei vannak. Így jutunk el egészen a civilizált nemzetig, amely már annyira összeforrott, hogy egy évezredig vagy még hosszabb ideig is fennmarad. Ugyanakkor azonban növekszik *meghatározottsága* is. A társadalmi organizáció kezdetben határozatlan; a haladás egyre jobban definiált intézményeket hoz magával, a szokások joggá alakulnak át, s

³¹ Uo., 449. old.

ezek megszilárdulva mindinkább specifikussá válnak az egyes tevékenységi területeknek megfelelően, végül pedig a korábban egymással megkülönböztetés nélkül összekeveredett intézmények lassanként elkülönülnek, és mindegyiken belül egyre határozottabban kirajzolódnak szerkezeti elemeik. Itt tehát az evolúció formulája minden tekintetben megvalósul. Haladást látunk, amely a nagyobb terjedelem, a nagyobb kohézió, a sokféleség és a meghatározottság irányába mutat.³²

A társadalom tehát szuperorganikus halmaz, amely meghatározott természeti környezetben és más társadalmak között él. A természet része, s ezért egyfelől közte és természeti környezete, másfelől közte és a többi társadalom között állandó az egyensúlyi állapot elérésére irányuló energiacsere. Ez az egyensúlyra törekvés a létért való küzdelem formáját ölti, amelynek természetes tényezője a félelem. A halottaktól való félelem hozta létre a vallást és intézményeit, az erősebbektől való félelem pedig az állami intézmények kifejlődésének alapjává lett. Az állami intézmények első formája a vezér katonai hatalma a harcosok felett háború idején.

Spencer – a militarizmus elszánt ellenfele – behatóan elemzi a fegyverkezés és a háború társadalmi következményeit.

A militarizmus maga után vonja a államhatalom hatókörének bővülését, az állam centralizálását, a zsarnokságot, a társadalom rétegzettségének fokozódását, végül az önkormányzatnak és az alattvalók függetlenségének csökkentését. A béke éppen ellentétes következményekkel jár: csökken a hatalom beavatkozása az állampolgárok életébe, kitágulnak az állampolgárok szabadságának keretei, megindul a decentralizálódás, csökken a fokok száma a társadalmi hierarchiában. A hadsereg létezésének célja a háborúban aratott győzelem, és a hadseregben mindent e célnak rendelnek alá. A hadsereget arra készítik fel, hogy eredményes eszköz legyen a főparancsnokság kezében. Az egyén individuális értékének itt nincs jelentősége. Spencer a katonai társadalomban a szocialista társadalom szervezési mintáját látja; úgy véli, hogy a szocializmus és a kommunizmus óhatatlanul a centralizált kormányzat zsarnoki diktatúrájához vezet.

Az evolúció normális menete azonban az, hogy a katonai társadalom békés ipari társadalommá alakul át. Kezdetben – a háborúk és a katonai hatalom hatására – nagy társadalmi konglomerátumok ala-

³² Uo., 584–585. old.

kulnak ki, amelyeket a hódítások kapcsoltak egybe. E folyamat során egyszersmind növekszik a békés termeléssel foglalkozó egyének száma is. A békés termelőmunka átalakítja az emberek természetét és ahhoz az eredményhez vezet, hogy a társadalmak ipusztuális társadalmakká alakulnak át. Az ilyen típusú társadalomban a társadalmi organizáció hajlékonnyá, plasztikussá válik, az egyén személyes jogokat és szabadságot nyer, az állam életében az erő és a kényszer helyét a jog és a rokonszenv foglalja el. A békés ipusztuális társadalom irányába mutató fejlődés a társadalmak közötti, valamint a társadalmak és természeti környezetük közötti energiaki egyenlítődéstől függ. Az emberi természet alkalmazkodása a társadalmi élethez, a társadalmak alkalmazkodása a környezeti feltételekhez, valamint a társadalmak közötti energiaki egyenlítődés maga után vonja a militarizmust, a háborút, a kényszer és az erőszak eltűnését a társadalmi életből, és mindenki számára biztosítja a teljes szabadságot.

Vázlatosan áttekintettük Spencer elméletét a társadalomról és fejlődéséről. Spencer a továbbiakban részletesen elemzi az intézményeket, amelyek a társadalom lényeges alkotóelemei, megszabják struktúráját, fejlődését és tartósságát. Ezek a vizsgálódásai számottevő hatással voltak a későbbi szociológiára, kiindulópontul szolgálva a társadalmi szervezet elméletei számára.

■ *A társadalomszervezet elmélete*

Ahogyan minden organizmus megfelelő szervekkel rendelkezik, melyek lehetővé teszik az életfolyamatokat, úgy a társadalom is létrehozza a közösségi életet lehetővé tevő „szervek” rendszerét. Ezek a „szervek” a társadalmi *intézmények*. Az intézmények együttese alkotja a társadalom szerkezetét. Minden organizmus lényegi jegye részeinek együttműködése. A társadalmi organizmus is csak akkor létezhet, ha egyes részei együttműködnek. Az egyes részek együttműködését a társadalom organizációja, *szervezete* biztosítja. A társadalom szervezetről és az együttműködésről szólva, Spencer nem az egyének, csoportok és intézmények tudatos, célirányos és tervszerű együttműködésére gondol, hanem egy természetes, elementáris folyamatra, amelyben a társadalom élete spontán módon és az egyének akaratától függetlenül alakul. A társadalomban természetesen tudatos és célirányos együttműködéssel is találkozunk, de a közösség életfolyamatainak össz-

szességét nem ez határozza meg. A szociológia feladata e spontán együttműködést irányító törvények feltárása; ehhez az intézmények rendszerének tanulmányozására és működésük szintetikus megragadására van szükség.

Az intézmények elemzését Spencer a *házi* vagy családi intézményekkel kezdi. Mivel itt elsősorban a fajfenntartásról van szó, először a szülők és a gyermekek közötti viszonyokat vizsgálja. Ezek biológiai problémák, az emberi társadalomban azonban etikai jelleget öltenek. A család evolúciója a laza és rendezetlen nemi kapcsolatokról indul ki; ezekből alakul ki a többnejűség vagy a többférjűség, amely azután több fokozaton át fejlődött monogámiává. Spencer ezt követően a társadalomtípus és a családtípus közötti összefüggéssel foglalkozik. A család elemzéséhez kapcsolódó további probléma a nők és a gyermekek helyzete. A társadalmi fejlődés a nők egyre fokozottabb elismeréséhez és jogaik kiterjesztéséhez vezet. Hasonlóképpen a gyermekek helyzete és a nemzedékek közti viszony is úgy változik, hogy minél kisebb a gyermekek száma, annál inkább fokozódik a róluk való gondoskodás és annál fokozottabban gondoskodnak a felnövekedett gyermekek öreg szüleikről.

A *ceremoniális* intézmények igen fontos funkciót töltenek be a társadalomban: szabályozzák a viselkedéseket és cselekvéseket az emberek közötti kapcsolatokban. Ezek az intézmények az erkölcsök, szokások, ceremóniák, etikett stb. alakjában jelentkeznek. Céljuk a viselkedés kontrollja és a társadalom által megkívánt magatartás biztosítása. A kontroll lehet társasági, állami, egyházi, de mindegyik fajtája azokból a régi ceremónia-formákból ered, amelyek lényege a tisztelet vagy megvetés kifejezése a kölcsönös kapcsolatokban. Ezek a formák a győztesek és legyőzöttek együttélése folyamán intézményesednek. A dialektikus jelvények gyűjtése, a csonkítások, az ajándékozás, az ünnepélyes látogatások, a meghajlások, a különféle személyekkel való közvetlen kontaktus formái, a címek, címerek, öltözékek, kitüntetések stb. a közösségi élet során alakulnak ki, s a társadalom differenciálódásának mértékében fejlődnek. Különösen a katonai társadalmak fejlesztenek ki bonyolult ceremónia-formákat, s ezek rendszere maga is az elnyomó gépezet részévé válik. Ezek a formák a békés ipari társadalomba való átmenet során eltűnnek. De a közösség részéről az egyén viselkedésére gyakorolt nyomás bizonyos formái továbbra is megmaradnak a divat, társasági illemkódex, szokások stb. formájában. Spencernek a ceremoniális intézményekre vonatkozó vizsgálódásaiból a szociológia

egyik kiterjedt kutatási ága nőtt ki, amely az egyén viselkedését a jogilag vagy vallásilag nem szabályozott szférákban irányító spontán módon kialakult kontroll- és nyomásrendszerrel foglalkozik.

Spencer következőnek a *politikai* intézmények elemzésére tér át. Ez a téma szenvedélyesen érdekelte; elemzésében mindenekelőtt saját politikai meggyőződéseit juttatta kifejezésre. A politikai intézmények fejlődése az osztálydifferenciálódás fejlődéséhez kapcsolódik. Az osztálykülönbségek eredete a családfőnek a családtagok feletti hatalmára nyúlik vissza. A hódítások során létrejön a rabszolgák és fél-rabszolgák osztálya, a tulajdon öröklődése állandósítja a vagyon megoszlását és a vagyoni egyenlőtlenséget, az egyenlőtlen társadalmi pozíciót, és ennek nyomán az egyenlőtlen esélyt a tudás megszerzésére. Egyidejűleg végbemegy a politikai differenciálódás is, amelynek eredete az, hogy minden társadalom passzív tömegre, aktívabb egyénekre és végül kisszámú olyan egyénre tagolódik, akik képesek akarataikat érvényesíteni, és különböző körülmények között – főleg azonban háború idején – a horda élére kerülnek. A hatékonyság elve, amely a közösségi élet számos ügyében dönt, a vezéri intézmény megszilárdulására vezet, és ez a társadalom fejlődésével átalakul a király – élet és halál korlátlan ura – intézményévé. A politikai funkciók differenciálódása folytán a király rákényszerül, hogy hatalmának egy részét miniszterekre ruházza át, és ezzel megkezdődik a tanácsadó és a kormányzásban részt vevő politikai testületek kialakulása, egészen a parlamentáris képviselői rendszerig. Így jönnek létre a különböző kormányformák. Egyidejűleg kifejlődnek a hatalom gyakorlására és fenntartására szolgáló eszközök: a hadsereg, a rendőrség, a bíróságok, az adók. A hagyomány útján továbbadódó parancsokból kifejlődik a jog; az ember alkotta jog elválik az isteni jogtól. Bővül a tulajdonjog köre, az önkéntes adományokból és áldozatokból kifejlődik az adórendszer. A hasonló katonai és ipari (gazdasági) tevékenységek a különböző társadalmak politikai rendszereinek hasonulása irányában hatnak. E két erőnek, a háborúnak és a munkának a mérkőzésében eddig a háború jóval erősebb volt. A harccal kapcsolatos tevékenységek tömörítik a társadalom felett uralmat gyakorló erőket, és kialakítják a fegyelemre és kényszerre alapozott államrendet. De a termelőmunka és a hozzá kötődő együttélési formák hatása kezd túlsúlyba jutni, a kényszer helyébe a szerződés, az erő és az erőszak helyébe az etikai parancs lép. Az állam funkciói csökkenni fognak, s az ember szabadságát a jövőben nem a hatalom parancsa, hanem a másik ember szabadsága korlátozza. A békés in-

dusztriális társadalomban tehát eltűnik az erőszakra támaszkodó államhatalom.

Spencer hevesen küzdött minden olyan tendencia ellen, hogy az állam hatáskörét kiterjesszék a társadalmi ügyekre. A „politikai előítéleteket”, mint a társadalomtudomány megteremtésének akadályát elemezve, a „Study of Sociology”-ban a következőket írta: „Az adminisztratív eszközök iránt tanúsított túlzott bizalom, párosulva az állampolgároknak a hatóságok erejébe vetett hitével, kedvez a törvények sokasodásának. Az a hiedelem támad, hogy minél részletesebben szabályozzák mesterséges eszközökkel a társadalom tevékenységét, annál több haszon származik belőle. Ennek következtében a szociológiai kutatásokban rendesen túlértékeljük a törvények jótékony hatásait és szemet hunyunk az általuk okozott károk felett.”³³

Egyházi intézmények. Spencer nem vallási, hanem egyházi intézményekről beszél, hangsúlyozva, hogy nem a vallás intézmény, hanem a klérus, a klérus szervezete és az általa megalkotott szertartások. A vallás fejlődését elemezve megmutatja, hogyan származnak a kereszténység dogmái és elvei az ősember primitív hiedelmeiből és mágikus elképzeléseiből (e fejtegetései miatt viharos támadások is érték³⁴). Elmélete szerint a papi funkciók a sámán és a varázsló ősi funkcióiból származnak. A háború kedvez a papi funkció fejlődésének; a papság kasztja erős társadalmi rendszert épít ki, kihasználva a természetfeletti erőkbe és istenekbe vetett hitet. Az egyházi intézmények funkciójának lényege az, hogy erősítsék a társadalmat összefűző belső köteléket, csökkentsék a belső harcokat, fenntartsák a hagyományt, az erkölcsöt és a hiedelmeket. A társadalmi fejlődéssel és azzal párhuzamosan, hogy az isten eszméje mindinkább filozófiai absztrakcióvá válik, csökken a vallási hitek társadalmi fontossága és így az egyházi intézmények jelentősége is.

A *hivatási* intézményeknél Spencer mindenekelőtt az úgynevezett szabadfoglalkozásokat veszi tekintetbe. A sámán és a pap ősi funkcióiból vált ki lassanként az orvosi hivatás. Ugyancsak innen ágaztak szét más hivatáscsoportok is: a táncosok, a zenészek, költők, szónokok, színészek és drámaírók. Mindezek közös alapja az a társadalmi funkció, amelynek lényege megfelelő érzelmek felébresztése és fenntartása a társadalomban. További, eredetileg a papok által űzött – vagy irányí-

³³ H. Spencer: The Study of Sociology. 304. old.

³⁴ Vö. F. Mirek: Zarys socjologii. Lublin 1948. 19–25. old.

tásuk alatt álló – hivatások: életrajzíró, történész, tudós, filozófus, bíró, jogász, tanító, építész, szobrász, festő. Kezdetben mind egyházi, vagy politikai-vallási célokat szolgáltak; az iparos társadalom fejlődésével összetettebbé és gazdagabbá válnak.

Az intézmények spenceri osztályozásában az utolsó csoport az *iparos* intézmények. Eredetük a termelőtevékenységekre és a munkamegosztásból származó tevékenységekre nyúlik vissza. A katonai társadalom vonásainak eltűnésével és az iparos társadalom kifejlődésével párhuzamosan bontakoznak ki, fejlődésük ezért gyorsuló ütemű. A XIX. században egyetlen év leforgása nagyobb előrehaladást hoz, mint a civilizáció hajnalán egy évezred. Az előrehaladást különösen a funkciók specializálódása és a fokozódó munkamegosztás gyorsítja meg, mivel időmegtakarítást eredményez és növeli a munka határfokát. A munkamegosztás fokozódásához és a termelés tökéletesítéséhez a csere növekedése is hozzájárul. Az iparos tevékenységeket hasonló tényezők szabályozzák, mint a politikai és egyházi tevékenységeket: először a családfő, azután a céhek, végül az állam. E fejlődés fő vonala a dolgozó ember növekvő szabadsága, a rabszolgaságtól a jobbgyságon át a szabad munkavállalásig. A modern ipar a tőke és a munka közötti szerződésre épül, és ez virágzásának fő bázisa. A tőkés ipar fejlődése folyamán torzulások léptek fel, és ez hívta életre a szocialista teóriákat. E ponton Spencer dühödten bírálja a szocializmust. Mindenekelőtt az osztályharc tézisének támadja, azt fejtegetve, hogy a társadalmi harmónia a „társadalmi organizmus” természetéből adódik. A társadalmak központi terv szerint való felépítése, amit a saint-simonisták javasoltak, számára pusztán agyremek. Felhossa azt is, hogy nem lehet jobb társadalmi rendet létrehozni az emberek megjavítása, azaz jellemük átalakítása nélkül. A szocialista rendszer túl nagy követelményeket támaszt az emberekkel szemben és ezért irreális; az emberi természet tulajdonságai idővel új hierarchia és új egyenlőtlenség kialakulásához vezetnek. A szocializmus korszakán azonban szükségképpen át kell menni – állapítja meg Spencer –, s ezt az európai társadalmak nem kerülhetik el. Csak majd a szocializmus összeomlása után, az emberi természetet a társadalomhoz igazítva tökéletesebbé tevő, a társadalmak és természeti környezetük közötti feszültségeket kiegyenlítő lassú evolúció útján jönnek létre a feltételek az igazi haladáshoz és minden társadalmi baj megszüntetéséhez.

A „Principles of Sociology” utolsó kötete a kultúra fejlődésének naturalisztikus interpretációját nyújtja: az evolúció törvénye a kultúra

minden területén érvényesül, az ember tevékenységének valamennyi produktuma egy irányba fejlődik, amelyet a növekvő differenciálódás és kohézió egyazon általános törvénye jelöl ki.

Mint már mondtuk, Spencer szintetikus filozófiai rendszerének kidolgozása mellett élénk politikai tevékenységet is folytatott, részt vett az időszerű problémákkal kapcsolatos vitákban, mindenkor szembeállva az állam hatalmának növelésével, a társadalmi reformokkal és a szociális törvényhozással, mindenekelőtt pedig a szocializmussal. Könnyűszerrel megjelölhetjük azokat a pontokat, ahol Spencer úgy dolgozta ki szociológiai nézeteit, hogy azok indokolják és alátámasszák „politikai előítéleteit”.

■ *Általános megjegyzések* *Spencer szociológiájáról*

Spencer erős és sokrétű hatást gyakorolt a szociológia további fejlődésére. Első helyen kell említenünk a társadalom és az organizmus közötti analógiáját, amelyet a későbbi organikus irányzat átvett és *ad absurdum* vitt. A filozófiára és a szociológiára erősen hatott a spenceri evolucionizmus, amely egy időre szinte az egész európai értelmiséget meghódította. A társadalomtudományok közül leginkább az etnológia került az evolucionizmus hatása alá, és noha végül is az etnológusok által kidolgozott elméletek kerekedtek felül, Spencer nézetei itt óriási szerepet játszottak: ő hívta fel a figyelmet a primitív népek kutatásának fontosságára, sok vonásukban kulcsot találva az emberiség egész későbbi fejlődésének megértéséhez. Naturalizmusa is erősen hatott a társadalomtudományokra. Különösen hangsúlyoznunk kell a társadalmi intézményekről és a társadalmi szervezet működéséről adott spenceri elemzés jelentőségét, noha kétségtelenül hibái is voltak: túlságosan elvont, minden intézményt külön-külön vizsgál, mellőzve kölcsönös összefüggéseiket és a társadalmi élet egészétől való függésüket. Politikai téren Spencer mindenekelőtt az individualizmus elszánt védelmezésével hatott. Igyekezett kimutatni, hogy az állam és a társadalom a tágabb értelemben vett társadalmi folyamat két oldala, melyek szoros összefüggésben állnak egymással; azt a tézist vallotta, hogy a társadalmi fejlődés természettörvényei korlátokat szabnak az állam tevékenységének, hogy az állam hatáskörének túlzott kiterjesztése csak kárt okozhat. Ugyanezekből a forrásokból fakadt szocializmus-

kritikája, amely mindmáig használatos érveket sorakoztat fel. Spencer úgy vélte, hogy a szocializmus hibás társadalomelméletet fogad el, túlbecsüli az emberi természet alakíthatóságát és gyors megváltoztatásának lehetőségeit.

A szociológia fejlődésében Spencer munkássága döntő jelentőségű volt. Megvalósította a Comte által megfogalmazott programot, kiterjedt szociológiai rendszert alkotott, hozzájárult a „szociológia” elnevezés népszerűsítéséhez és megszilárdulásához. A „Principles of Sociology”-t sok nyelvre lefordították, és sok ország társadalmi gondolkodását termékenyítette meg. A szociológiai elméletek azóta két irányban fejlődtek: egyesek a társadalom fejlődését kizárólag a Spencer által megjelölt külső tényezőkkel, mások belső tényezőkkel igyekeztek magyarázni. Az előbbiekhöz tartozik a földrajzi és a demográfiai, az utóbbiakhoz többek között a fajantropológiai és az ösztönelméleti irányzat.

Spencer szociológiai rendszerét sokan bírálták. Nem volt túl nehéz feladatuk. Szociológiája nem más, mint az evolúció általános elvének a társadalmi jelenségekre való alkalmazása. Ennek az elvnek a megingása tehát az egész szociológiát megingatta. Bírálói könnyűszerrel kimutatták, hogy a társadalom és a kultúra fejlődése nem a spenceri konstrukciót követi. Ez a konstrukció – akárcsak rendszerének más részei – mesterkéltséggel: néhány legáltalánosabb elvből végrehajtott dedukciók alkották azt a tengelyt, amely körül Spencer a társadalmi tényekből összerakta a fejlődés egységes képét. Ő maga meg volt győződve róla, hogy induktív módszerrel alkotja meg szociológiáját, a tények óriási tömegét összegyűjtve és általánosítva. De kritikusai könnyűszerrel kimutatták, hogy eljárása „a téziseit alátámasztó példákkal illusztrált spekuláció”³⁵ volt. Mindamellet tény, hogy szerteágazó etnológiai, statisztikai anyagokkal, leírásokkal dolgozott, noha csak azokat válogatta ki, amelyek dedukcióit alátámasztották. Az ily módon felépített szociológia nem állta ki a szembesítést a tények lelkiismeretes tanulmányozásával.

Politikai téren – mint már rámutattunk – Spencer rendszere az individualista liberalizmus védelmét szolgálta, nem csupán a szocializmust, hanem egyáltalában minden társadalmi reformkísérletet támadva. Valamennyi társadalmi kérdésre a *laissez faire* hagyományos szellemében keresett megoldást.

³⁵ Vö. pl. Ch. Ellwood: The History of Social Philosophy. New York 1938.

Az Egyesült Államokban Spencerrel egyidejűleg, de az ő filozófiai koncepciójától függetlenül, L. H. Morgan dolgozta ki evolucionista etnológiai elméletét. Morgan – az észak-amerikai indiánok kutatója, az irokézok szövetségéről szóló monográfia szerzője – a társadalom fejlődéséről általános elméletet alkotott, amelyről Engels ezt írta: „... Morgan a Marx által negyven esztendővel ezelőtt felfedezett materialista történelemfelfogást a maga módján Amerikában újra felfedezte...”³⁶ Morgan teóriáját Európában mindenekelőtt az tette általánosan ismertté, hogy Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” megírásakor Morgannak „Az ősi 'társadalom'” című művére támaszkodott. Ez számos vitát váltott ki és Morgannal szemben elutasító álláspontra vezetett. Az amerikai tudomány – főként az amerikai marxista szociológusok hatására – csak az utóbbi időben kezd újból érdeklődni iránta és igyekszik tárgyilagosan értékelni hozzájárulását a társadalomtudományok fejlődéséhez. Morgan elmélete főként a Szovjetunióban talált követőkre; itt részletesen elemezték, és még ma is folynak róla viták, melyekre később még visszatérünk.

Morgant óriási különbség választja el Spencertől. Spencer filozófus, Morgan etnológus. Spencer evolucionizmusa a lét egész fejlődését egyetlen elvvel magyarázó metafizikai koncepció, fejlődéstörvénye kozmikus törvény. Morgan távol áll az ilyenféle koncepcióktól; azt a konkrét kérdést tette fel magának, mi a viszony a Földön még található primitív népek és a civilizált népek között? A válasz az evolúció elmélete volt. Eszerint a primitív népek a fejlődés alacsonyabb fokain állnak, melyeken egykor a jelenleg magasan fejlett civilizációval bíró nemzetek is átmentek. Az evolúció elmélete megmagyarázta a különféle fejlődési szintek közötti különbségeket, megmutatta a haladás tényezőit és meghatározta a társadalmak fejlődési szakaszait. Morgan nemcsak a teológiai jellegű ember- és társadalom-koncepciókat küszöbölte ki a tudományból, hanem az olyanfajta absztrakt metafizikai elveket is, mint a spenceri evolúciós törvény. A csábító organizmus-analógiák és naturalista szintéziskísérletek helyébe a társadalmi fejlődés kérdéseinek történeti megragadását állította, egyúttal megkísérelte kimutatni, hogy a történelmi fejlődés az emberi munka vívmányainak színvonala által meghatározott szakaszokon megy át.

³⁶ *Marx–Engels Művei*. 21. köt. 25. old.

Lewis Henry Morgan 1818. november 12-én született New York államban, farmercsaládban. Jogi tanulmányokat végzett. Rochesterben belépett egy ügyvédi irodába. Tevékenyen részt vett a közéletben is. Egy ideig a szenátus tagja volt. Fiatal korától kezdve érdeklődött az indiánok élete iránt, és bekapcsolódott a védelmükért tevékenykedő szervezetekbe. Hosszú időt töltött az irokézek között, a szeneka törzs tagjává fogadta. Ekkor kezdett anyagot gyűjteni az irokézek szövetségéről szóló művéhez. Ügyvédi gyakorlata és különböző vállalkozásokban való részvétele révén jelentős vagyonra tett szert, s ez módot adott neki a tudományos munkára, nevezetesen a primitív népek és kultúrájuk fejlődésének tanulmányozására.

Morgan első nagy műve, amelyet mind a mai napig idéznek a tárgy szakirodalmában, az irokézek társadalmi-politikai szervezetének leírásával foglalkozott. 1851-ben jelent meg, „League of the Ho-Dé-No-Sau-Nee or Iroquois” címmel. Még Goldenweiser, a Morgannal egyáltalán nem rokonszenvező amerikai etnológus is elismerte 1922-ben, hogy a „legjobb általános mű az irokézekről még mindig L. H. Morgan tanulmánya”. Ez volt az észak-amerikai indiánokkal foglalkozó első etnológiai mű. 1870-ben jelenik meg Morgan legeredetibb műve, a vérrokonság és a házasságon keresztüli rokonság rendszereinek általános elméletét adó „Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family”. A fejlődés elméletét Morgan az „Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization” (Az ősi társadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig, 1877) című könyvében fejtette ki rendszerezett formában. Utolsó nagy műve, amely az amerikai bennszülöttek házait és családi életét írja le („Houses and House-Life of American Aborigines”), 1881-ben, röviddel halála előtt jelent meg.

Morgan az első olyan etnológusok közé tartozott, akik primitív népek körében gyűjtöttek tudományos anyagot. Gyakran szervezett expedíciókat a nyugati indián területekre. Levelezés útján is gyűjtött anyagot, és így irányította az ausztráliai törzsek életének kutatását. Semmiféle egyetemi funkciót nem töltött be. 1857-ben a vezető amerikai tudományos testület, az American Association for the Advancement of Science tagjává választották. 1881. december 17-én hunyt el.

Morgan művének helyes értékeléséhez tudnunk kell, hogy korában a Biblia világmagyarázata gyakorlatilag általánosan uralkodott az Egyesült Államokban. Morgan tehát valóságos szellemi forradalmat vitt véghez. Elmélete azt a tézist állította fel, hogy a társadalom és az emberi kultúra természetesen fejlődött, isteni erők beavatkozása nélkül, s a fejlődés kiindulópontját rendkívül kezdetleges viszonyok alkották; megjelölte a fejlődést kiváltó tényezőket, igyekezett megmagyarázni, miért és hogyan fejlődtek a társadalmak, és milyen fejlődési fázisokon mentek keresztül. Maga a fejlődés eszméje ekkor már „forgalomba került”, de Morgan az emberiség fejlődésére alkalmazta, logikailag zárt elmélet formájába öntötte és a történelemnek addig rendszeresen nem művelt ágából, nevezetesen a primitív társadalom történetéből merített tényekkel támasztotta alá. Ez volt tulajdonképpen az első ilyen típusú elmélet a tudományban.

Vizsgáljuk most meg közelebbről Morgan elméletének fő elveit.

Az emberiség és az emberi kultúra fejlődése az alacsonyabb létezési formákból magasabbakba való átmenet, amely a tapasztalatok lassú, de rendszeres felhalmozásának, az emberi szükségletek kielégítését biztosító találmányoknak és felfedezéseknek eredményeképpen megy végbe. „Az emberi nem ősi állapotára vonatkozó legutóbbi vizsgálatok alapján az a következtetés alakult ki, hogy az emberiség pályafutását a fejlődés legmélyebb pontján kezdte meg, és a vadság korából a civilizációba a tapasztalati tudás apránkénti felhalmozásával jutott el.”³⁷

Ez a fejlődés minden népnél hasonló módon megy végbe. „... az emberiség történetének menete csaknem mindenütt azonos volt; ... az emberi szükségletek hasonló körülmények között lényegében azonosak és az értelem tevékenysége mindenütt egyforma, annak következményeként, hogy minden emberfajta agyveleje jellegzetes azonosságot mutat.”³⁸ A fejlődés legalacsonyabb fokán az ember szükségleteinek kielégítésében nem különbözött az állatoktól. Bizonyos specifikus jegyei azonban lehetővé tették számára, hogy e szint fölé emelkedjék, és hosszú idő múltán eljusson a civilizációig. Melyek voltak ezek? Mindenekelőtt a beszéd, továbbá az eszközhasználat képessége, melyek együttesen az intézmények megteremtésére vezettek. Az emberi érte-

³⁷ L. H. Morgan: *Az ősi társadalom*. Gondolat 1961. 13. old.

³⁸ Uo., 17. old.

lem veleszületett tulajdonságai lehetővé tették a szerszámok tökéletesítését, a találmányok rögzítését és kiaknázását, valamint a tapasztalatok terjedését. A haladás fő tényezői: a találmányok megszületése és a munkaeszközök fejlődése. Az emberi értelem általános lényegi hasonlósága következtében a különböző népeknél hasonló körülmények között azonos találmányok, felfedezések és intézmények találhatók.

Az emberiség fejlődésének kutatásában tehát két fejlődési vonalat kell követni: egyrészt a technikai találmányok és felfedezések, másrészt az intézmények fejlődését. „Kutatásunk tehát két, egymástól független vonalat követhet. Ezek közül az egyik a találmányokon és felfedezéseken, a másik pedig az ősi intézményeken vonul keresztül. Az e téren folytatott vizsgálatok véleményünk szerint lehetővé teszik az emberi fejlődés legfontosabb fokozatainak megismerését.”³⁹ Morgan az új eszközök megjelenésének döntő jelentőséget tulajdonít a további fejlődés szempontjából. A nyíl és az íj megjelenése „óriási hatást gyakorolt az ősi társadalomra”, a fémek – mindenekelőtt a vas – felfedezése és alkalmazása pedig óriási mértékben lendítette előre a kultúrát. Ugyanígy az állatok domesztikálása, a föld megművelése is hatalmas változásokat okozott a társadalmak életében és struktúrájában. Elméletének ebben a részében Morgan nagyon közel áll a történelmi materializmushoz. Az intézmények fejlődését vizsgálva azonban eltávolodik ettől az állásponttól: „A találmányok és felfedezések összefüggő sorozatot képeznek az emberi fejlődés menetében, s egyúttal jelzik a haladásnak egymást követő szakaszait is. A társadalmi és politikai intézmények ugyanakkor – az örök emberi szükségletekkel való szoros kapcsolatuk által – néhány ősi gondolatcsírából alakultak ki, s az előbbiekhöz hasonlóan felhasználhatók a fejlődés megállapítására. Ezek az intézmények, találmányok és felfedezések magukba olvasztották és megőrizték azokat a legfontosabb tényeket, amelyek számunkra megelevenítik a halott kultúrákat.”⁴⁰ Morgan tehát azt a tézist állítja fel, hogy az intézmények valamiféle ősi gondolatcsírákból fejlődtek ki: „Az emberiség legfontosabb intézményei abból a néhány gondolatcsírából alakultak ki, amelyek az őskorban fogantak. Fejlődésük a vadság korában kezdődött, a barbárság korában bontakoztak ki teljes virágzásukban, és emelkedésük a civilizációban is folytatódott. Ezeknek a gondolatcsíráknak a fejlődése a természetes logika szerint ment végbe,

³⁹ Uo., 14. old.

⁴⁰ Uo., 8. old.

amely magának az agynak lényeges járulékát képezte . . . Azok között az ősi gondolatcsírák között, amelyek a legnagyobb hatással voltak az emberi értelemre és az emberiség sorsára, megtaláljuk azokat, amelyek a társadalomszervezetre, a családra, a nyelvre, a vallásra és a tulajdonra vonatkoznak.”⁴¹

Morgan műveiben két tézissel találkozunk, melyek hol egymást kiegészítőnek, hol ellentmondónak tűnnek. Morgan egyfelől gyakran hangsúlyozza, hogy a munkaeszközök fejlődése döntő hatást gyakorolt az intézmények és a társadalmi rendszer fejlődésére, másfelől viszont hangsúlyozza az ember veleszületett eszméinek hatását az intézmények fejlődésére. „Az emberi elme, mely sajátosan ugyanaz az emberiség minden törzsének és nemzetének minden egyedénél, és amelynek hatalmi köre korlátozva van, ugyanazon az egyöntetű úton és a változat szűk határai között halad, és kell is haladnia. Munkájának eredményei a térben távoleső területeken és időben messze fekvő korokban is a közös tapasztalat logikusan kapcsolódó láncolatába illeszkednek. Ebben a nagy tömegben még felismerhetjük azokat az eredeti gondolati csírákat, amelyek az elsődleges emberi szükségletekből eredtek, és a fejlődés természetes folyamatában olyan óriási eredményeket hoztak.”⁴²

E két koncepció a morgani elmélet szélsőségesen eltérő értelmezéseire szolgáltatott alapot. Ám nem szabad elfelejteni, hogy Morgan „a kutatás két irányáról”, nem pedig a fejlődés két vonaláról beszélt. Ahol konkrét tényanyagot elemez, ott mindenekelőtt anyagi tényezőket – munkaeszközök, a termelés módjában bekövetkezett változások – keres a haladás magyarázatára. Az emberi történelem periodizációjánál is mindig a gazdálkodás módjának a technikai találmányok és felfedezések okozta változásait alkalmazza a korszakokra osztás kritériumaként, egyetlen kivétellel: a civilizációt a barbárság korszakától a fonetikus ábécé és az írás feltalálása választja el. Az elmélet alaptételeinek nem egyértelmű megfogalmazása ellenére tehát a materialista értelmezés dominál. Azokat a próbálkozásokat, hogy az intézmények fejlődését a veleszületett eszmékkel és pszichikus tényezőkkel magyarázza, L. A. White az akkor divatos pszichológiának tett engedményként értékeli. Az egyes fejlődési korszakokat jellemezve Morgan maga is azt írja, hogy mindegyikükben „a társadalom állapota számunkra anyagi tény”.

⁴¹ Uo., 58. old.

⁴² Uo., 201–202. old.

Ezzel a hipotézis-együttessel magyarázza Morgan az emberiség fejlődésének „miértjét”. Vizsgáljuk most meg válaszát arra a kérdésre, „hogyan” ment végbe e fejlődés. Itt érkezünk a híres történelmi periodizációhoz, amely Morgan valamennyi elmélete közül a legismertebb. Az emberiség fejlődése során különböző „etnikai korszakokon” és a „társadalom állapotának” megfelelő fokain ment át. Éspedig: az első, kezdeti korszak a *vadság*; ebből az emberiség a *barbárság* korszakába lép, hogy végül elérje a *civilizáció* korszakát. A kultúra e fejlődési korszakainak különböző társadalmi rendszerek, ahogy Morgan mondja, „a társadalom állapotai” felelnek meg: a vadság, a barbárság és a civilizáció foka. Másként fogalmazva, például a vadság fejlődési korszaka a kultúra meghatározott szintjéből és a társadalom ennek megfelelő állapotából tevődik össze. Az emberiség minden egyes korban „sajátos életmódot” folytat.

A vadság korszakát három részre oszthatjuk: a vadság *régebbi*, *középső* és *késői* szakaszára, és „a társadalom állapotát mindegyik szakaszban a vadság *alsó*, *középső* és *felső foka* megnevezésekkel különböztethetjük meg”. Ehhez hasonlóan a barbárság korszakát is három részre oszthatjuk. Ezeket a barbárság *régebbi*, *középső* és *késői* szakaszának nevezhetjük, a társadalom állapotát e szakaszokban pedig a barbárság *alsó*, *középső* és *felső fokának*.⁴³

Mi jellemzi az egyes fokokat? A vadság alsó foka az „emberi nem gyermekkorával kezdődött és a haltáplálkozással, valamint a tűz használatának megismerésével végződött”. A vadság középső foka „a halaknak a táplálkozásban való felhasználásával és a tűz használatával kezdődött, s az íj és nyíl feltalálásával fejeződött be. Eredeti lakhelyéről szétvándorolva, az emberiség ezen a fokon népesítette be a föld felületének nagyobb részét”. A vadság felső foka „az íj és a nyíl feltalálásával kezdődött és a fazekasság elterjedésével ért véget”.⁴⁴ Itt kezdődik az átmenet a barbárság alsó fokára, amely a különböző földrajzi körzetekben hosszabb-rövidebb ideig tart. A barbárság középső foka a keleti félgömbön az állatok domesztikálásával kezdődik, a nyugati félgömbön pedig a fordulópont az öntözéses kukoricatermesztés kezdete, valamint az építkezésben a vályogtégla és a kő felhasználása. A barbárság felső foka a vasércolvasztás és a vasmegmunkálás feltalálásával kezdődik. Ezen a fokon álltak „a homéroszi kor görög törzsei, az itáliai törzsek röviddel a Róma alapítása előtti időben, továbbá Caesar korának ger-

⁴³ Uo., 17–18. old.

⁴⁴ Uo., 18. old.

mán törzsei". A civilizáció állapota „a fonetikus ábécé használatával és irodalmi művekkel kezdődött, s antik és modern szakaszokra osztható. A fonetikus ábécével egyenlő értékű vívmányként a kőre vésett hieroglifikus írást említhetjük meg.”⁴⁵

Az emberi történelem e vázlatosan ismertetett periodizációja az első ilyen jellegű rendszer volt az etnológiában. Ellentétben a katonai társadalmaktól az ipari társadalmak irányába mutató fejlődés általános-ságban mozgó elméletével (Spencer) és a három fejlődési stádium tör-vényével (Comte), a konkrét anyagokra támaszkodó és az egyik korról a másikra való átmenetet meghatározó anyagi tényezőket elemző morgani periodizációs kísérlet meggyőző és logikus fejlődés-sémát adott. Ugyanakkor azonban éppen ez az egyszerűsége és logikus volta vetette fel a legtöbb kétséget és váltotta ki a legtöbb vitát: a séma túl egyszerűnek tűnt ahhoz, hogy maradéktalanul megmagyarázhassa a történelmi folyamat roppant összetettségét.

■ *A család és a rokonság fejlődésének elmélete*

Morgan elméletének jellegzetes vonása, hogy az emberiség fejlődését úgy fogja fel, mint a kultúra fejlődését, s ez élesen megkülönbözteti Spencer naturalizmusától, aki az emberiség fejlődését a természet fej-lődésének „szuperorganikus” részeként fogta fel. Morgan a család és a rokonsági rendszerek fejlődését is úgy tekintette, mint a társadalom-szervezet formáinak a kultúra elemeinek változásai által meghatáro-zott fejlődését.

A rokonsági rendszerek felfedezése Morgan nagy műve. Előtte sem az utazók, sem a hittérítők nem vették észre, hogy a primitív népek családi életükben meghatározott szabályokhoz tartják magukat; szoká-saikban csupán a pogányság megnyilvánulásait vagy az egzotikumot látták. Morgan koráig általánosan uralkodó meggyőződés volt, hogy a monogám család a család őseredeti formája, amely változatlanul fenn-maradt a történelem folyamán. Morgan mutatta ki, hogy a család-forma fejlődésen ment át a kultúra és az életmód egész rendszerével együtt, s hogy e fejlődés során sajátos rokonsági rendszerek alakultak ki.

Elmélete szerint a családi élet első formája a horda volt, amelyben

⁴⁵ Uo., 19. old.

szexuális zűrzavar uralkodott: a férfiak többnejűségben, a nők több-férjűségben éltek. E szabályozatlan együttélésben alakul ki a család első formája, amelyet Morgan vérrokonsági családnak nevez, mivel „vér szerinti és oldalági fivérek és nővérek csoportházasságán alapul”⁴⁶. Ez a családtípus teljesen eltűnt, és nem található meg a ma élő legvadabb népek körében sem, azonban egykori létezéséről tanúskodik a hawaii rokonsági rendszer, amely egész Polinéziában elterjedt. A különböző családtípusokból eredő rokonsági rendszerek ugyanis tovább fennmaradhatnak, mint maga a családtípus; a rokonsági rendszer megváltozásához nemcsak a családtípus változása, hanem például valamilyen új intézmény megjelenése is szükséges.

A vérrokonsági családból fejlődött ki a punaluacsalád, amely „több vér szerinti és oldalági nővérnek egymás férjeivel való csoportházasságán alapult; nem volt szükséges azonban, hogy a közös férjek egymásnak rokonai legyenek. Máskor több vér szerinti és oldalági fivérnek egymás feleségeivel való csoportházasságán épült fel; nem volt szükséges azonban, hogy a feleségek rokonai legyenek egymásnak, bár ez mindkét esetben gyakran előfordult. E két házassági forma közös jellemzője, hogy a férfiak egy csoportja a nők egy csoportjával házasodott össze.”⁴⁷ Ez a család szintén kialakította a maga rokonsági rendszerét, a turáni vagy ganouáni rokonsági rendszert.

A punaluacsaládból kifejlődött következő családtípus a syndyasmikus vagy pároscsalád. Ez „egyes párok házasságán alapult, anélkül azonban, hogy a házastársi hűséget megkövetelték volna. A házasság addig állott fenn, amíg a házastársak jónak látták”. A pároscsaládból keletkezett a patriarkális család, amely „egy férfinak több feleséggel való házasságán alapult, és általában a nők szigorú elkülönítését hozta magával”⁴⁸. A fejlődés utolsó szakasza a mai társadalomban ismert monogám család; ez szintén megteremtette a maga rokonsági rendszerét, melyet a szerző árja rendszernek nevez.

Anélkül, hogy részletesen ismertetnénk Morgan elméletét (amely Engels művéből amúgy is közismert), csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy nagy tudományos jelentőséggel bírt annak kimutatása, hogy a rokonság nem biológiai tény, hanem társadalmi intézmény, amely az emberek közötti kapcsolatokat szabályozza és kölcsönös viselkedésüket meghatározza.

⁴⁶ Uo., 291. old.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

Az emberiség fejlődésének mindegyik nagy korszaka megteremtette saját anyagi kultúráját, a világra vonatkozó és vallási képzetek komplexusait, a családi élet sajátos formáit és a rokonsági rendszereket, amelyek a társadalomszervezet fontos elemei, valamint a politikai hatalom sajátos intézményeit. A politikai szervezet első csírái a vadság korszakában jöttek létre, a punaluacsaláddal együtt. Morgan szerint a kormányzat csíráit megtalálhatjuk a vadság fokán a nemzetiiségi szervezetben, azután ez az intézmény fokozatosan átalakul, egészen az államilag szervezett társadalmak létrejöttéig.

A politikai szervezet fajtája szerint Morgan két általános társadalomtípust különböztet meg. Az első típus a nemzetségi szervezeten alapuló társadalom, amelyben a nemzetségek fejlődésük folyamán előbb frátriákba tömörülnek, majd törzsekbe, törzsszövetségekbe, végül létrehozva a nemzetet, mint a fejlődés legmagasabb formáját. Az ilyen típusú társadalmat *societas*-nak nevezzük. Alapvető szervezeti egysége az egyén a maga személyes kapcsolataival.

A második, fejlődésileg későbbi és magasabb rendű szervezeti típus a *civitas*, a magántulajdonon és a területen alapuló társadalom, amely községekbe vagy kerületekbe, megyékbe vagy tartományokba stb., végül pedig államba szerveződik. Ebben a rendszerben eltűnik az eredeti szabadság és egyenlőség, megjelennek a társadalmi osztályok, a rabszolgatartók és rabszolgák, földesurak és jobbágyok, királyok és alattvalók, valamint a legfontosabb megoszlás: gazdagokra és nincstelenekre. A politikai szervezet fejlődése tehát szorosan összefügg a tulajdon fejlődésével. A tulajdon a családformára is hat. Például a síkvidéki pásztorkodás a patriarkális családot termelte ki, a monogám család pedig a magántulajdon kialakulásának és a vagyon egyeneságú öröklésének következménye.

Az ókori görög és római nemzetségekhez hasonló nemzetségek felfedezése az indián törzseknél és annak kimutatása, hogy ez a társadalomszervezet általános formája volt, újabb bizonyítékot szolgáltatott az evolúciós elmélet morgani változata számára, nagy hatást és hosszas vitákat váltott ki.

Mint említettük, Morgan elmélete sok vitára adott alkalmat. Támadták teológiai szempontból, támadták materialista elemei miatt, később evolucionista sémája miatt stb. Már „Az ősi társadalom” 1887. évi lengyel nyelvű kiadásának függelékeként megjelent egy kritika J. F. McLennan tollából, aki a rokonsági rendszerek osztályozását támadta. Amikor a társadalomtudományokban, mindenekelőtt pedig az etnológiában kibontakozott az antievolucionista reakció, amikor a diffuzionista vagy funkcionális iskola bírálóknak vetette alá az evoluzionizmust, Morganról lekicsinylően kezdtek beszélni, elméletét pedig tényekkel nem kellően alátámasztott spekulatív konstrukciónak minősítették. A Boas vagy Goldenweiser iskolájához tartozó etnológusok közül sokan egyszerűen nem olvasták Morgant. Radcliffe-Brown angol etnológus úgy nyilatkozott, hogy „Morgan még csak nem is volt szociálevolucionista, csupán *petit bourgeois*, aki naivul hitt a szülővároskájának, a New York állambeli Rochesternek provinciális kritériumaival mért haladásban”⁴⁹. A nyugati tudományban támadták fejlődés-sémáját, a család és a rokonsági rendszerek fejlődésének elméletét, melyeket Morgan, úgymond, túl kevés – és ráadásul tévesen értelmezett – ténnyel támasztott alá.

A szovjet tudományban szintén hosszú idő óta vitáznak Morgan elméleteiről. Mint ismeretes, Engels a magántulajdon, a család és az állam eredetéről szóló könyvében megismételte Morgan elméleteit, amelyek így bekerültek a marxizmus „vastökéjébe”, alapanyagába. Engels ezt írta: „Morgan az első, aki tárgyismerettel meghatározott rendet próbál teremteni az emberi előtörténetben; amíg jelentékenyen kibővült anyag nem kényszerít változtatásokra, az ő csoportosítása nyilván érvényben marad”⁵⁰. Nos, Morgan óta az etnológia és az etnográfia tekintélyes mennyiségű anyagot gyűjtött, és a primitív népek ismerete terén jelentős előrehaladás történt. Ezekre az anyagokra és a marxista teoretikusok új metodológiai útmutatásaira támaszkodva fogtak hozzá a szovjet etnográfusok Morgan elméletének elemzéséhez, különös tekintettel periodizációjára.

E problémákkal sok mű foglalkozott. Egyes szerzők, például V. Sz. Szorokin („Az ősi társadalom történetének egyes kérdései”. „Szovjetsz-

⁴⁹ A. R. Radcliffe-Brown: On Social Structure. „Journal of the Royal Anthropological Institute”, 1940. LXX. köt., 11. old.

⁵⁰ Marx-Engels Művei. 21. köt. 27. old.

kaja Etnografija”’, 1951. 3. sz.) kétségbe vonták Morgan materializmusát és idealizmussal vádolták. Bírálták Morgan periodizációját is: kifogásolták történetietlenségét és sematizmusát, s hogy a korszakok elválasztására használt kritériumai nem lényeges és nem egyetemes érvényű mozzanatok. Mások Morgan oldalára álltak, védve elméletének materialista elemeit, rámutatva valóságos érdemeire a tudomány fejlődésében s hangsúlyozva az általa kidolgozott periodizáció korszerűsítésének lehetőségét.

Morgan elméletei körül az Egyesült Államokban is viták kezdődtek. Számos etnológus – marxisták és etnológia-történészek – védelmére kelt és népszerűsítette műveit, rámutatva például a terepkutatások terén kifejtett úttörő munkásságára.⁵¹

Mindezek a viták azt látszanak tanúsítani, hogy Morgan életműve tartós értékű elemeket tartalmaz. Metodológiai téren legnagyobb érdeme az ősi társadalom történelmileg és a fejlődés szempontjából való megközelítése, a társadalmi élet formái változékonyságának hangsúlyozása és a társadalomszervezetben változásokat előidéző kulturális tényezők elemzése. Az evolucionista szociológia további fejlődése azonban más irányban haladt.

EGYÉB EVOLUCIONISTA ELMÉLETEK

Az evolucionizmusnak sok képviselője, irányzata és iskolája volt a szociológiában és az etnológiában. A modern társadalmak megértésének kulcsát a primitív társadalmak szervezetében keresve ezekre a népekre irányította a kutatók figyelmét, s így nagyban hozzájárult az etnológia fejlődéséhez. Minthogy itt a szűkebb értelemben vett szociológiával foglalkozunk, nem térünk ki az evolucionista etnológiai nézetekre, amelyeket olyan kutatók képviselnek, mint Sir John Lubbock, Edward B. Tylor, S. F. McLennan, James G. Frazer, Charles Letourneau és mások.⁵²

A szociológiában az evolucionizmus különféle formákat öltött: egyes szociológusok Darwin elméletével kapcsolták össze, megteremtve az evolucionizmus darwini válfaját, mások Hegel filozófiájával. Az evolucionista iskolák és irányzatok abban különböztek egymástól, hogy

⁵¹ Vö. J. Lutyński: Ewolucjonizm w etnologii anglosaskiej a etnografia radziecka. Lodz 1956.

⁵² Ezen elméletek ismertetését lásd J. Lutyński: Id. mű.

mely tényezőket minősítettek döntőnek a társadalmi fejlődésre nézve. Ugyanakkor viszont, noha a fejlődés eszméje az egész XIX. századi társadalmi gondolkodást áthatotta, az evolucionizmusnak voltak bizonyos jellegzetes vonásai, amelyek megkülönböztették például a Comte-féle társadalmi dinamikától vagy a földrajzi determinizmustól. Az evolucionista koncepció abban különbözött minden más fejlődés- vagy haladásfelfogástól, hogy a következő előfeltevéseket fogadta el: a világ folytonosan, fokozatosan és egy irányban, egy törvény szerint változik; a korábbi állapot meghatározza a későbbit; a későbbi állapot magasabb rendű a korábbinál, a változások tehát fejlődést és előrehaladást képeznek. Az evolucionizmus tehát genetikus kutatásokra, egyetemes érvényű fejlődési lépcső megszerkesztésére, a fejlődés irányának megállapítására ösztönzött.

Az evolucionizmus természetéből adódott kötődése a természettudományokhoz; az olyan tételek elfogadása, hogy az evolúciónak csak egyetlen alapelve van, vagy hogy a korábbi állapot meghatározza a későbbit, a mechanikus világfelfogásból eredt. Így az evolucionizmus hatására számos szociológiai iskola a naturalizmusba csúszott át, amelyről később lesz szó. Voltak olyan gondolkodók is, akik filozófiai rendszerekhez kötődve dolgozták ki a társadalomfejlődésre vonatkozó elméleteiket. Az alábbiakban két ilyen – Spencer szuggesztív hatása alatt álló – angol tudományos rendszert ismertetünk.

■ *L. T. Hobhouse* *szociológiai elméletei*

L. T. Hobhouse (1864–1929), akárcsak Spencer, a szociológiát egy átfogó evolucionista filozófiai rendszer részeként fejtette ki. Általános fejlődés-koncepciója is a Spencerével rokon: a társadalomban az evolúciót úgy fogta fel, mint a kölcsönös függés és harmónia állandó növekedését. Osztotta Spencernek azt a nézetét is, hogy a társadalom lényegénél fogva harmonikus egész. Nem értett egyet viszont azzal a tézissel, hogy a társadalmi fejlődés az emberi beavatkozástól független, automatikus tényezőktől függ; úgy vélte, hogy az emberi tudat ésszerű tevékenységgel befolyásolhatja a társadalmi folyamatokat, következésképpen lehetségesek racionális társadalmi reformok. Hobhouse új típusú liberális volt, annak a liberalizmusnak a híve, amelyet az angol politikában Asquith és Lloyd George képviselt. Spencerrel ellentétben

egyetemi tisztségeket is viselt – 1909-től tanszéke volt a londoni egyetemen.

Hobhouse négy műben fejtette ki filozófiai rendszerét. „The Theory of Knowledge” (Ismeretelmélet, 1896) című művében fogalmazta meg azt a nézetét, hogy a filozófiának – ha nem csupán spekulatív értékű akar lenni – a szaktudományok által felhalmozott tapasztalatok szintézisére kell támaszkodnia, e szintézis kulcsa pedig az evolúció fogalma. A „Mind in Evolution” (A tudat evolúciója, 1901) képet ad a tudat fejlődésfolyamatáról az állatvilágban, valamint az emberi értelem keletkezéséről. „Morals in Evolution” (Az erkölcs evolúciója, 1906) című művében az értelem fejlődését elemezte, általános filozófiai konklúzióit „Development and Purpose” (Fejlődés és cél, 1913) című könyvében találhatjuk. Filozófiai rendszerén belül társadalomfilozófiájának elveit az alábbi négy mű tartalmazza: „The Metaphysical Theory of State” (A metafizikai államelmélet, 1918), melyben bírálja a Hegeltől eredő német államelméleteket; „The Rational Good” (Az ésszerű jó, 1921); „Elements of Social Justice” (A társadalmi igazság elemei, 1921); „Social Developments, its Nature and Conditions” (A társadalmi fejlődés, természete és feltételei, 1924). Politikai nézeteit „Democracy and Reaction” (1905) és „Liberalism” (1912) című műveiben fejtette ki. Az ezekből adódó politikai következtetéseket még egyszer összefoglalta „Social Evolution and Political Theory” (Társadalmi evolúció és politikai elmélet) című munkájában. Mint láthatjuk, Hobhouse termékeny író volt, s azoknak az angol társadalmi gondolkodóknak a hagyományát folytatta, akiknek munkásságában összekapcsolódik az elméleti és politikai érdeklődés. Politikai téren, Spencerhez hasonlóan, Hobhouse is az imperializmus ellen lépett fel. Politikai nézeteit nagy általánosságban a következőképpen jellemezhetjük: fellépett a politikát a létért való küzdelem megnyilvánulásának tekintő nézetek ellen, tehát a természetes kiválogatódás elméletéből következő antiintellektuális, biologizáló tendenciák ellen, az imperializmus, mint ezen elmélet logikus következménye ellen, az államot abszolutizáló elméletek és az egyoldalúan értelmezett társadalmi reformok ellen. „Felvilágosult liberálisnak” nevezhetnénk, új elnevezést vezetve be a politikai tudományok terminológiájába.

Noha Hobhouse állást foglalt a hegeli államelmélet és újabb konzekvenciái ellen, filozófiája Hegel és a hegeli fejlődés-koncepció erős hatását mutatja. Mi több, azt mondhatjuk, hogy a spenceri naturalizmust a hegeli idealizmussal törekedett összekapcsolni. Mindenekelőtt

hangsúlyozta a különbséget a természet evolúciója és a társadalmi progresszió között. A biológiai evolúció spontán folyamat, a természeti erők működésének automatikus eredménye. Ez vezet az emberi értelem kialakulásához, amikor azonban ez képessé válik arra, hogy ellenőrizze és szabályozza a természet anyagi erőit, a társadalom fejlődése az értelem racionális tevékenységétől függővé válik. Az emberiség evolúciójának folyamata tehát a tudat fejlődési stádiumainak sorozata, e sor végeredménye: az értelem uralma az életfeltételek fölött. A társadalom fejlődése olyan állapot felé tart, amelyet a közösségi életben létrejövő harmónia, az emberek nagyobb összeforrottsága és együttműködése, a természeti körülményekhez való jobb alkalmazkodás jellemez. A fejlődés általános célját képező harmónia azon alapul, hogy a társadalmi egész alkotórészei kölcsönösen támogatják egymást. A harmonikusan szervezett rendszerek fejlődésében döntő szerepe van az értelemnek. Hobhouse mindig határozottan fellépett minden anti-intellektuális tendencia ellen.

Ezekre az alapokra épült Hobhouse szociológiája, amelyet szintén filozófiai tudománynak tekintett. Feladatainak tartotta: filozófiai elemzés segítségével megfogalmazni az emberiség haladásának helytálló koncepcióját, nyomon követni e haladást a maga sokrétű összetettségében a történelem során, tanulmányozni realitását gondos összehasonlítások és osztályozások útján, meghatározni feltételeit, és amennyire lehetséges, megjósolni jövőbeni alakulását. A szociológia tárgya tehát a társadalmi haladás vizsgálata.

Maga a társadalom Hobhouse szerint az egymásra hatást gyakorló és közös érdekek által összefűzött individuumok sokasága. A természeti körülményekhez való alkalmazkodás megköveteli az emberektől fizikai és szellemi erejük egyesítését, és ebből a szükségletből születnek a közös érdekek. A társadalom az emberi csoportosulások legszélesebb és legáltalánosabb formája. A társadalmi folyamat fő alkotóeleme az emberi motívumok összefüggése és az egyének kölcsönös egymásrahatása. „Az emberi motívumok kölcsönhatása és az emberi lények kölcsönös egymásrahatása a társadalmi élet alapvető tényei, s a kölcsönös egymásrahatás tartós eredményei, valamint a közösségi életben részt vevő egyénekre gyakorolt hatása a társadalmi fejlődés alapvető tényei.”⁵³

⁵³ L. T. Hobhouse: Social Evolution and Political Theory. New York 1911. 33. old.

A társadalmi haladás, amely a szociológiai kutatás legfontosabb objektuma, nem azonos az evolúcióval. Hobhouse az „evolúció” elnevezést egészen tág értelemben használja, kiterjesztve mindenféle változásra, tehát a visszafejlődésre is. „Evolúción értem a növekedés minden fajtáját; társadalmi haladáson pedig a társadalmi élet fejlődését olyan kritériumok szerint, amelyekhez az emberek racionálisan bizonyos értéket fűznek vagy fűzhetnek.”⁵⁴ A társadalmi haladás nem biológiai tényezőktől, hanem – mint kulturális tény – pszichikus és társadalmi erőktől függ. Az utóbbiak között rendkívül fontos szerepet játszik a hagyomány. Hobhouse szerint haladás ott van, ahol a hagyomány tényezője is hat, és addig tart, ameddig a hagyomány befolyása terjed. Ha a hagyomány erejét veszti, az emberi nem újra arról a ponttól indul, ahol a hagyomány keletkezése előtt állt. A hagyomány társadalmi képződmény. A haladás szempontjából nem a biológiai szelekcióé, sem a létért való küzdelemmel összefüggő erők szabad játékáé a döntő szerep, hanem az intelligencia, a tudás növekedéséé, röviden: a természeti erők hatását irányítani képes tudaté.

Miután meghatározta azokat a tényezőket, amelyek révén a haladás megvalósul, Hobhouse leírja megnyilvánulásmódjukat és lényegüket. Itt Spencer példáját követi: véleménye szerint a társadalmi haladás az embernek a társadalomhoz, a társadalomnak egymáshoz és végül a társadalomnak mint egésznek a természeti feltételekhez való harmonikus alkalmazkodása felé tart. „A társadalmi haladás az emberek közötti egység, rend, együttműködés és harmónia elvének kibontakozása.”⁵⁵ A társadalmi haladás elvezet az ideális állapothoz, melyben a harmónia elve maradéktalanul megvalósul: „az ideális társadalmat eleven és részei harmonikus növekedése révén virágzó egésznek tekintjük, amikor a részek mindegyike a neki megfelelő irányban és természetével összhangban fejlődve, végeredményben a többiek fejlődését segíti elő.”⁵⁶

A harmonikus alkalmazkodás fokozódása a társadalomban nem ösztönösen, az automatikusan működő természeti erők eredményeként megy végbe; az intelligencia és akarat célirányos tevékenységével kell megvalósítani. Következésképpen a társadalmi haladás mércéje az emberi értelem uralmának növekedése az életfeltételek fölött. Hobhouse a maga korát nagyon fontos szakasznak tartotta az emberiség

⁵⁴ Uo., 8. old.

⁵⁵ Uo., 127. old.

⁵⁶ L. T. Hobhouse: *Liberalism*. New York 1911. 136. old.

fejlődésében, mivel a tudomány ekkor először biztosította az ember számára a lehetőséget, hogy a természeti környezetet akaratának megfelelően alakítsa át, és ez a szakadatlan előrehaladás alapja.

Erre a haladáselméletre épült Hobhouse politikai doktrínája. Támadta az állam hegeli abszolutizálását, az első világháború példáján szemléltetve, mire vezet az államnak az erkölcsi elvek fölé helyezése; támadta az erő elvét, amelyből a német „Realpolitik” kinőtt. Hobhouse szerint az állam az emberek társulásának egyik formája, amely a többitől az erő és kényszer alkalmazásában különbözik, és amely ezekkel az eszközökkel gyakorol kontrollt polgárai fölött. Az állam feladata a társadalmi élet fenntartása és megjavítása, de nem tekinthető valamiféle független lénynak, amely alárendelheti magának az emberek törekvéseit és céljait. Hobhouse szenvedélyesen támadta az állam kultuszának minden formáját.

Minden társadalmat számos elemből összetevődő kötelék fűz egybe; ilyen alkotóelemek a rokonszenv, az érdek, az önzetlenség, a közös védekezés az ellenséggel szemben, az együttműködés a termelésben stb. De ezek felett a társadalmi fejlődés minden korszakában uralkodik a politikai kötelék valamelyik fajtája. Hobhouse e politikai kötelék három történelmi formáját különbözteti meg: a vérségi köteléket, a hatalmat (*authority*) és az állampolgárságot (*citizenship*). A vérségen alapuló politikai kötelék az ősi társadalomban fordul elő, kezdve az endogám hordától, amely klánná alakul át, s ez utóbbi sokáig megőrzi szerepét még a magasabb szervezetségű társadalmakban is. A fejlődés későbbi időszakában a vérségi köteléken alapuló hatalom helyébe az erőre támaszkodó politikai szervezet lép. Ez legtöbbször hódítás eredményeként jön létre. Az ilyen típusú politikai kötelék történelmi megjelenési formái: az ókori abszolút monarchia, a feudális monarchia és a több nemzeti államot összekapcsoló birodalmak. A politikai szervezet harmadik formája az állampolgárság. Itt az állami kormányzás nem abszolút hatalom forrása; az egész társadalom akaratát fejezi ki, azt a jog formájában rögzítve, és a közigazgatás útján szabályozza az állampolgárok életét és munkáját, akik tisztában vannak jogaikkal, kötelességeikkel és felelősségükkel. Az alattvalók itt állampolgárokká válnak, és jogaik ugyanolyan fontosak, mint kötelességeik.

Ez a liberális politikai elmélet szembeszállt a gyarmatosító imperializmussal is. Hobhouse „Democracy and Reaction” című művében hangsúlyozta, hogy a nacionalista imperializmus, amely despotikus kormányzatot kényszerít a leigázott népekre, nem egyeztethető össze

a demokratikus princípiumok megőrzésével az anyaországban; a gyarmati célokra kiépített bürokrácia a saját államot is hatalma alá akarja kényszeríteni. A demokrácia és az imperializmus között szükségképpen konfliktus keletkezik, amelyben a kozmopolita internacionalizmus szellemének fejlődése gátat vethet az agresszív nacionalizmus és imperializmus fejlődésének.

Hobhouse liberalizmusa már nem ismerte el vakon a *laissez faire* elveit; ellenkezőleg, követelte az ésszerű kormányzat beavatkozásait, reformokat sürgetett, amelyek irányítani tudják a haladást és siettetik a harmonikus társadalom megvalósulását. Úgy gondolta azonban, hogy az állam jó működésének alapja az egyének személyes kezdeményezése és erőfeszítése. „Ennek az egyéni erőfeszítésnek a fenntartásához és ösztönzéséhez jó gazdasági szervezetre van szükség; s anélkül, hogy vizsgálnánk, vajon a szocializmus valamilyen formája képes-e ezt a feltételt megvalósítani, annak a meggyőződésünknek adhatunk kifejezést, hogy a szocializmus semmilyen formája sem érhet el tartós sikert, ha ezt az elvet semmibe veszi.”⁵⁷ A haladás csak valamennyi társadalmi erő teljes együttműködésével és az élet feletti racionális kontroll kiterjesztésével valósítható meg. Utolsó nagyobb művében, a „Társadalomtudományi enciklopédia” „Kereszténység” cikkében Hobhouse rámutat, hogy a kereszténység társadalmi tanításának lényege az emberek egymáshoz való harmonikus alkalmazkodása az etikai elvek alapján. A keresztény társadalmi doktrínának ezt a fontos részét a társadalom minden racionális újjászervezésének meg kell őriznie.

Hobhouse egyike az evolucionista iskola utolsó képviselőinek a szociológiában. Nézetei a múlt század végén formálódtak, az imperializmus születésének korában, tevékenysége az imperializmus kibontakozásának periódusára esik. Az imperializmus ellen „a XIX. század vívmányainak nevében” tiltakozott. Ő már látja a reformok szükségességét, észreveszi a gazdasági erők működéséből eredő társadalmi problémákat, követeli az ellenőrzést ezen erők felett, a társadalmi igazságosságról beszél. Mindezt azonban egy utópisztikusan felfogott eszményi társadalom nevében teszi, ahol az értelem által gyakorolt kontroll megteremti a harmóniát.

Hobhouse szociológiai doktrínája az evolucionizmus fejlődésének egy szakaszát képezi. Ez a fejlődés a naturalizmusból kiindulva több-

⁵⁷ Uo., 191. old.

felé ágazott. Spencer és Hobhouse a liberalizmus mellett kötelezte el magát. A biológiai orientációjú irányzatok – a darwini érvelésre támaszkodva – közvetlenül az imperializmushoz kötődtek, a hódításokat és a gyarmati kizsákmányolást azzal igazolva, hogy az erősebbnek joga van learatni a létért való küzdelemben elért győzelem gyümölcseit. Végül az evolucionizmus kevésbé lényeges válfajai között találkozhatunk különböző, sajátos társadalmi misztikával színezett tanokkal is, amelyek a társadalmi fejlődésre vonatkozó spekulációkat dolgoztak ki. Az ilyen misztikus doktrínára szolgálhat példaként Benjamin Kidd szociológiai rendszere, aki a századforduló Angliájában a gyarmati kizsákmányolást niunt a társadalom lényegéből eredő szükségszerűséget vette védelmébe.

■ *Benjamin Kidd* *szociológiai elméletei*

Benjamin Kidd (1858–1916) az evolucionista szociológia neodarwinista és antiracionalista irányzatát képviselte. Úgy vélte, hogy a társadalom fejlődésének forrása a harc egyfelől a törekvésekben és cselekvéseikben az értelem által irányított egyének, másfelől a társadalom erői között, amelyek az egyéneket igyekeznek alávetni a társadalom mint egész érdekeinek. Spencertől és Hobhouse-tól eltérően Kidd a haladást az individualista tendenciák korlátozásában látta. Az egyéni szabadság és kezdeményezés csak akadály a haladás útjában. A haladás ugyanis a társadalomszervezet fejlődéséhez kötődik, márpedig ez a fejlődés csak úgy valósulhat meg, ha az egyének individuális törekvései és gondolkodása alárendelődnek a természetfeletti társadalmi tényezőknek, melyek legfontosabbikai: a hit és a vallás.

Kidd fő gondolatait igen röviden a következőkben lehet összefoglalni. Minden élőlény fejlődésének fő tényezője a létért való küzdelem, melyben csak a magasabb szervezettségű és a harcra jobban felkészült lények maradhatnak fenn. Az ember és a társadalom fejlődése ugyan csak a létért való küzdelemben megy végbe. A természettel folytatott küzdelmében az ember kifejlesztette az intellektust, amely fölényt biztosít számára minden más élőlénnel szemben. Az értelem és az önző önfenntartási ösztön azonban nem ad maradéktalan magyarázatot a társadalmi fejlődésre. Ha ezek lennének a fejlődés irányában ható egyedüli tényezők, akkor a létért való küzdelemben az intellek-

tuálisan legmagasabban álló, legerősebb és legönzőbb embercsoportok győzedelmeskednének. Ám a történelemben sok, rendkívül magas intellektuális színvonalat elért nép alul maradt a nálánál sokkal alacsonyabban álló barbár népekkel vívott harcban. Tehát más tényezőket kell keresni, melyek a társadalmi haladást meghatározzák. Kidd ezenkívül rámutat, hogy a társadalom az egyénektől megköveteli az önfeláldozást a köz érdekében, s az áldozatokat embertársaik javára. Továbbá a történelem folyamán jótekonysági intézmények fejlődtek ki, melyek az önzés tagadását jelentik. Hogyan hozhatók összhangba e tények az önfenntartási ösztönnel és az értelemmel? Látjuk tehát, úgy mond, hogy a haladás nem magyarázható racionalisztikusan, ahogyan a XVIII. században próbálták, amikor benne az értelem fejlődésének függvényét látták.

Kidd a társadalmi haladást egy másik meghatározó tényező, nevezetesen a vallás hatásával magyarázza. A vallás „a hit olyan formája, amely szupraracionális szankciót ad az emberek magatartásának olyankor, amikor személyes érdekeik eltérnek a társadalom érdekeitől, és amikor személyes céljaikról lemondva, alárendelik érdekeiket a társadalom céljainak és fejlődésének. . . . A hit egyetlen formája sem funkcionálhat vallásként a társadalom fejlődésében, ha nem teremt szupraracionális parancsokat, melyek az egyénre társadalmi magatartásban kötelező erejűek. A racionális vallás tudományos képtelenség, a dolog természeténél fogva önellentmondó fogalom.”⁵⁸

A vallás, amely azt parancsolja az embernek, hogy racionális önzését rendelve alá az altruizmusnak és a társadalomért való önfeláldozásnak – ez tehát a társadalmi haladás valódi tényezője. Minél erősebb a vallás egy társadalomban, annál nagyobb e társadalom esélye a győzelemre a létért való küzdelemben, mivel annál nagyobb a belső kohéziója. Azok a társadalmak, melyekben gyenge volt a vallás, hamar elpusztultak, mert hiányzott belőlük az a belső erő, amelyet az egyéni áldozatkészség biztosít.

Kidd ezt az általános elméletét egyoldalúan válogatott történelmi anyaggal támasztja alá. Így kimutatja, hogy a „nyugati civilizáció” fejlődése a kereszténység létrejöttének köszönhető, amely áttörte az antik társadalmak katonai és rabszolgatartó rendszerét, megdöntötte a rabszolgaságot és megmentette a korabeli társadalmakat az elkerülhetetlen pusztulástól. Miután a tömegeket szabaddá tette, a kereszt-

⁵⁸ B. Kidd: *Social Evolution*. New York 1894. 108–116. old.

ténység először a középkor erős teokratikus rendszerét teremttette meg. Később a második vallási forradalom, a reformáció, az európai társadalmak további haladásának irányában hatott, amennyiben a jobbágy-ság eltörléséhez és a társadalmi-politikai jogoknak minden állampolgárra való kiterjesztéséhez vezetett. Kidd látja az osztályharcot és a kizsákmányolást, amelyet a tőkés rend hozott magával, elismeri a marxi kritika jogosságát, de mereven elutasítja a társadalmi kérdések forradalmi megoldásának programját. Számára a tömegek szenvedése és nyomora „a jövőre kivetített hatékonyság törvényéből” (*law of projected efficiency*) következő történelmi szükségszerűség. Miféle törvény ez? Kidd így világítja meg koncepcióját: a létért való küzdelem nem egyének, hanem fajok között, a társadalmon belül pedig nagy csoportok között folyik. A társadalom számára nem az a jó, ami a lehető legtöbb egyén számára jó, hanem ami a társadalmi organizmus egészének javát szolgálja. A társadalom számára pedig a legfontosabb: a jövő nemzedékek. A haladás mindig a jövőben valósul meg. Éppen ezért, együttérezve bár a kizsákmányolt tömegekkel, figyelembe kell vennünk, hogy szenvedéseik szükségesek, mivel az eljövendő generációk jobb életfeltételeinek biztosítását szolgálják. A jövőbe kivetített hatékonyság törvénye tehát a tömegek kizsákmányolását és nyomorát a haladás nevében szentesíti, amelynek gyümölcseit majd az eljövendő nemzedékek aratják le. A jelen szenvedő tömegeinek pedig segítségére siet a vallás, amely megkönnyíti számukra balsorsuk elviselését.

Nem meglepő ezek után, hogy Kidd a brit imperializmus és gyarmati expanzió lelkes szószólója volt. Épp ebben az expanzióban látta a XX. század fő fejlődéstendenciáját: a tömegek teljes felszabadulása, úgymond, a lakatlan trópusi övezetek benépesítése és a többi kontinens meghódítása révén valósul meg. A trópusi országok meghódításának imperialista eszméjét Kidd „The Control of Tropics” (A trópusok feletti uralom, 1898) című művében fejtette ki, melyben hangsúlyozta az imperialista hódítások fontosságát az európai társadalmak haladására nézve. A leigázott népek szenvedése sajnálatos, ám elkerülhetetlen áldozat a világ jövőjének oltárán.

ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK AZ EVOLUCIONISTA SZOCIOLÓGIÁRÓL

Az evolúció eszméje óriási hatást gyakorolt a kulturális irányzatok fejlődésére a XIX. században. Kétségtelenül a korábbi századokban kifejlesztett haladáseszme átalakult formája volt, de szorosabban kapcsolódott a tudományhoz. A biológiában új nézőpontot teremtett és új irányokat jelölt ki a kutatás számára. A társadalomtudományokban számos irányzatot hívott életre. Mint már rámutattam, az evolucionista irányzatok talaján különböző filozófiai és politikai koncepciók, különböző tudományos elméletek és módszertani tendenciák találkoztak.

A szociológia területén az evolucionizmus módszertani tendenciái bizonyultak a legmaradandóbbnak, melyek előtérbe helyezték a genetikus kutatásokat, a fejlődés törvényszerűségeinek keresését, a vizsgált tényeknek a szélesebb fejlődési folyamatokban való elhelyezését és a jelenségeknek a történelmi fejlődéstendenciák alapján való magyarázatát. Ezzel szemben azok a kísérletek, amelyek a társadalmi jelenségeket különböző absztrakt elvekre visszavezetve próbálták magyarázni, nem vitték előbbre a társadalomra vonatkozó ismereteinket. Az evolucionizmus termékenyítőleg hatott a primitív társadalmak kutatására, de a modern társadalmak vizsgálatában gyakran elébe helyezte a szintézisek konstruálását a konkrét tények leírásának. Az evolucionista elméletekben az elvont történetfilozófiai koncepciók nagyon gyakran háttérbe szorították a szó szűkebb értelmében vett tudományos erőfeszítéseket. Az evolucionizmus idő előtti szintézisteremtő kísérlet volt, és ezért túlzott mértékben kellett spekulációkra támaszkodnia.

VIII.

A NATURALISTA SZOCIOLÓGIA

A szociológia valamennyi áramlatát, iskoláját és irányzatát, melyek a XIX. század második felétől a mai napig kifejlődtek, metodológiai és ontológiai alaporientációjuk szerint négy fő ágazatra oszthatjuk fel: *a)* naturalista irányzatok, melyek a természettudományok fejlődésének hatására a társadalmi jelenségeket és folyamatokat úgy próbálták értelmezni, mint alapvetően természeti jelenségeket; *b)* történeti irányzatok, melyek – mint a marxizmus vagy a humanisztikus irányzatok* – a társadalmi és kulturális folyamatok történetiségére helyezték a hangsúlyt, erőteljesen kiemelve a szociológia problematikájának és módszereinek különállását a természettudományokéitól; *c)* pozitivistá irányzatok, melyek a comte-i tudományelmélet tendenciáit folytatva a szociológiát a pontosan definiált társadalmi tényekkel foglalkozó tudományként kísérelték meg kiépíteni; végül *d)* statisztikai-matematikai irányzatok, melyek a pozitivistá hagyományok továbbfejlesztéseképpen a mennyiségi módszereknek a szociológiába való bevezetésére törekedtek, tagadva a különbségeket a történeti-humán, illetve természettudományok között. A naturalista iskolák az evolucionista szociológiával párhuzamosan vagy annak hatása alatt jöttek létre, de lemondva a társadalomfejlődés általános elméletének megkonstruálásáról, arra szorítkoztak, hogy megmagyarázzák e fejlődést, az irányát és gyorsaságát befolyásoló tényezők elemzése útján. Mivel mindegyik iskola a tényezők más-más együttesét helyezte előtérbe, a naturalista szociológia számos irányba ágazott szét.

* Lásd a szerkesztői lábjegyzetet a 362. oldalon.

Függetlenül attól, hogy a társadalmi jelenségeket biológiai tények-re, biológiailag determinált tényezőkre vagy földrajzi faktorokra vezeti vissza – az összes naturalista irányzat alapja az a közös kiindulópont, hogy a társadalom a természet része, és életfolyamatait a természet törvényei szabják meg. Másik közös vonásuk az a törekvés, hogy a társadalmi fejlődést egy meghatározó tényezővel vagy rokon tényezők együttesével magyarázzák. Ez a szociológia nem gyakorlati, hanem tisztán elméleti feladatokat tűzött maga elé. Olyan elmélet, olyan áttekinthető séma megalkotására törekedett, mely a társadalmi jelenségek és folyamatok teljes gazdagságát egyetlen alapelv szerint rendezí el. De miközben a társadalom életét egy általános elmélet segítségével magyarázta, bizonyos mértékben hatott az aktuális társadalmi és politikai problémák felfogásmódjára is – vagyis valamelyes gyakorlati funkciókat is betöltött a társadalom életében. A naturalista elméletek a társadalmi folyamatokat természeti folyamatokra vezetve vissza, egyben azt állították, hogy e folyamatok szükségszerűek, elkerülhetetlenek és változhatatlanok. A fajantropológiai irányzat egyes képviselői pl. azt bizonygatták, hogy az osztálykülönbségek változhatatlan és szükségszerű faji jegyek által determináltak, következésképpen nem történeti és szociológiai, hanem mindenekelőtt antropológiai tények, amelyeken semmiféle társadalmi reform nem változtathat, mivel az öröklődő faji jegyek mindig érvényre jutnak. Magától értetődő, hogy az ilyesfajta elméleteket előszeretettel használták fel a politikai, társadalmi és ideológiai harcokban. A naturalista szociológia mint egész egy meghatározott társadalomfelfogást képviselt, melyből nagyon könnyen lehetett érveket meríteni a társadalmi reformokat követelő mozgalmak, kiváltképpen pedig a forradalmi és szocialista mozgalmak ellen – hiszen a fennálló társadalmi rendet szükségszerűnek és változhatatlannak tüntette fel.

A századforduló körüli naturalista szociológia irányzatainak és áramlatainak labirintusában néhány fő irányzat rajzolódik ki. Az alábbiakban ezeket tekintjük át.

Az *organikus* irányzat, felelevenítve a társadalom és a biológiai organizmus közötti régi analógiákat, úgy igyekezett magyarázni a társadalmi élet folyamatait, hogy a biológiai szervezetekben végbemenő folyamatokhoz hasonlította őket. A másik fő irány a *szociológiai darwinizmus*, mely a létért való küzdelem és a természetes kiválogatódás elméletét vitte át a szociológiába. A *fajantropológiai* irányzat a társadalmi jelenségeket és folyamatokat az emberrel veleszületett és

öröklődő faji tényezők hatásával magyarázza. A *demográfiai* irányzat a népsűrűségben és a természetes szaporulatban látta a társadalom struktúráját és fejlődését, kultúráját és politikáját meghatározó fő tényezőket. Az eddig említett, a biológiához kötődő irányzatok mellett felléptek más természettudományokhoz kapcsolódó irányzatok is. Közöttük tekintélyes helyet foglal el a *földrajzi* irányzat, mely a társadalmi események egész bonyolult szövevényének magyarázatához a földrajzi környezet feltételeiben és jelenségeiben vélte megtalálni a kulcsot. A fizikához és a mechanikához kapcsolódtak a *mechanisztikus* iskolák, melyek a társadalmi élet jelenségeit a mechanika, az energetika vagy a fizikalizmus nyelvére fordították le. Végül egy széles és erőteljes áramlat a naturalista orientációjú lélektanból merített ihletet, és különböző *pszichológiai* koncepciókat alkotott. Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy az általános, az egész irányzatra nézve közös gondolati keretek között helyet foglaltak kisebb iskolák vagy csoportok is, de ezeket fejtegetéseink során nem mindig fogjuk figyelembe venni.

AZ ORGANIKUS IRÁNYZAT

■ *Előzmények*

A társadalomnak, törzsnek vagy más embercsoportoknak az élő szervezethez való hasonlítása már az ősi kínai és indiai mitológiában és vallásokban, később pedig a görög és római filozófiában és társadalmi tanokban is megtalálható. Platón és Arisztotelész munkáiban nagyon gyakori ez az analógia. A közismert hagyomány szerint Menenius Agrippa (i. e. V. század) olyan példázattal csillapította le a Mons Sacerre kivonult plebejusokat, amelyben a test tagjai megtagadják az ingyenélő gyomor táplálását, és ezzel önmagukat is elpusztítják. A középkorban a világi és az egyházi hatalom hívei közötti disputákban bukkannak fel ilyen analógiák, s a reneszánsz korának politikai írói is gyakran hasonlították az állam fejlődését az ember fejlődéséhez. Mint látjuk, a társadalomra vonatkozó reflexiók hosszú évszázadai során elég gyakran – és nemegyszer kifejtett formában – bukkannak fel ez az analógia. A gondolat különösen világosan jelentkezik Hobbes „Leviathan”-jában. A XVIII. században – midőn a társadalmi szerződés elmélete, vagyis a társadalom atomisztikus elmélete általános

túlsúlyra jutott – a társadalom organikus egészként való felfogása jelentkezik a konzervatívoknál – mint Burke, de Maistre –, valamint Herder filozófiai munkáiban stb. Ebben a korszakban a társadalmi organizmus eszméje jobbra filozófiai koncepcióként lép fel, amely a társadalmi szerződés elméletével szembeszállva azt hirdeti, hogy a társadalom az elsődleges egész, s az individuum és tulajdonságai ennek az egésznek a termékei. Innen vezet az út Saint-Simon és Comte nézetein át Spencerhez, miközben a filozófiai koncepció egyre több biológiai elemet vesz fel. Spencer a társadalom–organizmus összehasonlítást inkább mint heurisztikus hipotézist használta, teljesen tisztában volt a köztük levő lényeges különbségekkel és az összehasonlítás alkalmazhatóságának határaival. Az általa alkalmazott analógiákat azonban számos gondolkodó vette át, akik olyan társadalomelméleteket dolgoztak ki, melyek a társadalmat sajátyszerű, magasabb rendű biológiai organizmusként fogják fel.

■ *Az organikus irányzat képviselői és elméleteik*

Az organikus irányzat, mint már mondtuk, erősen elterjedt és igen népes tábora volt. Az alábbiakban legkiemelkedőbb képviselőiről lesz szó.

Az Oroszországban csak álnéven publikáló, ezért a szakirodalomban *Paul von Lilienfeld* néven ismert Pavel Fjodorovics Lilienfeld (1829–1903) a következő munkákban fejtette ki rendszerét: „Gedanken über die Sozialwissenschaft der Zukunft” (Gondolatok a jövő társadalomtudományáról, 5 köt. 1873–1881); „La pathologie sociale” (Szociálpatológia, 1896); „Zur Verteidigung der Organischen Methode in der Soziologie” (A szociológia organikus módszereinek védelmében, 1898). Lilienfeldnek a társadalom lényegéről vallott felfogását, az univerzália-vitában kialakult filozófiai terminológiára utalva, szociológiai realizmusnak nevezhetnénk. Azt tartotta ugyanis, hogy a társadalom sajátos reális lény (*ein reales Wesen*), tehát másnemű valóság, mint az őt alkotó egyedek vonásainak mechanikus összege. Természeti valóság – nem más, mint a természet folytatódása, magasabb rendű megnyilvánulása ugyanazon erőknek, melyek valamennyi természeti jelenség alapját képezik. Mivel a természet része és mivel több, mint véletlenszerűen egybegyülemlt egyedek összege, a társadalom organikus rendszer, ugyanolyan funkciókat lát el, mint a biológiai szer-

vezetek. A társadalom az emberi lények kölcsönviszonyainak és kölcsönhatásainak rendszere, és mint ilyen a biológiai szervezet összes lényeges vonásaival, mindenekelőtt ugyanazon funkciókkal rendelkezik. Lilienfeld idézi a Spencer által megfogalmazott analógiákat, s továbbiakat dolgoz ki, részletesen elemezve a szaporodás, növekedés, differenciálódás funkcióit, a betegség és a halál, a megújulás, a részek integrációja, a kohézió, a tartalékfelhalmozás vagyis tőkeképződés jelenségeit.

Az organizmusoknak különböző fajtáik vannak. Ha az organizmust általánosságban úgy definiáljuk, mint „bizonyos külső feltételek között fennmaradni képes élő szubsztancia egyesült tömegét”, e definíció alapján az organizmusok öt fajtáját különböztethetjük meg. A legalsóbb rendű fajta a sejt, ezután következik a sejtekből álló szövet, még magasabban a szerv, a szövetek komplexusa. A teljesen kifejlett organizmus a szervek komplexusa; a szervezet legmagasabb rendű formája a társadalom, amely egyedek komplexusa. A társadalmak közül a legmagasabb fejlettségi fokot az emberi társadalom érte el, mely fölötté áll az állat-társadalmak (hangyák, méhek stb.) minden formájának.

A társadalom, akárcsak a biológiai szervezet, alkotóelemeit a környezetből veszi, és mint organizmusnak megvan a maga anyagcsere-folyamata. Különbségük egyedül abban áll, hogy a társadalom belső szerveződése nem annyira szoros. Ez azonban nem elvi különbség, hanem a magasabb fejlettség következménye. A növények nem képesek helyváltoztatásra, az állatoknál már megvan a mozgás képessége, a társadalomban pedig minden egyes „sejt” rendelkezik ezzel a képességgel. Az organizmusok születnek, fejlődnek és elhalnak. Hasonló jelenségek mennek végbe a társadalmakban is. Az organizmus-analógiát így pontról pontra megvédelmezve, Lilienfeld azt állítja, hogy a szociológia csak akkor lehet tudománnyá, ha elfogadja azt a kiindulópontot, hogy a társadalom az organizmus legmagasabb fejlődési formája. Csak ebben az esetben lehet tudományosan ábrázolni egyes részeinek struktúráját és funkcióját, valamint a köztük fennálló összefüggéseket.

Figyelmet érdemel a társadalmi betegségeknek Lilienfeld által kidolgozott organikus elmélete. Eszerint ezek a betegségek a társadalmi élet három fő szféráját támadják meg: a politikát, a gazdaságot és a törvényhozást. A társadalmi organizmus betegségeit a sejtekben, vagyis az egyéneken lezajló változások okozzák. Az orvos szere-

pét a társadalomban a kormány tölti be. Lilienfeld teóriája kísérlet volt arra, hogy a kapitalista társadalom minden baját, minden negatív jelenségét elkerülhetetlen természeti folyamatnak tüntesse fel.

Lilienfeld munkái inkább csak negatív értelemben hatottak, megmutatva, milyen kátyúba jut a szociológia, ha társadalmi organizmusokról szóló biológiai tudománynak fogják fel.

Az organikus elmélet következő képviselője *Albert Schäffle* (1831–1903), az egykor nagyon híres „*Bau und Leben des sozialen Körpers*” (A társadalmi test felépítése és élete; első kiadása 7 kötetben jelent meg 1875–1878-ban, második, átdolgozott kiadása 1896-ban 2 kötetben) szerzője. Szociológiájának végső formáját a halála után kiadott „*Abriss der Soziologie*” (A szociológia vázlata, 1906) tartalmazza.

Schäffle pályája során megváltoztatta felfogását, módosítva az organizmus-analógia érvényességi körét a szociológiában. Kezdetben meglehetősen szélsőséges organicista volt, később azonban azt hangsúlyozta, hogy a társadalom inkább lelki organizmus (noha ugyanakkor elismerte a biológiai módszerek alkalmazhatóságát a társadalomtudományban). A társadalom kutatását Schäffle három fejezetre osztja fel: *a)* a szerkezet vizsgálata vagyis morfológia, *b)* a funkció vizsgálata vagyis fiziológia, *c)* társadalmi pszichológia, mely a társadalom szellemi életével foglalkozik.

A társadalom szerkezetében Schäffle a „szövetek” öt fajtáját különbözteti meg: 1. a lakást szolgáló létesítmények, épületek, közlekedési utak, eszközök stb.; ennek az állati szervezetben nincs megfelelője; 2. a védő szövet, amely ruházatból, fedelekből, erődítményekből stb. áll; 3. a gazdasági, társadalmi és kulturális létesítmények alkotta szövet; 4. a közigazgatással, a hatalom gyakorlásával stb. összefüggő be rendezések; 5. a pszichofizikai szövet, mely a szellemi tevékenységgel foglalkozó intézményekből áll. Ezek a szövetek hozzák létre, a természeti környezet elemeit felhasználva, a társadalmi organizmus életfolyamatait.

A társadalom a társadalmi szervek három fajtája segítségével működik: 1. a termelés, a kereskedelem, a közlekedés és a védelem intézményei; 2. a társadalmi, nevelési, tudományos, kulturális és vallási intézmények; 3. a koordinatív funkciókat ellátó állami intézmények.

A társadalom öt fejlődési formán megy át: az ősi hordától a görög *polisz* állampolgári társadalmán, a rendi társadalmon és a területiális társadalmon keresztül jut el a nemzeti társadalomig. Ez a folyamat haladás, mely a létért való küzdelem és a természetes kiválogatódás

hatására meggy. végbe. De ez a két tényező az idők folyamán egyre szelídebb formában érvényesül, mivel egyre inkább kiegészíti őket a lelki tökéletesedésre való törekvés. A haladás eredményeképpen növekszik a társadalom tagjai közötti harmónia.

Organikus elméletet fejlesztett ki *René Worms* francia szociológus (1869–1926) is. Művei: „Organisme et société” (1896); „Philosophie des sciences sociales” (1–3. köt., 1903–1907); „La sociologie” (1921). A társadalmat úgy definiálja, mint „olyan élőlények tartós aggregátumát, akik egész tevékenységüket közösen valósítják meg”. Az organizmus és a társadalom közti alapvető hasonlóságokat a következőkben jelöli meg: *a)* külső struktúrájuk az időben változik, és különböző formákat öltenek; *b)* belső struktúrájuk folytonos változáson megy át az asszimiláció és integráció, valamint a disszimiláció és dezintegráció következtében; *c)* részeik között a tevékenységek koordináltan differenciálva vannak; *d)* mind az organizmus, mind a társadalom képes önmagát reprodukálni. Worms a társadalmat az anatómia, fiziológia, genézis, fejlődés, patológia, terápia és higiénia szempontjából hasonlítja össze az organizmussal. De az embereket összefűző kötelék a társadalomban pszichikus természetű. A társadalmi élet fő jelensége tagjainak szolidaritása, mely az egyének kölcsönös függőségéből fakad. Miként az organikus analógia többi hívei, Worms is foglalkozott a társadalmi organizmusok megbetegedéseinek vizsgálatával.

Worms államelméletet is kidolgozott. Az államot a társadalom magasabb rendű szervezeti formájának tartotta, melynek tagjai életétől különböző, noha ebből fakadó saját élete van; ez a lét annyira más és magasabb rendű az egyénekéhez képest, hogy az állam időnként megköveteli tagjaitól, hogy áldozzák fel életüket. Worms ebből számos politikai következtetést vont le, elítélve a radikális individualizmust, mint amely összeegyeztethetetlen a társadalmi evolúció természetével. Minden társadalmi reform összhangban kell hogy legyen a társadalmi organizmus fejlődésének természettörvényeivel.

Jakov Alekszandrovics Novikov (Jacques Novicow, 1849–1912) az organikus felfogást a szociáldarwinizmus, valamint a háborút a haladás tényezőjének tekintő elmélet kritikájával kapcsolta össze. Legfontosabb munkái: „La politique internationale” (1886); „Les luttes entre sociétés humaines et leur phases successives” (Az emberi társadalmak közötti küzdelmek és ezek egymást követő fázisai, 1893); „Conscience et volonté sociales” (Társadalmi tudat és akarat, 1897); „La théorie organique des sociétés, défense de l’organicisme” (A tár-

sadalom organikus elmélete, az organicizmus védelme, 1899); „La critique du Darwinisme social” (A szociáldarwinizmus bírálata, 1910). Novikovnak a szociáldarwinizmusra és a háborúra vonatkozó nézeteiről alább szólunk majd; itt organicizmusának rövid jellemzésére szorítkozunk. Novikov a szociológiát úgy fogta fel, mint általános társadalomtudományt, a társadalomnak és összes életmegnyilvánulásainak átfogó elméletét, valamennyi társadalomtudomány – közgazdaságtan, államelmélet, politikai tudományok, jogelmélet – közös alapját. A szociológia a biológiára és a pszichológiára támaszkodik. Jelenleg még a metafizika stádiumában van, a tudomány stádiumába csak akkor juthat el, ha a természettudományok kutatási módszereit alkalmazza. A tudomány szintjének elérése után a tudományos politika alapjává lesz. A politika- és államelmélet nagy helyet foglal el Novikov munkáiban. Az elméletét mindenfelől ért kritikák ellenére Novikov meggyőződéssel védte álláspontját; kitartott amellett, hogy egyedül a biológia lehet a társadalomtudományok tudományos alapja. A biológia törvényei egyaránt érvényesek a sejtekre, a sejt-aggregátumokra, a növényekre és állatokra, és az egyének társadalomnak nevezett aggregátumaira. Óriási erőfeszítéseket tett annak kimutatására, hogy az emberi társadalom és a biológiai szervezet közti különbségek lényegtelenek. A térbeli kiterjedés pl. csak a benyomások szubjektív jellegéből fakadó látszat; az embernél milliószorta kisebb lényeknek az emberi organizmus egész kontinensnek tűnik.

Társadalmi nézeteiben Novikov az arisztokratikus elitek jogainak szószólója volt. Azt tartotta, hogy a társadalmi tudat szerve nem a kormány, hanem az arisztokratikus elit; ennek tagjai a társadalmi fejlődés valódi hajtóerői. Tőle indulnak ki a kormányt, a társadalmi intézményeket és szerveket cselekvésre készítő impulzusok, tehát általa él és működik a társadalom. Novikov kidolgozta a társadalmi tudat és akarat elméletét, hogy kimutassa az elit tagjainak fontosságát; ők töltik be a társadalomban a gondolkodás sejtjeinek és központjainak szerepét.

A társadalmi organizmus biológiai koncepcióját képviselő nézetek mellett kifejlődtek olyan elméletek is, melyek a társadalmat egyfajta pszichikus vagy kulturális organizmusnak fogják fel. Az ide tartozó különféle irányzatok közös vonása, hogy a társadalmat sajátos, külön valóságnak ismerik el, amely több, mint az őt alkotó egyének jegyének összege – de ezt a valóságot nem biológiai, hanem pszichoszociális természetűnek fogják fel. Egyes elméletek szerint az egyének

között a kölcsönös egymásrahatás, az érintkezés és a kölcsönös megértés eredményeként szervesen összekapcsolódó, organizmusként funkcionáló viszonyrendszer alakul ki. Más elméletek úgy tartják, hogy az együttélés és a kultúra létrehozási folyamatában való részvétel eredményeképpen pszichológiai-kulturális rendszer jön létre, amely gondolati tartalmakból, az emberi tevékenység termékeiből és az emberek közötti viszonyokból tevődik össze, olyan rendszer, amely az organizmus tulajdonságaival rendelkezik, amelyben az összes részek funkcionálisan kapcsolódnak egymáshoz.

A társadalmat sajátos pszichoszociális vagy pszichokulturális valóságnak felfogó elméletek nem tartoznak a szoros értelemben vett organikus elméletekhez. Az „organizmus” kifejezést jobbra csak metafora gyanánt használják. A „társadalmi organizmus” kifejezéssel nagyon gyakran élnek olyan szociológusok is, akiknek egyébként semmi köze az organicizmushoz. Mindig ellenőrizni kell tehát, hogy ez a kifejezés valóban a szociológiai gondolkodás biológiai irányzatához kapcsolódik-e.

■ *Általános megjegyzések az organikus irányzatról*

Megjegyzéseinket annak leszögezésével kezdjük, hogy a probléma, melyet az organikus elmélet megoldani igyekezett, elsőrendű jelentőségű a szociológiára nézve. Az a kérdés ugyanis, hogyan marad fenn a társadalom belső kohéziója, mi a lényegük azoknak az egyének közötti viszonyoknak, amelyek a csoportokat és közösségeket sajátos egészévé összefogó köteléket alkotják, alapvető és máig sem teljesen megoldott kérdése a szociológiának. Csakhogy az organikus irányzat nagyon leegyszerűsített választ adott erre a kérdésre. Kétségtelen, hogy a társadalmak vagy pontosabban a társadalmi csoportok az őket alkotó egyének individuális jegyeire vissza nem vezethető egészek; kétségtelen, hogy az egyének kölcsönös egymásrahatásai meghatározott minták szerint rendeződő viszonyok sajátos szövedékét hozzák létre; kétségtelen, hogy ezen egészek kialakulása spontán módon megy végbe, és a társadalmi élet sok lényeges eleme tudatos kontroll alá nem tartozó folyamatokban alakul ki. Ezek a tézisek nem lehetnek kérdésesek. A kétségek ott kezdődnek, ahol a szóban forgó jelenségeket és folyamatokat biológiai analógiákkal próbálják magyarázni. Az organikus elmélet nem adott nagyobb fejlődésperspektívákat a szocioló-

giának, és alapjában véve csak analógiák keresgélését eredményezte. Naivan úgy hitték, hogy ha megállapítjuk, mely intézmények vagy berendezések töltik be a társadalmi organizmusban a tüdő vagy a szív szerepét, akkor a biológiai organizmus analógiájára meg tudjuk állapítani az adott intézmények vagy berendezések közötti összefüggéseket is. Csakhogy éppen itt kezdődött a zavar. Aligha lehetett akár csak két olyan organicistát találni, akik egyetértettek volna abban: mi a társadalom szíve vagy agya. Novikov egy rosszmájú kritikusa pl. azt írta, hogy az arisztokrácia egyáltalában nem a társadalom agya, hanem kelés a társadalom testén.

A társadalmi jelenségeknek biológiai jelenségekre való visszavezetése azért is tarthatatlan, mert figyelmen kívül hagyja a társadalmi folyamatok történetiségét, nem értékeli a kultúra és a termelőmunka szerepét a társadalmi kötelék kialakításában. Az irányzat teoretikusainak minden erőfeszítése ellenére ezt a koncepciót nem sikerült pontosan kidolgozni. Roppant nehéz ugyanis az emberek, csoportok és társadalmi osztályok közötti viszonyokat biológiai viszonyokként meghatározni. Senki sem tagadja, hogy az anya és a magzat között biológiai kapcsolat van, ám a gyermek megszületése után, amikor az anya nevelni kezdi, ez a kapcsolat minőségileg mássá válik, már nem biológiai törvényeken és fiziológiai folyamatokon, hanem társadalmi-kulturális mintákon alapul. A társadalmi köteléknek biológiai kötelék-ként való meghatározása vagy az általánosságok szférájában maradt, vagy pedig egyenesen misztikus megfogalmazásokban öltött testet; a tényekkel való szembesítés után ennek a koncepciónak ködként kellett szertefoszlania.

Végül utalnunk kell azokra a társadalmi és politikai funkciókra, melyeket az organikus elmélet a századforduló életében és társadalmi küzdelmeiben töltött be. Ez a teória a liberális társadalomelmélet fejleménye és válfaja volt. Szinte összes képviselői tevékenyen bekapcsolódtak koruk politikai életébe, tervezeteket dolgoztak ki az égető társadalmi kérdések megoldására, a munkások helyzetének javítására, a szociális törvényhozásra stb. A tőkés társadalomban lejátszódó folyamatokat vagy úgy kezelték, mint szükségszerű, természetes folyamatokat, melyek a harmónia elérésére irányulnak (éppúgy, mint a biológiai organizmusban), vagy mint kóros jelenségeket, amelyeket gyógyítani kell (megint csak a biológia törvényeivel megegyezően). Elvetették tehát az osztályharc, a forradalom elméletét és ellenezték a messzemenő társadalmi reformokat.

A szociológia történetében az organikus irányzat fejlődési perspektívák nélküli zsákutca volt. Nem tárt fel új kutatási területeket, nem produkált termékeny metodológiai alapelveket vagy hipotéziseket sem. Nem hagyott mást maga után, csak a „társadalmi organizmus” kifejezés használatára való hajlamot.

A DARWINIZMUS A SZOCIOLÓGIÁBAN

Mint fentebb mondtam, a szociológia fejlődése a XIX. század második felében a természettudományok, kivált a biológia erős hatása alatt állt. A biológiai elméletek legfontosabbika pedig kétségkívül Darwin evolúció-elmélete volt. Meg kell említeni, hogy e teória egyik legismertebb jelszavát, nevezetesen a létért való küzdelem koncepcióját, Darwin Malthus elméletéből, tehát a társadalomtudományoktól vette át.

A darwinizmus hatással volt az egész evolucionista és naturalista szociológiára. Az organikus irányzat sok képviselője hivatkozott Darwinra, a fajelméletek szerzői a természetes kiválogatódás és öröklődés törvényeivel támasztották alá következtetéseiket, olykor még a demográfiai irányzat is világosan mutatja a darwinizmus hatását. Voltak azonban olyan szociológiai iskolák, amelyek különösen erősen hangsúlyozták a létért való küzdelem jelentőségét, és benne látták a társadalmak változásának és fejlődésének fő tényezőjét. Némelyek ebből egyszerűen azt a következtetést vonták le, hogy a háborúk teremtő szerepet töltenek be az emberiség történetében. Mások a csoportközi konfliktusok különböző formáira összpontosították figyelmüket, és valamennyi társadalmi folyamatot e harcok eredményeként igyekeztek ábrázolni.

Mielőtt ezeket az elméleteket ismertetnénk, nagyon vázlatosan felidézzük a darwinizmus fő téziseit.

■ *A darwinizmus*

Charles Darwin (1809–1882) neve a fajfejlődés elméletéhez kapcsolódik. A fejlődés eszméjét már előtte is sok gondolkodó magáévá tette, de Darwin volt az első, aki zárt és szisztematikus elmélettel adott magyarázatot arra, milyen módon változnak a fajok.

Az organizmusok tulajdonsága a változékonyság és az öröklődés. Az egyes fajok egyedei individuális változásokon mennek át, tehát nem egyformán vannak felkészülve az életre. Mivel minden élőlény sokkal több utódot hagy hátra, mint amennyi a megélhetési eszközök adott készleteiből fenntarthatja magát, sok egyed elpusztul élelem hiányában, az éghajlati viszonyokhoz való alkalmazkodás hiánya, valamint más egyedek támadásai következtében. Ebben a *létért való küzdelemben* a legalkalmasabb, a harcra legjobban felkészült egyedek győzedelmeskednek, és átadják utódaiknak azokat a tulajdonságokat, melyek révén életben maradtak. Így maga a természet viszi véghez a *természetes kiválogatódást*, az állattenyésztőhöz hasonlóan, aki csak a leg szebb példányokat emeli ki továbbtenyésztésre. Darwin kimutatta, hogy amit a természetben célszerű alkalmazkodásként figyelünk meg, az csupán meghatározott okok hatásának következménye; ily módon megcáfolt minden teleologikus koncepciót.

Darwin elméletének kiinduló tézisei a következők voltak: az organizmusok változékonnyak; csak a legalkalmasabb egyedek maradnak életben; ennek a létért való küzdelemnek eredménye a természetes kiválogatódás; az új tulajdonságok öröklődés útján adódnak tovább az utódoknak. Éppen ezeknek a téziseknek volt a legerősebb és legtartósabb hatásuk a szociológiában, ahová eredeti biológiai értelmezésükben vitték át őket. A szociáldarwinizmus elnevezéssel mindenekelőtt azokat az elméleteket jelöljük, amelyek a létért való küzdelemben látják a társadalmi élet alapvető meghatározó tényezőjét. A természetes kiválogatódás és az öröklődés gondolatát itt csak a második hely illeti, ezeket főként a fajelméletek hívei használták fel.

■ *A létért való küzdelem elmélete*

Most azt próbáljuk tisztázni, mit értettek Darwin és követői a „létért való küzdelem” kifejezésen. Darwin ugyanis sehol sem definiálta egész pontosan ezt a fogalmat, tudatosan különféle jelentésekben használta, legtöbbször metaforikus értelemben. Mint tudjuk, Malthus műveiben központi szerepet játszik a táplálékszerzésért való harc koncepciója (a természet sokkal kevesebb élelmet nyújt, mint amennyi a születő egyedek fennmaradásához szükséges). De nem Malthus az első olyan gondolkodó, aki azt hangsúlyozza, hogy az élet szüntelen harc az emberek, a fajok és a természet erői között. Hérakleitosz az i. e. V. század-

ban mondotta, hogy a „háború mindenek atyja”; a keleti filozófiai tanokban is gyakran találkozhatunk azzal a koncepcióval, amely szerint a világ története a jó és a rossz harcának története. Ez a gondolat azóta foglalkoztatja az emberi elmét és különböző megfogalmazásokat kapott, de szisztematikus kifejtései a társadalmi gondolkodásban csak Malthus és főleg Darwin után jelentek meg. Darwin óta tömérdek művet szenteltek annak a kérdésnek, mi a szerepe a társadalmak életében a harcnak, különösen a biológiai értelemben vett létért való küzdelemnek és a háborúnak.

Hogyan értelmezte hát Darwin a „létért való küzdelmet”? „A fajok eredete” című munkájában a következő definíciót találjuk: „Előre kell bocsátanom, hogy én ezt a kifejezést tág és átvitt értelemben használom, amennyiben nemcsak az egyik lénynek a másiktól való függését értem alatta, és (ami fontosabb) nemcsak az egyének életére vonatkoztatom, hanem arra is, hogy mennyi utódot tudnak hátrahagyni.”¹

A Darwin által felhozott példákból kitűnik, hogy itt inkább „védekezési és fennmaradási reakciókról” van szó, mintsem más organizmusok „kiírtásáról és kiküszöböléséről”. Darwin maga hangsúlyozta, hogy ezt a formulát különböző, egymáshoz kapcsolódó jelentésekben használja. Megfogalmazásaiban a „létért való küzdelem” kifejezés két alapjelentését különböztethetjük meg: az első jelentésben az organizmusok között végbemenő és kölcsönös függésükből fakadó jelenségek együtteséről van szó, beleértve a kölcsönös segítség, védelem és együttműködés jelenségeit is; a második, szűkebb jelentésben a kifejezés az organizmusok közötti viszonyoknak kizárólag azokra a formáira vonatkozik, amelyek antagonisztikus reakcióknak, a küzdelem reakcióinak nevezhetők.

Nem csodálható tehát, hogy egy ennyire határozatlan és metaforikus fogalmat a szociológia területén a szociáldarwinizmus minden egyes képviselője a maga módján értelmezett. Voltak olyanok is, akik azt hirdették, hogy a létért való küzdelem nemcsak az élő szervezetek, hanem a szervetlen testek között is folyik, tehát a világ létezésének egyetemes törvénye. De a szociológiai elméletekben leggyakoribb nézet szerint a létért való küzdelem csak azt jelenti, hogy az emberek önző módon arra törekszenek, hogy az élet nyújtotta korlátozott lehetőségekből a lehető legnagyobb hasznot húzzák a maguk számára; az erősebbek ezt a törekvésüket a gyengébbek rovására valósítják meg;

¹ Ch. Darwin: A fajok eredete. Budapest 1955. 157. old.

a társadalmak életében az erősek és tehetségesek kiválogatódása megy végbe a gyengék és ostobák rovására. Kétségtelen, hogy – mint egyes történészek megállapították – a kifejezésnek valósággal mágikus tartalmat tulajdonítottak, úgy tartva, hogy a „létért való küzdelem” jel-szava egymaga minden jelenséget megmagyaráz.

Az alábbiakban olyan elméletekkel foglalkozunk, melyek a darwinizmus hatására azt vallják, hogy a konfliktusok, antagonizmusok és háborúk – mint természetüknél fogva biológiai tények – alapvető hatással vannak a társadalmi élet alakulására. Ilyen elmélet bőségesen akad. Sok közülük azt a szerepet hangsúlyozza, amelyet a harc az államszervezet és államhatalom kialakulásában játszik. E koncepciónak számos előfutára volt az ókorban és a középkorban, ezek sorában előkelő helyet foglal el Ibn Khaldún arab filozófus és történész (1332–1406).

Elöljáróban hangsúlyoznunk kell, hogy Darwint nem lehet sem a szociáldarwinizmus alkotójának, sem hívének tekinteni. A szociáldarwinizmus vagy szociológiai darwinizmus nem biológusok, hanem filozófusok műve, akik a társadalom lényegére és fejlődésére vonatkozó spekulációikban valamilyen egyedüli és csálhatatlan „kulcsot” kerestek a társadalmi élet titkainak megfejtéséhez.

Az első író, aki szociáldarwinistának nevezte magát és módszeresen alkalmazta Darwin elméletét a társadalmi és politikai jelenségekre, az angol *Walter Bagehot* (1826–1877). Politikus, közgazdász és szociológus volt. „*Physics and Politics. Thoughts on the Application of the Principles of Natural Selection and Inheritance to Political Society*” (Természettudomány és politika. Gondolatok a természetes kiválogatódás és az öröklődés elvének a politikai társadalomra való alkalmazásáról, 1873) című munkájában a társadalom fejlődésfolyamatát elemzi, kiemelve a különböző csoportok közötti harcok szerepét a fejlődés különböző fázisaiban. A küzdelmet a fejlődés tényezőjének tekintő elméletek között különleges helyet foglal el Ludwig Gumplowicz rendszere.

LUDWIG GUMFLOWICZ SZOCIOLÓGIAI RENDSZERE

Ezt a rendszert általában a darwinizmus kategóriájába sorolják. De hangsúlyoznunk kell, hogy Gumplowicz Darwintól egyedül azt az általános tézist vette át, hogy a természetnek egyetemes jelensége a küz-

delem. Gumpłowicz felismerte a különbségeket a társadalomban folyó harcok és a természetben folyó harc, a létért való küzdelem között; megállapította, hogy a társadalmi küzdelmek eredménye nem az egymással küzdő egyének biológiai jegyeitől, hanem az egymással küzdő csoportok szervezettségétől függ. „Darwinizmus és szociológia” című cikkében, melyben Ammon német fajantropológust bírálja, rámutat, hogy a társadalomban nem hat automatikusan a természetes kiválogatódás törvénye. Ezt nagyon határozottan hangsúlyozni kell azzal a nemegyszer tapasztalható tendenciával szemben, hogy Gumpłowiczot a fajantropológiai irányzat képviselőivel helyezik egy sorba.

■ *Élete és művei*

Gumpłowicz 1838-ban született Krakkóban. A krakkói egyetemen jogot és politikai tudományokat tanult. Tudományos munkásságát 1862-ben kezdte. 1872-ig hat nagyobb jogtörténeti munkát adott ki. Mivel a krakkói Jagelló Egyetemen nem engedték doktorálni, Grazba költözött, ahol tanszéket kapott, és számos szociológiai és jogelméleti munkát jelentetett meg, melyek nevét világszerte ismertté tették. Műveit németül írta. Leghíresebbek a következők: „Rasse und Staat” (Faj és állam, 1875); „Der Rassenkampf” (A fajok harca, 1882); „Grundriss der Soziologie” (A szociológia vázlata, 1885; lengyel kiadása: „System socjologii”, 1887); „Soziologie und Politik” (1895); „Soziologische Essays” (1899); „Geschichte der Staatstheorien” (Az államelméletek története, 1905); „Die Soziologische Staatsidee” (A szociológiai állameszme, 1902), valamint a posztumusz „Sozialphilosophie im Umriss” (Vázlatos társadalomfilozófia, 1909). Gumpłowicz ezenkívül nagyszámú jog- és államelméleti művet írt, többek között a „Rechtstaat und Sozialismus”-t (Jogállam és szocializmus, 1881), melyben a tudományos szocializmust bírálta. 1909-ben halt meg Grazban.

■ *Gumpłowicz szociológiájának filozófiai alapjai*

Rendszerének filozófiai fundamentuma a szabad emberi akarat elméletét elvető determinizmus, valamint a természet és lélek azonosságát hirdető monizmus, mely szerint a természetet kormányzó törvény-

szerűségek kormányozzák az ember lelki életét is. Metodológiai téren Gumpłowicz a pozitivista tudománykonceptió híve; a tudomány feladata „úgy bemutatni a tényeket, amilyenek azok a valóságban és ahogy érzékeink számára megjelennek”, „a legáltalánosabb törvények megfogalmazásának nem szabad többnek lenni egzakt vizsgálatok eredményénél”². „A szociológia, amely az általunk ismert történelmet és az emberiség átalakulásait kutatja, a legteljesebb mértékben alkalmazhatja az induktív módszert, amely az ismert jelenségekből következtet e jelenségek okaira vagy az őket irányító törvényekre.”³ A társadalom természeti jellegű, a társadalmi folyamatok természeti folyamatok. „Nem a szabad akarat, nem is az emberi értelem dönti el az emberiség sorsát, hanem azok az örök törvények, melyek vas szükség-szerűséggel nehezedenek a világmindenség életére és fejlődésére.”⁴

■ *A szociológia tárgya és célja*

Gumpłowicz a szociológiát az emberi csoportokról szóló tudományként definiálta. Hangsúlyozzuk, hogy egyike volt az első szociológusoknak, akik igyekeztek pontosan definiálni a társadalmi jelenségeket, és ily módon elkülöníteni a szociológia tárgyát a többi társadalomtudományétól. A társadalmi jelenség „az emberek és embercsoportok közötti viszony, amely az emberi csoportok, illetve közösségek kölcsönhatása révén jön létre”. A szociológia feladata a „tisztán társadalmi jelenségek összetételének, rendszerének és fejlődésének” kutatása.⁵ A szociológia tehát Gumpłowicz szerint két részre oszlik, amelyek a társadalmi jelenségek két kategóriájával foglalkoznak és nagyon emlékeztetnek a Comte-féle társadalmi statikára és dinamikára.

Az első rész a társadalom felépítésével, alkotórészeivel és ezek strukturális kapcsolatával foglalkozik. „A szociológia első része vizsgálja tehát azt az alapot, melyen a társadalmi csoportok létrejönnek, az egyes köröknek tagjaikhoz való viszonyát, e körökön belül a kisebb vagy nagyobb fokú kölcsönös köteléket (kohéziót), vagy – ami ugyanazt jelenti – az egyes tagok akaratának a közös csoporttendencia által való kisebb vagy nagyobb mértékű abszorbeálását, e közös akarat

² L. Gumpłowicz : System socjologii. Varsó 1887. 13. old.

³ Uo., 39. old.

⁴ Uo., 27. old.

⁵ Uo., 202–203. old.

kisebb vagy nagyobb hatását az egyes csoporttagok önmeghatározására.”⁶

„A szociológia második része vizsgálja a társadalmi csoportok életét kormányzó törvényeket, ezen csoportok természetes törekvéseit, valamint a kölcsönös egymásrahatásból származó kölcsönhatásokat. Más szóval vizsgálja mind az egyes csoportok, mind adott összességük (pl. az állam) fejlődését.”⁷ Gumplowicz arra törekszik, hogy az ekképpen definiált szociológiát elhatárolja a statisztikától, közgazdaságtantól, történettudománytól, jogfilozófiától, etikától és etnológiától. Ehhez a célhoz a szó szoros értelmében vett társadalom és társadalmi jelenségek adekvát definiálásán, a szociológiai kutatásoknak a társadalmi – és mindenekelőtt a szocialista – reformkísérletektől való elkülönítésén és az önálló tudományt meghatározó kritériumok megállapításán át vezet az út.

■ *A társadalom elemei*

„Minden társadalmi fejlődés őseleme és a történelem természetfolyamatának legelemibb tényezője a társadalmi csoport.”⁸ A „csoport” elnevezést Gumplowicz a „faj” és az „őshorda” elnevezésekkel változtatva használja. Másutt azt mondja, hogy a legelső, őseredeti társadalmi elemeknek azokat az emberi hordákat és csoportosulásokat kell tekinteni, amelyek évmilliókkal ezelőtt számunkra ismeretlen módon benépesítették a földgolyót. Ebben az őshordában egyenlőség uralkodik, nincs alávetettség és függőség. A hordát összefogó középpont az anya, mivel a nőközösség következtében a gyermek apja ismeretlen. Ezek a csoportok akkor kezdtek differenciálódni, amikor kialakult az a szokás, hogy más hordákból raboltak asszonyokat. Egyes műveiben Gumplowicz azt állítja, hogy már a hordában kiválik a vezető, attól kezdve, hogy a horda vezért választ, ha csak egy-egy vadászat vagy hadjárat tartamára is.

A hordák *törzsekké* egyesülnek, melyek több ezer tagot számlálhatnak. A törzsekben már feltűnnek az urak és a rabszolgák, valamint a tulajdon kezdetei is. A törzsek összekapcsolódása vezet az *állam* kelet-

⁶ L. Gumplowicz: Soziologie und Politik. Lipcse 1892. 69. old.

⁷ Uo., 70. old.

⁸ Uo., 72. old.

kezéséhez, melyet Gumplowicz úgy határoz meg, mint minden társadalmi életforma megkoronázását.

Gumplowicz szerint az államnak hét alapvető vonása van. A társadalomszervezet legtökéletesebb formája; az a forma, amely lehetővé tette a kultúra, a jog, a család stb. fejlődését. Az államot az az alapvető tény jellemzi, hogy a kormányzó kisebbség uralkodik az alávetett többség felett. Az uralkodókat az alávetettektől törzsi vagy faji különbség választja el (hogy Gumplowicz mit ért a faj fogalmán, később világítjuk meg). Az uralom viszonyait az államjog határozza meg. Az állam mindig harc és hódítás útján, nem pedig szerződés útján jön létre. Az állam a polgárainak együtteséből álló népesség geográfiai településhelye. Az államok közötti viszony mindenkor hadiállapot. Ha két államot barátság köt össze, az mindig a harmadik állammal szembeni közös ellenséges viszonyon alapul. A béke két háború közötti időszak, és kizárólag az új háború előkészítését szolgálja.

Csak az államban fejlődnek ki teljes mértékben a többi társadalmi elemek. A törzseknek a közös kultúra, vallás és tradíció alapján való egybeolvadásából keletkezik a *nép*. Az államban alakulnak ki a rendek és osztályok is. A két alapvető osztály az urak – a győztes hódítók – és a leigázottak osztálya. A középosztály úgy jön létre, hogy a győztesek és a legyőzöttek közé közvetítőként beékelődnek a kereskedők. Így az urak és a jobbágyok mellett lassanként kialakul a polgárság, majd a további fejlődés során más rendek és osztályok. Végül az állam, a nemzet, a rend fogalmán kívül Gumplowicz megkülönbözteti – mint a társadalom új elemét – a társadalmi köröket, amin közös érdekek által többé-kevésbé tartósan összekapcsolt egyesüléseket ért.

■ *A társadalmi folyamatok*

„Két idegen társadalmi csoport érintkezésbe kerülésének pillanatában megszületik a törekvés az idegen csoportnak saját célokra való kizsákmányolására; mindig és mindenütt ez a törekvés a társadalmi folyamat kezdete.”⁹ A társadalmi fejlődés legfőbb törvénye az önfenntartás tendenciája. Ebből következik minden egyén törekvése saját létének fenntartására, a társadalmi életben pedig: ragaszkodása saját csoportjához, melyben ez a törekvés a legnagyobb mértékben kielégíthető.

⁹ L. Gumplowicz: System sociologii. 205. old.

A saját csoporthoz való ragaszkodással és szeretettel, vagyis a csoport-önzéssel együtt jár az idegen csoportokkal szembeni ellenségesség, a leigázásukra és kizsákmányolásukra való törekvés. „Ami az ősi időkben a létfenntartás szükséglete volt, később úgy jelenik meg, mint az ambíció kielégítésének szükséglete, dicsőségszomj, a dinasztikus, nemzeti vagy hasonló ideális érdekek védelmezése; az antropológiailag különböző törzsek és hordák harca a rendek és társadalmi osztályok harcává alakul át”¹⁰ – tegyük hozzá, a mások feletti uralomért és kizsákmányolásuk lehetőségéért vívott harccá. Tehát Gumpłowicz szerint minden társadalmi folyamat két alapkategóriára vezethető vissza: az egyik a harc, a másik a „syngenismus”, a csoporton belüli szocializáció, valamint az „ötvöződés”, vagyis a csoportok összeolvadása.

■ *A fajok harca*

A fajok harcának elmélete Gumpłowicz legismertebb elmélete, és ez váltotta ki a legtöbb félreértést. Itt jelentkezik legerősebben Gumpłowicz szociológiájában a darwinizmus hatása. Először tisztáznunk kell, mit ért Gumpłowicz a faj fogalmán, és miben különbözik felfogása a fajantropológusokétól. Nos, a fajelmélet híveitől eltérően fajon nem az azonos, biológiailag öröklődő szomatikus jegyekkel rendelkező emberek összességét érti. A faj az ő számára történeti-etnikai közösség. „A fajt – írja »Rassenkampf« című munkájában – ma sehol nem értelmezik – és nem is értelmezhető – kizárólagosan természeti fogalomként a szó szoros értelmében véve. Egyre inkább történeti fogalom. A faj nem a szóeddiggi értelmében vett természeti folyamat produktuma, hanem történelmi folyamaté, amely végső fokon ugyancsak természeti folyamat. A faj a társadalom történeti fejlődése során kialakult közösség, olyan közösség, melynek kezdetei szellemi mozzanatokra (nyelv, vallás, szokás, jog, kultúra) nyúlnak vissza, s csak ezeknek a lelki mozzanatoknak az alapján kezd kialakulni az igazi kötelék, mely eggyé forrasztja – a vér szerinti egység.”¹¹ Gumpłowicz felfogásában tehát a faj egysége nem biológiailag determinált, mint a fajelmélet híveinél, hanem ellenkezőleg, társadalmi és kulturális tényezők terméke. Igaz

¹⁰ Uo., 265. old.

¹¹ Idézi F. Mirek: System socjologiczny Ludwika Gumpłowicza. Poznań 1930. 28. old.

ugyan, hogy Gumplowicz néhol „tisztá antropológiai fajról” is beszél, de fentebb már idézett „Darwinizmus és szociológia” című cikkében bírálja ezt a fajfogalmat, melyet az antropológiai irányzat biológiai orientációjú képviselői használtak.

Gumplowicz szerint a fajok harca: eredetileg etnikailag is különböző csoportok küzdelme. Abból a hipotézisből indul ki, hogy az emberiség több törzsből származik. Számára alapvető tény, hogy eredetileg több ősi etnikai csoport létezett. Az emberiség a földgolyón egyidejűleg különböző helyeken, egymástól független csoportokban jelenik meg; e csoportok egymás elleni harcai alkotják a történelem igazi alapját és a fejlődés hajtóerejét. Ezek a harcok vak és kérlelhetetlen természeti törvényből következnek. Ahogyan az állatok és az emberek sohasem hagynak fel azzal, hogy növényekkel vagy más állatokkal táplálkozzanak, ugyanúgy a társadalmi csoportok sem hagynak fel soha azzal, hogy harcoljanak egymással, egymás kizsákmányolása útján törekedve kielégíteni saját szükségleteiket. Minden harc a vérontásra való törekvés törvénye alá tartozik, következőleg minden társadalmi harc véres, és áldozatok tömegével jár.

Gumplowicz igyekszik osztályozni a csoportok közti harcok különböző fajtáit: megkülönbözteti az államok közötti és a szervezett állam keretén belüli harcokat; beszél legális harcokról és felszabadító harcokról. Az emberiség története „az élet tragédiája”, „véres dráma”.

A *syngenismus* a harcból eredő származékos folyamat. E jelenség lényege az, hogy a társadalmi életben az egymás iránt valamilyen szorosabb összetartozást érző emberek csoportja arra törekszik, hogy egységes tényezőként lépjen fel a hatalomért folytatott harcban, és ezáltal könnyebben szerezzék meg a hatalmat. A *syngenismus* alapja az észrevett hasonlóságok alapján kifejlődő érzelem és az ennek révén megszülető egységeszme.

Az *ötvöződés*, vagyis a csoportok összeolvadása akkor következik be, amikor az egyik csoportnak a másik által való leigázása, a konfliktus lezárulása után a további együttélés folyamán a két csoport egy társadalmi körre egyesül. A két csoportot összefűző kötelékek: a közös nyelv, vallás, kultúra és anyagi érdekek. Gumplowicz itt osztályozza és elemzi azokat az érdekeket, amelyek csoportokat egyesítő köteléket alkothatnak.

Gumplowicz szociológiája pesszimiztikus elmélet. A történelem az ő szemében véres, komor dráma, örök harc, mely sohasem ér véget és nem vezet semmiféle magasabb cél felé. „A történelemnek nem eredménye az egésznek sem előrehaladása, sem hanyatlása és visszafejlődése. A történelem sokkal inkább mindig ugyanazon természeti folyamat, amely a különböző korokban és helyeken némileg módosult formákban játszódik le, de a formák tartalma mindig ugyanaz. A társadalmi folyamatban mindig és mindenütt ugyanazokat a tényezőket látjuk: a gondolkodás nélküli tömeget, amely mindig a többség, a társadalmi rendszerek alapja; fölötte a »kizsákmányoló« kisebbséget, mely a tömeget kordában tartja; s itt-ott elszórva, fehér holló gyanánt néhány gondolkodó individuumot. Az utóbbiak szellemi munkát végeznek a kizsákmányoló kisebbség, és egyben a kizsákmányolt tömeg számára. Minthogy ezeknek a fehér hollóknak időnként sikerül valamit felfedezniük vagy feltalálniuk . . ., egyesek hisznek a haladásban. Csakhogy elfelejtik, hogy ezek a felfedezések és találmányok, melyek mindig és mindenütt megjelentek, nem változtatnak a társadalom lényegén, és nem teszik jobba az emberek összességét. Minden találmány ellenére az emberek mindig ugyanazok maradnak – hajózzanak akár egyetlen törzsből kivájt bődönhajón, vitorlásan vagy gőzhajón; nem változtatja meg természetüket és gondolkodásmódjukat sem a távíró, sem a telefon, csak most új eszközöket használnak fel a mindenkor azonos célra, egymás kizsákmányolására; a lényegen mit sem változtat, hogy a háborúban buzogányokkal és jatagánokkal, hátultöltős puskákkal, Krupp-lövegekkel, vagy pedig dinamittal és torpedókkal pusztítják egymást. Nincs ebben sem haladás, sem hanyatlás és visszafejlődés, hanem mindig ugyanaz a társadalmi folyamat, és nem is lehet másként, mivel a társadalmi elemeknek mindig ugyanazok a törekvéseik.”¹²

Lehet, hogy tragikus személyes élete is közrejátszott Gumplowicz pesszimizmusának kialakulásában. Mindenesetre ez a pesszimizmus gondolatrendszerének uralkodó vonása. Aligha lehet azonban egyetérteni azokkal a szociológiai történészekkel, akik Gumplowicz elméletét felelőssé teszik az imperialista politikai doktrínák és az imperialista politika keletkezéséért. Gumplowicz elmélete nem volt ugyan haladó

¹² L. Gumplowicz: *System socjologii*. 464–465. old.

elmélet, de szerzője sehol sem mondta, hogy az emberek harcolni „tartoznak”, hogy a harc kötelességük. A megkeseredett, magányos és sértett ember csak azt állította – vagy inkább úgy tűnt neki, azt állítja –, hogy mindenütt harc, kizsákmányolás, a gyengébbek életére törés uralkodik, s a társadalmi ideálok csak e harc eszközei és fegyverei. Gumpłowicz harcolt a szocializmus ellen, elmélete – mely szerint a változhatatlan emberi természet mindenkor kizsákmányolásra való törekvést, egyenlőtlenséget szül – nem ösztönzött sem reform-, sem forradalmi tevékenységre, és leszerelt minden, a társadalmi rend megjavítására irányuló törekvést. Gumpłowicz elméletéből az következett, hogy a jobb társadalmi rendszer csakis a képzeletben lehetséges. Kétségtelen, hogy ez a teória közvetve az imperializmust is igazolta, úgy tüntetve fel, mint egy természeti törvény hatásának eredményét, mint az emberi csoportok örök törekvésének megnyilvánulását, melyért senki sem felelős, a természet vak törvényén kívül.

A „Rechtsstaat und Sozialismus”-ban, mely a tudományos szocializmus kritikáját tartalmazza, Gumpłowicz azzal érvel a szocializmus ellen, hogy ez nem számol az emberi természet veleszületett tulajdonságaival és az ember önzésével, amely bizonyos idő után minden társadalmi rendben igazságtalanságot és egyenlőtlenséget szül.

A szocializmust nemcsak Gumpłowicz támadta, hanem valamennyi naturalista teória. Ezek a biológiai orientációjú elméletek a társadalmi életben mindenekelőtt a változhatatlan biológiai tulajdonságok jelentőségét hirdették, és minden társadalmi rendben ezek objektívációját látták. Ezzel szemben az új rend szocialista koncepciója abból indul ki, hogy az ember személyisége a történelmi folyamatoknak és a társadalmi-gazdasági rendszerek viszonyainak terméke, tehát változékony és alakítható. Az új társadalmi rendszer maga után vonja az ember viselkedésmódjainak és személyiségének megváltozását. A naturalizmus, tagadva a társadalom megjavításának lehetőségét, a reakciós társadalmi-politikai elméleteknek szolgáltatott érveket. Egyébként a naturalista szociológia több híve közvetlenül is részt vett a politikai harcokban, konzervatív és az elit szerepét hangsúlyozó koncepciókat védelmezve.

Az az elmélet, hogy a harc az emberi történelem eszköze és hajtóereje – mint általában minden olyan elmélet, mely figyelmen kívül hagyja a társadalmi folyamatok összetettségét, és egyetlen alapelvre vezeti vissza őket – a szociológia fejlődése során megdőlt. Gumpłowicz alábecsülte az együttműködési, alkalmazkodási jelenségek és más, az

emberi közösségek életében alkotó szerepet játszó folyamatok jelentőségét. Munkásságának jelentősége abban áll, hogy korához képest kivételes metodológiai tudatossággal rendezte és rendszerezte a születőfélben levő szociológia fogalmait, igyekezett elkülöníteni azt más tudományoktól és kijelölni az őt megillető helyet a már megalapozott tudományok között; ezenfelül sokban hozzájárult a szociológia népszerűsítéséhez is. Az általa megalkotott rendszer egyike volt az első szociológiai rendszereknek az európai kontinensen, és ezért különösen serkentőleg hatott a szociológia további fejlődésére. Gumpłowicz hatása számos elméletben megmutatkozott. A fajok harcának elméletét Ausztriában Ratzenhofer, Németországban Oppenheimer, az Egyesült Államokban Ward és Small, Lengyelországban J. K. Kochanowski, és számos más országbeli szociológus is átvette. A szociológiatörténeti kézikönyvekben Gumpłowicz osztrák szociológusként szerepel.

GUSTAW RATZENHOFER

Ratzenhofer szintén azokhoz a szociológusokhoz tartozott, akik a darwinizmus és az evolucionizmus hatása alatt a társadalmi életet meghatározó természeti tényezőket keresték. „Wesen und Zweck der Politik” (A politika lényege és célja, 1893) című, valamint két későbbi művében – „Die Soziologische Erkenntnis” (A szociológiai megismerés, 1898) és „Soziologie” (1908) – felvázolt szociológiai rendszerének fő tézisei, nagyon rövidre fogva, az alábbiakban foglalhatók össze.

Az élet egy őserő (*Urkraft*) terméke; a társadalmi életben ez az őserő az emberrel veleszületett érdekek (*angeborene Interesse*) alakjában jelenik meg. Ratzenhofer öt alapvető érdeket különböztet meg, amelyeknek kielégítése a társadalmi élet tartalma: 1. a fajfenntartási érdek, amely a nemi ösztönben nyilvánul meg, a család, a törzs és a faj alapját képezi, biztosítva az emberi nem fennmaradását; 2. a fiziológiai érdek, amely a szervezet anyagcsere-folyamatából következik, az embert táplálékkeresésre készíti; 3. az individuális érdek, amely az embert mindenfajta, a saját személyével kapcsolatos tevékenységre készíti; 4. a szociális érdek, amely az egyént a másokkal való érintkezésre és együttélésre készíti, tehát az individuális érdek kiterjesztése; 5. a transzcendentális érdek, amely a vallási, tudományos stb. törekvésekben nyilvánul meg.

Ezek az érdekek nem azonosak a szükségletekkel, hanem a szükségletkielégítés szükségességének tudatosulásáról tanúskodnak. A társadalom Ratzenhofernél olyan folyamatok együttese, melyek a saját érdekeiket megvalósító egyének kölcsönviszonyaiból és kölcsönös egymásrahatásaiból keletkeznek. Az emberek közötti egymásrahatás során bizonyos állandó viszonyok alakulnak ki, ezek alkotják a társadalomszervezetet. Ez a szervezet a létért való küzdelem eredménye, ugyanakkor az eljövendő nemzedékek fennmaradásának elengedhetetlen feltétele.

A legfőbb társadalmi folyamat a harc, és ez a társadalmi élet formáinak forrása. Az állam – állítja Ratzenhofer Gumplowicz nyomán – a fajok harcának eredményeként keletkezett. A primer társadalmi forma a nemzetség volt. Az emberiség számszerű növekedésével és új területek keresésével megjelentek a faji különbségek, majd végül a fajok között megindult a harc a létfenntartási eszközökért. E harcok egyes csoportoknak más csoportok által való leigázásához vezettek, ami szükségessé tette a leigázottak feletti uralom formáinak megalkotását, ezekből a formákból fejlődtek ki az állam intézményei. A további fejlődés során belső differenciálódás következtében új államformák jöttek létre.

Kezdetben valamennyi állami intézmény kizárólag a háború céljait szolgálja, de a fejlődés során az ellentétes érdekek békés egyeztetésének irányába alakulnak át. Ennek ellenére a háború továbbra is az állam struktúráját erősítő tényező, a harc pedig különböző formáiban továbbra is minden társadalmi szervezet alapja.

Ratzenhofer rendszere – ő maga egyébként foglalkozására nézve az osztrák hadsereg tábornoka volt – azoknak a tanoknak hosszú sorához tartozik, melyek a háború történeti szerepét kutatták és benne a haladás tényezőjét látták. Ratzenhofer hátrahagyott egy metodológiai értekezést is, s ebben megkísérelt megalapozni egy általános és pozitív szociológiát, mely ugyanazt a szerepet kellene hogy betöltse a társadalomtudományok vonatkozásában, mint a fizika és a kémia az összes természettudományok vonatkozásában. Ratzenhofer a pozitivista tudományelmélet híveihez tartozott, a szociológia mintaképét a legfejlettebb természettudományokban látta, a társadalmi jelenségeket a természeti jelenségek részeként kezelte. „A világ fizikai törvényei a társadalmi jelenségek alapját képezik, a kémia pedig a társadalmi

folyamat megértése szempontjából fontos elméleteket foglal magában.”¹³ Ezekkel a szavaival Ratzenhofer elnyerte Lundbergnek, a naturalizmus mai amerikai hívének dicséretét.

MICHELANGELO VACCARO

Vaccaro, az 1854-es születésű kiváló olasz jogász gazdag életművéből bennünket azok a szociológiai munkái érdekelnek leginkább, melyekben darwinista meggyőződése érvényre jut. Ebből a szempontból két könyve a legfontosabb: „La Lotta per l'esistenza e i suoi effetti nell'umanità” (A létért való küzdelem és hatásai az emberiségben, 1886); „Les bases sociales du droit et de l'état” (A jog és az állam társadalmi alapjai, 1898). Főbb nézetei a következőkben foglalhatók össze.

A társadalomtudományok feladata a társadalmi élet törvényeinek feltárása. A legáltalánosabb törvény, mely az organikus és a társadalmi fejlődést kormányozza, az alkalmazkodás (adaptáció) törvénye. Az élet az organizmus szakadatlan alkalmazkodási folyamata a külső környezet feltételeihez. Az alkalmazkodás viszont az organizmus módosulásainak sorozata, amelyeket az utódok örökölnék. A létért való küzdelem azt eredményezi, hogy csak az előnyös módosulások maradnak meg és adódnak át az utódoknak, ily módon organikus evolúció megy végbe. Az adaptáció lényege tehát az organizmusnak a környezettel való egyensúlyra irányuló állandó törekvése.

Áttérve az ember fejlődésére, Vaccaro megállapítja, hogy az alkalmazkodás az embereknél sokkal bonyolultabb, mivel nemcsak organikus változásokkal jár, hanem a társadalmi tevékenységnek és termékeinek változásaival is. Az ember tevékenyen alkalmazkodik a környezethez, megküzd a geofizikai és kozmikus feltételekkel, a növény- és állatvilággal, továbbá alkalmazkodik más emberekhez a csoporton belül és más csoportokhoz. A létért való küzdelem egyaránt folyik az egyének között és egész társadalmak között. Az emberiség fejlődésének kezdeti periódusaiban ez a küzdelem a gyengébb csoporttagok és a legyőzött idegen csoportok könyörtelen elpusztításával járt. Később a harcok kegyetlensége enyhült, ami a csoportok taglétszámának növekedéséhez vezetett, a csoportok számának egyidejű csökkenése mellett. A csoportok megnagyobbodásával a harcok egyre bonyolultabbá

¹³ G. Ratzenhofer: Die soziologische Erkenntnis. 1898. 81. old.

váltak. Megjelentek a társadalmi élet olyan tényezői is, mint a kereskedelem, a csoportok közötti gyakori békés érintkezés stb., ami ugyan csak hozzájárult a harc formáinak megszélidüléséhez. Először a legyőzött csoportok gyermekeit hagyják életben, később a nőket is, végül pedig mindazokat, akiket nem tartanak veszedelmesnek, viszont hasznos munkára foghatók. Létrejön a rabszolgaság. A külső harcok fokozatosan lecsillapulnak.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg a csoporton belüli harcokban. A korai korszakokban a csoporton belül szokásos volt a vérbosszú, a párvialdal, a tortúra – vagyis a kíméletlen öldöklés. A fejlődés során ezek a viszonyok megszélidülnek, az egyének közötti harcok általában már nem vezetnek emberöléshez. Az osztályok és rétegek kapcsolataiban is hasonló fejlődéstendencia tapasztalható. A győztesekből és a legyőzöttekből lett a két elsődleges társadalmi osztály, melyek között engesztelhetetlen antagonizmus uralkodott. Ezért a kormányzat első történelmi formája a győztesek katonai diktatúrája volt. Később a hatalmat a teokrácia veszi át, az uralom rendszere enyhébbé válik. Ezt követik az arisztokratikus kormányzatok, végül pedig a demokrácia, amely valamennyi osztálynak egyenlő jogokat biztosítva, a belső harcok megszűnéséhez vezet. Tehát az alkalmazkodás törvénye a kapcsolatok minden területén – az egyének, az osztályok és a társadalmak között egyaránt – az antagonizmusok kiküszöbölését és a harmonikus együttélést eredményezi.

Vaccaro gazdag etnológiai és történelmi anyaggal illusztrálta téziseit, szuggesztív formát adva nekik.

A háborúk döntő társadalmi szerepének koncepciója, melyet Darwin elméletének lenyűgöző hatása támasztott alá, számos hívet talált a társadalomtudományok képviselői, a filozofáló publicisták és különféle politikai írók között. Mielőtt azonban áttérnénk e koncepciók módszeres ismertetésére, röviden áttekintünk egy olyan elméletet, amely bírálja a szociáldarwinizmust és tagadja a háborúk pozitív szerepét az emberiség történetében.

J. A. NOVIKOV

Novikovnak az általános társadalomelmélet körébe vágó nézeteit az organikus irányzatnál tárgyaltam. Novikovról elmondhatjuk, hogy szinte egész életét azon doktrína cáfolatának szentelte, amely a hábo-

rúknak és a biológiai küzdelmeknek döntő szerepet tulajdonít a társadalom haladásában. A háborúk valóban nagyon fontos szerepet játszottak az emberiség történetében, de jelentőségük csökken, és a jövőben az emberi társadalmak békében és alkotó együttműködésben fognak élni. Vaccaróhoz hasonlóan Novikov is azt vallotta, hogy az örök és általános küzdelem az élet változhatatlan törvénye. Harc folyik az élő szervezetek világában és a társadalom világában is, és ennek eredménye a szelekció, vagyis az adott feltételekhez jobban alkalmazkodó lények életben maradása.

A társadalomban a létért való küzdelem négy formában jelenik meg: *a)* fiziológiai harc, amely más organizmusok megsemmisítéséhez vagy elnyeléséhez vezet – ez akkor fordul elő, ha az ember táplálékszerzés céljából öl meg más embereket (kannibalizmus, valamint az élelemszerzést szolgáló emberölés minden formája); *b)* gazdasági harc, mely rablóhadjáratok, gazdasági verseny, kizsákmányolás stb. formájában nyilvánul meg; *c)* politikai harc, mely hódításokban, annexiókban, a hatalomért vívott küzdelmekben stb. jut kifejezésre; *d)* intellektuális harcok, amelyeket a szellemi szférában elérendő sikerért vagy ezzel kapcsolatos célokért folytatnak – ide tartoznak a válásháborúk, forradalmak, az intolerancia jelenségei, a viták stb.

A társadalmi evolúció folyamán az emberek közötti harc egyre enyhébb formákat ölt. A fiziológiai harcok egyre inkább intellektuális harcokká alakulnak át. A véres háborús összeütközések visszaszorulnak, mind több konfliktus ölti szellemi konfliktus formáját. A jövőben az öldökléssel járó fiziológiai háborúk teljesen eltűnnek, de az intellektuális harcok sohasem szűnnek meg. A feszültségek és konfliktusok a modern társadalmakban inkább sokasodnak, ezzel azonban együtt jár a gyűlölet állandó csökkenése, az emberek közötti rokonszenv, tolerancia és kölcsönös megbecsülés növekedése.

Ezeket a társadalmi fejlődés elemzéséből leszűrt következtetéseket Novikov a háborúk szenvedélyes elítélésével és a béke lelkes védelmével kapcsolta egybe. Azok az elméletek, melyek szerint a háborúk üdvös hatással vannak a társadalmakra, hamisak és rögeszmékre épülnek; a háborúk mindenkor csak károkat, pusztulást, elvadulást hoznak. Novikov az európai nemzetek politikai föderációjának híve volt. Különösen élesen bírálta azokat a társadalmi fejlődés teóriákat, melyek kritikátlanul elfogadták Darwin tételeit. „Nem létezik olyan szörnyű szükségszerűség, mely arra kényszerítene bennünket, hogy

örökké gyilkoljuk egymást, mint a vadállatok. A küzdelem darwini törvénye egyáltalában nem zárja ki azt, hogy az emberiség békés föderációban egyesüljön.”¹⁴

A HÁBORÚ SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEI

Novikov kritikája nem terjed ki a szociáldarwinizmus összes hibáira és leegyszerűsítéseire. Ezek az elméletek mindenekelőtt leegyszerűsítettek a primitív társadalom képét. A behatóbb kutatások hamarosan meggyőzték az etnológusokat, hogy a primitív társadalmak nem szükségképpen a legvadabbak és a legvérszomjasabbak. Sok, igen primitív viszonyok közt élő nép éppen szelídségével tűnt ki. Viszont hamisnak bizonyult az a tézis is, hogy a társadalmak fejlődésével csökken a harciaság; a kutatások azt mutatták, hogy egyes fejlettebb népek egyzersmind harciasabbak és kegyetlenebbek. Hobhouse, Wheeler és Ginsberg „The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples” (A primitív népek anyagi kultúrája és társadalmi intézményei, London 1915) című könyvükben kimutatják, hogy a szervezett háborúk jobbra az ipar és az általános társadalomszervezet előrehaladásával együtt fejlődnek ki. A történelem nem támasztja alá a fiziológiai háborúk eltűnésének tézisé sem. A statisztika szerint a háborús évek száma nem mutat süllyedő tendenciát, viszont erősen növekszik az egyes háborúk veszteséglistája, vagyis a halottak és sebesültek száma. Nem állja ki a tényekkel való szembesítést a háborúk fokozódó humanizációját hirdető tézis sem. Végül mind a szociáldarwinizmus hívei, mind Novikov túlzottan leegyszerűsítve osztályozták a konfliktusokat, a csoporton belüli és csoportok közötti harcok formáit.

A szociáldarwinizmus alapvető hibája mégis az, hogy a társadalomban folyó küzdelmeket természeti jelenségekre vezeti vissza, nem veszi figyelembe gazdasági és kulturális okaikat. A darwinisták – egyébként ellenfeleik is – az általános tézisek körében mozogtak, nem elemezték a történeti tényeket.

A későbbi szerzők kevésbé foglalkoztak az általános elmélettel, inkább konkrét kutatásokat végeztek arra vonatkozólag, miként hat a háború a társadalmi élet különböző területeire. Tekintsük át röviden e kutatások legfontosabb eredményeit.¹⁵

¹⁴ *J. Novikov: War and its Alleged Benefits. New York 1911. 113. old.*

¹⁵ Lásd *P. Sorokin: Contemporary Sociological Theories. 1928.*

Itt két, elvileg ellentétes felfogás ütközik egymással: egyesek szerint a háború olyan mechanizmus, mely negatív szelekciót visz végbe, vagyis a legértékesebb egyéneket pusztítja el; mások szerint pozitív mechanizmus, amely a legegészségesebb, legerősebb és legtehetségesebb individuumok életben maradását biztosítja. Az első csoport érvei a következők: A hadseregek a biológiailag és szellemileg legértékesebb egyénekből állnak. A háború időszakában leginkább a katonák pusztulnak, a biológiailag kevésbé értékes polgári népesség kisebb veszteségeket szenved. A háború tehát, kivált a korszerű hadviselés, a gyengébb egyedek számára teszi lehetővé a túlélést. A hódítások, forradalmak, háborúk, polgárháborúk mindig a bátrabb, önfeláldozóbb és értékeesebb emberek soraiban végeznek nagyobb pusztítást. A büszkeség és ambíció nélküli szolgálélemek könnyebben alkalmazkodnak a megváltozott politikai és okkupációs körülményekhez, mint az értékes elemek.

A másik elmélet hívei azt állítják, hogy a háború kedvezően befolyásolja a hadviselő államok népességének biológiai összetételét. Mindezelőtt régebben, a lőfegyverek feltalálása előtt, mikor a háború nem volt tömeges méretű és gépesített, a harcokban mindig a gyengébbek és kevésbé alkalmasak pusztultak el. De még a korszerű háborúknban is inkább az előrelátóbb, ravaszabb és élelmesebb emberek képesek olyan szituációt biztosítani maguknak, hogy életben maradhassanak. Továbbá a korszerű háborúkkal járó nehéz körülmények inkább a gyenge, beteges és kevésbé intelligens egyedek pusztulását idézik elő. A férfiak negatív szelekcióját ellensúlyozza az a tény, hogy az életben maradt férfiak csak a biológiailag legértékesebb nőket választják feleségül, és így a biológiailag kevésbé értékes nők kizáródnak a szaporodásból. Ezenfelül a teória hívei azt hangoztatják, hogy a háborús veszteségek nem is olyan nagyok, a balesetek és a szokásos halandóság okozta veszteségekkel összevetve nincs különösebb jelentőségük, és nem bontják meg a biológiailag értékeesebb és kevésbé értékes emberek arányát. E felfogás hívei, módszeresen tanulmányozva a hosszabb békeidőszakokat, arra a megállapításra jutottak, hogy éppen ilyenkor romlott meg egyes nemzetek egészségi állapota. A béke korszakai elpuhultságot, tünyságot és más negatív jelenségeket idéznek elő; a háború viszont fejleszti az emberekben a bátorságot, az áldozatvállalás

képességét, az erőt, az edzettséget és más olyan tulajdonságokat, amelyek a társadalom fennmaradásához és normális funkcionálásához nélkülözhetetlenek. A háborúnak a társadalom biológiai állapotára gyakorolt negatív hatása e pozitív jelenségekhez viszonyítva jelentéktelen.

Ezzel szemben megbízható kutatások és a különböző háborús időszakok betegségi statisztikái azt tanúsítják, hogy bizonyos betegségek sokkal gyakoribbá válnak háború idején. Ilyenek mindenekelőtt a nemi betegségek és különböző járványos és ragályos betegségek; egyes orvosok felhívják a figyelmet a pszichés megbetegedések számának emelkedésére is. Itt hangsúlyoznunk kell a különbségeket a XIX. század háborúi és a világháborúk, kivált a második világháború között; az utóbbiban a polgári lakosság légbombázásoknak, pusztító jellegű üldöztetéseknek volt kitéve. Mindenesetre a háborúk kétségtelenül káros hatással vannak az emberiség egészségére és szaporodási képességére.

■ *A háború hatása a gazdasági életre*

A háborúk gazdasági következményeit alapos kutatásokból ismerjük. Senki sem vonja kétségbe, hogy a háború a tőkék és termelési eszközök nagyarányú tékozlásával jár. Minden háború maga után vonja vagyontárgyaknak egyik országból a másikba való áthelyeződését, egy adott társadalmon belül pedig egyes csoportok nagyfokú elszegényedését és mások meggazdagodását idézheti elő. Különösen a korszerű háborúk követelik meg az összes gazdasági eszközök totális mozgósítását, egyben pusztulásnak téve ki ezeket. Másfelől a háborúk rendszerint ösztönzőleg hatnak a találmányok megalkotására és a termelésre, mivel a katonai győzelem érdekében sokkal nagyobb összegeket fordítanak ilyen célokra, mint békeidőben. Ezen az alapon keletkeztek azok a nézetek, melyek szerint a háború általában serkentőleg hat a tudományos és technikai fejlődésre. Ez azonban csak látszólagos hatás: a háború csupán felszínre hozza a gazdaságban rejlő potenciális erőket, amelyeket nyilván békeidőben is ki lehetne aknázni.

Számos szerző hangsúlyozta, hogy a háború összekovácsolja a társadalmat, növeli a nemzeti és csoportszolidaritást, hősiességet és áldozatkészséget szül – vagyis kedvez a magas rendű morális értékek kifejlődésének. Másfelől azonban a statisztikákból könnyen kimutatható, hogy a háború mindig a bűnözés fokozódásával jár. A háború az erőszak ösztönére apellál, gyűlöletet szít, brutalitásra készítet, fékezi az intellektuális tevékenységet, a társadalmat abszolút katonai uralomnak veti alá.

A valóságban a háború idején a tények mindkét típusa jelentkezik. A szolidaritás és a különféle ideálok iránti hűség mellett fellépnek a legsúlyosabb büntettek és erőszakcselekmények. Mindenesetre a gyűlölet propagálása és az erőszak kultusza kedvező feltételeket teremt a demoralizáció számára, a jog és az erkölcsi normák felrúgására.

A háború mindig erős hatással van a társadalom politikai szervezétére is, a politikai bizonytalanság állapotát idézi elő. A legyőzött és kétértelműségbeesésbe hajszolt nemzetek könnyebben kerülnek olyan politikai mozgalmak hatása alá, mint pl. a hitlerizmus. A korszerű háborúkat jellemző totális mozgósítás a politika militarizálásával egyértelmű. A háború alatt nagy befolyáshoz jutó tiszti csoportok gyakran a háború után sem hajlandók lemondani megszerzett politikai pozícióikról, és katonai diktatúrát létesítenek. A fiatalság nevelésének militarizálása, amint pl. Németországban történt, mély hatással van az egész nemzet politikai beállítottságaira és gondolkodásmódjára. A hadseregek mindig a politika eszközei, a háború korszakában pedig ténylegesen gyakorolják a hatalmat, vagy legalábbis erős befolyást gyakorolnak a kormányokra; igen gyakran különféle diktatúrák támaszává válnak. A vesztes háborúk, melyek gyengítik az uralkodó osztály pozícióit, megkönnyítik a forradalom véghezvitelét, vagy messzemenő társadalmi reformokhoz vezetnek.

A háborúk idején az érzelmi élet intenzívebbé válása tapasztalható – a patriotizmus erősödése, a gyűlölet fokozódása az ellenséggel vagy a háború kimeneteléért felelőssé tett saját uralkodó osztályokkal szemben. A háborút mindig megfelelő propagandával igazolják, amely bizonyos sztereotip képzeteket, attitűdöket és diszpozíciókat terjeszt. A háború időszakában más értékeket értékelnek magasra, mint békeidőben. *Inter arma silent musae* – mondja a régi római szólás. De itt is találkozunk ellenkező véleménnyel: de Maistre pl. azt állította, hogy

a háborúk az érzelmek mozgósítása révén különösen kedveznek a művészi alkotótevékenységnek; a nemzetek súlyos és véres háborúk idején érték el nagyságuk csúcspontját; a hosszan tartó béke korszakai letargiába süllyeszti a nemzeteket. A történelemben mindkét állításhoz találunk példákat, de nagyon kétséges, hogy a háború tényleg kedvez-e az alkotótevékenységnek. Bizonyos, hogy a háborúk erős érzelmi reakciókat váltanak ki, feszültségeket szülnek és megrázó élményeket nyújtanak. Mindeddig nem végeztek pontos kutatásokat annak megállapítására, hogy a háborús korszakok műalkotásai milyen mértékben köszönhetik létüket a háborúnak és milyen mértékben más tényezőknek. Biztos azonban, hogy az élet brutalizálódása, a vérontás és a pusztítás nem kedvez a kulturális élet fejlődésének.

Látjuk tehát, hogy a létért való küzdelem darwini elméletéből a háború társadalmi következményeire vonatkozó szociológiai kutatások fejlődtek ki. A második világháborúig a szociológiai irodalomban inkább az általános elmélet terén folyt a vita. A világháború alatt és befejezése után azonban sok konkrét kutatást végeztek a háborúval együtt járó jelenségek regisztrálása céljából, valamint a hadsereg és a harc szociológiája körében. A hasonló témájú régebbi munkákkal együtt hatalmas irodalom született. De a háború általános szociológiáját kidolgozó kísérletre – amilyen pl. Steinmetz „Soziologie des Krieges” című műve volt annak idején – a második világháború után nem került sor.

Ezért sok, a háborúval és a hadsereggel kapcsolatos szociológiai kérdés még megoldásra vár. Különösen a háborúk okai, a győzelmet eldöntő erők, a háború viszonya a politikához és a forradalomhoz, a háború megelőzésének eszközei, a nemzetek békés együttműködésének problémái olyan témák, melyekről szüntelenül folynak a viták. Ezeken a területeken a szociológiai kutatások könnyen érthető nehézségekbe ütköznek.

A FAJANTROPOLÓGIAI IRÁNYZAT

A naturalista szociológia eddig tárgyalt irányzatai nem gyakoroltak tartósabb hatást sem a társadalmi gondolkodás további fejlődésére, sem a politikai életre. Az organizmus-analógiák – mint mondtuk – csak a metaforikus „társadalmi organizmus” fordulat használatának formájában hagytak nyomot maguk után. A szociáldarwinizmus ugyan

a háborút igazoló és megalapozó hatalmas irodalmat hozott létre, de aligha állítható, hogy hozzájárult volna az európai népek harciasságának fokozásához. A háború már évezredekkel a szociáldarwinizmus megszületése előtt kedvelt foglalatossága volt az egyszemélyi és kollektív uralkodóknak egyaránt.

A következőkben a fajantropológiai irányzatot mutatjuk be, amely szintén terjedelmes irodalmat hozott létre – s nacionalista és fasiszta társadalmi tömegmozgalmak ideológiai alapjává lett. Ez az irányzat szorosabban és közvetlenebbül kapcsolódott az imperialista politikai csoportokhoz, általudományos megalapozást adott a hódító és népirtó politikához, amelynek csúcspontja a hitleri Németország politikája a második világháború időszakában.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a fajantropológiai irányzat a szociológiában alapvetően és merőben más, mint a tudományosan művelt fizikai vagy kulturális antropológia. Az antropológia bizonyos téziseire támaszkodva ugyanis ennek az irányzatnak a képviselői sajátos fajmisztikát teremtettek, a „fajban” az egész társadalmi élet megértésének kulcsát látva.¹⁶

A fajantropológiai irányzathoz soroljuk tehát mindazokat az elméleteket, melyek a társadalmi élet jelenségeit, a társadalmi rendszereket, a társadalmak kultúráját és fejlődését a „faj”, az „öröklődés” és a „kiválogatódás” hatásával magyarázzák. Ezek az elméletek átveszik Darwin elméletének néhány elemét – hangsúlyozzák a létért való küzdelem szerepét, az öröklődés és a természetes kiválogatódás hatását –, és azzal egészítik ki, hogy e küzdelem kimenetelét a faji jegyek döntenek el, ezek szabják meg végső soron a társadalmak sorsát. A fajantropológiai irányzat rendszerezett formában ugyan csak a XIX. században lépett fel, de előfutárait a távoli múltban is megtalálhatjuk.

■ *Előzmények*

A „vérnek”, a „születésnek” ősidőktől fogva nagy fontosságot tulajdonítottak. Már a primitív népek mitológiájában s az ókori vallásokban is találunk a törzseket és népeket elválasztó származási és vérkü-

¹⁶ A fajantropológiai irányzat kritikai feldolgozását lásd *T. Szczurkiewicz: Rasa, środowisko, rodzina. 1938.* Az alábbiakban e mű áttekinthető fejtegetéseire és megfogalmazásaira támaszkodunk. A témához lásd még *S. Ossowski: Więź społeczna i dziedzictwo krwi. 1938. 3. kiadás: 1966.*

lönbségekre vonatkozó hiedelmeket és legendákat. A kasztok és osztályok elkülönülését, a társadalomnak urakra és rabszolgákra való tagolódását sokáig a születés és a vér különbségével indokolták. A vér tisztaságának megőrzésére vonatkozó parancsok ősidők óta megtalálhatók a különböző társadalmaknál (pl. az ókori indiai írásokban, az Ószövetségben: „A fattyú se menjen be az Úrnak közösségébe; még tizedízig se menjen be az Úrnak közösségébe” – Mózes V. könyve, 23. fejezet, 2. vers.). A nemeseknek a parasztoktól való elkülönülését még nem is olyan rég szintén a születéssel, a vér szerinti eredettel indokolták. A társadalmi gondolkodás történetében sok olyan gondolkodót találunk, akik – legalábbis metaforikusan – a faji különbségekre hivatkoztak, amikor a népek és a nemzetek közötti különbségeket magyarázták. A XIX. században ezek a nézetek többé-kevésbé koherens elméletekké álltak össze. A fajelméletek a genetika fejlődésével a tudományosság látszatára tettek szert, és különböző okok folytán könnyen elismerésre találtak. Hívekre leltek mindenekelőtt azoknak a csoportoknak a körében, amelyeknek a hiúságát legyezték; azután a hatalmat gyakorló csoportok és elitek körében, mert igazolták uralmukat és az uralmuk alatt álló csoportok kizsákmányolását; hálás talajra hullottak azokban a nemzetekben is, melyekben táplálták és alátámasztották az expanzív törekvéseket és a más nemzetekkel szembeni fölény érzését. Stanisław Ossowski említett könyvében mélyen és finoman elemzi azokat a társadalmi mechanizmusokat, amelyeken át a vér és faj mítoszai a társadalmakban funkcionálnak.

■ *Elvi alapok*

A fajelméletek különböző formákban léptek fel, de mindegyik elfogadott bizonyos elvi alapokat, kiindulópontokat, melyeket először Gobi-neau fogalmazott meg a történelmi folyamatot faji alapon interpretáló rendszerében. Ezeket az alapelveket Tadeusz Szczurkiewicz a következőkben foglalja össze.

1. „Az egész emberiség a térben és az időben antropológiai fajokra, vagyis *azonos*, veleszületett, öröklődő és minőségileg változatlan szomatikus (testi) és pszichikus jegyekkel bíró emberi egyedek csoportjaira oszlik.” Ezek a jegyek képezik a fajok megkülönböztetésének alapját, a megkülönböztetett fajok száma az elfogadott megkülönböztető jegyek mennyiségétől függ.

2. „A szomatikus és pszichikus jegyek között szoros korreláció van, azaz meghatározott szomatikus jegyekkel mindig meghatározott pszichikus jegyek járnak együtt”; egyes antropológusok szerint a pszichikus jegyek a szomatikus jegyek által kauzálisan meghatározottak.

3. „Az öröklődő biopszichikus (szomatikus és pszichikus) jegyek a társadalmi rend és a kultúra alapvető determinánsai. Az összes egyéb tényezők (földrajzi környezet, politikai rendszer, vallás stb.) csak kódetterminánsok lehetnek, nem annyira minőségileg, inkább mennyiségileg módosítják az öröklődő faji biopszichikus jegyek hatását. Egy adott társadalom kultúrája vagy társadalmi rendje az antropológusok felfogása szerint nem más, mint felépítmény, a veleszületett, faji biopszichikus jegyek anyagi vagy nem-anyagi objektívációja.”

4. „Az egyes antropológiai fajok nemcsak *különbözők*, hanem egyenlőtlen értékűek is. Mind szomatikus, mind főként pszichikus szempontból egy adott faj más fajokhoz képest azoknál értékesebb vagy kevésbé értékes, tehetségesebb vagy kevésbé tehetséges egyik vagy másik vonatkozásban . . . Magasabb rendű kultúra, magasabb rendű társadalomszervezet létrehozására csak az értékesebb, pszichikusan tehetségesebb fajok képesek.”¹⁷

Ezekre az alapelvekre épül a fajelmélet végkonklúziója, a fajok történeti missziója.

■ *A fajantropológia képviselői és elméleteik*

A szociológiát, a politikát és a történelmet ilyen alapokon művelő szerzők tábora meglehetősen népes. A művek különböző törekvésekből és társadalmi szituációkból erednek. Egyeseknél egyszerűen arról van szó, hogy történelmi reflexióikban antropológiai alapon igyekeztek magyarázni az egyes népek történelmének alakulását; mások saját osztályaik vagy politikai klikkjeik politikai törekvéseit igyekeztek alátámasztani; megint mások a szocialista ideológia elleni harc fegyveréül szánták ezeket az elméleteket; végül voltak olyanok is, akik bennük a századvég égető társadalmi problémáira kerestek magyarázatot. Az itt említett írókat nagyjából három csoportra lehet osztani: 1. a fajelmélet alapján álló történelemfilozófusok; 2. az antropometriára tá-

¹⁷ T. Szczurkiewicz : Id. mű, 20–21. old.

maszkodó szociológusok; 3. a biometria módszereit használó szociológusok.

Tekintsük át e három csoport főbb képviselőinek nézeteit.

1. Az első fajelméleti alapon álló történetfilozófia megalkotója *Joseph Artur de Gobineau* (1816–1882). Egykor híres műve, az „*Essai sur l'inégalité des races humaines*” (Tanulmány az emberi fajok egyenlőtlenségéről), 1853–1855 között jelent meg négy kötetben. A kérdés, amelyet sok országban letöltött diplomáciai szolgálatának tapasztalatai érleltek meg Gobineau-ban és amelyre választ keresett, a következő volt: melyek a társadalmak és államok fejlődésének és hanyatlásának okai? Sorra véve a különféle hipotéziseket, melyek e jelenségeket a földrajzi feltételek vagy a politikai-társadalmi berendezkedés hatásával magyarázták, Gobineau elveti őket, és arra a következtetésre jut, hogy a történelem megértésének kulcsa a fajok egyenlőtlenségének elmélete. A faji probléma uralkodik a történelem valamennyi problémája fölött. A fajok egyenlőtlensége a nemzetek történetének egész láncolatát megmagyarázza. Gobineau bírálja a földrajzi determinizmust. A társadalmi rend és a civilizáció nem függenek a földrajzi környezettől, hiszen azt látjuk, hogy egyazon földrajzi környezetben a történelem során az egyik korban olyan népek élnek, amelyek magas kultúrát hoznak létre, máskor pedig olyan népek, amelyek igen alacsony szinten állnak. A társadalmi és politikai berendezkedés sem játszik fontos szerepet, hiszen történetileg megállapított tény, hogy az alacsony szinten álló társadalmakat még a legjobb politikai rendszereik sem emelik magasabbra. Mitől függ tehát a társadalom fejlődése? A faj tisztaságától és öröklődő képességeitől. Magas szintű kultúrákat és társadalmi-politikai rendszereket csak olyan társadalmak tudnak létrehozni, amelyekben magas az értékes fajok részaránya.

Gobineau kiindulópontul fogadta el, hogy a fajok képességeikre nézve egyenlőtlenek, hogy vannak felsőbbrendű és alsóbbrendű fajok, hogy kultúra- és államalkotásra kizárólag a felsőbbrendű fajok képesek, az alsóbbrendűek nem, és ez utóbbiak – ha egyáltalán – csakis a felsőbbrendű fajok révén emelkedhetnek magasabb szintre.

Gobineau megkísérelte kidolgozni a fajok osztályozását is, megállapítva genezisüket, meghatározva biopszichikus jegyeiket és a történelemben játszott szerepüket. Úgy gondolta, hogy valahol a távoli múltban három alapvető emberfaj alakult ki, melyek sok tulajdonságban, de mindenekelőtt bőrük színében különböztek egymástól. Éppen

a bőr színét választotta Gobineau az osztályozás alapjául; a három alapvető faj a fehér, a sárga és a fekete. „A fehér vagy árja fajt kék szemű, magas termetű, szőke egyedek alkotják. Ezekkel a fizikai jegyekkel mindenkor a következő pszichikus jegyek járnak együtt: kislefokú érzékiség, magas fokú intelligencia, energia, a külső és a belső, pszichikus világ megszervezésének tehetsége, becsületesség, önzetlenség, bátorság, harciasság, rend- és harmóniaérzék. Vagyis a fehér faj a született uralkodók faja, az urak faja, a hűbériség és mindennemű társadalmi hierarchia megalkotóinak fajtája. A sárga »férfinak« faj. Fizikailag közepes termet és sötét haj, pszichikusan pedig kitartás, szorgalom, mértékletesség, gyakorlatiasság, utilitarisztikus beállítottság, az idealizmus és fantázia hiánya, átlagos intelligencia jellemzi. Ez tehát a született kereskedők faja. A fekete »nőies« faj. Érzéki, érzelmes, képtelen saját élete és a külső világ megszervezésére; ezért kevésbé alkotóképes, gyenge akaratú, viszont nagy fantáziával és kiváló művészi képességekkel bír.”¹⁸

Az emberiség egész története e fajok elterjedésének és keveredésének története. A fehér vagy árja faj teremtette meg a hindu kultúrát, és hozta létre a kasztrendszert a vér tisztaságának megőrzésére. Az emberiség későbbi történetéből ismert összes nagy kultúra – többek között a görög és a római kultúra – e faj alkotása. A görögök a fekete fajjal való keveredés következtében kimagasló művészetet is teremtettek, de a fekete vérkeveredés meggyengítette politikai és szervezőképességeiket. Az árja faj több hullámban kivándorolt közép-ázsiai őshazájából, és minden egyes kivándorlást követően egy-egy új kultúrát hozott létre. Az árja népek utolsó hulláma teremtette meg a teuton civilizációt. A Tacitus által leírt germánok tiszta árja fajúak voltak. Leigázva Európát, létrehozták az urak rétegét, és bevezették a feudális politikai rendszert. A történelem során azonban ez a faj alsóbbrendű fajokkal keveredett, ami elkerülhetetlenül a civilizáció hanyatlásához vezet. Jelenleg már nincsenek tiszta fajok, és ezzel a társadalmi életből is eltűnt az alkotóerő. Európa hanyatlásának jele az alsóbbrendű fajok által létrehozott demokratikus eszmék terjedése. További hanyatlástűnet az a tény, hogy a nem-alkotó fajokból összetevődő közepszerűség jut hatalomra és jelentőségre. Tehát a fajok keveredése és az árja faj eltűnése az emberiség gyorsuló degenerációját eredményezi.

¹⁸ Lásd *uo.*, 22–23. old.

Gobineau nézetei között szerepel az a tétel is, hogy a germánok a tiszta árja faj utolsó képviselői. Ő ugyan azt tartotta, hogy a legtöbb germán elem a francia, nem pedig a német arisztokráciában őrződött meg, de hamarosan akadtak írók, akik átvéve Gobineau-nak a germániség árja voltára és értékére vonatkozó nézetét, a német imperializmus fajelméletét fejlesztették ki.

Ilyen, a német nép képviselte árja faj történeti küldetését hirdető – és a századforduló Németországában rendkívül népszerűvé vált – elméletet konstruált az elnémetesedett angol *Houston Steward Chamberlain* (1855–1926). 1899-ben adta ki „Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts” (A 19. század alapjai) című munkáját, ezt a fantáziaszülte történetfilozófiát, melynek vezérgondolata, hogy minden történelmi folyamat döntő tényezője a biológiai fajok harca.

A Chamberlaint foglalkoztató fő kérdés: melyek a XIX. századi civilizáció fő forrásai? Az általa adott válasz: ez a civilizáció négy forrásból keletkezett, nevezetesen a görögök, rómaiak, zsidók és teutonok kulturális örökségéből. A görögök alkották meg a költészetet, a művészetet és a filozófiát; a rómaiak a jogot, az államszervezetet, az állampolgárság eszméjét, a társadalmi rendet, a család és a tulajdon szentségének gondolatát. A zsidók adták közvetlenül a zsidó vallást, közvetve pedig a kereszténységet, összes jó és rossz hatásaival. A teutonok, vagyis Észak-Európa népei ezeken az alapokon építették fel a mai civilizációt. Minden, amit ezek a népek az európai kultúrának adtak, faji jegyeikből következik. A legértékesebb a germánokból, keltákból és nyugati szlávokból összetevődő teuton faj, mivel ez alkotta a legmagasabb rendű kultúrát. Ez a faj adta az újkor összes lángelméjét. Teuton volt többek között Dante, Shakespeare, Montesquieu, Newton, Kant és Nelson. A legtisztábban Németországban megőrződött teuton faj és a többi fajok között folyik a létért való küzdelem, mely egyben az emberiség jövőjéért vívott küzdelem is. A teuton faj fő ellensége a zsidó faj, mely rendkívül tehetséges, de bomlasztóan hat. Az emberiség jövője a tiszta és nemes teuton faj felvirágzását biztosító eszközökkel menthető meg.

Chamberlain alapeszméiben tehát a germán faj felsőbbrendűségének elmélete nyíltan összefonódott az antiszemitizmussal, az „alsóbbrendű” és a „bomlasztó” fajok elleni harc jelszavával. Ehhez az elmélethez kapcsolódott a hitlerizmus fajelméleti alapú politikai doktrínája is. Chamberlain hirdette meg a germán faj világuralmát az emberiség jövője érdekében. Csak az alkotó germánok által való meghódíttatás

adhat a világnak alkotó kultúrát és mentheti meg a végső degenerálódástól. Ez a gondolat, amely már a császári Németországban is igen népszerű volt, Hitler politikai programjában jutott érvényre a maga teljességében.

2. A XIX. század második felében néhány antropológus megkísérelte a fizikai antropológia, vagyis az embertan eredményeit egy sajátos fajlélektannal kiegészíteni és ebből szociológiai következtetéseket levonni. Itt ez irányzat két képviselőjének nézeteit ismertetjük.

Vacher de Lapouge francia antropológus legfontosabb művei: „*Les selections sociales*” (A társadalmi szelekciók, 1896); „*L’Aryen, son rôle social*” (Az árja és társadalmi szerepe, 1899); „*Race et milieu social*” (Rassz és társadalmi környezet, 1909). Fő tézisei a következők: Európa lakossága három fő rassz keveredéséből tevődik össze. A „rassz” nevet Lapouge „a szó zoológiai értelmében” használja. A rasszhoz való tartozást a test és a csontváz méretei döntenek el, mindenekelőtt az ún. koponyajelző, vagyis az agykoponya szélességének hosszúságához viszonyított aránya.

A Lapouge-féle három fő rassz a „*Homo europeus*” (árja rassz), a „*Homo alpinus*” (alpesi rassz) és a „*Homo mediterraneus*” (földközi-tengeri rassz).

Az árja rassz magas termetű (átlagosan 170 cm), hosszú fejű (koponyajelző 75 és kisebb) és világos hajú. Pszichikumát tekintve az árja energikus, aktív, kitartó, kitűnik hidegvérűségével, harciasságával és uralkodás-ösztönével; további jellemzői az önzetlenség, a kiváló intellektuális képességek, a logikus gondolkodás és a szervezőkészség. E rasszból való az összes zseni. Legmegfelelőbb vallása a protestantizmus.

Az alpesi rassz középtermetű, fekete hajú és rövid fejű (koponyajelző 80 és nagyobb). Pszichikus szempontból fő vonásai: kitartás, takarékoság, konzervativizmus, tradicionalizmus, bizalmatlanság, zárkózottság, korlátolt nézetek és ambíciók, utilitarizmus, hajlam mások és önmaga megalázására, a harciasság hiánya, egalitarizmus.

A földközi-tengeri rassz alacsony termetű, középhosszú fejű és sötét hajú. Pszichikusan érzelmesség, indulatosság, a kitartás hiánya, erősen fejlett esztétikai érzék és a közösségi élethez való vonzódás jellemzi. Ez a legkevésbé értékes rassz.

Az egyes rasszok szomatikus és pszichikus jegyeit ekként jellemezve, Lapouge igyekszik kimutatni, hogy a kultúrával, valamint a társadalom- és államszervezettel kapcsolatos minden vívmány az árja – vagy

ahogy helyenként nevezik: a nordikus – rassz alkotása. Az európai társadalmak felső osztályai ennek a rassznak a képviselőiből állnak. A társadalom fejlődése vagy hanyatlása rassz-összetételétől függ. A nordikus elem túlsúlya okozza a fejlődést és haladást, a hosszú fejű rassz eltűnése pangást eredményez. Antropológiai mérésekre hivatkozva Lapouge igyekszik kimutatni, hogy a felső osztályok, a kulturálisan magasabban álló városi lakosság és végül a fejlődésben előrébb járó népek koponyaindexa 75 körül mozog.

A népesség összetétele azonban szüntelenül változik. Miben állnak ezek a változások és melyek az okaik? A legfontosabb változás a nordikus rassz állandó visszaszorulása. Ebben közrejátszhatnak a földrajzi környezet feltételei, de ez esetben a folyamat nagyon lassú; jóval gyorsabb változásokhoz vezet a társadalmi szelekció hatása. Lapouge megkülönböztet természetes és társadalmi kiválogatódást. A természetes kiválogatódásnak nincs számottevő szerepe a faji összetétel változásaiban, a társadalmi kiválogatódás viszont az értékes rassz gyors visszaszorulását és ezzel a modern társadalmak degenerációját eredményezi.

A társadalmi szelekció hat formában lép fel:

a) *Katonai* szelekció – a faji összetételnek a háborúkból eredő változásai. A háborúban főként az árják vesznek részt és ők is pusztulnak leginkább, hiszen ők a legbátrabbak, és áldozatkészségük nagyobb, mint másoké. Tehát a lakosság többi részéhez viszonyított százalékarányuk csökken.

b) *Politikai* szelekció. A politikai harcokban és forradalmakban a legbátrabb, függetlenségre és hatalomra vágyó árja rassz hozza a legnagyobb áldozatokat. Ezenfelül a fokozódó demokratizálódás az alsóbbrendű rasszok képviselőit, középszerű embereket állít a társadalmi ranglétra csúcsára, az uralomra termett és büszke árják számára lehetetlenné teszi képességeik kibontakoztatását, megnehezíti, hogy megfelelő pozíciókba jussanak, s ezáltal csökkenti életlehetőségeiket.

c) *Vallási* szelekció. A vallásharcokban és -háborúban mindig az árják pusztulnak leginkább. A cölibátus szintén hozzájárult számuk csökkenéséhez az európai társadalmakban, mivel a papok között mindig sok volt az árja.

d) *Morális* szelekció. A társadalom faji összetételének kedvezőtlen irányú változásaiban az etikai nézetek is közrejátszanak; pl. a fajilag alsóbbrendű elemet életben tartó emberbaráti akciók, a törvénytelen gyermekeket diszkrimináló nemi erkölcs.

e) *Jogi szelekció.* A jog szabta büntetések főleg az árjakat sújtják, akik független, individualista típust képviselnek, és nem vetik alá magukat a közepszerűségnek.

f) *Gazdasági szelekció.* A modern társadalomban a gazdasági verseny és a létfenntartási eszközökért való küzdelem az árjak gyors kipusztulását okozza, hiszen ezek természetüktől fogva képtelenek a huzugságra, csalásra és becsstelenségre, vagyis arra a viselkedésre, mely a tőkés gazdasági életben biztosítja a sikert. Ezért a gazdasági hierarchia csúcsait fajilag kevésbé értékes elemek uralják. Az árjak az ínség szintjére szorulva kénytelenek korlátozni a házassodást és a gyermekek számát. A plutokratikus rendszer tehát még a demokráciánál is veszélyesebb ellensége a felsőbbrendű rasszoknak.

E hat szelekciós mechanizmus működése következtében a modern társadalmakban rohamosan csökken az árjak száma. Ez a civilizáció hanyatlását vonja maga után. Az előrehaladó társadalmi degeneráció tünete a szocialista eszmék terjedése, az alkotótevékenység visszaszorulása a kultúra minden területén és az általános sorvadás. Egyre erőteljesebben érvényesül „a fajilag tökéletesebb elemek gyors pusztulásának és eltűnésének” törvénye. A fejlődésbe és az emberiség tökéletesedésébe vetett hit csak önámítás. Az emberiség nem tökéletesedik, sőt ellenkezőleg, rohamosan degenerálódik. Téziseit Lapouge tendenciózan és egyoldalúan összeválogatott statisztikai és történeti anyagokkal illusztrálta. Ezekből az anyagokból azt a következtetést vonta le, hogy kizárólag az angolszász országokban található még jelentős számban a nordikus rassz képviselői, tehát ezek az országok még fejlődésképesek.

Lapouge-hoz hasonló, de nyíltan reakciós és a megfelelő faji politika bevezetését sürgető nézeteket fejtett ki Németországban *Otto Ammon*. Fő antropológiai művei: „Die natürliche Auslese beim Menschen” (A természetes kiválogatódás az embernél, 1893); „Die Gesellschaftsordnung und ihre natürliche Grundlagen” (A társadalmi rend és természeti alapjai, 1895).

Ammon a faji irányzat többi képviselőjénél erősebben kapcsolódott Darwinhoz, a létért való küzdelemre, a természetes kiválogatódásra és az öröklődésre vonatkozó koncepcióit használva fel a társadalmi jelenségek magyarázatára. Az addigi szociológiai elméletek figyelmen kívül hagyták a biológiai tényezőt, pedig az ember mindenekelőtt biológiai organizmus, tehát a társadalomban lezajló folyamatokat csak akkor lehet jól megérteni, ha biológiai folyamatokként fogjuk fel őket. Az

egy adott társadalom keretében együtt élő emberek fizikailag, szellemileg és morálisan nem egyenlők. Az egyenlőtlenség öröklődő tényezők hatásának eredménye, s nem környezeti hatásoké. Tehát biológiai alapjai vannak, következésképpen igazságos. A társadalmi osztályok és rétegek az emberek biológiai értéke alapján differenciálódnak. A fajilag felsőbbrendű egyedek alkotják a felső társadalmi osztályokat is. Minden társadalom csak akkor fejlődhet és hozhat létre magasrendű kultúrát, ha megfelelő mennyiségű fajilag felsőbbrendű individuummal rendelkezik. Mivel az emberek értékét a faji felsőbbrendűség, vagyis biopszichikus jegyek döntenek el, speciális intézményeket és rendszabályokat kell alkotni a kiváló egyedek megjelenésének elősegítésére. A lakosságot faji osztályokra kell osztani és meg kell tiltani a különböző biológiai értékű osztályok közötti házasságot. Mivel a már létező osztálytagolódásnak megvan a faji alapja, s a felső osztályok fajilag értékesebb, nevezetesen árja egyénekből állnak, meg kell szilárdítani a társadalmi osztályokat elválasztó határokat. Ezenfelül a felső társadalmi osztályok gyermekeit el kell szigetelni az alsó osztályok gyermekeitől, számukra jobb képzést, jobb élelmezést kell biztosítani és mentesíteni kell őket a fizikai munkától. Ezek az eszközök egyszersmind elősegítik az alsó társadalmi osztályok tehetségesebb és fajilag jobb egyéneinek aktivizálódását, ezek ugyanis arra fognak törekedni, hogy a felső osztályokba kerüljenek.

Ammon tehát a faji egyenlőtlenség elméletének alapján konkrét társadalompolitikai programot dolgozott ki. Ebben nagyon pregnánsan világosodott meg a fajelmélet társadalmi-politikai szerepe: a társadalmi egyenlőtlenség áltudományos igazolása, amely arra szolgál, hogy elnyomjanak minden, a társadalmi rend átalakítását célzó tendenciát. A társadalmi forradalmak Ammon elmélete szerint a fajilag alsóbbrendű elemek lázadásai. Ez az elmélet alapját képezte a rasszizmusnak, amely társadalmi és politikai mozgalomként csak a XX. században lépett fel.

3. A harmadik csoporthoz tartozó fajantropológiai elméletek főleg az angolszász országokban fejlődtek ki. A sort *Francis Galton* angol antropológus (1822–1911) nyitotta meg, aki megfogalmazta az általa biometriának nevezett új embertan programját. Ez a tudomány az organizmus változékonyságának statisztikai mérésén alapult. Galtonnak a szociológia szempontjából jelentőséggel bíró művei a következők: „Hereditary Genius” (A lángész öröklődése, 1869); „English Men of Science” (Angol tudósok, 1874); „Inquiries into Human Fa-

culty and its Development” (Vizsgálódások az emberi tehetségre és fejlődésére vonatkozólag, 1883); „Natural Inheritance” (Természetes öröklődés, 1889). A műveiben foglalt nézeteket az alábbi tézisekben foglalhatjuk össze.

Az emberek mind fizikai, mind pedig pszichikus jegyeik tekintetében különbözők; különböznek magasságukban, bőrük és hajuk színében, egészségükben, energiájukban, intelligenciájukban, érzékenységükben, fantáziájukban, társadalmi ösztöneikben, képességeikben stb. A pszichikus és szomatikus tulajdonságoknak egyazon társadalom egyedei közötti szórása statisztikai szabályszerűséget mutat. Ha ezeket az egyedeket pl. olyan sorba rendezzük, amelynek kategóriái a lángész-től az idiótáig terjednek, megoszlásukat grafikusán ábrázolva egy meghatározott szabályos görbét kapunk. Tehát a nagy vagy csekély képességek nem véletlenszerűek, hanem mennyiségi előfordulásuk a társadalomban objektív törvényből következik. Az egyének közötti különbségek két tényezőtől függenek: az öröklődéstől és a környezettől. De az öröklődés hatása nagyobb és döntő. A környezet és a nevelés csak másodlagos fontosságú: könnyítheti vagy nehezítheti a biológiai-lag öröklött jegyek megnyilvánulását. Galton ezt a tudománytörténetből és egyes tudósok életrajzaiból merített tényanyaggal, a zenei tehetség öröklődésének példájával, az ikerkutatás eredményeivel stb. igyekszik bizonyítani. Ugyanazt az alapelvet, mellyel az individuális különbségeket magyarázta, alkalmazza a közösségek közötti különbségek magyarázatára is. Tehát annak bizonyítására törekszik, hogy a társadalmi osztályok biológiai értékeit és tehetségüket tekintve nem egyenlőek, hogy az emberi fajták sem egyenértékűek. Ebből azt a konklúziót vonja le, hogy az öröklődő képességek határozzák meg a társadalmak történelmi sorsát. Galton elmélete hozzájárult az eugenika kifejlődéséhez és olyan törekvéseket hívott életre, melyek arra irányultak, hogy a társadalmi intézmények megfelelő megszervezésével növeljék a tehetséges individuumok megjelenésének valószínűségét. Elmélete különösen a lélektanban, a pedagógiában és a kriminológiában talált erős visszhangra.

Galton nézeteit fejlesztette tovább *Karl Pearson* és iskolája. Pearson mindenekelőtt a biometria kutatások statisztikai módszereit tökéletesítette, egyebek között kidolgozva a korrelációs számítás módszerét. Statisztikai módszereket alkalmazva a változékonyság és öröklődés jelenségeinek vizsgálatára, kimutatta, hogy mind az előnyös, mind a hátrányos változások az öröklődés és kiválogatódás törvénye alá

esnek. A társadalom fejlődése Pearson szerint faji összetételétől függ; ha olyan egyedek vannak benne túlsúlyban, akik biológiailag értéke-
sebb jegyeket örökölték és ha a társadalmi szelekció kedvez ezek szá-
porodásának, a társadalom a haladás útjára lép; ellenkező esetben elke-
rülhetetlen a degeneráció. A fennálló társadalmi hierarchia több év-
százados szelekció során alakult ki, tehát faji alapjai vannak. Az alsó
társadalmi osztályok tehetséges, de csakis legtehetségesebb egyedeinek
lehetővé kell tenni a felső osztályokba való bejutást.

Az eugenikával és társadalmi szerepével foglalkozó munkáiban
Pearson a vegyes házasságok betiltását követelte. A négerek példáján
szemléltette, hogy vannak olyan fajták, melyek örökletesen képtelenek
zseniket produkálni: a négerek a legjobb környezeti feltételek között
is képtelenek nagyot alkotni. (Ezekre a merőben hamis és a tényekkel
összeegyeztethetetlen tézisekre támaszkodott egyes észak-amerikai
államokban a négerellenes fajüldöző politika.) Pearson azt állította,
hogy a magasrendű kultúra a faji szelekció és a fajták közti harc
terméke. Ebből következőleg a nyugati kultúrát két fő veszély fenye-
geti: *a)* a magasabb rendű osztályok és nemzetek alacsonyabb termé-
kenységük folytán elvesztik számbeli fölényüket a kevésbé értékes
elemekkel szemben; *b)* a pacifista tendenciák és a fegyveres küzdel-
meknek a népek életéből való kiküszöbölésére irányuló törekvés a tár-
sadalmi fejlődésre kedvező szelekciós mechanizmusok megsemmisülé-
sével fenyeget.

Galton és Pearson elméletei különösen széles körű elismerésre ta-
láltak az Egyesült Államokban, ahol – különféle tesztekkel kombinál-
va – a négerek és a (kivált az Európa és Ázsia „alsóbbrendű fajaiból”
és „alsóbbrendű” nemzeteiből származó) bevándorlók elleni diszkri-
minatív politika áltudományos megalapozására használták fel őket.

■ *Egyéb elméletek*

A fajantropológiai elméletek nyomán a szellemi életet valósággal el-
árasztották a fajnak a társadalmi, politikai és kulturális élet különböző
területein való jelentőségét taglaló irományok. Ennek az irodalomnak
az első hullámát a különféle fajok és népek szupremáciáját kimutató
munkák alkották. A különböző népek képviselői nem tudtak belenyu-
godni, hogy az alsóbbrendű fajokhoz sorolták őket. Nemcsak a nor-
dikus teuton vagy angolszász faj vindikálhatja magának – úgymond –

a legértékesebb faj rangját. Felléptek szerzők, akik kimutatták, hogy a „kelta”, a „latin”, a „zsidó” vagy más ázsiai fajok a legértékesebbek bioszociális szempontból. A nemzeti nagyzási hóbort kérdéseivel foglalkozó szociológus számára ez az irodalom igen sok érdekes anyagot kínál.

Terjedelmes irodalom született a társadalmak faji összetételét megváltoztató természetes és társadalmi szelekció különböző aspektusairól és annak következményeiről (fejlődés vagy degeneráció) is.

A szóban forgó irodalom nagy fejezetét alkotják a faji jegyek és az intellektuális alkotótevékenység, valamint az emberek erkölcsi és pszichikus tulajdonságai közötti korreláció problémái. Ide tartozik a testi jegyek és a bűnöző hajlam, illetve különféle speciális képességek közötti összefüggések keresése. A kutatásoknak ez az ága különösen gazdag.

Ugyanebbe a kategóriába sorolhatjuk az öröklődés hatásaival foglalkozó munkákat, a vitákat arról, hogy mi a fontosabb: az öröklött biológiai jegyek, vagy a környezet és nevelés hatása. Ez a vita – amelynek természetesen politikai implikációi is voltak – nemcsak a fajelmélet híveit tüzelte fel, hanem az ösztönelmélet képviselőit is, akikről alább lesz szó.

Végül említenünk kell az egyes fajok történeti szerepét taglaló történetfilozófiai irodalmat. Ezek a művek leggyakrabban egy-egy meghatározott faj apológiáját adták. A legtöbbet az árja faj zsenialitásának hívei produkálták; a történelmi folyamatot meglehetősen önkényesen interpretálták, hogy fajuk fényben és dicsőségben tündökölhessen.

Külön kell szólnunk a faji doktrína egy sajátos válfajáról, mely a fajelméletnek a politikai gyakorlatra való alkalmazásából született. Említettük már, hogy a fajelméletek szorosan kapcsolódtak az imperialista törekvésekhez, igazolták az imperializmust, és úgy állították be, mint a kultúra fejlődése szempontjából szükségszerű jelenséget, mint a felsőbbrendű fajok harcát az emberiség előrehaladásáért. De a XX. században létrejött rasszizmus a fajok egyenlőtlenségét hirdető elmélet politikai alkalmazásának legbrutálisabb formája volt: olyan doktrínát dolgoztak ki, amely leplezetlenül a fajilag alsóbbrendűnek nyilvánított nemzetek leigázását és kiirtását hirdette.

A XX. század elején Németországban egész sor szerző lépett fel ilyen nézetekkel. Különös figyelmet érdemel közülük *L. Woltmann*, a „Politisch-Antropologische Revue” című folyóirat megalapítója és

fajmisztikától áthatott könyvek szerzője. „Bebizonyította”, hogy az egész európai kultúra a németek műve. A germán faj alkotta meg a reneszánsz, majd a felvilágosodás kultúráját; ugyancsak ő teremtette meg a nagy államokat, és az az osztályrésze, hogy civilizatorikus küldetést töltsön be az egész világon. Meg kell tehát hódítania az egész világot, hogy saját kultúráját és rendjét adja a Föld valamennyi népének. Ahhoz, hogy a germán faj képessé legyen e misszió betöltésére, faj-eugenikát kell bevezetni. Németország lakosságát három kategóriára kell felosztani: 1. tiszta germánok, 2. félgermánok, 3. nem-germánok. A hatalom kizárólag a germánokat illeti meg, számuk növelése érdekében biztosítani kell részükre minden kiváltságot, a többnejűséget is beleértve. A nem-germánokat ki kell irtani, a félgermánok képezik a munkaerőt.

Az ilyesfajta elméletektől – melyek a császári hatóságok hivatalos támogatását élvezték – már csak egy lépés kellett a hitlerizmushoz, és a „Mein Kampf”-ban, valamint A. Rosenberg „Das Mythos des XX. Jahrhunderts” című művében kifejtett náci fajmisztikához. A „Harmadik Birodalomban” a fajelméletek az agrárpolitikában, a fajvédő törvényekben, az állam szervezetében és a hivatalos külpolitikai doktrínában öltöttek testet. Ezek az elméletek igazolták a második világháborút, s mindenekelőtt a hadviselés módját, a zsidókkal és a szlávokkal szemben megvalósított népiirtó politikát.

■ *Általános megjegyzések a fajantropológiai irányzatról*

A fajantropológiai irányzat kritikája könnyű és egyszersmind roppant nehéz. Könnyű, hiszen könnyűszerrel kimutatható, hogy kiindulópontjai összeegyeztethetetlenek a tényekkel. Nehéz, amennyiben a tudományos érveknek az irányzat képviselői nem tulajdonítanak különösebb fontosságot. Mindig is a nemzeti elfogultságokra, előítéletekre, a nemzeti nagyzási hóbortra, a „vér öröklődésének” misztikus és irracionális hitére apelláltak.¹⁹ Nehéz vitatkozni egy buta és tudatlan emberrel, akinek bebeszélték, hogy minden egyéni erőfeszítés nélkül, mert ereiben „értékes vér” folyik, felsőbbrendű ember, s joga van más, állítólag kevésbé értékes emberek kizsákmányolására.

¹⁹ A faji mítoszok elemzését és kritikáját adja S. Ossowski említett művében.

A faji szociológia tudományos kritikája annak kimutatását célozza, hogy nincs állandó és változhatatlan összefüggés a szomatikus és a pszichikus jegyek között, hogy a pszichikus jegyek nem öröklődnek változatlanul nemzedékről nemzedékre, hogy az emberi psziché változékony és a környezeti feltételek hatására alakul.

A különböző fajelméletek összehasonlítása is elég ahhoz, hogy súlyos kételyek támadjanak tudományos értéküket illetően. Egyes szerzők a nordikus rasszt, mások az alpesit ruházzák fel a legjobb tulajdonságokkal, megint mások a földközi-tengeri rasszt tartják minden kultúra megalkotójának. A tömeges antropometriai mérések nem igazolták Ammon és Lapouge téziseit. A Lapouge által a nordikus rassz tipikus képviselőinek minősített híres emberek középhosszú vagy éppen rövid fejűnek bizonyultak. Megállapítást nyert az is, hogy egyes ma élő primitív népek hosszú fejűek.

A pszichikus tulajdonságok öröklődésének tézise ellen foglaltak állást olyan pszichológusok, akik a különböző környezetben nevelkedett egyiptetűjű ikrekre vonatkozó kutatások alapján megállapították a külső körülmények hatását. Bebizonyosodott ugyanis, hogy ezek az azonos öröklött jegyekkel rendelkező ikrek eltérő környezetbe kerülve különböző pszichikus tulajdonságokra tesznek szert.

Nagyobb erőfeszítés nélkül cáfolták meg a történelem faji interpretációját. Rámutattak, hogy a nagy államokat és nagy kultúrákat különböző antropológiai fajták kereszteződéséből létrejött népek alkotják, tehát teljesen alaptalanok az olyan állítások, hogy ez vagy az a kultúra egy bizonyos faj alkotása. Felhívták a figyelmet az osztályozás és a faji hovatartozás meghatározási módszerei közötti ellentétekre. Rámutattak továbbá, hogy a nemzetek hirtelen megváltoztathatják kultúrájukat, miközben antropológiai összetételük egyáltalában nem változik (pl. Japán a XIX. században). Könnyűszerrel megdöntötték a bizonyos fajok alkotásképtelenségét hirdető téziseket is. Az etnológiai és régészeti kutatások kimutatták, hogy egyes alsóbbrendűnek ítélt népek, például az amerikai indiánok és az afrikai négerek a fehér hódítók odaérkezése előtt magas szintű kultúrákat és jól szervezett államokat hoztak létre. Az egyesült államokbeli négerek saját irodalmat, szobrászatot és zenét teremtettek, és számos kiváló politikus került ki közülük. A nemzeti felszabadító mozgalmak erős fellendülése az utóbbi évtizedekben bebizonyította, hogy az alsóbbrendűnek tartott népek a változó társadalmi és politikai feltételek között nagy előrelépésekre képesek az élet minden területén.

A faji ideológiák nem tudományos értékük, hanem társadalmi és politikai funkcióik – a kormányzó csoportok érdekeinek védelme – révén maradnak fenn.

A DEMOGRÁFIAI IRÁNYZAT

A társadalmak könnyen észrevehető külső különbségei közé tartozik a faj és a földrajzi környezet mellett a népesség száma és a népsűrűség. Hosszas gondolkodás nélkül is belátható, hogy másként kell megszervezni a tíz-egynéhány tagú klubot, és másként a hatalmas, több-ezres tagságú egyesületet; más kell hogy legyen egy kisebb nomád törzs társadalmi struktúrája, és más egy jelenkori nagy államé és nemzeté. Természetes hát, hogy a történészek és filozófusok régtől fogva fontos szerepet tulajdonítottak a társadalmak népességszámának és a népsűrűségnek a nemzetek sorsában és fejlődésében. Ezt a nézetet abszolutizálta a szociológia úgynevezett *demográfiai* irányzata, mely abból indul ki, hogy az alapvető tényező, amely végső fokon meghatározza a társadalmak fejlődését, rendszerét és kultúráját, mindig a *népességszám* és a *népsűrűség*. Az irányzatnak egyes képviselői a társadalom fejlődését demográfiai tényezőkkel magyarázó általános elmélet megalkotására törekedtek, mások arra szorítkoztak, hogy összefüggéseket keressenek egyfelől a népességszám és a népsűrűség, másfelől a gazdasági és politikai jelenségek, az államrend, az erkölcsiség, a halandóság, a migrációk, a háború stb. között.

A népességszám és a népsűrűség szerepéről már Comte is szólt, megállapítva, hogy ezek gyorsíthatják vagy fékezhetik a társadalom fejlődését. De a demográfiai elmélet voltaképpen megalkotója Malthus volt a XVIII. században, és elméletének nagyon mély hatása volt.

A XIX. század vége felé szélsőséges demográfiai elmélettel lépett fel *Adolphe Coste*. Vele egyidőben és utána a szociológusok, demográfusok, politikusok, írók és publicisták egész serege foglalkozott az ide kapcsolódó részkérdésekkel, igyekezett egyes társadalmi problémákat a demográfiai törvényszerűségekre visszavezetve megoldani. Coste előfutára *Makszim Makszimovics Kovalevszkij* orosz szociológus volt, aki a gazdasági fejlődést a népesedéssel magyarázta: a népsűrűség növekedése – mondta – maga után vonja a munkamegosztás növekedését, valamint a rétegekre és osztályokra tagozódás fokozódását, ami

elősegíti a termelési technika fejlődését és a gazdasági szervezet differenciálódását.

Áttekintésünket Coste szociológiai téziseinek bemutatásával kezdjük, melyeket „Les principes d'une sociologie objective” (Az objektív szociológia elvei, 1899) című munkájában fejtett ki.

Coste az „objektív”, vagyis a szubjektív értelmezésektől mentes, kvantitatív módszereket alkalmazó szociológia alapelveit kereste. Ezért a szociológiából ki akarta iktatni a közösségi élet szubjektív tényezőire vonatkozó kutatásokat. Az emberi élet történeti tényeinek összességét két kategóriára osztotta fel: *a) társadalmi* tények – a termeléssel, a hatalommal, a javak elosztásával, a szolidaritással és a vallással kapcsolatos jelenségek; *b) ideológiai* tények – költészet, filozófia, társadalmi ideológia, tudomány. A szociológia csak a társadalmi tényekkel foglalkozik, és azokat a statisztika módszereire és a demográfiára támaszkodva kutatja. Az ideológiai tényekkel az „ideológia” foglalkozik, amely a szociológiától független tudomány.

A társadalmi tények Coste szerint öt fejlődési stádiumon mennek keresztül (ezek elemzését, mivel nem sok köze van a demográfiai tételekhez, itt mellőzzük), amelyek a tisztán állati életszinttől a folyamatos differenciálódáson és együttműködésen át az egyenlőtlenség egyidejű növekedésével a modern társadalomhoz vezetnek. E fejlődés kiváltó tényezője a *népességszám és a népsűrűség növekedése*. Az emberi társadalmak azért fejlődnek, mivel emelkedő lélekszámuk és a népsűrűség növekedése intenzívebbé teszi a kölcsönös egymásrahatásokat, ami a tapasztalatok nagyobb mértékű kicserélődésével, növekvő felhalmozódásával és nemzedékről nemzedékre való átadásuk javulásával jár. Az államok hódítás eredményeként keletkeztek, a hódításokat és háborúkat pedig a népességszám és népsűrűség növekedése idézi elő (ez a növekedés ugyanis a létfenntartási eszközök új forrásainak keresésére kényszerít). Idézzük Coste szavait: „A társadalom fejlődésének elsődleges tényezője tagjainak számbeli növekedése. A népesség növekedése társadalmi differenciálódáshoz és munkamegosztáshoz vezet, fejleszti a képességeket és az ügyességet, megkönnyíti az érintkezéseket és a kölcsönös megértést, az egyének jobb együttműködését teszi lehetővé.”²⁰ A földrajzi környezet, a faj és más tényezők szerepe ebben a folyamatban másodlagos. Minthogy a társadalmi fejlődés tényezői ilyenek, lehetséges van kvantitatív módszerekkel való kutatá-

²⁰ A. Coste: Les principes d'une sociologie objective. Párizs 1899. 95. old.

sukra. Ezekből az alapvető meggondolásokból kiindulva dolgozta ki Coste az ún. „szociometriai” módszert, melynek rendeltetése a társadalmi fejlődésnek mennyiségi mutatókban való megragadása.

Coste munkásságán kívül a monografikus tanulmányok hosszú sora igyekezett bizonyítani, hogy az egyes konkrét társadalmi-kulturális jelenségeket és folyamatokat demográfiai tényezők szabják meg. Az alábbiakban közülük a legfontosabbakat tekintjük át.

Corrado Gini olasz demográfus megfogalmazta és nagy tényanyaggal támasztotta alá azt a tézist, hogy szoros összefüggés van egyfelől a népességszám és a népsűrűség, másfelől a migrációk között. Okfejtése röviden a következő. Ha valamely állam népessége gyorsan nő, az állam kénytelen vagy ugyanolyan gyorsan növelni az ipar és a mezőgazdaság termelését, vagy új területeket hódítani és kizsákmányolni, vagy pedig polgárai kényszerülnek kivándorolni – ellenkező esetben ugyanis éhhalál fenyegeti őket. Mivel a termelés növekedése ritkán tart lépést a népszaporulattal, a társadalmak kivándorlásban vagy háborúban keresik a probléma megoldását. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a népességszám gyors növekedésének korszakai egyben a fokozott kivándorlás korszakai is. Megállapítható az is, hogy a nagy népsűrűségű és népszaporulatú területekről ez a kivándorlás a kisebb népsűrűségű és népszaporulatú területek felé irányul. Gini és e teória más hívei itt a XIX. századi gyarmati expanzióra és tömeges kivándorlásokra hivatkoztak. Valóban megfigyelhetjük e folyamatok időbeli egybeesését, de ez még nem bizonyítja az oksági összefüggést, még kevésbé a szoros korrelációt. Az ilyen következtetés kétségtől egyoldalú, hiszen a XIX. századi kivándorlásokban politikai okok, vallási küzdelmek is közrejátszottak, melyek a legkevésbé sem függnek a demográfiai folyamatoktól. A háborúk ilyen összefüggésbe hozása a népesség növekedésével, a „demográfiai feszültség” következményeként való magyarázatuk a tények rendkívül felületes elemzésén alapul. Az összes olyan tanulmányok, melyek „kimutatják”, hogy a népsűrűség fokozódása erősíti az „imperialista pszichés attitűdöket”, hogy a népességszám növekedése kényszerítő szükségként írja elő új „élettér” keresését, nagy hadseregek létrehozására késztet, és munkanélküliséget okozva a kilátástalanság hangulatát kelti, melyből csak a háború hozhat kiutat stb. stb. – kivétel nélkül leegyszerűsítésekkel operálnak, az időbeli egybeeséseket minden további nélkül oksági összefüggéseknek véve, és figyelmen kívül hagyva azon társadalmi-gazdasági viszonyok egészét, amelyek között a vizsgált tények jelentkeznek.

A demográfiai irányzat képviselői különös figyelmet fordítottak a népesség növekedése és a gazdasági jelenségek közötti összefüggésekre. Ezt az összefüggést kivált Kovalevszkij emelte ki. Fejtegetései szerint főként a demográfiai tényező, a népsűrűség fokozódása idézte elő a halászatról és vadászatról a földművelésre való áttérést, majd a földművelés fejlődésének során ugyancsak ez okozta a magasabb rendű formák kifejlődését, s alakítólag hatott a földbirtoklásra és a földtulajdon formáira is. Ez a tényező döntötte el a háziipari termelési formákról a manufaktúrára és az ipari termelésre való áttérést is, továbbá változásokat idézett elő a munkamegosztásban s a tőke és munka viszonyában. Más kutatók is hirdették ezt az elméletet: statisztikai igazolást kerestek olyan tézisekhez, melyek összefüggéseket állapítottak meg egyfelől a lakosság növekedése, másfelől a tulajdon fejlődése, a válságok, a konjunktúra-időszakok és más gazdasági jelenségek között. Az irányzat egyes képviselői olyan elméleteket fogalmaztak meg, melyek szerint a demográfiai tényező határozza meg a politikai formák és társadalmi intézmények fejlődését; pl. a családformák és a politikai rendszerek – monarchia, köztársaság, diktatúra stb. – csupán az adott társadalom népességnövekedésének függvényei.

A kultúrára is alkalmaztak demográfiai elméleten alapuló magyarázatokat. A zseniális emberek megjelenését, az új kulturális tartalmak, ideológiák, szokások, erkölcs stb. kialakulását a népsűrűség növekedésével magyarázták. A népszaporulat csökkenését a hanyatlás és degeneráció tünetének tekintették – a népesség erőteljes növekedését az életerő tanújelének és a fejlődés zálogának. Ezek az elméletek hozzájárultak a népszaporodást támogató intézkedésekhez, anya- és gyermekgondozási törvények megalkotásához, a sokgyermekes családok állami és társadalmi segítéséhez.

■ *Általános megjegyzések* *a demográfiai irányzatról*

Első pillantásra a demográfiai elméletek nagyon meggyőzőnek tűnnek. Hiszen a népességszám az államok erejének lényeges eleme – vagy legalábbis eddig az volt –, s a történelem igazolta azt a tézist, hogy a nagy embertömörülések a kulturális alkotótevékenység központjaivá lesznek. A tények beható elemzése azonban arra a következtetésre vezet, hogy a demográfiai irányzat képviselői által leszűrt általánosí-

tások túlságosan felületesek, az általuk leírt összefüggések nem ennyire egyszerűek. A demográfiai tényezőnek valóban nagyon lényeges, de nem döntő hatása van a társadalmi folyamatokra, és önmagában nem határozza meg a történelem alakulását. Könnyű olyan tényeket találni, melyek rácsafolnak a demográfusok szélsőséges nézeteire. Számos nagy népességű és nagy népsűrűségű országot ismerünk, mint pl. Indiát, Kínát, amelyek nem hoztak létre sem olyan fejlett, sem olyan dinamikus gazdaságot és társadalmi rendet, mint a jóval kisebb lélekszámú európai országok a XIX. században. Ebből az következik, hogy a népsűrűség, ha fokozza is az emberek közötti kontaktusok intenzitását, önmagában nem dönt a fejlettségi szintről. Ismeretes továbbá, hogy viszonylag kis népességű országokból számos, politikai és vallási okok által előidézett kivándorlási hullám indult el. A nagy népsűrűség nem szül automatikusan új termelési formákat és technikai találmányokat – amint a rendszeres éhínségek sújtotta nagy és sűrűn lakott országok példája tanúsítja. A tulajdonviszonyokban sem okoz automatikusan változásokat – változások nemegyszer a növekedés lassulásának időszakában következnek be. Végül rámutathatunk, hogy nemegyszer a nagy népességű és népsűrűségű országok – mint pl. Anglia a XIX. században – ritkábban mennek át társadalmi változásokon, kevesebb forradalmat és polgárháborút élnek át, mint kis népsűrűségűek (pl. Dél-Amerika országai).

Általában azt mondhatjuk, hogy a szociológiában alkalmazott demográfiai elmélet hibájának lényege a leegyszerűsítés, az a törekvés, hogy a rendkívül összetett társadalmi valóság egészét egyetlen alapelv segítségével, egyetlen, szinte mágikusan ható tényezővel magyarázza. Az irányzat hívei, a természeti folyamatok biológiai mechanizmusaira összpontosítva figyelmüket, a népességszám növekedését ezekkel analóg objektív tényezőnek tartották, amely az emberi együttélés folyamatait határozza meg. Igaz ugyan, hogy igyekeztek megkonstruálni az egy területen összetömrült népesség körében fellépő kölcsönös egymásrahatási folyamatok tisztán szociológiai elemzését is, és ennek a ráhatásnak fontos szerepet tulajdonítottak – de ezek is hiányos elemzések voltak. A társadalmi jelenségek magyarázatának sémája a következő volt: egy adott területen először a megfelelő népsűrűségnek kell létrejönnie a népességnövekedés révén, és csak ekkor következik be az emberek közötti egymásrahatások erősödése, vagyis növekszik az érintkezések száma, bővül a tapasztalatok és a gondolatok cseréje, fokozódik a munkamegosztás, a konkurrencia stb., ami azután további

változásokat von maga után. Az emberek kölcsönös egymásrahatásainak alapja tehát itt a népesség növekedése; a demográfián kívüli tényezők teljesen figyelmen kívül maradnak.

Mindemellett a szóban forgó elméletek, más naturalista teóriákkal egyetemben, erős visszhangot keltettek a publicisztikában és a politikában. A hódítások és a gyarmati expanzió igazolásául gyakran hivatkoztak a „demográfiai nyomásra”. Ezek az elméletek szintén látszólagos magátólértetődőségüknek és egyszerűségüknek köszönhették népszerűségüket. A századforduló táján úgy tűnt, hogy egyáltalán nem létezhet olyan társadalom, melyben a nagy természetes szaporulat ne járna együtt háborúskodással. Mint oly sok esetben, ennek az elméletnek az elfogadását sem tudományos értékei, metodológiai helyessége és a tényeknek való megfelelése döntötte el, hanem társadalmi-politikai funkciói.

A világ népességének rohamos növekedése a XX. században újra a demográfiai problémákra terelte a figyelmet, és felélesztette a gazdasági és politikai következményeket tárgyaló elméleteket. Nem kétséges, hogy ez a népességnövekedés rendkívüli követelményeket támaszt a gazdasággal és a kormányzatokkal szemben – de önmagában nem igazolja a demográfiai determinizmus elméletét.

A FOLDRAJZI IRÁNYZAT

A közösségi élet és a kultúra természettudományos alapjait kereső naturalista gondolkodás nagy áramlatában kristályosodott ki a társadalmi jelenségek földrajzi tényezőkkel való magyarázatának irányzata is. A többi naturalisztikus irányzatokhoz hasonlóan itt is megtalálhatók a régi előfutárok, különösen a XVIII. századi gondolkodók között, mint Montesquieu, Ritter és mások. De az ún. „földrajzi determinizmust” – a földrajzi környezet hatását abszolutizáló, a közösségi és egyéni élet minden folyamatára kiterjesztő koncepciót – hirdető koherens elméletek csak a XIX. század vége felé jelentek meg. Az alábbiakban ezekről adunk összefoglaló áttekintést.

A „földrajzi környezet” terminus rendkívül sokrétű tényezőegyüttest jelöl, melybe beletartozik egyebek között az éghajlat, a talaj sajátosságai, a horizontális és vertikális felszíni alakulatok, a csapadékmennyiség, a folyóvizek nagysága és iránya, a növény- és állatvilág, az ásványkincsek, valamint az esetleges földrengések, viharok stb.

Viszont nem tartoznak bele az e tényezőkben az emberi beavatkozás által előidézett változások. A földrajzi környezeten a szociológusok mindenekelőtt a „természeti”, eredeti, emberkéz nem formálta környezetet értik. Ha pl. a folyószabályozásnak a gazdaságra és a földművelésre gyakorolt hatásáról beszélünk, már nem a földrajzi környezet, hanem az emberi munka és kultúra hatásáról van szó. A szabályozott és a hajózhatóvá tett folyó az adott nép kultúrájához tartozik, és csak közvetve a természeti környezet eleme.

Az irányzat képviselői a legkülönbözőbb társadalmi és kulturális jelenségeket, folyamatokat hozták összefüggésbe a földrajzi környezettel. Áttekintésünket a földrajzi tényezőknek a népsűrűsége és a népességnek a föld felszínén való térbeli elhelyezkedésre való hatásával kezdjük. Ez az összefüggés teljesen nyilvánvalónak tűnt. A jég- és homoksisivatagok, az Amazonas őserdői vagy Észak-Ázsia tajgai nagyon ritkán lakottak. Ha a csapadéktérképeket a népsűrűségi térképekkel vetjük össze, erős hasonlóságokat figyelhetünk meg. Mindazonáltal ez az összefüggés nem egyszerű, és nem is szoros. Nemrég még szinte lakatlan térségek a korszerű technika alkalmazása nyomán sűrűn lakott területekké válnak, s nem az éghajlat vagy más természeti tényezők változásának következtében, hanem csakis a földrajzi környezet egyes vonásait megváltoztató emberi tevékenység eredményeként.

Igyekeztek kimutatni a szoros pozitív korrelációt egyfelől a földrajzi feltételek, másfelől az emberi hajlékok, a közlekedési útvonalak és eszközök jellege között is. Ez az összefüggés valóban fennáll a primitív társadalmakban, ahol az eltérő földrajzi környezetek, meghatározott nyersanyagokat kínálva, döntően befolyásolják az építkezésmódot. De még itt is pl. az amerikai préri-indiánok szállásának az ázsiai sztyeppelakókéval való összevetése azt mutatja, hogy nagyon hasonló földrajzi környezetben eltérő építkezéstípusok alakulhatnak ki. Gyakran szomszédos törzseknél is teljesen különböző építkezésmódokat találunk. Ugyanez vonatkozik a primitív utakra és közlekedési eszközökre is.

Rámutattak a földrajzi környezet és a ruházkodás összefüggésére is. Hangsúlyozták, hogy az éghajlat, a hőmérséklet, az adott földrajzi körülmények között rendelkezésre álló anyagok és a foglalkozásnemek szabják meg az öltözet- és viseletfajtákat. De akkor mivel magyarázható az itt élénk táruuló végtelen változatosság, sokféleség? A viselet ősidőktől fogva a társadalmi megkülönböztetés tényezője volt, kiemelte az egyéniséget, a szokások és az emberi hiúság kifejeződése volt

– tehát semmiképpen sem lehet egyszerűen a földrajzi feltételekből levezetni.

Hasonlóképpen a földrajzi környezet hatásával igyekeztek magyarázni a különböző táplálkozási módokat és a különböző italok fogyasztását az egyes kultúrákban. Ebből a célból megállapították az alapvető élelmiszerek – kukorica, rizs, burgonya, búza, rozs, hal, bőlény stb. – előfordulási területeit. Magától értetődően a fejlődés alacsony fokán az ember függ a közvetlen környezetében található létfenntartási eszközöktől. De a technika fejlődésével, a társadalmi és gazdasági szervezet differenciálódásával, a vallás, a szokások stb. hatására a táplálkozás a földrajzi környezet közvetlen hatása alól felszabadulva differenciálódik.

A következő tézis, amelynek igazolására különösen sok fáradságot fordítottak, a földrajzi környezeti feltételek, valamint a gazdasági fejlődés, gazdálkodásmódok, gazdasági ciklusok közötti összefüggésre vonatkozik. Ez a tézis sok etnológiai munkában is szerepel. Számos szerző a – tágabban vagy szűkebben értelmezett – földrajzi tényezőkkel hozta összefüggésbe az olyan jelenségeket, mint pl. foglalkozásnemek, a termelés fajtája, a gazdagság szintje, a gazdaság ritmusa és ciklusai, kereskedelem, fogyasztás stb. Ezek, úgymond, függvényei az éghajlatnak, a talaj termékenységének, a természeti kincsek elhelyezkedésének, a természetes energiaforrásoknak, természetes közlekedési utaknak. Erről a témáról igen sok munkát írtak. Lényegében azt próbálták kimutatni, hogy nem a társadalmi viszonyok, nem a gazdaság szervezete és a politikai rendszer gyakorolnak hatást a gazdasági életre, hanem az embertől független természeti, földrajzi feltételek. Nyilvánvaló, hogy a földrajzi körülmények lényeges hatással lehetnek a termelésre, különösen a mezőgazdaságra, hogy az aszály rossz termést és drágaságot okozhat, hogy a terepadta nehézségek növelhetik a közlekedés költségeit – de kétségtelen az is, hogy a korszerű ipar és közlekedés egyre inkább függetlenedik a földrajzi feltételektől, sőt még az éghajlat hatása is gyengül, mert az ember öntözéssel vagy erdősítéssel nagymértékben meg tudja változtatni.

A következő tézis: a földrajzi feltételek befolyása az emberfajta alakulására. A földrajzi irányzat képviselői bírálták a fajsociológusok nézeteit, azt állították, hogy valamennyi öröklődő faji jegy a földrajzi környezet terméke. A szomatikus és szellemi különbségek, a társadalomszervezet és a kultúra különbségei az eltérő földrajzi feltételekkel magyarázhatók. Kiváltképpen a bőr- és hajszínt, a magasságot és a

csontozat felépítését írták a közvetlen vagy közvetett környezeti hatások számlájára. F. Boas amerikai etnológus több műben mutatta ki, hogy az Egyesült Államokba érkező bevándorlókon egy idő után számottevő szomatikus változások lépnek fel. Következtetéseit azonban fenntartásokkal kell fogadnunk: az általa megfigyelt változásokat nem a természeti környezetváltozás idézte elő, hanem a más kultúra, nevezetesen a másfajta munka, táplálkozás és életmód hatása. Megállapították, hogy a földrajzi feltételek hatására változások léphetnek fel a mirigyműködésben és általában a fiziológiai folyamatokban. Erre alapozták azt a tézist, hogy a népesség egészségi állapota összefügg a földrajzi környezettel. Mindenekelőtt az éghajlat – a hőmérséklet, a levegő nedvessége, a szelek stb. – szerepét hangsúlyozták. Kétségtelenül vannak „egészséges” klímák és különböző betegségeknek kedvező klímák. De az éghajlat és a betegségek, valamint a halandóság közötti összefüggés nem ilyen egyszerű. Az emberi szervezet képes az alkalmazkodásra, s a fejlődő orvostudomány egyre eredményesebben száll szembe az éghajlat káros hatásaival. Egyes szerzők szerint az elmebetegségek éghajlati hatásokkal függenek össze. A statisztikai megfigyelések azt mutatták: az elmeógyógyintézetekbe és elmeosztályokra felvett személyek száma szezonális szabályszerűségeket mutat. E tényt az adott hónapokra jellemző időjárási változások hatásával magyarázták. Részletes és pontos kutatások azonban nem igazolták ezeket a hipotéziseket.

Más elméletek az emberek vállalkozó kedvének és energiájának az éghajlattal való összefüggéseit keresték. Megvizsgálták, milyen hőmérséklet és páratartalom mellett dolgozik legjobban az ember, összehasonlították a farmerek munkájának termelékenységét Amerika északi és déli államaiban stb. De itt is leegyszerűsítették a kérdést, nem vették figyelembe azt a sok társadalmi és kulturális változót – munkaszervezet, szokások, tudás stb. –, melyek következtében egy és ugyanazon éghajlat alatt különböző emberek különböző termelékenységgel dolgoznak. Ugyanezt mondhatjuk azokról a kísérletekről, melyek egyértelmű összefüggést próbáltak megállapítani az éghajlat és a kulturális alkotótevékenység, általában a szellemi munka között. Itt is aprólékos és beható vizsgálatoknak vetették alá a különböző kategóriájú szellemi dolgozók tevékenységét a különböző évszakokban, az emlékezet működését különböző hőmérséklet, páratartalom, légnyomás mellett stb., és megállapították, hogy e tényezők kétségtelenül befolyásolják a szellemi munkát. Ez azonban nem jelenti, hogy e

tényezők döntő szerepet játszanak, és még kevésbé jogosít fel olyan következtetésre, hogy az éghajlati viszonyok befolyásolják a kulturális alkotások tartalmát, a művészi irányzatokat stb.

Számos pszichológus, statisztikus és más tudós az éghajlati viszonyok hatásával magyarázta az öngyilkosságokat. Ezeknek az elméleteknek az alapja és kiindulópontja az öngyilkosságok gyakoriságának szezonális ingadozása. Kimutatták, hogy a legtöbb öngyilkosság meghatározott földrajzi szélességeken és ott is az időjárási változások időszakaiban következik be. Hasonlóképpen a bűncselekmények, legalábbis egyes bűntettek számának növekedését is klimatikus hatásokra vezették vissza. Itt az éghajlatnak az érzékenységre, az érzelmekre gyakorolt megállapított hatásából indultak ki. A földrajzi determinizmus szélsőséges megnyilvánulása volt a környezet és a demográfiai jelenségek – a halandóság, a születések és házasságkötések száma – közötti korreláció keresése. Ezekben a kutatásokban is e jelenségek gyakoriságának évszakonkénti változására hivatkoztak. De figyelmen kívül hagyták a munkák ciklusait, a szokásokat, a vallás hatását stb. Feltűntek olyan elméletek is, amelyek a földrajzi feltételekkel magyarázták a vallás, művészet és irodalom keletkezését és fejlődését. De az ilyen összefüggések megállapítása legfeljebb a szerzők gazdag képzelőerejéről tanúskodik.

Különösen aprólékosan kifejtett és alátámasztott elméletek azok, melyek az államok berendezkedését, területi kiterjedését, fejlődését és hanyatlását hozták kapcsolatba a földrajzi feltételekkel. Az erről szóló irodalom különösen gazdag. Rámutattak pl., hogy az elszigetelt környezetekben, mint pl. hegyekben vagy szigeteken, melyek védelmet nyújtanak a támadások ellen, demokratikus rendszerek fejlődnek ki, ezzel szemben a nyílt, támadásoknak kitett síkságokon erélyes és korlátlan személyi hatalom alatt álló, szorosan összefogott államok jönnek létre. Hangsúlyozták, hogy „a tenger a politikai hatalom forrása”. Megállapították, hogy milyen földrajzi feltételek okozzák a népek és államok militarizmusát, illetőleg békés magatartását. Felállították azt az annak idején híres hipotézist, hogy az emberiség fejlődésével a civilizáció gócpontjai észak felé tolódnak; az egyenlítői országokból – mint Egyiptom – hidegebb országokba – mint Babilónia és Asszíria – helyeződtek át, majd sorra Görögországba, Rómába, Franciaországba, Németországba, Hollandiába, Angliába és az Egyesült Államokba. Végül egyes teoretikusok olyan messzire mentek, hogy általános elméletet konstruáltak arról, hogy a társadalom fejlődését, egész kultúráját min-

den megnyilvánulásában a földrajzi környezet határozza meg. Ez az elmélet mintegy összegezte mindazokat a kutatásokat, melyek összefüggéseket kerestek a földrajzi környezet és a társadalmi jelenségek egyes szférái között.

■ *Általános megjegyzések
a földrajzi irányzatról*

Noha a földrajzi irányzatnak népes tábora volt, és a földrajzi környezet társadalmi hatásának nagyon gazdag irodalma van, a szélsőséges földrajzi determinizmus sohasem vált uralkodó irányzattá a szociológiában, mivel mindig erős kételyeket keltett a tudósokban. A szociológia földrajzi elméleteitől meg kell különböztetnünk a földrajzi kutatások egyik ágát, az ún. *emberföldrajzot*, másként társadalmi vagy gazdaságföldrajzot. Az emberföldrajz természetesen tanulmányozza a földrajzi feltételek hatásait a gazdasági és társadalmi életre, elkerülve azonban a földrajzi determinizmus egyoldalúságait és elfogultságait.

A földrajzi irányzat bírálói elsősorban azzal érvelnek, hogy azonos földrajzi környezetben bizonyos korszakokban különböző típusú és minőségű társadalmak és kultúrák keletkeznek. Erre először Gobineau hívta fel a figyelmet, ugyancsak megalapozatlan következtetést vonva le belőle a fajelmélet mellett. A bírálatok azt hangsúlyozták, hogy a földrajzi környezet hatása nem döntő. Kedvezhet egyes gazdálkodási formák kifejlődésének, elősegítheti a hajózást vagy a közlekedés más fajtáinak kifejlődését, késleltetheti a kedvezőbb fekvésű gócpontoktól hegyekkel vagy sivatagokkal elvágtott társadalmak fejlődését, de önmagában nem determinálja a társadalmak fejlődését. Egy és ugyanazon földrajzi környezetben egymást követően különböző társadalmi és gazdasági rendszerek alakulnak ki. Magától értetődik, hogy az adott környezet természeti kincseinek kiaknázni tudása hatással van a társadalmi életre, de itt is ez a tudás a fontos, nem annyira maguk a természeti kincsek. A kritika, mint látjuk, főleg a földrajzi determinizmus elméletének szélsőséges megfogalmazásaira irányul, melyek arra tartanak igényt, hogy téziseikkel a társadalmi jelenségek összességét magyarázzák.

A földrajzi irányzatnak különböző elágazásai és származékos tendenciái ismeretesek. Belőle alakult ki többek között az ún. *geopolitika*, vagyis az a tudomány, mely a politikai fejlődésnek és az államok poli-

tikai expanziójának földrajzilag determinált tendenciáival foglalkozik. Ez az elmélet szorosan összekapcsolódott az imperialista törekvésekkel; ebből merítette Hitler az „élettér” hírhedt jelszavát. A geopolitika a politikai, gazdasági és katonai expanziót, a hódításokat és a háborúkat a földrajzi feltételekből következő természeti szükségszerűségnek tünteti fel.

A földrajzi irányzat alapelveiből és törekvéseiből s az 1920-as évek amerikai szociológiájának más módszertani tendenciáiból született meg a szociológia ökológiai iskolája is, amelyről a következőkben lesz szó.

AZ ÖKOLÓGIAI ISKOLA A SZOCIOLÓGIÁBAN

A szociológiában az ökológiai iskola akkor jelent meg, amikor az amerikai szociológusok, a társadalmi tények empirikus kutatásának új útjait és módszereit keresve, felfigyeltek az ökológia fogalmaiban rejlő lehetőségekre. Az iskola központja a chicagói egyetem volt, ahol *Robert E. Park* és *Ernest M. Burgess* az ökológia téziseit alkalmazták a nagyvárosok jellegzetes jelenségeinek szociológiai elemzésére. Ekkortájt az amerikai szociológia az erjedés állapotában volt; úgyszólván lázadás tört ki a „filozófiai” szociológiai rendszerek ellen, melyek a XIX. század stílusában általános elméleteket konstruáltak, a tények beható vizsgálata nélkül. A lázadás jelszava éppen a tények részletes kutatása volt. Nos, az ökológiai iskola képviselői azt tartották, hogy a humán ökológia, mely az embernek a tág értelemben vett környezetével való életkapcsolatait kutatja, a társadalmi jelenségek kutatásában is felhasználható elméleti kereteket és fogalmi apparátust adhat. Ebben a értelemben az ökológiai iskola a naturalista szociológia tradícióhoz, kivált pedig a földrajzi irányzatokhoz és a darwinizmushoz kapcsolódik. Az iskola erőfeszítései két irányba mutattak: 1. mindenekelőtt célul tűzték ki intenzív vizsgálatokon alapuló monográfiák megalkotását, melyek részletesen regisztrálják és leírják egy-egy adott közösség életfolyamatait, térbeli struktúrájával való összefüggésükben; 2. az iskola egyes képviselői ebből kiindulva egy általános társadalomelmélet alapelveinek kidolgozására törekedtek. Mindjárt szögezzük le, hogy az iskola főleg az első területen alkotott maradandót.

Milyen megismerési célokat tűzött maga elé a humán ökológia, amelyre az iskola kutatásai támaszkodtak?

„A humán ökológia azokat a tényezőket kívánja leírni, melyek hatással vannak a társadalmak elhelyezkedésére, kiterjedésére és fizikai szerveződésére.”²¹ Az iskola egyik alapítója így határozta meg az ökológia érdeklődési körét és feladatait: „A humán ökológia az emberi lények és intézmények szimbiózisviszonyainak térbeli aspektusaival foglalkozik. Feltárni törekszik a népesség és az intézmények térbeli elrendeződésének változó mintáiban foglalt elveket és tényezőket, amely minták az élőlényeknek egy folytonosan változó kultúra keretében végbemenő kölcsönhatásából származnak. A humán ökológia tárgya három általános kategória alá osztályozható: ökológiai organizáció – a népesség és az intézmények térbeli elrendeződése valamely adott időben egy helyi közösségben vagy közösségek nagyobb konstellációjában; ökológiai dominancia – a térbeli viszonyok dinamikus vagy funkcionális aspektusai; és ökológiai szukcesszió, amely az emberi közösségben bekövetkező időbeli változásokat írja le.”²²

Tekintsük át az ökológiai irányzat által a társadalmi jelenségek leírására kidolgozott fogalomrendszert. Főbb kiindulópontjaikat az ökológusok a darwinizmustól vették át. Azt tartották, hogy a közösségekben az alapvető szociális folyamat a konkurrencia. A konkurrencia következtében a közösségekben a földrajzi és más tényezőktől függően különböző nagyságú lokális természetes területek (*natural areas*) alakulnak ki. Az emberek közötti konkurrencia, az ugyanazon természeti környezetben való együttélésből következő függés által módosítva, a funkciók megosztásához vezet. A konkurrencia és a munkamegosztásból következő együttműködés szabja meg a társadalom tagjainak és az intézményeknek a környezetben való térbeli elhelyezkedését. A közösségeknek a természeti környezettel való természetes együttélési folyamatait a társadalmi szerveződés és a kultúra megváltoztatja. De a társadalomszervezetet alkotó intézmények és a kultúra elemei a földrajzi térben való elrendeződéstől függően bizonyos működési szabályszerűségeket mutatnak. Minden helyi közösségben van egy központi mag, a gazdasági negyed. Ez a központ magához vonzza a szomszédos területeket, differenciálja társadalmi szerveződésüket, gazdasági és kulturális funkcióikat, valamint a bennük lejátszódó folyamatokat.

A társadalmakban állandó ökológiai folyamatok mennek végbe,

²¹ E. C. Llewellyn – A. Hawthorn: Human Ecology. In: 20th Century Sociology. New York 1945. 470–471. old.

²² R. D. McKenzie: Human Ecology. In: Encyclopaedia of the Social Sciences. V. köt. New York 1957. 314. old.

vagyis olyan folyamatok, amelyek nemcsak a társadalmi organizációt formálják, hanem a népesség térbeli elhelyezkedésében is megmutatkoznak. Az embereknek a létfenntartási eszközökért való versengése és a munkamegosztás a *centralizáció* és a *koncentráció* folyamataiban nyilvánul meg, vagyis abban a természetes tendenciában, hogy a meglevő intézmények bizonyos, számukra ilyen vagy olyan okból kedvező régiókban összpontosulnak. A koncentráció abban fejeződik ki, hogy a népesség bizonyos területen sűrűsödik össze, és a specializált és azonos szakmába tartozó intézmények egy régióban tömörülnek (pl. az üzleti negyedek, iparnegyedek, lakónegyedek stb. keletkezése). A centralizáció a népességnek és intézményeknek bizonyos helységeben való összpontosulása meghatározott célokból vagy meghatározott szükségletek kielégítésére (pl. a kormányzati intézményeknek a fővárosban való összpontosulása). A koncentráció egyik aspektusa a *szegregáció*. Lényege, hogy a koncentráció csak az emberek és intézmények bizonyos típusaira terjed ki. Ezt a szelekciót a versengés és a dominancia-típus hajtja végre. A szegregáció folyamatának eredménye az egyes területek bizonyos fokú homogenitása a lakosság típusa, foglalkozási specializáció stb. szempontjából.

A további ökológiai folyamatok a népesség *mobilitásával* kapcsolatosak: a *fluktuáció*, a *migráció*, az *invázió* és a *szukcesszió*. *Mobilitáson* értjük mind az ökológiai pozíció változását, vagyis a térbeli elmozdulást jelentő ún. horizontális mobilitást, mind pedig a társadalmi mobilitást, vagyis a társadalmi pozíció változását, a társadalmi hierarchiában való elmozdulást, az ún. vertikális mobilitást. *Fluktuációnak* nevezzük az olyan térbeli helyváltoztatást, amely az ökológiai pozíciót nem változtatja meg (pl. mindennapos vándorlások a lakóhelytől a munkahelyre, a bevásárlások helyére, szórakozóhelyekre stb.). A *migráció* a földrajzi helyzet változása, a lakóhely áttétele egyik helységről a másikba. *Invázió*nak nevezzük a népességnek egyik területről a másikra való behatolását, pl. a falusi népesség fokozatos behúzódását a városokba, vagy pedig az Egyesült Államokban a néger lakosság benyomulását az addig csak fehérek lakta területekre. Ha ez a folyamat az eredeti népesség teljes kiszorulásához és a területnek a beáramló népesség által való elfoglalásához vezet, *szukcesszióról* beszélünk.

Az ökológiai iskola vizsgálta mind a társadalom ökológiai szerveződését, mind a benne lejátszódó ökológiai folyamatokat. Milyen anyagokat használtak fel ezekben a kutatásokban? Az iskola mindenekelőtt statisztikai adatokkal dolgozott, mivel a statisztika kínálta a legna-

gyobb lehetőségeket a mobilitás, a migráció, a szukcesszió stb. meg-
ragadására. A kutatásokban tehát felhasználták a statisztikai hivatalok
különbféle adatfeldolgozásait. Mivel úgy vélték, hogy minden egyes
fontos társadalmi folyamat a társadalmi közösség térbeli szerveződésé-
nek változásaiban mutatkozik meg, főleg a népesség és az intézmények
térbeli elhelyezkedése érdekelte őket; innen a térképek széles körű
alkalmazása a szociológiai kutatásokban. A közösségek térbeli szervező-
dését, vagyis a különböző specializált negyedek elhelyezkedését, a
koncentráció és a dominancia gócpontjait szemléltető különféle térké-
peket arra szánták, hogy segítségükkel könnyebben tárják fel nem-
csak a közösségek struktúrájának, hanem a bennük végbemenő folya-
matoknak a szabályszerűségeit is. Így egy térképen vagy több egymást
fedő, ún. izometrikus térképen feltűntették, mondjuk, a föld árát, az
épületeket, a lakások árát, a laksűrűséget, a születések, válások, bűn-
cselekmények számát, a jellemző intézményeket, a napisajtó forgal-
mát, az alkoholfogyasztást stb. – és ez lehetővé tette, hogy következte-
téseket vonjanak le bizonyos jelenségek együttes térbeli előfordulásá-
ról, a szervezetek és csoportok szabályszerűségéről, az ökológiai folya-
matok irányáról, a népesség életének szerveződésében uralkodó ten-
denciákról stb.

Az ökológusok felhasználtak földrajzi, demográfiai, törvényszéki
adatokat, a városi előljáróságok anyagait, az anyakönyvi hivatalok ada-
tait, a gáz- és villanyfogyasztás, valamint az élelmiszer-fogyasztás sta-
tisztikáit, az egészségügyi hatóságok, népjóléti és jótékonyági intéz-
mények, az iskolák és a sajtó anyagait stb. – de nem nagyon érdekelték
őket az életrajzok, emlékiratok, levelek és hasonló személyes doku-
mentumok. Ha a rendelkezésre álló statisztikák kevésnek bizonyultak,
interjúkhoz és közvetlen megfigyelésekhez folyamodtak.

Milyen módszereket alkalmaztak a kutatásokban és az anyagok fel-
dolgozásában? Az ökológiai kutatások főleg statisztikai és grafikus tech-
nikákra támaszkodtak. A jelenségek térbeli elhelyezkedését megállapítva
és közöttük bizonyos, viszonylag zárt területek keretein belül
összefüggéseket keresve, az ökológusok számos technikát dolgoztak ki
a jelenségek mérésére és összefüggéseik kvantitatív meghatározására.
Az általuk alkalmazott mérések nem szociometrikus skálákon, hanem
mindenekelőtt numerikus mutatókon, viszonyszámokon, arányokon,
százalékokon alapultak. Ezért különösen nagy figyelmet fordítottak
olyan megfelelő mértékegységek és mutatók keresésére, amelyek alapul
szolgálhatnak a mérésekhez és összehasonlításokhoz. Például a fiatal-

korú bűnözést kutatva, először definiálni kellett a bűnözés fogalmát, azután megállapítani a bűnözés intenzitásának mértékegységét. Ha a bíróság által tárgyalt esetet választják egységül, nyilvánvalóan ki-
rekesztik a kutatás köréből a felfedezetlen bűncselekményeket, a fel-
fedezett, de a rendőrségnek nem jelentett, illetve a rendőrség által
nem kinyomozott bűncselekményeket, azokat az ügyeket, ahol az el-
követő nem került bíróság elé, hanem pl. elmeorvosra utalták
stb. Mindezekon felül a kiválasztott egység lehetővé kell hogy tegye a
különböző eseteknek sokféle jellemző szerinti osztályozását. Vagyis a
mértékegység megállapításának nem statisztikai, hanem szociológiai
definíción kell alapulnia.

Miután bizonyos jelenségek mérési egységét meghatározták, követ-
kezett az a probléma, hogy milyen módon állapítsák meg a jelenségek-
nek az átfogóbb folyamatokkal való összefüggéseit. Azt rögtön észre-
vették, hogy ha csak bizonyos jelenségeknek meghatározott területen
való gyakoriságát ismerik, ez még semmiféle alapot sem ad e terület
jellegzetességeinek megállapításához. Például lehetséges, hogy a fiatal-
korúak által elkövetett bűncselekmények száma valamely körzetben
egyszerűen azért alacsony, mert főleg idősebb családok lakják, melyek-
ben nincsenek kiskorú gyermekek. Ezért a társadalmi jelenségeknek
és előfordulásuk intenzitásának mérésénél olyan mutatószámokat
kezdtek használni, amelyek a megállapított esetek számát azon szemé-
lyek számához viszonyítják, akik körében az adott esetek előfordulhat-
nak. Így pl. a fiatakorú bűnözés intenzitásáról adott területen nem a
fiatakorúak által elkövetett bűncselekmények abszolút száma, hanem
csak ennek a megfelelő területen élő összes fiatakorúak számához vi-
szonyított aránya ad helyes képet. Az ökológusok megfelelő statisztikai
képleteket dolgoztak ki ilyen arányok kiszámítására, melyek több vál-
tozóhoz viszonyítva jellemzik a jelenségeket.

Az így kiszámított viszonyyszámok további mérések alapjává váltak.
Az egyes területekre adódó megfelelő viszonyyszámok – mint e. terüle-
tek indexének – összehasonlításából adódott a *gradiens* fogalma. Egyes
vizsgálatok megállapították, hogy bizonyos jelenségek előfordulásának
vagy módosulásainak intenzitása az azon központtól való térbeli távol-
ságtól függ, melyben ezek a jelenségek a legerősebben lépnek fel.
A fiatakorú bűnözésről – hogy ennél a példánál maradjunk – megáll-
apították, hogy vannak bizonyos gócpontok, melyekben a bűnözés in-
tenzitása a legnagyobb, és ezektől távolodva arányosan csökken. Nyil-
vánvaló, hogy e számításokban nem a jelenségek gyakoriságának ab-

szolút számait kell figyelembe venni, hanem a megfelelő tényezőkhöz viszonyított arányokat. A gradiens fogalma különböző tényezők – pl. bizonyos intézmények összpontosulása és a népesség mobilitása – közötti térbeli összefüggések megállapítására szolgál.

Sokat munkálkodtak az ökológiai iskola képviselői az eredmények grafikus ábrázolásának technikáin, mindenekelőtt a térképek kidolgozásán. A térkép az ökológiai kutatások nélkülözhetetlen eszköze. Az ökológiai térképek mindenekelőtt abban különböznek a földrajzi és politikai térképektől, hogy területek közötti viszonyokat ábrázolnak bizonyos, mutatószámokban kifejezett jegyek vonatkozásában. Az ökológiai térkép tehát a meghatározott területeken lezajló társadalmi jelenségek közötti mennyiségi viszonyok szimbolikus ábrázolásának módja.

Most lássuk, milyen jellegű vizsgálatokat végeztek a fentiekben ismertetett fogalmi apparátus és kutatási módszerek segítségével? Az ökológiai iskola nagyszámú vizsgálatát több csoportba sorolhatjuk.

Az első csoportba tartoznak azok a vizsgálatok, melyek a természetes területek meghatározását és ökológiai szerveződésük strukturális mintáinak feltárását tűzték ki célul. Az ilyen jellegű kutatások sorát *R. D. McKenzie* „The Neighborhood” (A szomszédság) című, 1921-ben megjelent műve nyitotta meg, melyben a szerző az Ohio állambeli Columbus város különböző szomszédsági típusainak funkcionális viszonyait osztályozta. További kutatások vizsgálták a városok és lakótelepek szomszédsági viszonyait, a városoknak természetes negyedekre való tagolódását, a különböző városi övezeteknek a dominancia-központtól való függését, a közösségi élet különböző funkcióinak térbeli elhelyezkedését, a különböző társadalmi viselkedéstípusok – pl. prostitúció, bűnözés, válások – sűrűsödéseit stb. E kérdésekről igen sok monografikus tanulmány készült. Külön tanulmányok foglalkoztak a dominancia-folyamatokkal, a városfejlődés és az urbanizáció elemzésével. Különös figyelmet fordítottak a természetes városi övezetek kérdésére, a nagyvárosi élet jelenségeire, valamint a nagy emberi agglomerációkban lejátszódó tipikus folyamatokra. A falusi közösségekben is végeztek ilyen jellegű vizsgálatokat, kutatva a falusi és város környéki természetes ökológiai területek képződését, a városok hatását a falusi életre stb.

A tanulmányok második csoportja olyan nagy fontosságú ökológiai folyamatokra vonatkozik, mint a migráció és általában a lakosság mobilitása. Az ökológusok abból a feltevésből indultak ki, hogy a horizon-

tális mobilitás-erőssége a közösség dezintegrációjának mutatója. A növekvő mobilitás azt jelzi ugyanis, hogy a társadalmi kötelék meglazult, hogy az egyének kivonják magukat a társadalmi kontroll és a közvélemény nyomása alól; ebből viszont társadalomellenes viselkedések származnak. Ezt a hipotézist számos kutatásban és monográfiában fogalmazták meg és verifikálták.

A harmadik csoport: a szukcesszió folyamataira vonatkozó tanulmányok. Ezek a népesség spontán átcsoportosulásait vizsgálják, melyek az adott terület funkcióváltozásával, a földhasználat változásával, a népesség sűrűségének és összetömrülésének fokozódásával, a koncentráció és centralizáció erősségének változásaival stb. kapcsolatosak. Ilyen kutatásokat nemcsak az Egyesült Államok területén, hanem pl. a Hawaii-szigeteken is végeztek.

Az ökológiai iskola legfontosabb hozzájárulása a jelenkori társadalom megismeréséhez mégis az az irodalom, mely az amerikai nagyvárosokra vonatkozó kutatások eredményeit tartalmazza.

A monografikus vizsgálatok eredményeit ismertető műveken kívül számos olyan értekezés is napvilágot látott, melyek célja az ökológia elvein alapuló általános társadalomelmélet kidolgozása volt. De míg a monografikus kutatások jelentősen gyarapították a társadalmi folyamatokra vonatkozó tudásunkat, az itt említett elméletek ugyanarra a sorsra jutottak, mint az összes ilyen jellegű naturalista kísérletek is. Ezek az elméletek szolgailag ragaszkodtak a darwinizmus tételeihez, szolgailag másolták a növényökológia területén kialakult gondolatmenet- és általánosításmintákat, a társadalmi jelenségeket elsősorban szimbiózisjelenségekként kezelve. Felbukkantak ezekben a próbálkozásokban az organicizmus jellegzetes okfejtései is, azzal a különbséggel, hogy itt nem annyira a közösség struktúrája, hanem a lokális társadalom (organikus fejlődésfolyamatokként felfogott) növekedés- és fejlődésfolyamatai állnak a figyelem középpontjában.

Az ökológiai iskolát értékelve tehát határozottan meg kell különböztetnünk a monografikus műveket és kutatásokat az általános társadalomelmélet kiépítésére irányuló kísérletektől. A monografikus kutatások, mint már hangsúlyoztuk, nagyon termékenynek bizonyultak. A környezeti feltételek szervezőleg hatnak az emberek magatartására, cselekvéseire; megszabják számukra a térbeli kereteket és rászorítják őket a fennálló lehetőségekhez való alkalmazkodásra. Az ökológiai tényezők tehát az egyének és csoportok viselkedését és tevékenységét meghatározó faktorok általános együttesének fontos elemét alkotják.

A társadalmi élet térbeli szabályszerűségeinek a figyelem előterébe állítása nagyon fontosnak bizonyult az élet megszervezése, a városok és lakótelepek tervezése, az intézmények, termelő és szolgáltató üzemek térbeli elhelyezésének tervezése, a regionális gazdasági tervek kialakítása szempontjából. Alá kell húzni az ökológiai iskola kutatásainak jelentőségét a bűnözés, a prostitúció és hasonló jelenségek elleni küzdelemben is. Új megvilágításba helyezték a migráció és a társadalmi dezorganizáció folyamatait is. Nem meglepő, hogy ezeket a kutatási eredményeket a gyakorlatban széles körben használták a mai nemzetek életének tervszerű megszervezésében.

A MECHANISZTIKUS IRÁNYZAT

Eddig azokat a szociológiai irányzatokat mutattuk be, amelyek a társadalom tudományát úgy igyekeztek felépíteni, hogy a társadalmi jelenségeket a biológiai vagy földrajzi jelenségekre vezették vissza, vagy legalábbis a biológiai és földrajzi tényezőknek tulajdonítottak determináló hatást. A biológiaival rokonok azok a szociológiai irányzatok, amelyek a társadalmi jelenségekben csak az emberrel veleszületett pszichikus jegyek, mindenekelőtt az emberi személyiség biogén elemeinek objektivációját látták. A pszichológiai irányzatokkal külön foglalkozunk, mivel a pszichológiára alapozott társadalomtudomány megalkotására irányuló kísérletek a szociológiatörténet nagy fejezetét alkotják. Előbb azonban még egy naturalista irányzatot tárgyalunk, amely nem a biológia, hanem a fizika és kémia bűvkörében fogant, és a XVIII. századi materializmus hagyományaihoz kapcsolódik: az ún. mechanisztikus irányzatot.

Mechanikai analógiák felhasználására a közösségi élet magyarázatában már az ókorban találunk példákat Leukipposznál, Démokritosznál, Lucretiusnál és más gondolkodóknál. Az újkorban kivált Hobbesnál van hangsúlyos szerepe a mechanika törvényeire való hivatkozásnak a társadalmi jelenségek magyarázatában. Berkeley a mechanikus morális vonzás elméletét alkotta meg. Newton gravitáció-elmélete rendkívül termékenyítőleg hatott e koncepciókra; megtaláljuk a felvilágosodás filozófusai, a természetjogi elmélet hívei és mások nézeteiben. A mechanisztikus szociológiai doktrína rendszerbe foglalására azonban csak a XIX. században került sor.

A XIX. század közepén lépett fel szélsőségesen mechanicista koncep-

cióval az amerikai *H. C. Carey* „Principles of Social Science” (A társadalomtudomány alapelvei) című, 1858-ban kiadott munkájában. A szociológia fundamentumává a mechanisztikus monizmus fő alapelvét teszi, mely szerint „az anyagot valamennyi formájában, akár szén, vas, fa, ökör, ló, akár ember formájában, mindig ugyanazon törvények kormányozzák”²³. Az ember Carey felfogásában „a társadalom molekulája”, mely a „molekuláris vonzás” törvényének megfelelően viselkedik. Ez a törvény eredményezi, hogy az emberek „szükségszerűen vonzódnak felebarátaikhoz”. A gravitáció a társadalmakban, mint az anyagi világban mindenütt, egyenesen arányos a tömeggel (az emberi tömörülés nagyságával) és fordítottan arányos a távolsággal. A népesség tömörülése és szétszóródása, az intézmények centralizációja és decentralizációja a mechanika törvényei szerint ható centrifugális és centripetális erők következménye. Ugyanúgy, ahogy két erősen eltérő hőmérsékletű test között következik be a legnagyobb hőcsere, a nagyon különböző társadalmak között is nagyobb a kereskedelem és erősebb a törekvés a kapcsolatteremtésre. A társadalom haladása mechanikus mozgás. A termelés és a fogyasztás csak az anyag átalakulásának formái. A társadalom egésze egy nagy mechanizmus.

Carey elgondolásainak számos híve és folytatója volt, akiknek úgy tűnt, hogy ezekben megtalálták a természettudományokhoz mérhetően egzakt és felhasználható társadalomtudomány kiépítésének útját. E népes táborból két szerzőt tárgyalunk: W. Ostwald híres német kémikust, valamint L. Winiarski lengyel filozófust és szociológust.

Wilhelm Ostwald „Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft” (A kultúrtudomány energetikai alapjai, 1909) című művében fejtette ki az ún. energetikai kultúraelméletet, melynek fő tézisei igen nagy vonalakban a következők. A társadalmi jelenségek és történelmi változások kivétel nélkül csak energiaátalakulások. A kultúra megalkotása nyers energiának hasznos energiává való átalakítása. Minél nagyobb a hasznos energia összege, mellyel az ember rendelkezik, annál nagyobb a kultúra előrehaladása. Míg pl. a primitív mécses az elhasznált energiának csupán mintegy 3 százalékát alakítja át fénné, a korszerű elektromos lámpa az energia sokkal nagyobb hányadát hasznosítja. Az ember az energia különböző formáit átalakító mechanizmus. A társadalom egyénekből összetett egész, amely közös cél érdekében

²³ *H. C. Carey*: Principles of Social Science. Philadelphia 1858. I. köt. 62. old.

dolgozik, tehát az energia jobb kihasználására és átalakítására szolgáló mechanizmus. Azokban a társadalmakban, ahol a társadalmi viszonyok szabályozatlanok, szociális küzdelmek dúlnak és anarchia uralkodik, az energia elpazarlódik és nem lehet szó haladásról. A társadalom célja a hasznos energia maximalizálása. Ezt a célt csak mindenki kölcsönös együttműködésével lehet elérni. A jog, az állam, a kereskedelem, a termelés, a nyelv és a kultúra egyéb alkotásai megkönnyítik az energia átalakítását és meggátolják a hasznos energia pazarlását. A primitív társadalmakban ezt a célt az erőszak és kényszer eszközével érték el, de ezek egyszersmind az energia pazarlásának eszközei voltak. Az állam értéke és alapvető funkciója az, hogy jobban megszervezi az energia kiaknázását valamennyi állampolgár javára. Ha az állam nem szolgálja ezt a célt, létezése indokolatlanná válik. A gazdagság és a pénz a hasznos energia összpontosult formája. A gazdasági akkumuláció az energia akkumulációja, a magántulajdon akkor jogosult, ha hasznos energia felhalmozására szolgál. A tudomány az energia kihasználásának legfőbb eszköze és útja, s ezért a civilizáció fundamentuma. A tudomány, a tudósok, valamint a tudományos és oktatási intézmények értéke éppen abban áll, hogy megmutatják az energia optimális kihasználásának és átalakításának útjait. Ebből adódik a tudományos kutatások szabadságának követelményei is.

Leon Winiarski francia nyelven publikált cikkeiben érdekes elméletet fogalmazott meg, melyben a társadalmi jelenségek mechanikai és energetikai interpretációját adja. Cikkei: „A matematikai módszer a szociológiában és a közgazdaságtanban” („La Revue Socialiste”, 1894); „Értekezés a szociológiai jelenségek új értelmezéséről” (ugyanott, 1896); „Értekezés a társadalmi mechanikáról” („Revue Philosophique”, 1898); „Az esztétikai egyensúly” (ugyanott, 1899); „A társadalmi energia és mérése” (ugyanott, 1900). Winiarski elméletének fő tézisei röviden a következők.

Minden társadalmi halmaz állandó mozgásban levő, egymáshoz közeledő és egymástól távolodó pontok – vagyis egyének – rendszere. Ennek a mozgásnak elsődleges oka a vonzás. A vonzás bizonyos vonalak mentén, és pedig a legnagyobb élvezet és a legkisebb ellenállás irányában hat. A társadalmi vonzásjelenségeknek gyakran mechanikai alapjuk van, noha ezt nagyon nehéz észrevenni az emberi individuumok és a bennük lejátszódó pszichikus folyamatok nagymérvű összetettsége következtében. A pszichikus energia valójában csak a biológiai, tehát lényegileg a fizikai-kémiai energia formája. A különböző nemű

egyének közötti vonzás a férfi és női ivarsejtek „vegyi affinitásán” alapul, és a maximális élvezet törvényének van alávetve. Ha a nemi ösztön nem jut kielégüléshez, akkor az energiaátalakulás törvényének megfelelően pszichikus energiává változik, amely művészi alkotótévékenység forrása lehet. És így tovább, Winiarski az összes pszichikus és társadalmi jelenségeket „a mechanika törvényeinek engedelmeskedő jelenségekre” vezeti vissza. Az életfolyamatok energiaátalakulási folyamatok, az organizmus pedig az a mechanizmus, amelyben ezek az átalakulások végbemennek. E folyamatok folytonosságát a táplálkozás és a szaporodás biztosítja. Ezért az életjelenségek területén a mechanikai vonzás törvénye az élelem és a másik nem keresésében nyilvánul meg. A nemi ösztön és az éhség a vonzás és taszítás által meghatározott alapvető ösztönök. Ezek kielégítésére törekedve az emberek érintkezésbe és kölcsönhatásba lépnek egymással, íme a közösségi élet és a társadalmi jelenségek genezise.

A társadalmi jelenségek tehát az energia átalakulásának formái az emberi csoportokban. Az emberi ösztönök mechanikus akadályokba ütközve gazdasági, politikai, jogi, vallási, esztétikai vagy intellektuális energiákká változnak. Ezek az átalakulások a termodinamika alaptörvényei szerint mennek végbe. A termodinamika törvényei magyarázzák tehát az emberi társadalmak változásait, differenciálódását, fejlődését és történelmét. Az energia összege az átalakulásokban konstans marad. Az energia a nagyobb energetikai intenzitású rendszerekből a kisebb intenzitású rendszerekbe áramlik és kiegyenlítődéssre törekszik. A társadalmi folyamatok az energiasugárzás egy fajtáját alkotják. Ha az energia mennyisége mindegyik individuumban és csoportban azonos lenne, az élettől lüktető történelem helyét halott egyensúly foglalná el. A csoporton belüli jelenségek – mint az egyenlőtlenség, a kihasználás, az osztálykülönbségek stb. – az egyének egyenlőtlen energiaellátottságából fakadnak. A társadalom fejlődése az energiák kiegyenlítődéssén az osztálykülönbségek és az egyéni különbségek csökkenésén át a szociális entrópia állapotához vezet. Ennek az állapotnak a kezdete a szocialista mozgalmak elterjedése.

A szociológia feladata a társadalmi és individuális energetikai rendszerek kutatása és a mechanika törvényeivel való magyarázata. Ha ez a kutatás valóban tudományos akar lenni, mennyiségi módszereket kell alkalmaznia. Erre minden lehetősége megvan, hiszen az energiát mérhető nagyságokban lehet megragadni. Például a gazdasági energia egysége a pénz. Mivel az energiaátalakulás folyamatában minden

biológiai energia átalakulhat esztétikai, politikai vagy gazdasági energiává, a pénzegységek, melyekben az árak kifejeződnek, mindenféle társadalmi átalakulás mértékegységei lehetnek. A gazdasági energia szerepe a társadalmi rendszerekben analóg a hőenergiáéval a fizikai rendszerekben. Ilyen módon a pénzegységek segítségével arányban lehet mérni az átalakult energia minden formáját.

Ez Winiarski gondolatmenetének vázlata. Zárójelben megjegyezzük, hogy a nemi energia esztétikai energiává való átalakulásának elméletével megelőzte Freud analóg elméletét.

■ *Általános megjegyzések* *a mechanisztikus elméletekről*

Ezeknek az elméleteknek közös kiindulópontja, hogy a pszichikus és társadalmi jelenségekben az anyag és az energia átalakulásának formáin kívül semmi sincsen, tehát ha megtaláljuk azt a módot és képletet, amely szerint ez az átalakulás végbemegy, képesek leszünk a szociológiát a mechanika mintájára felépíteni. Ez a kiindulópont merőben hamis, mert a társadalmi jelenségek minőségileg különböznek a mechanikai jelenségektől, és ami *differentia specificá*jukat képezi, különbözik az anyag mozgásjelenségeitől.

A mechanisztikus elméleteknek nagy hatásuk volt, és nagy vonzerőt gyakoroltak azokra, akik egzakt társadalomtudományról álmodtak – de egyszersmind nagyon általánosságokban mozgó, természetlenek s nemegyszer naivak voltak (pl. az az ötlet, hogy a gazdasági energiát és az átalakult biológiai energiát pénzben mérjék). E teóriák szerzői megfeledeztek két dologról: 1. az ember bármilyen térbeli mozgása csak akkor nyer társadalmi érvényességet, ha az adott ember vagy más emberek ennek a mozgásnak valamilyen jelentést, valamilyen jelentőséget tulajdonítanak; 2. ezek a szubjektív értékkel bíró mozgások meghatározott történelmi folyamatokba, időbeli sorokba rendeződnek, melyeket nemcsak mechanikai összefüggések kapcsolnak egybe, hanem olyan tényezők is, mint az emlékezet, a hagyomány stb. A mechanisztikus interpretáció következtelensége és elméleti természetlensége különösen pregnánsan nyilvánul meg a fizikalista társadalomelmélet megalkotására irányuló újabb keletű kísérletben, amely a neopozitivizmushoz kapcsolódik.

A fizikalizmus a neopozitivistá filozófia keretében fellépő ontológiai koncepció volt. E filozófiát a két világháború közötti korszakban működő, Bécsi Körnek nevezett filozófuscsoport alkotta meg és művelte. A fizikalizmus doktrínáját *Otto Neurath* fejtette ki számos művében, amelyek közül a legfontosabb az 1931-ben Bécsben kiadott „*Empirische Soziologie*”. Az alábbiakban e mű gondolatmenetét ismertetjük.

A fizikalizmus azt hirdeti, hogy tudományos kijelentéseknek szoros értelemben véve csak az olyan empirikus kijelentések tekinthetők, amelyek interszjektív észleléssel ellenőrizhetők. Ennek a feltételnek csak a meghatározott tér-időbeli képződményeket (räumlich-zeitliche Gebilde) leíró megfigyelési kijelentések tesznek eleget. Minden olyan állítás és kijelentés, mely nem vezethető vissza logikailag a tér-időbeli folyamatokat és képződményeket leíró kijelentésekre, nem a tudományhoz tartozik, hanem metafizika. Neurath szavaival élve „minden tudományos kijelentés empirikus tényállások törvényszerű rendjéről szóló kijelentés”. Minthogy az ilyen tér-időbeli tények és képződmények leírásával a fizika foglalkozik, minden tudományos kijelentést, amely valamilyen eseményt, folyamatot, testet ír le, a fizika nyelvén kell kifejezni. Más szóval, valamennyi tudomány kijelentéseit vissza lehet vezetni vagy le lehet fordítani a fizika nyelvére. Tehát az összes tudományos kijelentések összeköthetők és egy homogén kört alkotnak, amely csak megfigyelhető tényekre vonatkozó kijelentéseket tartalmaz. Ez határozott visszatérés Comte elgondolásaihoz, aki szintén a tudományt a metafizikától elválasztó kritériumokat kereste, és ilyennek tekintette a megfigyelést. Neurath hangsúlyozta, hogy az általa javasolt tudománykonceptió a teljes tudományt a fizikára vezeti vissza, és ezért is nevezi felfogását fizikalizmusnak. „A fizikalizmus . . . mindennemű metafizikától igyekszik megszabadulni, és a szigorú empirizmus értelmében csak arra vonatkozóan tesz kijelentéseket, amit valamilyen módon *megfigyelési kijelentésekre* vezethet vissza . . .”²⁴

Neurath arra vállalkozik, hogy „bemutassa, miképpen művelhető a »közgazdaságtan« és a »történelem« mint »korunk etnológiája«, azaz a »szociológia« úgy, mint bármely más reáltudomány”. Lássuk tehát, hogyan lehet felépíteni a szociológiát, mint a tér-időbeli képződ-

²⁴ *O. Neurath: Empirische Soziologie. Bécs 1931. 3. old.*

ményekről szóló tudományt, amely azokat kizárólag megfigyelési kijelentésekkel és a megfigyelési kijelentésekre visszavezethető kijelentésekkel írja le.

Neurath szerint a szellemtudományként művelt szociológia még sok metafizikai tézist tartalmaz. Még az is, „aki mentes a kozmikus metafizikától, legalábbis az idegen pszichikust (*das Fremdpsychische*) állítja előtérbe mint önálló lényt, és mindent megtesz annak érdekében, hogy a pusztán tér-időbeli leírason túlmenve ragadja meg”²⁵. A szellemtudományok és természettudományok alaptalan megkülönböztetését el kell vetni, nemkülönben azt a tézist, hogy a társadalmi jelenségekben pszichikus, szubjektív elemek lépnek fel, amelyek az interszubjektív észlelés számára hozzáférhetetlenek. „A fizikalizmus felöleli a pszichológiát éppúgy, mint a történelmet és a közgazdaságtant, számára csupán gesztusok, arckifejezések, szavak, cselekvésmódok léteznek, nincs semmiféle »motívum«, semmiféle »én«, semmiféle »személyiség« azon túl, ami tér-időbelileg megfogalmazható.”²⁶ És alább: a fizikalizmus keretei között „a szociológia az emberi csoportok viselkedésével foglalkozó reáltudomány”²⁷. Ez azt jelenti, magyarázza másutt a szerző, hogy „a szociológia az ingerösszefüggésben álló embereket kutatja”²⁸.

A fizikalizmus tehát, mint látjuk, teljes mértékben elfogadja a radikális behaviorizmus álláspontját. Magáévá teszi a behaviorizmus materialista téziseit is. A Neurath által felépített szociológia „materialista alapon álló szociológia”. De hangsúlyoznunk kell, hogy mindemellett egyetlen ponton sem érintkezik a történelmi materializmussal.

E szociológia számára a materializmus elsősorban a tudat fogalmának kiiktatását jelenti. Neurath szerint nem létezik semmiféle tudati jelenség, ezzel szemben „az átfogó fizika keretein belül vannak tér-időbeli agy-, ideg-, gégefő-folyamatok, mimikai és gesztusfolyamatok, amelyek a régi »tudat« helyébe lépnek”²⁹. Ez a fizikalista szociológia megkonstruálásának első feltétele. Az idegen pszichikus élmények kutatását célzó próbálkozások metafizikai gondolati beidegződésekből származnak, tehát ki kell küszöbölni őket. „A materialista alapon álló szociológia . . . csak az embereknek egymással és környezetükkel való

²⁵ Uo., 45. old.

²⁶ Uo., 11. old.

²⁷ Uo., 13. old.

²⁸ Uo., 59. old.

²⁹ Uo., 60. old.

kapcsolatairól beszél. Az embereknek csak azt a viselkedését ismeri, amely tudományosan megfigyelhető, »lefényképezhető« . . . Az embereket nem kezeli másként, mint más reáltudományok az állatokat, növényeket, köveket. Csak a legtágabb értelemben vett »viselkedés« tudományát ismeri. Ez a »szociálbehaviorizmus«. Anélkül, hogy el kellene fogadnia a behaviorizmus (Watson) esetleges eredményeit, elvileg a következetes behavioristák álláspontjára helyezkedik . . . »³⁰

Ezeknek az alapelveknek a szellemében határozta meg Neurath a szociológia tárgyát. A szociológia tárgyát „ingerhatásokkal összekapcsolt biológiai csoportok” alkotják. A szociológia feladata „határozott törvényszerűségek megállapítása, akár a globális csoportok vizsgálata útján, akár a csoportváltozásoknak a csoportot alkotó egyedi elemek változásaira való visszavezetése útján. Mint minden más reáltudomány, adott esetben felhasználja az összes többi reáltudomány eredményeit, éppúgy az empirikus mechanika, mint az empirikus biológia és az empirikus technológia eredményeit. »Törvényei« . . . ugyanolyan jellegűek, mint más reáltudományoké. A mozgás elméletét azonos módon alkalmazzuk a csillagokra és a földi kövekre . . . Végso soron csak *egy* elmélet van, amelynek segítségével megjósolhatók bonyolultabb vagy kevésbé bonyolult folyamatok. Az egységes tudomány nem más, mint a szó legtágabb értelmében vett *fizika*, a tér-időbeli folyamatok elmélete – a *fizikalizmus*. »³¹

A fizikalista szociológia tehát monista világfelfogáson alapul. Vanak bizonyos képződmények és folyamatok, amelyek ugyanazon általános törvényeknek vannak alávetve. Köztük van a tárgyak egy külön kategóriája – az emberek –, amellyel a szociológia foglalkozik. Az emberek a Föld felszínén embertakarót (*Menschendecke*) képeznek. E takaró különböző szektorainak speciális tulajdonságaik vannak, melyek magukra vonják a szociológusok figyelmét. De az embertakaró kutatása nem különbözik elvileg más tudományok kutatásaitól. „A szociológia reáltudomány, éppen úgy, mint az asztronómia; a népeket csillaghalmozokhoz hasonlíthatjuk, amelyeken belül a kapcsolatok szorosabbak, mint a más csillaghalmozokhoz való kapcsolatok. Minden népnek megvan a maga sajátossága, de van sok tipikus népsors is. A szociológiát a biológiához is hasonlíthatjuk, amennyiben a Föld és az egyes földrészek faunáját kutatja. . . . A szociológiát párhuzamba állíthatjuk

³⁰ Uo., 63. old.

³¹ Uo., 67. old.

a technológiával is. A technológiának azonban sokkal könnyebb, mivel sok azonos típusú géppel van dolga, s rendszeren minden egyes gép szakadatlanul ugyanazt a működést végzi. De nagyjából és egészében az asztronómia, a biológia, a technológia és a szociológia teljesen egyfajta tudományok.”³²

Hasonlók e tudományok legáltalánosabb kutatási eljárásai is. „A szociológia, a közgazdaságtan, a történelem meghatározott, empirikus úton megállapítható mennyiségeknek más mennyiségektől való függéséről ad számot. . . . Ugyanezt teszi azonban a fizikus, a vegyész, a biológus is.”³³ Neurath természetesen tisztában van vele, hogy ez a felfogás egyenes következménye mechanisztikus kiindulópontjainak. Nemcsak a tudat fogalmát küszöböli ki, hanem azokat, „a biológiában fellépő törekvéseket [is], melyek a »neovitalizmus« formájában ma különösen divatosak”. Az összes szociológiai fogalmat mechanisztikusan értelmezi. „A materialista alapon álló szociológia »népekről«, »törzsekről«, »osztályokról«, »államokról« beszél, úgy, ahogy a geológia bizonyos összefüggő képződményekről, szigetekről, kristályokról, barlangokról stb.”³⁴ „Nemcsak hasonlat, ha a kőzettakaróval vetjük össze az embertakarót, amelyben formációkat, rétegeket, rétegeltolódásokat és hasonlókat figyelhetünk meg. . . . Ezt a Földet beborító ember-takarót . . . történetileg rendezzük, s a szövésminta változása úgy jelenik meg előttünk, mint egy filmen, amelyet a történelem lefolyásának nevezhetünk.”³⁵ „Először . . . érjük be azzal, hogy bemutatjuk az emberek tér-időbeli struktúráját a Földön. Osztályozzuk a szövedék mintáit . . . Nagy vonalakban áttekintve azt látjuk, hogy vannak olyan területek, ahol tömegesen alkalmaznak gépeket, olyan területek, ahol ismerik a hadihajókat és a mérges gázokat is. Ezek nagyjából a keresztény vallás területei, a fehér ember területei.”³⁶

A fizikalista szociológus tehát, hozzáfogva a kutatómunkához, legelőször is mintegy madártávlatból figyeli meg az embereknek a Földön való elhelyezkedését és állapítja meg bizonyos földrajzi, faji jelenségek és bizonyos viselkedésmódok együttes előfordulását. De már a kutatás következő lépése új fogalom bevezetésére kényszeríti Neurathot, amely – bár nem definiálja – alapvetővé válik számára. Ez a *szokás*

³² Uo., 66. old.

³³ Uo., 68. old.

³⁴ Uo., 70. old.

³⁵ Uo., 71. old.

³⁶ Uo., 72. old.

(*Gewohnheit*) fogalma. Az emberi szféra struktúráját elemezve ugyan-
is az egyes emberek és az e szféra egyes szektorai közti kapcsolatoknak
egy speciális kategóriáját fedezzük fel. Ezek az emberek közötti köl-
csönhatások, ezeknek a kölcsönhatásoknak és az emberi viselkedésnek
bizonyos törvényszerűségei. „Ahhoz, hogy [az embertakaró e szekto-
rainak] struktúráit egymástól elhatárolhassuk, hogy feltárhassuk a
szorosabb és lazább ingerkapcsolatokat, tisztában kell lennünk a szoká-
sok koherenciájával, ismernünk kell az emberi kötelekeket (*Verband*)
fenntartó mechanizmust. Az embereknek a kötelekekben való viselke-
déséről szóló tudomány felvilágosítást ad a kisebb és nagyobb struktú-
rák képződéséről, a sűrűsödési helyekről stb. . . . Minden egyes »állam«
mint az embertakaró része polgárokból, bírákból, katonákból, rend-
őrökből, tisztviselőkből, börtönökből, iskolákból, lakóházakból, utcák-
ból stb. álló struktúra. Bizonyos fajta ingerösszefüggések adva vannak,
bizonyos könyvek »törvénytárak«.»³⁷

Így a szigorúan objektív nyelvről Neurath áttér a szociológia felada-
tainak a szokás fogalma segítségével történő meghatározására. „A szo-
ciológia csak az emberek szokásait és környezetük viselkedését állapít-
hatja meg egy bizonyos időpontban, hogy ebből levezesse az emberek
és környezetük viselkedését a közeljövőben.»³⁸ És: „a társadalmi szo-
kások tana a szociológiai vizsgálódás előterében áll»³⁹.

A fizikalista szociológia eddig ismertetett fő alapelveinek és elvi
programjának kidolgozásán túl Neurath felvázolja ennek a szokásokról
szóló tudománynak a körvonalait is, és rámutat lényeges nehézségeire.
Mik a szokások? „A szokások biológiai tényállások, csak összekapcsol-
ódva válnak társadalmilag jelentőssé.»⁴⁰ Fontosságuk akkor tárul
elénk, amikor az emberi kapcsolatok struktúráját kezdjük kutatni.
„Bárhogyan megy is végbe részleteiben a kutatási folyamat, amiről
szó van, az az „embertakaró”, ennek különböző szokásokkal rendel-
kező embercsoportokból való felépítése, mely szokások megváltoznak
vagy „extrapolálódnak”, akár mert bizonyos embercsoportok maguk
alakítják ki tevékenységüket, akár mert más embercsoportok szoká-
sokkal »fertőződnek«, miközben egyes szokásaikat elvesztik és máso-
kat vesznek fel.»⁴¹

³⁷ Uo., 73. old.

³⁸ Uo., 65. old.

³⁹ Uo., 80. old.

⁴⁰ Uo., 113. old.

⁴¹ Uo., 77. old.

A szokások (vagy készségek) tana, amely Neurath szociológiájának lényegi tartalma, három alkotórészből áll: a szokások extrapolációjának elméletéből, a szokások szelekciójának elméletéből és a szokások koherenciájának elméletéből. Ezenkívül a fizikalista szociológiát kiegészíti a társadalmi struktúra elmélete.

Milyen célt tűznek maguk elé ezek az elméletek? Lehetővé kell hogy tegyék a tudományos előrelátást. A prognózis ugyanis – régi pozitivisták tradíció szerint – a tudomány célja, és egyszersmind legfőbb igazolása. A szokásokkal és a társadalmi struktúrával foglalkozó tudománynak tehát azonos a célja. „A szokások egy társadalomban fellépnek, extrapolálódnak, korlátozódnak, elenyésznek. A szokások összefüggenek más szokásokkal, az egyik technikai feltételei támogatják vagy zavarják a másik technikai feltételeit. Extrapoláció, szelekció és koherencia jellemzik nagyjából és egészében a szokások életét. A szociológia lényeges része a szokások társadalmi feltételeinek kutatása és annak megállapítása, mit kell tudnunk ahhoz, hogy a szokásokat megjósolhassuk.” Hasonló célt szolgál a társadalmi struktúráról szóló tudomány, amely „lényeges minden társadalomtechnikus számára, vagyis mindenki számára, aki . . . tervszerű organizációban közreműködik. A jövőbeli társadalmi struktúra prognózisa, egy adott társadalmi struktúra funkcionálásának prognózisa . . . a tervszerű életmód középpontjában áll.”⁴²

Ám a szociológiai előrelátás lehetőségeit mérlegelve Neurath bizonyos nehézségeket észlel, és olyan téziseket fogalmaz meg, amelyek alapjaiban rendítik meg fizikalista alap-elgondolásait. Az előrelátásra vonatkozó megjegyzéseinek fényében ugyanis az olvasóban elvi kétségek támadnak aziránt, hogy valóban lehetséges-e úgy kutatni a nemzeteket, mint a kristályokat, egy sorba lehet-e helyezni a szociológiát a biológiával és asztronómiával, sőt kétségbe vonhatja egyáltalában a fizikalista alapelvek hasznavehetőségét. A fizikalizmus egy meghatározott általános elmélet, amely – mint Neurath saját okfejtéseiből kitűnik – nem képes segítséget adni a konkrét szociológiai feladatok megoldásához. Neurath ezt határozottan megállapítja, amikor így ír: „Ha meg akarjuk jósolni, hogy mit fognak tenni az egyes népek, államok, szervezetek, nem mehetünk vissza a végső fizikai elemekhez, be kell érünk bizonyos . . . komplex tényállások figyelembevételével. És itt már elkezdődnek a nehézségek. Ha sikerülne is át-

⁴² Uo., 114., 128. old.

tekintenünk egy meghatározott társadalmi struktúra funkcionálását azért, hogy kezdetben eltekintünk az ingerválaszok változásától, akkor jelentős nehézségeket okoz ezek utólagos számításbavétele. Hogyan lehet ott jól prognosztizálni, ahol pl. az asszociáción és a kontraszthatáson alapuló megnyilatkozások, mint »szórás-értékek«, egyaránt lehetségesek? Kődös vidékek festői . . . festhetnek ködös, vagy – éppen a gyakori köd miatt – napfényes képeket. Hogy melyiket fogják tenni, azt tulajdonságaik alapos ismerete nélkül gyakran nem lehet előre eldönteni. Más a helyzet akkor, ha technikai összefüggésekről van szó: ezek a prognózis számára sokkal hozzáférhetőbbek. De itt is adódhatnak nehézségek, mert nagyobb technikai átalakulások következtében az embercsoportok általános viselkedése bizonyos ingerekkel szemben lényegesen megváltozhat, úgyhogy megint csak nehéz a lehetséges változások egész tömegéről próféciaát mondani. Ha el akarjuk képzelni, mi mindenféle változások fognak bekövetkezni, a jelenlegi beállítottságból kell kiindulnunk. De előfordulhat, hogy a jövőt olyan emberek határozzák majd meg, akiknek más szokásaik és más szempontjaik vannak, amelyeket legtöbbször csak akkor vehetünk figyelembe az előre-látásokban, amikor már számottevően elterjedtek. Azt, ami ma még csak csíra, gyakran csak később ismerjük fel, ha a további kibontakozásnak tanúi voltunk.

Laplace »szelleme« molekuláris prognózist ad. Csak az elemek konstellációit ismeri, amelyeket más konstellációkból vezet le. A szociológus ezzel szemben nem nyúlhat vissza a legegyszerűbb elemekhez. Olyan képződményekkel kell számolnia, mint gépek, utcák stb. Ha mármost pl. a prognózisnak egy új gépformát kellene bemutatni, a prognosztizálónak megközelítőleg le kellene tudnia írni ezt a formát. Ez viszont azt jelentené, hogy a találmányt, legalábbis elvileg, már ma anticipálnia kell. Prognosztizálni, hogy milyen számításokat fog végezni Einstein, csak az képes, aki maga is Einstein. Nem mutathatjuk be molekuláris leírások útján azokat az összváltozásokat, amelyek Einstein számításaiént jelennek meg előttünk; csak azt mutathatjuk ki, hogy a mi szigorú szociológiai ábrázolásunk semmi olyat nem tartalmaz, amit elvileg ne lehetne molekulárisan leírni. Itt van minden szociológiai prognózis egyik lényegi határa: a személyes invenció (*persönliche Erfindungskraft*) határa a mindenkori leírt csoport invencióesélyeivel szemben.”⁴³

⁴³ Uo., 129–130. old.

E szöveg elolvasása után még egyszer feltesszük a kérdést: mi a fizikalizmus tudományos haszna? A fizikalizmus egyedül akkor volna felhasználható a szociológiában, ha az összes társadalmi jelenségeket le tudnánk írni fizikalista nyelven; vagyis ha ki tudnánk mutatni, hogy az ilyen és ilyen emberek ilyen és ilyen társadalmi cselekvései nem egyebek, mint az ilyen és ilyen fizikai törvények szerint mozgó atomok ilyen és ilyen konstellációi, és ha egész pontosan meg tudnánk határozni, milyen molekuláris konstellációkra vezethető vissza minden egyes ember és minden egyes társadalmi szituáció. Ez esetben a fizikalista szociológus fizikai képletek segítségével matematikailag kiszámíthatná az emberek cselekvéseit, mint ahogy kiszámítható a gépek működése – és a szociológia metodológusai megkönnyebbülten sóhajthatnának fel. Ám maga Neurath állítja, hogy ilyen eljárás nem lehetséges. Hiszen rendkívül összetett egészeket kell átfognunk, s az előre látás határa az egyes ember *persönliche Erfindungskraft*-ja, tehát olyasvalami, ami roppant távol áll a molekulák mérhető és tapasztalatilag ellenőrizhető konstellációjától. Neurath feltételezi, hogy elvileg minden egyes individuális alkotásaktus molekuláris mozgásokra vezethető vissza. Ez a tézis kétségtelenül nagy tudományos kultúrán alapul, de a társadalmi viselkedés megmagyarázására éppoly kevésbé alkalmas, mint ha feltételezzük, hogy az emberi agyban egy kis istenség ül, s az sajtolja ki belőle a gondolatokat.

Neurath azonban a szociológiai prognózisnak még más korlátait is látja. „Hasonló korlátot képez az, hogy meghatározott csíraszerű elemek megfigyelésének lehetősége, az a hajlam, hogy meghatározott problémákra felfigyeljünk és azokat tudatosítsuk, egy kornak vagy az éppen a kutatásokat szervező csoportnak mindenkori szokásaitól függ. Ha egy átfogó hipotézisrendszer alapján oda jutunk, hogy szoros kapcsolatot feltételezünk a nyelvi megfogalmazások és a termelési folyamat, általában az életalakulás között, akkor ezt a feltételezést alkalmaznunk kell a társadalom jövőjét illető itteni és egyéb fejtegetésekre is. A megismerés esélyei minden korszakban korlátozottak. Az emberi társadalom teljes életformájának kell megváltoznia ahhoz, hogy mint részdarabkák megjelenhessenek meghatározott találmányok, könyvek és hasonlók. Hogyan láthatnánk ma előre a jövő tanait, mikor még nincsenek adva azok a társadalmi feltételek, amelyek e tanokkal hozzátartoznak? Egész szemléletmódunk nagy átalakulásait csak akkor jósolhatjuk meg, ha ezeket magunk véghez tudjuk vinni; s erre csak akkor vagyunk képesek, ha egész életünkben nagy átalakulások követ-

keznek be. Kijelentéseinknek a társadalmi közegbe való e beágyazottságából következik, hogy mindig csak akkor tehetünk messzemenő jóslásokat, ha áttekintésünk van az új formának, az új gondolkodásmódnak legalábbis a kezdeteiről.”⁴⁴

Neurath gondolatmenete itt nem világos, úgyhogy nehéz nyilatkozni konzekvenciáiról. Abból, hogy az emberek gondolkodásmódját a közösségi életformák összessége határozza meg, Neurath azt a következtetést vonja le, hogy nem láthatjuk előre a gondolkodásmódok változásait, még mielőtt ismernénk a társadalomban végbemenő változásokat. Úgy tűnik, hogy Neurath álláspontjára helyezkedve ezt a nehézséget kiküszöbölhetjük, ha elfogadjuk annak lehetőségét, hogy a fizikalista szociológus megismeri a társadalmi struktúrák formái és a gondolkodásmódok összetartozásának állandó törvényeit. Ha ismerjük a társadalmi fejlődés törvényeit és a gondolkodásformáknak a társadalmi formáktól való függésének törvényeit, előre láthatjuk a jövőbeni társadalmi formákat és az azokkal együttjáró gondolkodásmódokat. Neurath azonban lehetetlennek tartja ezt a megoldást: a tudományos gondolkodás szerint olyan mértékben függ az aktuális társadalmi formáktól, hogy képtelen kilépni az e formák által meghatározott körből. A szociológiai törvények és a társadalmi összefüggésekre vonatkozó általános kijelentések csak az őket előidéző viszonyok között érvényesek, és ezekkel együtt változnak. Ez *ad absurdum* vitt szociológiai determinizmus. Elfogadása nyilvánvalóan lehetetlenné teszi nemcsak a szociológiai előrelátást, hanem egyáltalában az előrelátást.

A szociológiai előrejelzések harmadik korlátját Neurath abban látja, hogy „mint egy bizonyos korszak termékei, maguk is közrejátszanak abban, amit megjósolnak. A napfogyatkozás megjóslásával nem befolyásoljuk a napfogyatkozást, annál inkább a piaci helyzet megjóslásával a tőzsdei hossz bekövetkeztét, vagy azzal az állítással, hogy küszöbön áll a forradalom, a forradalom bekövetkeztét.”⁴⁵ Tegyük fel a maliciózus kérdést: hogyan fér ez össze azzal a tézissel, hogy a szociológia és az asztronómia a valóság ugyanazon fajtájával foglalkozó tudományok? „A . . . próféták – folytatja Neurath – prognózisaik révén szereplőkké válnak, amivel nem azt mondjuk, hogy prognózisaik mindig felerősítő jellegűek; az is előfordulhat, hogy éppenséggel gyengítőleg hatnak. A korrekt kalkulátornak ezt azonnal figyelembe kell vennie. Mindig

⁴⁴ Uo., 130. old.

⁴⁵ Uo., 131. old.

számolnunk kell a szerteágazó és sokak által egyidejűleg folytatott prognosztikai munkálatokkal és társadalmi »beágyazottságukkal«, ami tovább nehezíti a prognózist. Egy meghatározott prognózistípus elszaporodása a várt változásokban közrejátszó feltételek közé tartozik.”⁴⁶

Nem nehéz észrevenni, hogy e nehézségek megfogalmazása nem más, mint a szociológiai fizikalizmus lényegi kritikája. Így tehát nagy erőfeszítései és diadalmas kijelentései ellenére végeredményben maga Neurath mutatta ki a fizikalizmusnak, téziseinek hasznavehetetlenségét a társadalom tudománya számára.

IX.

PSZICHOLÓGIAI IRÁNYZATOK ÉS ELMÉLETEK A SZOCIOLÓGIÁBAN

A pszichológiai irányzatok, amelyeket az alábbiakban ismertetünk, szintén a naturalista szociológia körébe tartoznak. Azért tárgyaljuk őket külön fejezetben, mert a társadalmi gondolkodás igen fontos és igen kiterjedt irányzatát alkotják. Pszichológiai irányzatoknak és elméleteknek nevezzük a szociológiában azokat a kísérleteket, amelyek az emberi közösségekben fellépő jelenségeket és folyamatokat azáltal igyekeznek megmagyarázni, hogy azokat úgy fogják fel, mint az egyének pszichikus életének megnyilvánulásait. Első pillantásra ez helyes útnak látszik. Miben különböznek ugyanis az emberi társadalmak az állat- és növénytársadalmaktól? Abban, hogy az emberek értelmi tulajdonságaik, intellektusuk és más pszichikus jegyeik révén kultúrát, intézményeket, ideológiákat stb. teremtenek. Továbbá, pszichikus jegyeik révén alakítják kölcsönös viszonyaikat, stabil magatartási mintákat hoznak létre. Ebből – úgy tűnik – közvetlenül következik, hogy a társadalmi élet fontos mechanizmusainak gyökerét az emberi pszichikumban kell keresni. Ezzel a gondolatmenettel már a legrégibb időkben is találkozunk. Sorokin részleteket idéz Manu törvényéből, az Upanisádokból, ókori kínai filozófusok műveiből, ahol ezek a nézetek egészen kifejtett formában jutnak kifejezésre. Alapjuk a mindennapi tapasztalat, amely azt sugallja az embernek, hogy döntésétől függ ügyeinek alakulása, hogy saját és egész közösségek sorsa múlik képességein, tudásán, intelligenciáján, ravaszságán, körütekintésén és hozzáértésén. Ezek az elméletek ugyanakkor megfeleltek az emberi gondolkodásban rejlő egocentrikus tendenciáknak is. Ezért a társadalmi gondolkodás egész történetében vissza-visszatér a „pszichologizmus”,

azaz megújuló kísérletekkel találkozunk arra, hogy az ember pszichikumában – ösztöneiben, hajlamaiban, energiájában és törekvéseiben – találják meg a csoportokat, társadalmakat és tömegeket mozgásba hozó erőket.

Amikor tehát a XVIII. és XIX. század fordulóján a pszichológia utakat kezdett keresni az ember lelki életének tudományos vizsgálatára, szinte ezzel egyidejűleg született meg az a koncepció, amely a társadalmi jelenségeket a pszichológia nyelvén kívánta kifejezni. Általánosságban véve a pszichológiai szociológiában a kutatások két irányban haladtak: *a)* megkísérelték a társadalmak lélektanát kidolgozni, tehát egy olyan tudományt teremteni, amely az emberi közösségekre jellemző pszichikus jelenségekkel foglalkozik; *b)* megkísérelték a társadalmi jelenségeket és folyamatokat az egyéneken lejátszódó pszichikus folyamatok főbb megnyilvánulásaira visszavezetve magyarázni. E tendenciák összeegyeztetéséből fejlődött ki a modern szociálpszichológia, mint a szociológiától független, de vele sok ponton érintkező szaktudomány.

KÍSÉRLETEK A „NÉPLÉLEKTAN” MEGTEREMTÉSÉRE

A speciális néplélektan (*Völkerpsychologie*) megteremtésére irányuló múlt századbeli kísérletek filozófiai gyökerei Hegelig nyúlnak vissza, a népszellem alakjában megjelenő objektív szellem elméletére. Az átváltás a nemzeti szellem metafizikai koncepciójáról a nemzet kollektív alkotásait irodalmában, művészetében, nyelvében tanulmányozó tudományos pszichológiára *Johann Herbart* (1776–1841) német filozófus, pszichológus és pedagógus pszichológiájában valósult meg. Az ő tanítványai, *Moritz Lazarus* és *Heymann Steinthal* alapították 1859-ben a „*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*” című folyóiratot. Az általuk kidolgozott „néplélektan” a mesterüktől merített pszichológiai fogalmakra épült. A „néplélektan” „a népek szellemi életének elemeivel és törvényeivel” foglalkozó tudomány. Azoknak a törvényeknek a megfogalmazására törekedett, amelyek az egyes népeknek a mindennapi életben, a tudományban, a művészetben és az irodalomban megjelenő szellemi aktivitását szabályozzák. Igyekezett felkutatni az „egység szellemét”, azaz valamiféle kollektív társadalmi pszichikumot, amely a szokásokban, erkölcsökben és a kultúra alkotásaiban nyilvánul meg. Lazarus és Steinthal „néplélektana” tudományos vitákat váltott ki és serkentőleg hatott a társadalmi élet pszichikus

jelenségeinek kutatására. Metafizikus téziseivel szemben fellépett *Gustaw Lindner* 1871-ben megjelent „Ideen zur Psychologie der Völker als Grundlage der Sozialwissenschaft” (Gondolatok a népek lélektanáról mint a társadalomtudomány alapjáról) című művében. A német „néplélektan” igazi megteremtője azonban, aki azt tudományos alapokra kívánta helyezni, *Wilhelm Wundt* (1832–1920).

Wundt pszichológus volt, az első kísérleti lélektani laboratórium megteremtője Európában. Érdeklődése hallatlanul sokoldalú. Irodalmi munkássága felöleli a filozófia, a logika és az etika különböző területeit is. Fő művei, amelyek nemzetközi elismerést szereztek számára, a fiziológiai és az általános lélektan körébe tartozó problémákat tárgyalnak. Ugyanakkor írt „A filozófia rendszeréről” és írt „Bevezetést a filozófiába” is. Filozófiájában a voluntarizmusnak nevezett álláspontra helyezkedett, ennek alapja nála a lelki életnek és elemeinek sajátos felfogása. A lelki élet lényege – állította Wundt – a tudati jelenségek állandó folyamata, az ezek között végbemenő alkotó szintézis határozza meg az egyéni pszichét. Az ember lelki életének legfontosabb alkotó-eleme az akarat; ez szervezi meg a tudati folyamat egyszerű elemeit, a benyomásokat és érzelmeket. Wundt ontológiája is voluntarista jellegű: a világ akarattal bíró lények együttese. Tehát az ember énjéből eredő akarat a végső valóság.

Nem tárgyaljuk itt részletesebben ezeket a metafizikai koncepciókat. Csupán azért utaltunk rájuk, hogy megmutassuk: a pszichológiai fogalmak Wundt egész gondolkodásában fontos szerepet játszottak, s a pszichológia alapvető tudománnyá vált számára. E tudomány segítségével igyekezett megmagyarázni a népek életét, s így született meg néplélektana, melynek hatalmas, tízkötetes munkáját („Völkerpsychologie”), s egyéb, a nagy mű fő gondolatait népszerűsítő kisebb munkáit is szentelte. A „néplélektan” az individuálszichológia nélkülözhetetlen kiegészítője, mivel a közösségekben végbemenő pszichikus kölcsönhatásból eredő jelenségeket elemzi. Az egyéni pszichikum fejlődése funkcionálisan függ a társadalmi élettől. Ez a függőség olyan szoros, hogy belőle kiszakítva az egyén pszichikuma egyáltalán nem érthető meg. Wundt elveti a társadalom lelkének vagy szellemének elméletét. A közösségekben együtt élő egyének lelki élete sok hasonlóságot mutat, ezek azonban nem valamiféle kollektív lélekre vezethetők vissza, hanem arra, hogy a csoport hasonló hatást gyakorol valamennyi tagjára. A néplélektan feladata tehát az emberi társadalom általános fejlődésének alapját képező pszichés folyamatok vizsgálá-

lata, amelyek közös szellemi alkotások és általánosan elismert értékek létrejöttét segítik elő. A társadalmi közösségeknek a lelki életre gyakorolt hatása főleg három területen jelentkezik: a nyelv, a mítosz és vallás, továbbá a szokások és erkölcs területén.

A „Völkerpsychologie” első két kötete a különböző társadalmak, főként a primitív népek nyelvét elemzi; a harmadik a művészetet vizsgálja, felvázolva a képzelet fejlődésének egyfajta történetét; a következő három kötet a vallás és a mítosz kérdéseivel foglalkozik; a hetedik és nyolcadik a társadalmi organizációt tárgyalja; a kilencedik a jog különböző formáit; végül a tizedik szintetikus áttekintést ad a kultúráról és a történelemről. Amint látjuk, nagyszabású mű volt ez, amelyben a szerző konkrét anyagon kívánta bemutatni a társadalomlélektan törvényszerűségeit, azt, hogyan formálja a társadalom az egyének érzelmeit, gondolkodását és képzeletét.

Wundt a „Néplélektan elemei” című művében az emberiség kulturális fejlődésének problémájával foglalkozik. Az emberi kultúra történetét négy fő szakaszra osztja: az ősember korszakára, a totemisztikus korra, az istenek és hőszok korszakára, végül a „humanitás” korszakára. E korszakokat a pszichikus tényezők fejlődése határozza meg. Egyáltalában a pszichikus erőktől függ a társadalom egész fejlődése is.

Wundt munkássága komoly hatást gyakorolt a szociálpszichológia további fejlődésére, és a szociológiában jelentkező pszichológiai irányzatokra. Gondolatai egyrészt szélsőséges pszichologizmus kialakulására vezettek a szociológiában, másrészt hozzájárultak a szociálpszichológiai kutatások fejlődéséhez, amelyek az egyének társadalmi viselkedésmintáit és motivációját befolyásoló társadalmi tényeket vizsgálják.

A TÖMEGLÉLEKTAN

A néplélektan megalkotására tett különböző kísérletekből fejlődött ki a társadalmi közösségek pszichológiájának sajátos válfaja, az ún. tömeglélektan. Valamennyi ilyen kísérlet alapja az az előfeltevés, hogy létezik valamiféle kollektív pszichikum vagy „lélek”, amelynek az egyéni pszichikumok részét alkotják, és melynek révén hasonló vagy azonos élményeik vannak. Ez a kollektív pszichikum kiváltképp olyankor nyilvánul meg, amikor az egyéni tulajdonságok és az általuk kiváltott gátások eltűnnek, tehát amikor a közös elemek jutnak szóhoz. A kol-

lektív pszichikum-tehát minden olyan helyzetben jelentkeznek, amikor az emberek közösségként cselekszenek; legtisztább formában a szervezetlen tömeg viselkedésében nyilvánul meg. Ezért a tömegek lélektanának különös figyelmet szenteltek. A probléma óriási szakirodalmából csak azokat a nézeteket tárgyaljuk, amelyeknek a maguk idején a legnagyobb hatásuk volt, és visszhangjukat még ma is felfedezhetjük a publicisztikában vagy a közkeletű nézetekben.

A tömegek és a különböző közösségek pszichológiájának vizsgálatára sok figyelmet és erőfeszítést fordított *Gustav Le Bon* (1841–1931) francia szociológus. Érdeklődése és szaktudása igen szerteágazó volt. Képzettségére nézve orvos, de az orvosi praxistról áttért a fiziológia és a higiénia területén folytatott tudományos munkára; később a kormány megbízásából archeológusként és paleográfusként a Közel-Keleten dolgozott; foglalkozott matematikával és fizikával, a civilizáció történetével, valamint a társadalmak fejlődésének általános elméletével. Írt a fizikai antropológia és a nevelélmélet körébe vágó műveket is. Kiadója volt a „Bibliothèque de philosophie scientifique”-nek. Fő művei azonban a szociálpszichológia területére valók. A legfontosabbak: „Les lois psychologiques de l'évolution des peuples” (A népek fejlődésének pszichológiai törvényei, 1895); „Enseignements psychologiques de la guerre européenne” (Az európai háború pszichológiai tanulságai, 1916); „La psychologie des foules” (A tömegek lélektana, 1895); „La Révolution française et la psychologie des revolutions” (A francia forradalom és a forradalmak lélektana, 1912), ezenkívül nagyszámú tanulmányban foglalkozott a politika, a szocializmus lélektanával.

Le Bon nézeteinek tudományos tartalma nyomban kételyeket és ellentmondásokat váltott ki, s ma már a tudomány teljesen elveti őket. Annak idején azonban nézetei fontos szerepet játszottak az ideológiai küzdelmekben, mivel tudományos színezetű érveléssel támasztották alá az antidemokratikus és szocialistaellenes ideológiákat. Világossá válik ez, ha egy pillantást vetünk Le Bon elméletének vázlatos felépítésére. H. E. Barnes „An Introduction to the History of Sociology” (Bevezetés a szociológiatörténetbe) című művében (496–497. old.) a következő tömör és pontos összefoglalást adja Le Bon nézeteiről:

„Minden faj (nemzet) bizonyos pszichikus jegyekkel rendelkezik, amelyek a tapasztalatok lassú felhalmozódása során alakultak ki, és a hagyomány útján adódnak tovább. Ezek a pszichikus jegyek, nem

pedig az intézmények és a társadalmi rendszer, a civilizáció meghatározó tényezői, a civilizáció nem más, mint e pszichikus jegyek objektívációja. A nemzet jellemét, illetve lelkét alkotó pszichikus jegyek közül legerősebbek az érzelmi, misztikus és tudattalan tulajdonságok; ezek teljesen háttérbe szorítják a tudatos, racionális és intellektuális tulajdonságokat, noha ez utóbbiak a haladás igazi tényezői. A civilizáció nem maradhat fenn és nem fejlődhet a pszichikus jegyek koherens és homogén együttese nélkül, melyek a faj pszichikumát alkotják. Hiábavaló minden kísérlet, amely – a társadalmi rendszer és intézmények forradalmi vagy egyéb művi átalakítása révén – a pszichikus alaptulajdonságok megváltoztatására irányul. Éppen ezért az állam túlzott méreteket öltő tevékenysége felesleges, sőt ártalmas; a törvényhozásnak a tartós és kialakult szokások kodifikálására kell szorítkoznia, a kormányzatnak pedig általában arra a minimumra kell korlátoznia tevékenységét, ami a közrend fenntartásához és az egyes állampolgárok szellemi fegyelmének biztosításához szükséges. Következésképpen a szocializmus és a szindikalizmus egyaránt veszélyes a társadalomra nézve: az előbbi, mert túl széles területre kívánja kiterjeszteni az állam tevékenységét, a másik pedig, mert teljesen meg akarja szüntetni az államot. Az ipari forradalom következményei – a városok fejlődése és a népesség ezzel járó koncentrációja, a közlekedés tökéletesedése, a választójog kiterjesztése – arra vezettek, hogy a modern politikai életben mindinkább a tömegek válnak uralkodóvá. Pszichológiai szempontból a tömeg abnormális képződmény, mivel olyan tulajdonságok jellemzik, mint az erős emocionalitás, az intellektuális jegyek rendkívüli gyengesége és a nagyfokú szuggesztibilitás. A tömeg könnyen hagyja magát vezetni, különösen a »varázserővel« rendelkező vezérektől; ezek a politikai siker érdekében felhasználnak minden eszközt a tömegek meggyőzésére és megnyerésére. Ezért a társadalom léteérdeke annak biztosítása, hogy a tömegeket a legértékesebb egyének vezessék, akik alkalmasak arra, hogy a tömegek dinamikus energiáját a közjót előmozdító cselekvés felé tereljék. Ellenkező esetben a vezetés rövidlátó és önző demagógok kezébe kerül, akik kezében a tömegek állandó fenyegetéssé válnak a modern társadalom egységére, jólétére és egyáltalán létére nézve.”

Amint ebből a rövid összefoglalóból kitűnik, Le Bon igen fontos szerepet tulajdonított a tömegeknek. Ugyanakkor az általa használt tömeg-fogalom nagyon tág: beletartozik nemcsak az egyének nagyobb csoportosulása valamely körülhatárolt területen, hanem ezenkívül

a közösségnek minden olyan formája, amely kollektív pszichikumot termel ki, amelyben az egyéni pszichikumok feloldódnak és mint ilyenek megszűnnek létezni. Tehát nem csupán a kollektív indulatban cselekvő tüntető csoportosulás tekinthető tömegnek, hanem a néhány főnyi csoporttól a nemzet egészéig bezárólag mindenféle közösség felveheti a tömeg tulajdonságait. Fontos mozzanat ez Le Bon elméletében, ebből vezette le társadalmi-politikai következtetéseit is. A tömegpszichikum jellemzői a kollektív szellemiség és pszichikus egység, amely nivellálja az egyéni érzéseket, gondolatokat és viselkedésmódokat. A tömeg pszichikuma tehát nem az alkotó egyedek pszichikus jegyeinek átlaga vagy összege, hanem az egyéni tulajdonságok kombinációjából létrejövő új valami, új tulajdonságok együttese. A tömeg cselekvésében alapvető szerepet játszanak a tudattalan tényezők, mivel pedig a tudattalanban a primer impulzusok, ösztönök és emóciók halmozódnak föl, ezek szabják meg a tömegek cselekvésének jellegét. A tömegben az egyes ember elveszti személyiségét, és ugyanúgy cselekszik, mint bármely más átlagegyén. Ebből Le Bon antidemokratikus következtetéseket vont le, azt állította, hogy a demokratikus intézményekben szükségképpen a tömeg jellemvonásai érvényesülnek.

A tömeglélektan problémái élénk érdeklődést keltettek a századfordulón. *Gabriel Tarde* „L’opinion et la foule” (A vélemény és a tömeg, 1901) című művében fontos megkülönböztetést vezet be a tömeg és a közönség fogalma között. A tömeg „olyan csoportosulás, amelyben – alapvetően a fizikai érintkezésből eredő – pszichikus járványok terjednek”. A tömeg tehát egy meghatározott helyen és időben összegyűlt személyek sokasága, melyet az érzések, hitek és cselekvések egysége forraszt egybe. A tömeg pszichikumát és cselekvéseit elsősorban a térbeli érintkezés és a pszichikus egység határozza meg. A közönség ezzel szemben szétszórt és „fizikailag elkülönült egyéneknek tisztán szellemi közössége, amelynek összetartozása merőben gondolati”. Itt tehát bizonyos számú emberről van szó, akiknek közös nézeteik vannak, s ez lehetővé teszi egyöntetű cselekvésüket, de akiknek nem kell térbeli érintkezésben állniuk egymással. Tömegekkel az emberiség egész történelme folyamán találkozunk, a közönség viszont csak a modern társadalmakban jelenik meg, mint a modern sajtó és könyvkiadás terméke. A közvélemény éppen az ilyen természetű közönség körében jön létre. A közönség képes a racionális reflexióra, a tömegben viszont az irracionális érzelmek uralkodnak.

Tarde elméletének szintén megvoltak a maga politikai implikációi és lecsapódása a demokrácia elméletében. Éppen a közönség létezése teszi lehetővé a modern demokráciát – úgymond –, megóva azt a tömeg irracionális szenvedélyeinek torzító hatásától.

A tömeglélektan problémájával foglalkozott az *Enrico Ferri* alapította olasz kriminológiai iskola is. Főként *Scipio Sighele* tárgyalta az idetartozó kérdéseket „*La folla delinquente*” (A bűnöző tömeg, 1891) és „*L'intelligenza della folla*” (A tömeg intelligenciája, 1903) című műveiben. Abból a feltevésből indult ki, hogy az egyének egybegyülekezése új minőséget hoz létre, amely ezen egyének egymásrahatásának produktuma lévén, különbözik individuális jegyeik összegétől. A tömeget mindig az jellemzi, hogy benne az érzelmek és szenvedélyek meghatványozódnak, az eszmék degradálódnak, a magasabb rendű intellektuális működések pedig teljesen eltűnnek. Hasonló nézeteket vallott *Pasquale Rossi* is: az egyéni lelkek összpontosulásából keletkező kollektív lélek elméletét hirdette, és azt elemezte, hogyan jön ez létre a hasonló egyéni tudatokat érő azonos külső ingerek hatására.

A tömeglélektan tehát fokozatosan szociálpszichológiává alakult át, amely módszeres kutatás tárgyává teszi az egyénekből a közösségek által létrehozott ingerek hatására kialakuló viselkedésmódokat és pszichés megnyilvánulásokat. A mai tudományban továbbra is végeznek pszichológiai vizsgálatokat a tömegekre és a közösségek különböző formáira vonatkozólag, mégpedig igen intenzíven, a legkülönbözőbb módszerekkel. Vizsgálják a közösségek viselkedését meghatározott környezeti szituációkban, az attitűdök és vélemények kialakulását a tömegkommunikációs eszközök (sajtó, rádió, televízió) hatására, továbbá az olyan jelenségeket, mint a divat terjedése, az ideológiák percepciója, a fanatizmus stb.

Ami a tömeglélektan problematikáját illeti, a modern tudományban mindenekelőtt a tömeg elnevezés alá vonható különböző csoportosulások részletes osztályozását végezték el, igyekezve meghatározni megkülönböztető jegyeiket. A jelenleg elfogadott osztályozás a következő: a hagyományos „tömegnek” nevezett közösségek két fajtáját különböztetjük meg: a szó szűkebb értelmében vett tömeget és a közöniséget. A tömeg több alakban fordulhat elő: van agresszív tömeg, menekülő tömeg, vásárló tömeg és expresszív (demonstratív) tömeg. Az agresszív, azaz cselekvésben levő tömeg három formája: a lincselő tömeg, a terrorizáló tömeg és a lázadó tömeg. A menekülő tömeg fogalma felöleli a szervezetlen csoportosulásokon úrrá levő pánik jelen-

ségét, pl. színházban tűz esetén, valamint a szervezett csoportosulásokban kitört pánikot, pl. egy menekülő katonai alakulat esetében. A vásárló tömegre példa a boltokat, vagy csőd esetén a bankokat megrohamozó embertömeg. Expresszív tömeg a vallási vagy tiltakozó demonstráció, tüntetésbe átcsapó temetési menet stb. A tömegnek mindezekben a fajtáiban bizonyos közös pszichikus elemek jelentkeznek, de jelentős különbségek lehetnek közöttük.

A közönség szintén több alakban fordulhat elő. Mindenekelőtt van véletlenül összegyűlt közönség, pl. ha egy közlekedési baleset magára vonja a járókelők figyelmét, és csődület támad. A közönség lehet szándékos, amikor az emberek előre meghatározott célból gyűlnek össze. A szándékosan összegyűlt közönséget felosztjuk szórakozást kereső közönségre – pl. a mozielőadás közönsége –, és információt kereső közönségre, pl. a híreket közvetítő hangszóró körül képződő csoportosulás, vagy különböző előadások közönsége. A közönség abban különbözik a tömegtől, hogy résztvevőit nem fűzi egybe semmiféle kötelék vagy közös cél. A moziban összegyűlt nézőknek nem közös, csak hasonló a céljuk, nevezetesen az egyéni szórakozás. A közönség tehát olyan csoportosulás, amelynek figyelme polarizálódott, azonos ingerre (film, baleset, beszéd stb.) összpontosult, de amelyben nincs meg sem a cél egysége, sem az érzelmek közössége. A tömegek viszont – különösen az agresszív tömegek – az emberek olyan térbeli csoportosulásából jönnek létre, amelynek tagjai azonos ingerek hatása alatt állnak, azonos és közös törekvések töltik el és azonos impulzusok mozgatják őket. A tömegekben és a közönségben tapasztalható pszichikus jelenségek vizsgálatával a modern szociálpszichológia foglalkozik.¹

A mai szociálpszichológia elvet minden, a kollektív lélekre vagy pszichikumra vonatkozó elméletet. Azokat a pszichikus jelenségeket vizsgálja, amelyek a tömeghez vagy közönséghez tartozó egyénekben lépnek fel. A tömegre jellemző az ún. dezindividualizáció, azaz az egyéni tulajdonságok részleges eltűnése, a felfokozott szolidaritásérzés, a nagyobb szuggesztibilitás, az erősebb utánzási ösztön. A tömeget összetartó kötelék impulzív természetű; a tömegben semmiféle fékező norma nem érvényesül. Éppen ennek alapján született meg a kollektív pszichikum elmélete. Ma már ezek a jelenségek vizsgálatok és nem spekulációk tárgyát képezik.

¹ Lásd G. Lindzey (szerk.): Handbook of Social Psychology. Cambridge 1954. II. köt. 840–867. old.

Pszichologizmusnak nevezzük azokat a próbálkozásokat, hogy a társadalmi jelenségeket pszichikus jelenségekre vezessék vissza, és a szociológiát a lélektan egyik ágává tegyék. A pszichologizmus a századvég erőteljes kulturális áramlatai közé tartozott, és hatása számos humán tudományban és a filozófia számos területén érvényesült. Keletkezéséhez sokban hozzájárult Wundt, a kísérleti lélektan megteremtésével. Úgy tűnt, hogy a gondolkodást eredményező, vagy a gondolkodás idején végbemenő pszichés folyamatok vizsgálata tisztázni tudja a logika végső problémáit, az esztétikai élmények vizsgálata tudományos alapra helyezheti a szép elméletét stb. A pszichologizmus így divattá vált, és sok gondolkodó benne remélte megtalálni a „kulcsot” a legkülönbözőbb jelenségek és folyamatok, köztük a társadalmi folyamatok magyarázatához.

A pszichologizmus legkövetkezetesebb és legszélsőségebb képviselője a szociológiában *Gabriel Tarde* (1843–1904). Tarde igen termékeny író volt. Itt csak legfontosabb szociológiai műveit említjük: „Les lois de l'imitation” (Az utánzás törvényei, 1889); „Études pénales et sociales” (Büntetőjogi és társadalmi tanulmányok, 1892); „Les transformations du droit” (A jog átalakulásai, 1893); „La logique sociale” (Társadalmi logika, 1893); „Essais et mélanges sociologiques” (Szociológiai esszék és vegyes írások, 1895); „L'opposition universelle” (Az általános ellentét, 1897); „Les lois sociales” (A társadalmi törvények, 1898); „Études de psychologie sociale” (Társadalomlélektani tanulmányok, 1898); „L'opinion et la foule” (A vélemény és a tömeg, 1901); „Psychologie économique” (Gazdaságpszichológia, 1902). Nézeteit vázlatosan az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A szociológia csak akkor lehet tudománnyá, ha képes definiálni „az elemi társadalmi tényt”, s megmutatni: hogyan jönnek létre ezekből az elemi tényekből a társadalmi folyamatok; melyek e tények okai; milyen törvények irányítják őket.

Tarde szerint az elemi társadalmi tény: az egyénnek egy másik egyén tudatos ráhatása által kiváltott pszichikus állapota. Ezt a pszichikus állapotot nem képes megmagyarázni sem a filozófiai pszichológia, sem pedig az egyéni pszichikumot vizsgáló pszichológia. „Egy elmének egy másik elmével való kontaktusa egészen sajátos valami az egyén életében, olyan valami, ami elkülönül az adott egyéneknek a világ többi részével való kontaktusától, olyan valami, ami előre nem

látott, a fizioiógiai pszichológia számára tökéletes rejtélyt jelentő lelki-állapotokat idéz elő.”² E pszichikus állapotok vizsgálatára és magyarázatára csak az „intercerebrális pszichológia” („interpszichológia”), azaz a szociológia képes. A szociológia tehát „a bizonyos számú egyén, elsősorban pedig két egyén közötti tudati kapcsolatok alakulását” vizsgáló tudomány. Tarde tehát a társadalmi jelenségeket természetüknél fogva pszichikus jelenségekként definiálta, amelyek lényege az egyéni elmék egymásrahatása.

Hogyan jönnek létre az így definiált társadalmi tények? Keletkezésük első feltétele valamely embernek valamely alkotása (találmánya). Tarde ezeket két kategóriára osztja: elsőrendűekre, amelyekhez azokat a találmányokat, illetve alkotásokat sorolja, amelyek a nyelv, a gazdaság, a kormányzás, a vallás, a jog stb. fejlődésének kezdetét, kiindulópontját képezik, valamint másodrendűekre, ide azok a kisebb átalakítások és változtatások tartoznak, amelyeket mindenki véghezvisz. A társadalmi tények létrejöttének második feltétele az alkotások terjedésének tendenciája. „Ezen a tendencián egészen egyszerű dolgot értek: ha pl. valamely csoportban szükséglet mutatkozik valamilyen új fogalomnak új kifejezéssel való megnevezésére, elegendő, hogy a kifejezés megalkotója kimondja ezt a szót, s azt rövidesen az adott csoportban mindenki ismételni fogja, sőt később a szomszédos csoportok tagjai között is elterjed.”³ Ennek a tendenciának az eredménye az utánzás.

Az emberek közötti társadalmi folyamatok lényege: találmányok megalkotása, ezek mások által való ismételése és utánzása, a találmányokkal szembeni ellenállás és az ellentétek kölcsönös adaptálódása. Minden alkotás, akárcsak a vízbe dobott kő, utánzás-hullámokat kelt. A társadalomban azonban sok találmány születik, ennél fogva sok különböző hullámgyűrű keletkezik és terjed, amelyek összeütköznek egymással, konfliktusba kerülnek, és végül egy új találmányban alkalmazkodnak egymáshoz, újabb utánzás-hullámokat idézve elő. Talán így fogalmazhatjuk meg legegyszerűbben Tarde általános koncepcióját.

Valamennyi társadalmi jelenség és folyamat közül Tarde különösen az utánzásnak szentelt nagy figyelmet. Ezért egyes szociológusok, leegyszerűsítve elméletét, azt állították, hogy minden társadalmi

² G. Tarde: Les lois sociales. Párizs 1921. 28. old.

³ Uo., 53. old.

jelenséget az utánzásra vezet vissza. Ez az értelmezés nem adekvát, és eltorzítja rendszerét. Számára a találmányok, az alkotások a legfontosabb társadalmi tények, ezek hozzák létre a társadalmi életet, és az azt átalakító folyamatokat is.

A szociológia nem elégedhet meg a tények megállapításával; tudománnyá csak akkor válik, ha képes lesz magyarázni is őket. Legkönnyebben a mérhető és megszámlálható tények magyarázhatók meg. A társadalomtudomány, és ezen belül a szociológiai kutatások tárgyát – csakúgy, mint bármely más tudományét – kizárólag az ismétlődő és hasonló tények képezik. Éppen ezért segédtudománya a szociológiának a statisztika; megállapítja pl. a valamely alkotás által kiváltott utánzások számát adott időben és területen, grafikusan ábrázolni tudja az „utánzásössztön” fokozódását vagy csökkenését, hipotéziseket fogalmazhat meg az utánzás folyamatában mutatkozó változások magyarázatára. A statisztika tehát anyagot szolgáltat a szociológiának a törvények megállapításához.

Tarde a következő szociológiai törvényeket fogalmazza meg: az alkotás utánzásos ismétlődései az elsődleges góctól mértani haladványban terjednek; az utánzást fizikai, biológiai és társadalmi tényezők befolyásolják; a társadalmi hatások logikai és logikán kívüli hatásokra oszthatók. Logikai okok működnek akkor, ha az egyén azért választ egy adott utánzást, mert azt a többenél előnyösebbnek vagy helyesebbnek, azaz a tudatában már kialakult célokkal vagy elvekkel inkább megegyezőnek tartja. Logikán kívüli okoknak tulajdonítható az, hogy az utánzás a felső rétegektől az alsók felé halad, hogy befolyást gyakorolnak rá a szokások, erkölcsök, hagyományok stb.

A társadalom Tarde szerint vagy egymást aktuálisan utánzó, vagy – ha az adott pillanatban éppen nem utánozzák egymást – egymáshoz hasonló és – régóta egyazon mintára formálódott – közös jegyekkel rendelkező lények sokasága. A társadalom a találmányok, az utánzás, az ellenállás és az adaptáció folyamatai révén marad fenn. E folyamatok lényegét az egyén elméjében a másokkal való érintkezés hatására lejátszódó pszichikus folyamatok alkotják. A társadalom nem maradhatna fenn, s nem lenne képes sem haladásra, sem átalakulásra, ha nem rendelkezne a rutin, a végtelen majmolás és nyájössztön kincsestárával, amely az egymást követő nemzedékek során állandóan gyarapodik. Tarde határozottan elveti a sajátos társadalmi valóság létezésének, a csoport szubsztancialitásának téziséét. Elveti a társadalmi organizmus elméletét és a kollektív tudat, a társadalom-lélek elméle-

tét is. A társadalom az egymásra ható individuális elmék együttese, semmi több. A társadalmi élet elemi alkotórésze két egymásra ható személy; ilyen viszonyokból tevődik össze a társadalmi élet egésze.

Tarde politikai elméletében is megőrizte pszichologikus nézőpontját. A „*Les transformations du pouvoir*” (A hatalom változásai) című könyvében felállítja azt a tézist, hogy a politikai hatalom a társadalom hiedelmein és törekvésein alapul. Az emberek általában arra vágynak, hogy vezessék őket, és hisznek abban, hogy némely vezetők különösen alkalmasak erre magasabb rendű képességeiknél vagy a Gondviselés-től nyert hivatottságuknál fogva. A hiedelmek és vágyak csírájukban már az állat-társadalmakban is megtalálhatók, majd a családi életben fejlődnek ki, és e tapasztalatok alapján jönnek létre a politikai szervezetek. A hatalom intézményei az utánzás révén nyernek zárt és logikus formát. A hatalmi formák változásai a hiedelmek és vágyak változásainak következményei. Az átalakulások a politikai életben is alkotás-aktusokkal kezdődnek, amelyek az utánzás révén terjednek el. Így próbálja magyarázni Tarde a társadalmi rendszerek és politikai formák egész történeti fejlődésfolyamatát.

Nagyon rövidre fogva ilyen Tarde elméletének sémája. Látjuk, hogy az egész társadalmi életet és folyamatait annak kimutatásával igyekszik magyarázni, hogy valamennyiben egyszerű és általános pszichikus mechanizmusok működnek.

A pszichologizmus számos alakban jelentkezett a szociológiában. Ide sorolhatjuk mindazokat a nézeteket, amelyek a társadalmi jelenségeket az ember pszichikus erőire utalva próbálták magyarázni. Ezek némelyikét, mint az ösztönelméletet, a pszichoanalitikus és a behaviorista elméleteket, külön tárgyaljuk. A pszichológiai elméletekhez soroljuk azokat is, amelyek az elsődleges társadalmi erőket az emberi pszichikumban rejlő öröklődő vágyakban és érzelmekben látják. *Lester F. Ward*, a szociológia egyik úttörője az Egyesült Államokban, számos művében – különösen: „*Dynamic Sociology*” (Dinamikus szociológia, 1883); „*Psychic Factors of Civilization*” (A civilizáció pszichés tényezői, 1893); „*Outlines of Sociology*” (A szociológia vázlat, 1898) – olyan elméletet dolgozott ki, amely szerint az emberi társadalom igazi mozgatóerői a vágyak, és az intellektus csupán kormányozni igyekszik a vágyak vak erőit. Ward az így értelmezett társadalmi erők osztályozását is kidolgozta, és felvázolta az általuk vezérelt társadalmi fejlődés képét. A fejlődés során az intellektuális elemek túlsúlyba jutnak a primer vágyakkal szemben, amiből Ward optimista következtetéseket von

le. Számos amerikai szociológus – mint pl. *E. A. Ross* és *Charles A. Ellwood* – továbbfejlesztette Ward nézeteit, részletesen elemezve a vágyak, ösztönök, érzelmek és az intelligencia szerepét a társadalmi életben.

A pszichologizmus külön válfaját alkotják azok az elméletek, amelyek az érdekeket tekintik a társadalomban ható lényegi erőknek. Itt elsősorban *Albion Small* amerikai szociológust kell megemlítenünk, aki „General Sociology” (Általános szociológia, 1906) című, annak idején az Egyesült Államokban híres művében az érdekelméletet kidolgozta. „Az egész életfolyamat, akár egyéni, akár társadalmi síkon vizsgáljuk, végső fokon érdekek kifejlődésének, alkalmazkodásának és kielégítésének folyamata”, ahol az érdek: „kielégítetlen képesség, amely realizálatlan feltételeknek felel meg, és predispozíció olyan változtatásra, amely e feltétel realizálására irányul”. Az érdekelmélet tehát a szociológia saját kutatási területe. Small az érdekeket az alábbi hat csoportba sorolta: az egészséggel, a jóléttel, a presztízzsel, a tudással, a szépséggel és az igazságossággal kapcsolatos érdekek.

A pszichologizmus szélsőséges irányzatain kívül a szociológiában találkozunk átmeneti válfajokkal is, amelyek olyan pszichikus tényezők fontosságát hangsúlyozzák, mint a beállítódások, akarati aktusok, törekvések vagy a gondolatok, érzelmek, indulatok stb. *W. I. Thomas* elmélete szerint a négy alapvető vágy, amelyek egyben a legfőbb társadalmi erők: a biztonságvágy, az új tapasztalatok vágya, a válasz vágya és az elismerésvágy. Az érzelmekkel és a komplex törekvésekkel kombinálva ez a négy fő vágy alkotja a társadalmi folyamatok alapját képező erők egész gazdagságát.

A szociológiai pszichologizmus *kritikája* a következő gyenge pontokra mutatott rá: a társadalmi folyamatoknak pszichikus jelenségekre való visszavezetésük útján adott magyarázata csak látszólagos magyarázat, mivel így az egyik ismeretlen helyébe egy másik ismeretlen kerül. Nehéz ugyanis megmondani, vajon ezek az állítólag elsődleges társadalmi erők valóban a társadalmi jelenségek okai-e, vagy – mint sok szociológus állítja – épp fordítva: a társadalmi együttélés eredményei és a társadalmi folyamatok termékei. Rámutatnak ezenkívül arra is, hogy ezek a magyarázatok ismeretlen erőkre utalnak, és hasonló jellegűek, mint a mágia diktálta animisztikus magyarázatok a primitív társadalmakban. A primitív ember a természeti jelenségeket a dolgokban rejtőző szellemek ténykedésével magyarázta, a pszichológiai elméletek az emberekben rejlő hasonló erőkre hivatkoznak. Rámutat a kri-

tika arra is, hogy a pszichológiai elméletekben nagyon homályos a pszichikus és a társadalmi jelenségek közötti oksági kapcsolat. Hogyan lehetséges, hogy azonos pszichikus erők annyira különböző jelenségeket és folyamatokat idéznek elő? Miért annyira eltérők működésük következményei az egyes kultúrákban? Ezek és hasonló kétségek arra a megállapításra vezetnek, hogy a pszichológiai elméletek megismerési értéke nagyon korlátozott. Mi több, a kritika kétségbe vonja maguknak a különböző szerzők által megjelölt pszichikus erőknek a fogalmát is, pl. az alkotó jellegű találmányok és az utánzás szerepét Tarde elméletében. Az egzakt vizsgálatok, különösen a kísérleti kutatások sok konkrét megállapítást nem igazoltak.

AZ ÖSZTÖNELMÉLETEK

Hosszú éveken át folyt a vita az ösztön fogalmáról, az ösztönök jelentkezéséről az emberi természetben, szerepükről a személyiség alakításában és az emberi viselkedés meghatározásában. A polémia kezdetei tulajdonképpen 1860-ig nyúlnak vissza, lezárásának pedig *L. L. Bernard* „Instinct: A Study in Social Psychology” (Az ösztön. Szociálpszichológiai tanulmány) című művét tekinthetjük; a szerző ebben összegyűjtötte mindazokat a bizonyítékokat, amelyekből kitűnik, hogy az embernél nem lépnek fel olyan viselkedésmódok, amelyeket az állatoknál ösztönösnek neveznek. A vita, hangsúlyozzuk, többek között azért is húzódozott el ennyire, mert magát az ösztön fogalmát is igen különbözőképpen határozták meg. Az ösztönelméleti irányzat tárgyalását ezért nem az ösztön definíciókísérleteivel kezdjük, hanem az irányzat fő képviselőjének megfogalmazásaival.

A társadalmi életet az ösztönökkel magyarázó szociológiai elmélet megalkotójának *William Mc Dougall*t tekintik. Nézeteit először „Introduction to Social Psychology” (Bevezetés a szociálpszichológiába, 1908) című művében fejtette ki, amelyet egyébként a szociálpszichológia alapjait lerakó munkák közé sorolnak. Elméletének fő tézisei:

„Az emberi pszichikumban bizonyos veleszületett vagy öröklött tendenciák rejlenek, amelyek minden – akár egyéni, akár kollektív – gondolkodás és cselekvés lényegi forrásai vagy hajtóerői, és amelyek azt a bázist képezik, amelyből az intellektuális képességek irányítása alatt fokozatosan kifejlődik az egyének és nemzetek jelleme és akarat.” Ezek a tendenciák egyetemesek, minden emberben megvannak;

a társadalmi környezet, a faj és a földrajzi környezet legfeljebb intenzitásukban okozhat eltéréseket. E jegyek együttese alkotja az emberi természetet, amely ennek következtében a társadalmi élet konstans és egyetemes tényezője, amely biztosítja a társadalmi jelenségek elvi egységét, és így lehetővé teszi a társadalomtudományt.

A veleszületett tendenciák két kategóriára oszthatók: 1. specifikus tendenciákra, azaz ösztönökre, valamint 2. „általános, azaz nem-specifikus tendenciákra, amelyek a pszichikum konstitúciójából és általában a pszichikus folyamat természetéből következnek, amikor a pszichikum és a pszichikus folyamat az evolúció folyamán eléri a komplexitás bizonyos fokát”. Az ember társadalmi viselkedésével foglalkozó elmélet, tehát a szociológia számára az ösztönök különösen fontosak. Az ösztön „öröklött vagy veleszületett pszichofizikai diszpozíció, amely birtokosát arra determinálja, hogy bizonyos osztályhoz tartozó tárgyakat észleljen és azokra figyeljen, az ilyen tárgy észlelésekor sajátos emocionális ingert érezzen, és e tárgyra irányulva specifikus módon cselekedjék vagy legalábbis ilyen cselekvésre irányuló impulzus lépjen fel benne . . . Az ösztönimpulzusok határozzák meg minden tevékenység célját és szolgáltatják azt a hajtóerőt, amely minden pszichés működést fenntart. Az egész komplex intellektuális apparátus – akár a legfejlettebb pszichikumé is – csupán e célok elérésének eszköze, pusztán instrumentum, amelynek segítségével ezek az impulzusok kielégülést keresnek, a kellemesség- és kellemetlenségérzés pedig az eszközök megválasztásának szabályozására szolgál.” Az ösztön tehát fiziológiai-pszichikus mechanizmus. Fiziológiai oldala az afferens, a centrális és az efferens vagy motoros mechanizmusokból áll, amelyeknek a kognitív, az affektív és a konatív pszichikus mechanizmusok felelnek meg. Valamely tárgy észlelése fiziológiai folyamat, amely az idegrendszer bizonyos részeiben megy végbe, innen áttevődik a centrális részbe, kiváltva a megfelelő emóciót, majd innen a motoros központba, összekapcsolódva a pszichikus törekvéssel. A megismerés és a törekvés különböző személyeknél különböző lehet, az emóció viszont az ösztönök működési mechanizmusának állandó és változatlan része: „. . . a diszpozíció centrális részének emocionális ingerállapota a velejáró idegműködésekkel együtt az egész ösztönfolyamat egyetlen olyan része, amely megőrzi specifikus jellegét, és közös marad minden egyénre és minden szituációra nézve, amikor az ösztönt ingerhatás éri”.

McDougall a következő ösztönöket különbözteti meg: menekülési ösztön, amelynek affektív aspektusa a félelem; taszítási ösztön, amely-

nek affektív megfelelője az utálat; a kíváncsiság ösztöne, a csodálkozás emóciójával; a harciasság ösztöne és a harag emóciója, a megalázkodás ösztöne és az alávetés emóciója, vagy negatív én-érzés; az ön-igenlés vagy ön-állítás ösztöne és az emelkedett büszkeség emóciója, vagy pozitív én-érzés; a szülői ösztön és a gyengédség emóciója. Emellett működnek még az emberben más ösztönök is, melyeknek nincs határozottan kialakult affektív aspektusuk: a szaporodási vagy nemi ösztön, a nyájösztön, a szerzés ösztöne, az alkotási ösztön és a nevetési ösztön.

Az ösztönök úgy működnek, hogy az észlelés azonnal kiváltja a megfelelő emóciót, ez pedig kiváltja a megfelelő motoros-törekvési impulzust. Így pl. a szervezetet veszélyeztető tárgy észlelése kiváltja a félelem emócióját és a menekülés impulzusát. Az ösztönfolyamat bonyolulttá válásának egyik fajtája abból adódik, hogy ösztönreakciót nem csupán a tárgyak észlelése válthat ki, hanem – a megelőző tapasztalatok alapján – képzetük is. A társadalmi élet az ösztönök működéséből eredő emberi viselkedések és tevékenységek szövevénye. Az ösztönfolyamatok bonyolulttá válása igen összetetté teszi a társadalmi életet alkotó jelenségeket, de az ösztönelmélet lehetővé teszi a társadalmi élet szisztematikus értelmezését. Az ösztönfolyamat bonyolulttá válása eredhet a megismerés oldaláról – egyre újabb tárgyak ingerlik az ösztönt –, vagy az affektív oldalról; bizonyos tárgyak vagy képzeteik körül megszerveződő affektív diszpozíciók érzelmek kialakulására vezetnek. Így pl. a jótett által kiváltott hála emóciója, többszöri ismétlődés esetén, a hála tartós érzelmének megszületését eredményezi. McDougall az érzelmeket tekinti a másik olyan tényezőnek, amely alakítóan hat a társadalmi életre, meghatározza az emberek viselkedését és cselekvését a társadalmi környezet különböző szituációiban. Számos művében részletesen kifejti elméletét az ösztönökről és érzelmekről mint a társadalmi folyamatok mozgatóerőiről.

Az ösztönelmélettel számos szerző foglalkozott és különböző irányokban fejlesztette tovább. Működésük nyomán mindenekelőtt megsokszorozódott az ösztönök száma, úgyhogy Bernard említett művében – áttekintve és összegezve az óriási szakirodalomban felsorolt valamennyi ösztönt – több mint 250 különféle emberi ösztön „felfedezését” állapíthatta meg. Az ösztönöknek a társadalmi folyamatok magyarázatára való alkalmazása során kiderült, hogy minden társadalmi mozgalom, a változásfolyamatok, az intézmények keletkezése, fejlődése és átalakulása „magyarázható” meghatározott ösztönök működésével. Így pl. a társadalom keletkezését a nyájösztön érvényesülésével ma-

gyarálták, amely az embernek azt parancsolja, hogy keresse a csoportos együttélést; a család a nemi és a szülői ösztön működésének eredményeként jött létre; a tulajdon a szerzési ösztön születte; az uralom a hatalmi ösztön, az engedelmisség ösztöne, az alkotásösztön és egy sor más ösztön megnyilvánulásának minősült. Az ösztönök szublimálódása vezet a művészet, a tudomány és a vallás létrejöttéhez.

Különös jelentőséget tulajdonítottak a nemi ösztönnek. A pszichozissal és a társadalomtudományokra gyakorolt hatásával külön foglalkozunk majd. Ennek az ösztönnek azonban már pszichológusok és szociológusok is kiemelkedő szerepet tulajdonítottak az ember közösségi életében. Sok szerző – pl. *W. I. Thomas* „Sex and Society” (Nem és társadalom) című művében – igyekezett leírni a nemi élet hatását a társadalmi folyamatokra, a csoportok és intézmények keletkezésére, a változások előidézésére stb. Részletesen taglalták a szülői ösztön hatását is; nemcsak a család és a tágabb közösségi életformák kialakulását magyarázták ezzel, hanem az erkölcsi eszmék, az áldozatkészség stb. megszületését is. Végül a harmadik a nyájösztön volt, amelynek a társadalmi folyamatokkal kapcsolatban különös jelentőséget tulajdonítottak.

Az ösztönelméleti irányzatot különösen szigorú bírálókat érte a szociológusok részéről. *Florian Znaniecki* „Wstęp do sociologii” (Bevezetés a szociológiába) című művében a szexuális ösztönre hivatkozó ösztönelméleti értelmezések elemzésével mutatja ki az olyan fogalom elméleti meddőségét és használhatatlanságát, amelyet a legkülönbözőbb jelenségek magyarázatára lehet felhasználni. *Pitirim Sorokin* „Contemporary Sociological Theories” (Mai szociológiai elméletek) című művében így ír: „Az ösztönelméletek az animisztikus magyarázat magasabb szintű formáját képezik. Az ember és cselekvései mellé bizonyos számú ösztönnek nevezett szellemet is felvesznek, és minden jelenségben eme ösztönszellemek ténykedésének megnyilvánulását látják.” *J. R. Kantor* „Az institutionális társadalomlélektan” című cikkében, amely az „American Journal of Sociology” 1921. évfolyamában jelent meg, ezt írta: „Az ösztönöket társadalmi erővé előléptető eljárás képtelensége teljesen világossá válik, amikor azt látjuk, hogy ugyanazok, akik az ösztön fogalmát a komplex társadalmi folyamatok magyarázatára használják, ugyanakkor az ösztönöket változatlan folyamatokként határozzák meg.” Végül idézzük *E. Farist*, aki azt a kérdést vizsgálva, vajon az ösztönök tények vagy csak hipotézisek-e, így ír: „Az ösztönök tanának kidolgozása nehézségekbe ütközik,

mivel a szokás és a társadalmi ráhatás olyan korán megjelenik, hogy a veleszületettet aligha lehet megkülönböztetni a szerzettől.”

Az ösztönelmélet elleni kifogások fő vonalát a következő gondolatmenet képezi: hogyan magyarázható a történelmi jelenségek és folyamatok egész összetettsége olyan erőik működésével, amelyek mindig, minden társadalmi környezetben, történelmi korban és földrajzi helyen azonosak? A monogám házasság, a poligám család, a poliandria mind egy és ugyanazon szexuális és szülői ösztön működésének eredményeként jön létre. Mit magyaráz tehát az ilyen elmélet? Vajon érthetővé tettük-e az ópium működését azzal, ha azt mondjuk, hogy altató hatású?

Az ösztönelmélet jellegzetes naturalista teória volt, amely a társadalmi jelenségeket az emberi nemből az evolúció és a létért való küzdelem hosszú folyamata során kialakult pszichofiziológiai jelenségekre próbálta visszavezetni. Éppen ezért felfedezhetjük benne mindazokat a negatív tulajdonságokat, melyeket a többi naturalisztikus irányzatban: nem ismeri el a társadalmi folyamatok történetiségét, tagadja a társadalmi jelenségek lényegi változékonyságát a termelési eszközök és a termelési viszonyok fejlődése által meghatározott különböző történelmi korokban, változatlanul tekinti az emberi természet reakcióit, és tagadja a pszichikum plaszticitását, alakíthatóságát. Ám a tudósok és főleg a kísérletező kutatók fő kifogása az ösztönelmélettel szemben az, hogy az ember viselkedésében nem találjuk meg az állatok ösztönös viselkedésére jellemző elemeket. Így pl. a méhek mindig ugyanúgy készítik a lépet, akár csak a hangyák a hangyabolyt. Az ösztön ebben az alakjában két tényezőből áll: bizonyos ingerre jelentkező kész reakcióból, és az inger által kiváltott változatlan lefolyású cselekvési mechanizmusból. Így pl. bármely madár, ha kakukkiókat táplál, ugyanolyan cselekvéseket végez, mintha saját fiókáit etetné. Ez ösztönös cselekvés, nem reflexión alapuló, mindig ugyanaz és változatlan. Nos, ilyen változatlan viselkedési mechanizmusokat nem tapasztalunk az embernél. Továbbá az ösztönös cselekvések az adott fajra nézve általánosak. Az etnográfusok kutatásai ilyen változatlan viselkedésmódok előfordulását sem mutatták ki, még a különböző primitív társadalmakban sem. Mindössze nagyszámú reflex létezését állapították meg, de ösztönmechanizmusok előfordulását nem. A McDougall és követői által megfogalmazott ösztönelmélet az emberi természetre vonatkozó XVIII. századi elmélet modern változata, és akár csak az, befolyást gyakorolt a politikai tanokra és a társadalmi ideológiákra.

Az ösztönelméletnek pl. fontos implikációi vannak a szocializmus és a magántulajdon körüli polémiára nézve. Hogyan építhető fel egy magántulajdon nélküli rendszer, ha az emberben erős és változhatatlan szerzési ösztön dolgozik? Hogyan álmodhatunk háborúk nélküli társadalmi rendszerről, amikor minden emberben ott rejlik a küzdelem erős ösztöne?

Metodológiai tekintetben az ösztönök elmélete azt igyekezett kimutatni, hogy lehetséges a társadalommal foglalkozó tudomány, mert léteznek állandó és változhatatlan tényezők, melyek biztosítják a jelenségek egyneműségét. A szubjektivizmus érveit volt hivatva megdönteni a szociológiában, amely szerint a társadalmi jelenségek megfoghatatlan és előreláthatatlan szubjektív tényezőktől függnének, ennél fogva a társadalmi jelenségek világában nincsenek törvényszerűségek. Ez, mint láttuk, régi vita a szociológiában, efféle érvelés ellen küzdött már Comte és Spencer is. A szubjektivizmussal különböző elméleteket szegeztek szembe. A történelmi materializmus a termelési viszonyok fejlődésének objektív törvényszerűségét állította szembe vele, más szociológiai elméletek – a társadalmi struktúrák objektív működési törvényszerűségeit. Az ösztönelméleti irányzat a konstans ösztönökből összetevődő változatlan emberi természetben látta azt a szilárd alapot, amelyre a szociológia támaszkodhat. A társadalmi formák és a különféle jelenségek egész történelmi mozaikja az emberi természet tartós fundamentumára rakódik rá. A szociológiának az a feladata, hogy felszínre hozza az emberi természetet a különféle individuális megnyilvánulások rétege alól, s feltárja a változó társadalmi folyamatokat irányító változatlan törvényeket. Mint a fenti kritikai áttekintésből láttuk, a kísérlet kudarcot vallott, de élénken el tudjuk képzelni, milyen fájdalmas volt a búcsú e sokat ígérő elmélettől.

A PSZICHOLÓGIAI-KULTURÁLIS TÉNYEZŐK ELMÉLETE

A pszichológiai elméletek a szociológiában még sok más alakban jelentkeztek. Most olyan nézeteket tekintünk át röviden, amelyek a társadalmi struktúrát és a változásfolyamatokat formáló erők és tényezők sokaságából megpróbáltak kiemelni bizonyos, különösen nagy jelentőségűnek vagy döntőnek tartott tényezőket. De ellentétben a naturalista szociológiával, amely ezeket az erőket a természetben vélte megtalálni, a most sorra kerülő elméletek az ember pszichikumában és a

kulturában keresték őket. Közös vonásuk bizonyos pszicho-kulturális erők „abszolutizálása” (ahogyan a naturalisták a faj vagy a földrajzi környezet hatását abszolutizálták).

Ilyen pszicho-kulturális erőnek tekintették a vallást, a jogot, a művészetet, a mítoszokat, az ideológiákat stb. A kritikusoknak nem volt nehéz kimutatni, hogy ezek az elméletek ugyanolyan egyoldalúak, mint a naturalista teóriák. Könnyűszerrel kimutathatták azt is, milyen kulturális környezet hatása alatt alakultak ki: az adott környezetből hozott beállítódások tudatos vagy öntudatlan idealizálása, az ott különösen fontosnak tekintett értékek abszolutizálása jellemezte őket. Vonatkozik ez elsősorban azokra az elméletekre, amelyek a társadalmi fejlődés menetének alapvető meghatározó tényezőjét a vallásban látták.

Ezeket a teóriákat két okból soroljuk a pszichológiai elméletek közé.

Először: Ha a kultúra bizonyos elemeinek hatást tulajdonítanak a társadalmi életre, tudatosan vagy öntudatlanul el kell fogadni azt az előfeltevést, hogy a társadalmi folyamatok az egyének pszichikus élményeitől függenek. A vallás ugyanis azon át befolyásolja a társadalmi életet, hogy alakítólag hat az egyének beállítódásaira és következőképp cselekvéseire. Tehát az objektív vallási érték – pl. valamely dogma vagy parancsolat –, valamint a társadalmi folyamat között mindig ott van egy közbülső láncszem: annak az embernek a pszichikuma, aki a dogmát vagy a parancsot megérti, értékét és érvényességét elismeri, cselekvésében követi, és ezt másoktól is megköveteli. Éppen e beállítódások ereje, a hitek és értékelések azok, amelyek ebben az elméletben alapvető szerepet játszanak.

Másodszor: A dogma vagy a vallási parancs maga is az ember alkotása, a kultúra eleme, amely egy bizonyos alakban való tárgyasulása, elterjedése és elismertté válása előtt az egyén vagy a csoport teremtető képzeletében született meg. Tehát minden objektív produktumot vagy kulturális komplexust szubjektív tartalmak hatnak át, alapját megalkotóinak bizonyos pszichikus aktusai képezik, az adott kulturális együttes csak úgy válik érthetővé, ha megismerjük megalkotóit, behatolunk értékelés-intencióikba. Különösen vonatkozik ez az ideológiára. Mindenkinek, aki meg akar érteni egy ideológiát és érvényességét, válaszolnia kell arra: miért propagálják ezt az ideológiát? milyen érvényességgel bír a különböző egyénekre és csoportokra nézve? Mindebből adódik, hogy ha kulturális erőkkkel magyarázunk társadalmi jelenségeket és folyamatokat, sohasem kerülhetjük meg a pszichológiai elemzést.

A társadalmi folyamatokat meghatározó pszichológiai-kulturális tényezőket kereső elméletekhez tartoznak mindenekelőtt azok a nézetek, amelyek a társadalmak fő mozgató erejét a vallásban látják. Ilyen elmélettel már találkoztunk; *Benjamin Kidd* evolucionista tana a vallásban látta a társadalom erejének és fejlődésének fő tényezőjét. Kidd elmélete naturalista kiindulópontokra épült. Úgy vélte, hogy a társadalomban és a különböző társadalmak között a létért való küzdelem folyik. E küzdelem kimenetele azonban nem természeti erőktől és tényezőktől függ; ebben a harcban – amelyet a civilizált társadalomban a kultúra által kitermelt eszközökkel vívnak – a kulturális erők játsszák a döntő szerepet. Kidd úgy vélte, hogy éppen a vallás az, amely a különböző emberi csoportoknak nagy belső koherenciát kölcsönöz, az emberi tetteknek misztikus, értelemfeletti szankciót ad, s ezáltal a csoport iránti áldozatkészségre és önfeláldozásra nevel. Következésképp a vallásos érzelmektől áthatott csoportoknak nagyobb esélyük van a fennmaradásra a létért való küzdelemben.

Hasonlóképpen meg volt győződve a vallás döntő szerepéről a társadalom fejlődésében a kiváló francia történész, *Fustel de Coulanges* (1830–1889). „*La Cité antique*” (Az antik polisz, 1864) című, egykor nagyon híres művében azt kívánta kimutatni, hogy a társadalomban változásokat előidéző okok szükségképpen igen nyomósak kell legyenek, és magában az emberben keresendők. Ha a különböző emberi közösségeket irányító törvények ma nem ugyanazok, mint az ókorban, ennek az az oka, hogy az ember megváltozott. Mi az, ami az emberben változik? Eszméi, intelligenciája, értelme. Minthogy az ember ma nem úgy gondolkodik, mint az ókorban, az államok berendezkedésének is másnak kell lennie. A történelem tanúsága szerint egyrészt az eszmék, másrészt a társadalom állapota között szilárd kapcsolat van. Az eszmék között a legfontosabbak a vallási meggyőződések. Az ókori népek vallásának megértése nélkül lehetetlen társadalmuk és államrendjük megértése; a jogra, a társadalmi berendezkedésre vonatkozó koncepciók és a politikai intézmények szoros összefüggésben vannak a vallási képzetekkel. Minden társadalmi változás alapját a vallási hiedelmek változásai alkotják.

Hasonló konklúziókra jutott *Charles A. Ellwood* amerikai szociológus „*The Reconstruction of Religion*” (A vallás rekonstrukciója, 1922) című könyvében és a vallás társadalmi szerepével foglalkozó más műveiben. Ellwood úgy véli, hogy a mai társadalmakat kínzó válság tulajdonképpen a vallás válsága. E krízist a tudomány fejlődése

váltotta ki. A vallási formákban bekövetkező változások az emberek magatartásában és a társadalmi intézményekben is változásokat vonnak maguk után, mivel a vallás mindenkor a társadalmi kontroll nagy erejű tényezője és az emberi magatartás szabályozója volt. A vallásos érzület gyengülése tehát szükségessé teszi, hogy – helyét betöltendő – a társadalmi kontroll más eszközei jelenjenek meg. Színre lépnek a fizikai erőre és a fizikai represszióra támaszkodó ideológiák. Ezek rengeteg káros következményt hoznak magukkal: a család felbomlását, a bűnözés fokozódását, alkoholizmust, az élet értelmetlenségének érzését stb. A vallás úgy gyakorol befolyást a társadalmi életre, hogy alakítja az egyének érzelmeit, fékezi önzésüket, összhangba hozza akaratukat és törekvéseiket mások szükségleteivel. A vallás nélküli társadalom a bizonytalanság, a hedonisztikus élvhajhászás, az erkölcsi bomlás és sivárság világa. A társadalmi haladás ezért mindig vallási megújódással párosul. Ellwood a maga általános elméletét a jelenkori társadalmakban végbemenő jelenségekre hivatkozva támasztja alá.

A vallás társadalmi jelentőségének legfőbb teoretikusa azonban *Émile Durkheim* francia szociológus volt. Elméletével külön fejezetben foglalkozunk. Itt csupán a vallásnak a társadalmi életben játszott szerepére vonatkozó felfogását emeljük ki. A vallás fogalmának durkheimi definíciója – mint később látni fogjuk – igen tág, és nem csupán a szó köznapi értelmében vett vallásokra (kereszténység, iszlám stb.) terjed ki, hanem a vallásokkal látszólag szembenálló ideológiákra is. Nézete szerint minden nagy társadalmi intézmény a vallásból származik. Az emberi gondolkodás valamennyi alapvető kategóriája – tehát a tudomány kategóriái is – vallási alapokon nyugszik. A vallási élet a társadalmi élet egészének koncentrált kifejezője. Ha a vallásból indul ki mindaz, ami a társadalom számára lényeges, ez azért van így, mert a vallás lelke nem más, mint a társadalom eszméje. A vallás és a vallási érzések biztosítják a szolidaritás kötelékét a társadalom tagjai között; a vallási szertartások szociológiai értelme a szolidaritásérzés és a közösség erejébe vetett hit megerősítése és megszilárdítása. Ezért a vallás gyengülése a közösség szétesését vonja maga után.

Igen hosszú azoknak a szociológusoknak és filozófusoknak a sora, akik azt tartották, hogy a társadalmi élet döntő tényezőjét a vallásos eszmék és hitek, vagy velük rokon hiedelmek, mítoszok és ideológiák alkotják. Ide tartozik *G. C. Bouglé* francia szociológus is, aki a hindu kasztrendszer elemző „*Essais sur le régime des castes*” (1908) című művében mutatott rá a vallás nagy szerepére a társadalmi struktúrák

meghatározásában; de ide tartozik *G. Sorel*, a szindikalizmus teoretikusa is, aki nagy fontosságot tulajdonított a társadalmi mítoszoknak a jövőbeni egyéni vagy kollektív magatartások és cselekvések meghatározása szempontjából. A sorban egy elmélet érdemel megkülönböztetett figyelmet: *Max Weber* (1864–1920) német szociológus vallásszociológiája. Weber általános szociológiai és metodológiai munkásságát külön fejezetben tárgyaljuk. Figyelmünket most „Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie” (Összegyűjtött vallásszociológiai tanulmányok, 1922–1923) című háromkötetes művére összpontosítjuk. Talán igazuk van azoknak, akik szerint e témakörben az ő tanulmányainál jobbak mindmáig nem születtek. Weber nem dolgozott ki rendszeres, általános vallásszociológiai elméletet, hanem nagyszámú monografikus tanulmányt írt, melyekben annak kimutatására törekedett, hogy a vallás és a gazdasági élet kölcsönösen függ egymástól, és minden egyoldalú elmélet, amely a vallási életet társadalmi-gazdasági tényezőkkel magyarázza, vagy fordítva, szükségképpen hamis. A vallásnak a gazdasági életre és a gazdasági rendszerek kialakulására gyakorolt hatását elemezve Weber e hatásmechanizmus működését annak feltárása révén igyekszik bemutatni, hogy a vallásnak mely elemei és milyen pszichológiai mechanizmusokon keresztül hatnak a gazdaságra. Szerinte a vallásnak az a fontos alkotóeleme, amelynek különös jelentősége van a társadalmi-gazdasági élet szempontjából, az etikai doktrína. Minden vallás tartalmaz bizonyos előírásokat és parancsokat a „gazdasági viselkedésre” vonatkozóan. Weber a hat világvallás, nevezetesen a konfucianizmus, a hinduizmus, a buddhizmus, az iszlám, a zsidó vallás és a kereszténység „Wirtschaftsetik”-jét vizsgálja. Számunkra elsősorban a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme közötti kapcsolatról adott elemzése érdekes. Weber a protestáns etikának azokat a vonásait kereste, amelyek közrejátszottak a kapitalizmus szellemét alkotó tipikus beállítottságok kialakításában. Nézete szerint a kapitalizmus olyan jegyei, mint a racionalizmus, az utilitarizmus, az egyéni iniciativa, a profitszerzésre törekvés, az ellenszenv minden tradicionalizmussal szemben, a tehetetlenség és eredménytelenség megvetése, az előítéletek és az irracionalizmus elutasítása, egyszóval a tőkés társadalomnak mindazok a pszichikus jegyei, amelyek a középkor szellemétől megkülönböztetik, a protestantizmus etikai alapjaiból, különösen a gazdasági életre vonatkozó etikájából nőttek ki. Részletesen elemezve Luther, Kálvin és más protestáns reformátorok vallási-társadalmi tanait, kimutatja, hogy hangsúlyozták a

hivatásgyakorlás etikai értékét, bevezették az élet és a munka racionális megszervezését, hogy a munkában és a vállalkozói tevékenységben elért sikert a Gondviselés megnyilvánulásának tekintették, hogy a tevékeny, kezdeményező életet vallási kötelességgé nyilvánították és így tovább. Tehát a protestáns etika a kapitalista gazdaság iskolája volt. Weber más vallások elemzése is arra a felismerésre vezette, hogy a vallási beállítottságok befolyást gyakorolnak a különböző népek pszichikumára és így gazdasági tevékenységére is.

Az olyan elméletek mellett, amelyek a vallásnak juttatták a döntő szerepet a közösségi élet egészében vagy egyes különösen fontos folyamataiban, olyan nézetek is felléptek, amelyek a szokásoknak, az erkölcsnek vagy a jognak tulajdonítanak ilyen befolyást. Ezek között különös figyelmet érdemel *Lev Joszifovics Petraszickij* (1867–1931) elmélete. Petraszickij a nevéhez fűződő pszichológiai jogelméletet a következő műveiben fejtette ki: „Bevezetés a jog és az erkölcs elméletébe” (1905); „Jog- és államelmélet az erkölcs elméletével összefüggésben” (1907); „A magatartás indítékai” (1907). Petraszickij számára a jog az etikai jellegű pszichikus élmények bizonyos válfajára vezethető vissza. A jog nem létezik az emberi elméken kívül, amelyek tapasztalják. Minden jogi természetű pszichikus aktusban megkülönböztethetünk bizonyos emóciókat, azaz impulzusokat, bizonyos eszméket és bizonyos magatartásmintákat. Az emocionális elemek adják a jogi élmények dinamikáját, az eszmei elemek a magatartásmintát, amelyre az emóciók késztetnek bennünket. Anélkül, hogy részletebben vizsgálnánk jogelméletét, annak megállapítására szorítkozunk, hogy Petraszickij a jog lényegét pszichológiai élményekre vezette vissza, és a jog intézményének rendkívül nagy hatást tulajdonított a társadalmi élet meghatározásában. Ez a hatás három fő formában jelentkezik: az emberi magatartás meghatározott motiválásában, a jog által megkövetelt viselkedések ismétlődésében és a joggal ellentétes viselkedések fizikai megtorlásában. Jog nélkül tehát a társadalmi élet és az emberi tevékenység egészen másként folyna le.

Petraszickij mellett számos más teoretikus és jogász is hirdette a jog meghatározó szerepét a társadalmi életben, nem zavartatva magukat attól az egyszerű ténytől, hogy a jogot – amelynek olyan nagy szerepet tulajdonítanak – az állampolgárok óriási többsége általában nem ismeri. Mindazonáltal, bár nem ismerik a jogot, a létezéséről alkotott képzet magában is a társadalmi kontroll nagy erejű tényezője.

A pszichológiai-kulturális tényezők elméleteinek harmadik cso-

portja a társadalmi életet meghatározó lényeges tényezőknek nem a vallást és a mítoszt, vagy a jogot és a szokást tekinti, hanem a *közvéleményt*. A közvéleménynek, a társadalmi-politikai életre való hatásának elmélete, formálódásának és az állampolgárok viselkedésére gyakorolt befolyásának vizsgálata ma hatalmas és rendkívül szerteágazó kutatási terület.

A közvélemény iránti érdeklődés, a közvélemény fontosságát hirdető elméletek a politikai élet gyakorlatából és a demokrácia hivatalos politikai doktrínáiból nőttek ki. Az érdeklődés másik forrását a gazdasági élet szükségletei alkották; bizonyos gazdasági vállalkozások sikere vagy kudarca a verseny kimenetelétől függött. Ennek nyomán kezdtek rendszeres vizsgálatokat a közvélemény megismerésére, azaz bizonyos, a lakosság aktuális és potenciális viselkedését meghatározó beállítódások és gondolkodásmódok (pl. a politikai nézetek és a választáson való részvétel, a piaci prognózisok szempontjából fontos preferenciák és ízlések stb.) megismerésére. Tehát ezekből a politikai elméletekből, valamint a politikai és gazdasági gyakorlatból születtek meg a közvélemény-teóriák, a közvéleménynek mint a modern társadalom életét alakító erőnek keletkezési és működési mechanizmusát magyarázó szociológiai elméletek. Ezek a teóriák kétségtelenül pszichológiai jellegű előfeltevéseken alapulnak. A véleményt rendszerint mint egy meghatározott beállítódás – tehát valamilyen tudati állapot és egy meghatározott cselekvésre irányuló készség – verbális kifejeződését definiálják. A vélemények objektíválódhatnak, elfogadottá és kialakulttá válhatnak és ilyenkor társadalmi erővé lesznek. Ennélfogva kétségtelenül jellemzőek meghatározott kultúrákra és a közösségi életnek e kultúrák által formált folyamataira.

A pszichológiai-kulturális tényezők itt tárgyalt elméletei sok pozitív megállapítást tartalmaznak, egyesek deskriptív tanulmányokra támaszkodnak, helyesen regisztrálják a hasonló jelenségeket a társadalmi életben, s egyes általánosításaik helytállóak, részletes vizsgálatokkal is igazolták őket. Egészben véve azonban, különösen pedig szélsőséges alakjukban, nyilvánvalóan egyoldalúak és ennyiben hamisak. Senki sem tagadja, hogy a vallás a társadalmi kontroll nagy erejű tényezője, az emberek magatartásának szabályozója, hogy befolyásolja az egyének és csoportok pszichikumát. De talán az is nyilvánvaló, hogy a vallási parancsolatok hatása az emberi magatartásra csak bizonyos határig terjed. Az emberi magatartást sok változó határozza meg, s a konkrét helyzettől függ, hogy közülük melyik lesz döntő. Lehetséges,

hogy az ember bizonyos körülmények között tökéletesen tisztában van azzal, hogy a vallás vagy a jog parancsai milyen cselekvéseket írnak elő, mégis, pillanatnyi érdekeitől vezettetve, az adott helyzet körülményeinek nyomására egészen másként jár el. Kétségtelen, hogy az egyének és közösségek magatartását és cselekvését determináló számos változó között a kultúra egyes produktumai – főként az alapvető kulturális értéket meghatározók – nagy jelentőségűek a társadalmi folyamatok alakulása szempontjából. Hatásuk azonban más és más a történelmi viszonyoktól, a politikai rendszertől, a technikai és szellemi színvonaltól stb. függően.

A BEHAVIORIZMUS A SZOCIOLÓGIÁBAN

Az olvasó számára talán paradox szerkesztési megoldásnak tűnik, hogy a végletesen szubjektivista elméletek egész sorának ismertetése után – amelyek a társadalmi jelenségek vizsgálatát lélektani alapokra kívánták helyezni – a pszichológiai irányzatokkal foglalkozó fejezetben most a behaviorizmus elméletét tárgyaljuk, amely az ember és az emberi viselkedés vizsgálatát éppen a tudat-fogalom és mindenféle pszichológiai leírás kiküszöbölésével törekszik tudományos alapra helyezni. A fentebb tárgyalt fizikalizmus éppen a behaviorizmustól vette át azt a nézetet, mely szerint a társadalomtudományok – s így a pszichológia és a szociológia – számos metodológiai tévedése és hibája abból ered, hogy a társadalmi jelenségeket olyan fogalmakkal írják le, mint „tudat”, „törekvés”, „beállítódás”, „érzelme”, „indulatok” stb. E fogalmak használata elzárja az utat az őket tartalmazó kijelentések ellenőrzése előtt, mivel empirikus alapjuk csak valamiféle introspekció lehet. A behavioristák úgy vélték, hogy a szociológia csak akkor válhat tudománnyá, ha szótárából kitöröl minden pszichológiai elnevezést, s egyben lemond az élmények és beállítódások megragadását célzó vizsgálati módszerekről. Programként tűzték ki olyan vizsgálati módszerek kidolgozását, amelyek az egyéneknek és közösségeknek csupán külső, észlelhető viselkedéseit regisztrálják, s megállapítják a szituációk és a viselkedések – mint a szituációkra való válaszok – közötti összefüggéseket. Minthogy pedig ilyen összefüggések csak kísérletileg állapíthatók meg, a behavioristák az objektív leírásra és kísérleti vizsgálatokra alapozott tudomány programját hirdették.

Módszertanilag sokat ígérő vállalkozás volt ez. Úgy tűnt, hogy a pszichológiától átvett behaviorista kiindulópontok a szociológiai problémák egészen más megfogalmazását teszik lehetővé, módot nyújtanak számos olyan változó kiiktatására, amelyek eddig a legtöbb gondot okozták a társadalmi jelenségek közötti összefüggések egyértelmű megállapításával kapcsolatban. A behavioristák kizárólag az organizmus megfigyelhető viselkedéseire összpontosították figyelmüket. Programjuk újdonsága az alábbiakban állt: a viselkedés új definíciója, a tudati elemek fontosságának korlátozása a viselkedésben, kísérleti kutatások a viselkedésnek meghatározott ingeregyütteshez való hozzárendelésére, törekvés a viselkedés egzakt jóslására és kontrolljára.

A behaviorizmus pszichológiai irányzatként keletkezett, amely több ágra szakadt.⁴ Kiindulópontja az introspektív módszer értékének kétségbe vonása volt. Az introspekción alapuló kijelentések nem ellenőrizhetők, mivel a belső élmények, tapasztalatok mások számára nem hozzáférhetők. Az introspekción azonban az egyetlen módszer, amellyel a tudati jelenségeként felfogott pszichikus jelenségek vizsgálhatók. Ha elvetjük az introspektív módszert, el kell vetnünk a pszichológia tárgyának e módszerre támaszkodó megfogalmazását is. A behavioristák más kutatási célt tűztek maguk elé. Az ember viselkedését kívánták tanulmányozni, mégpedig csak azokat a viselkedéseit, amelyek külső megfigyelés útján objektíve megragadhatók. A viselkedést a szervezetben bekövetkező reakciók és különböző fiziológiai változások alkotják, amelyeket az egyénre adott pillanatban ható ingerek határoznak meg. Az ilyen együttesen fellépő, egyidejűleg ható ingerek együttesét a behavioristák szituációnak nevezik. A kutatás célja a szituációk és a reakciók közötti kapcsolatot szabályozó konstans törvények megállapítása, hogy lehetővé váljon a bekövetkező reakciók előrelátása és célszerű irányítása. Éppen ehhez a törekvéshez – hogy tudniillik sikerül állandó összefüggéseket megállapítani a szituációk és a válaszreakciók között – fűztek nagy reményeket a behaviorista indíttatású szociológusok, akik a szociológiát az egyének és csoportok társadalmi viselkedésének, azaz az ember társadalmi szituációkban való viselkedésének

⁴ Vö. *M. Kreutz*: *Głównie kierunki współczesnej psychologii*. 1946. 51–67. old., valamint *J. Dembowski*: *Psychologia zwierząt*. 1946. 59–83. old.

tudományaként definiálták. „A szociológia kutatási eljárása az egyének társadalmi szituációkban való vizsgálatát jelenti” – írták *W. I. és D. S. Thomas* „The Child in America” (A gyermek Amerikában, 1932) című művükben, amely klasszikus példa a behaviorizmus alapelveinek és módszereinek szociológiai alkalmazására.

Milyen kiindulópontokra támaszkodtak a behavioristák kutatásai, és milyen vizsgálati technikákat alkalmaztak? Egyik alapvető kiindulópontjuk szerint: „Minden gyermek a veleszületett reakciók teljesen azonos együttesével jön a világra, azaz azonos ingerekre pontosan ugyanúgy reagál, fajra, lakóhelyre, korszakra való tekintet nélkül . . . Ez a reagálásmód mintegy nembeli jegy, amely az egész emberi nem sajátja.”⁵ A gyermekekre születése pillanatától különböző ingeregységek hatnak, és ezek a reakciók differenciálódására vezetnek. A reagálásmódok változását elsősorban az ingerek kondicionálódása és a mozgások integrációja befolyásolja. Watson amerikai pszichológus, a behaviorizmus elméletének kidolgozója átvette és gyermekeken végzett vizsgálatokban alkalmazta Pavlov feltételes reflex tanát. A feltételes reflexek tanát a behaviorista szociológia művelői a szociológiai kutatások alapjának tekintik. „Pavlov, Behtyerev és Watson műve a feltételes reflexekről – írja *W. I. és D. S. Thomas* – döntő jelentőségű a szociológia, a pedagógia és a pszichiátria számára . . . Egyszerűen feltételes reflex jön létre akkor, ha egyidejűleg azzal, hogy a kutyának táplálékot adunk – amely benne nyálkiválasztási reflexet vált ki –, megszólal egy csengő, vagy áramütést mérünk a kutya tetszőleges testrészére, bizonyos szagot juttatunk el hozzá, vagy bármilyen egyéb kísérő ingert alkalmazunk, és az eljárást többször megismételjük. Ebben az esetben a csengőhang, a szag vagy az áramütés a táplálék nélkül is ugyanolyan mennyiségű nyál kiválasztódását váltja ki. Ezt a kísérő inger által kiváltott reakciót nevezzük feltételes reflexnek. Hasonlóképpen a gyermek eredetileg nem fél attól, amit lát, de meg lehet ijeszteni zajokkal. Ha a gyermek fehér egérrel játszik, és e pillanatban ütést mérünk egy fémrúdra, sírni kezd. Ha minden esetben, amikor a fehér egeret megmutatjuk neki, ráütünk a fémrúdra, egy idő után a gyermek már a fehér egér látására sírva fakad. Így alakulnak ki a különböző félelmek, előítéletek és elfogultságok, elsősorban mások viselkedése nyomán. A pusztá összekapcsolódás elegendő lehet a reflex kiváltására. Ismeretes egy fiatalember esete, akin szagokkal kísérletez-

⁵ *M. Kreutz*: Id. mű, 56. old.

tek. A rózsailat félelemérzést keltett benne; a vizsgálatok kimutatták, hogy egykor autóbaleset érte egy rózsakert közelében. A levendula-illat esetleg az anya emlékét idézi fel, a tubarózsa pedig a halál gondolatát. Íme a személyiség kialakulásával kapcsolatos problémák legfontosabb megközelítésmódja, amikor a személyiséget a különböző szituációk által létrehozott jegyek komplexusának fogjuk fel.”⁶

A gyermek reakcióit módosító másik folyamat a tanult viselkedések kialakulása. Watson véleménye szerint a gyermek magával hozza mindazokat az egyszerű reakciókat – bár töredékes formában, csak később integrálódnak együttesekbe –, amelyekből a tanult viselkedések létrejönnek. Így pl. a gyermek gőgicsélése nem-tanult reakció bizonyos belső ingerekre. A gyermek ezekből a hangokból alkotja meg a nyelv egyes kifejezéseit. A tanulás nem más, mint a nem-tanult egyszerű reakciók integrációja.

A fenti alapelvek azzal kecsegtettek, hogy ily módon tudományosan megkonstruálható lesz az ember viselkedésfolyamata akár a legbonyolultabb szituációkban is. A pozitivista és empirikus beállítottságú elmék számára ez a perspektíva jelentette a behaviorizmus legfőbb vonzerejét. Vonzerejének másik forrása a megfigyelés és a kísérlet módszerének alkalmazása volt a kutatásokban. A behavioristák kísérletekkel dolgoztak, olyan problémákat vetettek fel, amelyek a tények megfigyelése alapján minden kutató számára ellenőrizhetők voltak.

Megállapítva, hogy az emberekben különböző ingerek azonos reakciókat váltanak ki (pl. félelmi reakció idézhető elő gyermekeknél a kutya, a kéményseprő látványával, sötétséggel stb., viszont más gyermekek ezekre az ingerekre nem reagálnak félelemmel), a behavioristák arra a következtetésre jutottak, hogy az említett ingerek kiváltotta félelem feltételes reflex. Meg kell hát találni azokat a szituációkat, amelyek természetes félelemkeltő ingerek. A csecsemőkkel végzett kísérletekből kitűnt, hogy csak két olyan természetes inger van, amely félelmet vált ki: a váratlan zaj és a hirtelen egyensúlyvesztés. A behavioristák feltételezték, hogy ha megtalálják, mely ingerek természetesek az egyes szituációkban, és ha ismerik a kondicionálódási folyamatot, akkor kísérletileg rekonstruálhatják majd a komplex reakciók keletkezésfolyamatát, s így megteremthetik az ember társadalmi viselkedésének tudományát.

⁶ W. I. Thomas–D. S. Thomas: *The Child in America*. New York 1932. 507. old.

A *behaviorizmus hatása a szociológiában* kétirányú volt: 1. egyes szociológusok magukévá tették a behaviorizmus alapelveit, és igyekeztek azokat a társadalom ontológiájára alkalmazni, vagyis az egész társadalmi valóságot az organizmus viselkedésére visszavezetni; 2. mások az ontológiai tételek elfogadása nélkül csupán a meghatározott társadalmi szituációkban tanúsított emberi viselkedés behaviorista vizsgálati módját vették át, megalkotva a társadalmi jelenségek kutatásának ún. szituatív módszerét. Az első álláspontot képviseli *L. L. Bernard* tézise, mely szerint „a kulturális minták . . . azokból az egyéni viselkedésmintákból épülnek fel, amelyek bizonyos számú emberben valamenynyüikre nézve közös ingerek vagy környezeti feltételek kontrollja alatt kondicionálódtak”⁷. Viselkedésmintán a behavioristák az organizmus viselkedéseinek bizonyos egyformaságát értették. E nézet szerint a társadalom nem más, mint bizonyos, az emberek társadalmi viselkedéseiből álló koherens egész, ahol a viselkedések csupán az organizmusok meghatározott reakciói. Az emberek egymásrahatását itt az ingerekre való reagálásra, a reakciók kondicionálódására és integrálódására redukálják. Az e társadalomelméleten alapuló szociológiai kutatások „az egyénnek azokat a reakcióit vizsgálják, amelyeknél az ingerforrás egy vagy több másik egyén. E reakciók közül egyeseket akár emberektől, akár nem emberektől származó ingerek, másokat kizárólag emberektől származó ingerek váltanak ki. Az utóbbiak közé tartoznak: a nyelv, a gesztusok, a testhelyzetek és a mozdulatok, melyek az egyének között állandóan hatnak ingerként és reakcióként egyaránt. Ezek kizárólag az egyének cselekvései, nem vezethetők vissza semmi más forrásra. Ezért nincs semmi olyasmi, mint kollektív lélek; csupán különböző emberek azonos ingerekre válaszoló nagyszámú hasonló reakciói léteznek, mint amikor pl. száz katona egyszerre lép ki az »indulj« vezényszóra. A »tömegek viselkedése« semmi több, mint az ingerek és reakciók körforgásának – egyik individuumtól a másikig és vissza – összege. Ebben a körforgásban áll egy tömeg bármely tetszőleges egysége; csak komplexitásában, nem pedig elvileg különbözik a csúcsgorgalom idején a földalattin összezsúfolódott tömeg egységétől . . . Viselkedését és bármely csoport viselkedését úgy kell vizsgálni, mint az ingerreakció körforgás mechanikusan képletbe foglalható eredményét. Minden mennyiségi módszereket használó társadalomtudomány . . .

⁷ *L. L. Bernard: Social Psychology. Studies in Adjustment Behavior.* „The American Journal of Sociology”, XXXVIII. 1. sz. 4. old.

ezen a premisszán nyugszik. . . . Minden egyéb kutatási forma nagyjából az empirikus-anekdotikus stádiumban marad.”⁸

Ez a szélsőséges felfogás nem csupán a behaviorizmus különböző ellenfeleinél váltott ki tiltakozást, hanem a mérsékeltabb álláspont híveinek részéről is, akik elvetették az irányzat ontológiai jellegű következtetéseit, s csak egyes metodológiai irányelveit fogadták el. Ennek az álláspontnak a hívei „jórészt figyelmen kívül hagyják a viselkedés organikus okainak problémáit . . . , s a viselkedés megnyilvánulásainak megfigyelésére, mérésére és összehasonlítására szorítkoznak, azaz azt tanulmányozzák, hogyan viselkedik az egyén specifikus szituációkban.”⁹ Úgy vélik, hogy a tudománynak nem feladata a végső okok keresése. „A vegyész pl. megjósolhatja és ellenőrizheti a tényeket bizonyos határok között, mivel tapasztalatból tudja, hogy bizonyos anyagok bizonyos körülmények között mindig azonosan viselkednek.” De nem képes megjelölni azokat az okokat, melyek folytán egy bizonyos helyen és időben kinyíltott egy vadrózsa, mivel ehhez „a kutatást az anyagi világ keletkezésétől kellene kezdenie, meg kellene határozni minden erőt és mérnie minden hatást a világmindenségben. . . . Valamely tetszőleges emberi viselkedés okainak hiánytalan meghatározása ugyanennyire lehetetlen feladat. A vegyész elemekkel dolgozik, amelyek viszonylag egyszerűek, míg a behaviorista kutató cselekvésekkel foglalkozik, amelyek össze nem hasonlítható fiziológiai feltételeken alapulnak, a mirigyeknek, enzimeknek, a vér vegyi összetevőinek, a kromoszómáknak, a különböző idegrendszereknek roppant bonyolult integrációján, amelyek így összefüggő egészként viselkednek. Ezenkívül a vegyész anyaga statikus, időben nem változó, míg a behaviorista anyaga (az emberi organizmus) fejlődik. Az egyén olyan hatások következtében változik, melyek nem mérhetők. A szituációkban tanúsított reakciói az előző szituációk végtelen sokféleségében szerzett tapasztalatainak érlelődésével változnak. A viselkedés kutatója ezért nem remélheti, hogy akár korlátozott számban is törvényeket fogalmazhat meg, ahogy az egzakt tudományokban lehetséges. Legfeljebb abban reménykedhet, hogy sikerül megállapítania: bizonyos szituációkban rendszerint milyen reakciók következnek be.”¹⁰

A szituatív módszer a szituáció és viselkedés közti ilyen összefüggé-

⁸ *M. Kallen*: Behaviorism. In: Encyclopaedia of the Social Sciences. New York 1957. I. köt. 498. old.

⁹ *W. I. Thomas-D. S. Thomas*: Id. mű, 558. old.

¹⁰ Uo., 554. old.

sek lehetőleg pontos megállapítására törekszik. Elveti a viselkedéseknek az „emberi természet” és az „ösztönök” szempontjából való értelmezését, de ugyanígy elveti a fiziológiai magyarázatot is, lemondva a „viselkedési mechanizmus” kutatásáról. „A behaviorista vagy szituatív megközelítésmód . . . figyelmen kívül hagyja vagy degradálja az ösztönöket és a primer emberi természetet; igen sokféle szituációban összehasonlító módon kutatja a viselkedési reakciókat és a szokások kialakulását. Ugyanakkor feltételezi, hogy mindaz, amit az ember primer természetéről megtudhatunk, szükségképpen megjelenik a különböző szituációkra adott reakcióiban.”¹¹

Ezeket az alapelveket számos vizsgálatban alkalmazták, kivált a gyermeki viselkedéssel kapcsolatban. A gyermekek viselkedésének, komplex szituációkra adott reakcióiknak megfigyeléses vizsgálatát – amelyet a pszichológusok kezdeményeztek – a szituatív módszert követő szociológusok számos kutatóintézetben folytatták. Az alábbiakban ismertetünk néhány ilyen vizsgálatot, W. I. és D. S. Thomas könyve alapján.

A minneapolis-i Institute of Child Welfare-ben végezték el az alábbi vizsgálatot. Kiválasztottak 14 egykorú gyermeket, 7 fiút és 7 leányt. A gyermekeket páronként beengedték egy szobába, előzőleg közölve velük, hogy ott rendkívül érdekes játékszer találnak. Mindent megtettek, hogy előre minél jobban felcsigázzák érdeklődésüket a játékszer iránt. A gyermekek felügyelő nélkül mentek be a szobába. A kísérlet lényege az volt, hogy konfliktust idézzenek elő a gyerekek között és vizsgálják interakcióikat, amelyek dominanciához, illetve alárendelődéshez vezettek. A gyermekek nem tudták, hogy kísérletről van szó, és azt sem, hogy figyelik őket. A kutatók minden egyes gyermek viselkedését egy előre kidolgozott megfigyelési séma szerint regisztrálták, leírva a játékszer megszerzését célzó viselkedést. A leírás tehát tartalmazta azt, hogy a gyermek kiabált, kért, alkudozott, fenyegetőzött-e, megütötte társát, kitépte kezéből a játékszer, cibálta, harapta-e a másikat, vagy passzívan lemondott a játékról. Leírták a konfliktusban felülkerekedő gyermek viselkedését is győzelme után: egyedül játszott-e, vagy megengedte, hogy a másik is részt vegyen a játékban és milyen mértékben, megőrizve azonban magának a játékszerrel való rendelkezés jogát. Rögzítették a konfliktusban alulmaradt gyermek viselkedését is. Végül jegyzőkönyvet készítettek a gyermekek

¹¹ Uo., 561. old.

viselkedéséről a játék további menete során – a domináns helyzetben levő gyermek lemondott-e a játékszerről, és ha igen, nyíltan tette-e, fokozatosan tette-e, ki irányította a továbbiakban a közös játékot, meg-egyezésre került-e sor stb. A kísérleteket páronként végezték, minden lehetséges kombinációban, minden egyes kombinációt háromszor, három különböző játékszerrel megismételve. Az adatokat táblázatokba foglalták és statisztikailag feldolgozták. Az eredmények a viselkedések meglepő stabilitását mutatták. Így pl. az a gyermek, aki a játékszer kéréssel igyekezett megszerezni, szisztematikusan így járt el több mint kétszáz alkalommal. Hasonló volt a helyzet a többi viselkedésmóddal is.

Ezt a kísérletfajtát különböző változatokban megismételték. Változtatták a kísérleti helyzeteket, a gyermekek számát, különböző teszteket vezettek be a gyermekek egyes pszichikus jegyeinek mérésére. Ezzel párhuzamosan megfigyeléses vizsgálatokat is folytattak: megfigyelték a gyermekeket az iskolai óráközi szünetekben, regisztrálták viselkedésüket a közös játékok alatt, pl. hogy valamelyik gyermek kivonja-e magát a játékokból stb. Kontrollált megfigyeléseket is folytattak gyermekotthonokban, a különböző szituációkban tapasztalt reakciókra vonatkozólag; megfigyelték, milyen szituációkban tanúsít ellenállást a gyermek stb., megfigyelték a bűnöző gyermekek, a pót-szülőknél elhelyezett gyermekek viselkedését stb.

Hamarosan kitűnt azonban, hogy a szisztematikus megfigyelés mind a kísérletek folyamán, mind pedig a megfigyeléses vizsgálatokban komoly nehézségekbe ütközik a jegyzőkönyvvezető viselkedésének önkényessége miatt. „Kitűnt, hogy a jegyzőkönyvek erősen impreszszionisztikusak, és a megfigyelő idioszinkráziájától függnek, még ha szigorúan a külső viselkedések terminusaiban vették is fel őket.”¹² Megpróbálták tehát egzakt jegyzőkönyvezési technikát kidolgozni. „Kiderült ugyanis, hogy ha valamely viselkedés-együttest bizonyos elemekre bontunk fel, és ezeket az elemeket a külső aktusok nyelvén fogalmazzuk meg, akkor szinte minden megfigyelő képes az egyes elemek jelentkezését rögzíteni, és jegyzőkönyve megfelel ugyanazon elem egyidejű regisztrálásának más megfigyelő által.”¹³ Az új megfigyelési technikák kidolgozása után, amelyek lényege az volt, hogy az egyes cselekvéseket egyszerű alkotóelemeikre bontották fel, és olyan kérdőívet szerkesztettek, amelyben valamennyi lehetséges egyszerű elem szerepelt, új kísérletsorozatot kezdtek.

¹² Uo., 522. old.

¹³ Uo.

A kísérleteket a Columbia Egyetemen folytatták le, a Teachers College keretében működő Institute of Child Welfare Research-ben, D. S. Thomas vezetésével. „Vázlatot készítettünk az óvodai játékszobák alaprajzáról és belső berendezéséről. A gyermekek ezekben a szobákban töltötték a nap első két óráját, viszonylag szabad foglalkozással, azaz minimálisan irányított játékkal. A szobákban számos különféle tárgyat helyeztünk el. Ezek némelyike nagy és rögzített volt, pl. hinta, zongora, homokozóáda, lépcső, dobogó stb. Más tárgyakat napról napra változtattunk, de egy-egy nap folyamán azonos helyen maradtak, ilyen volt pl. ketrec házinyúllal, dobozok stb.; végül a harmadik kategóriába olyan tárgyak tartoztak, amelyeket a gyermekek tetszés szerint mozgathattak, pl. építőkockák, babák, kocsik és kisebb játékszerek. A nagyobb és rögzített tárgyakat bejelöltük az alaprajzi vázlatokon. Egy egész héten át minden egyes napon a megfigyelők jegyzőkönyvekben rögzítették a csoportból minden egyes gyermek tevékenységét, nyomon követték és a vázlatokra rávezették mozgásaikat. Minden megállást jelöltek, és stopperóra segítségével másodpercekben meghatároztak. Megfelelő jelekkel tüntették fel a közeledéseket és kontaktusokat más személyekkel, felnőttekkel vagy gyerekekkel, akár csak minden személynek a gyermekekkel való kontaktusait. Megkülönböztető módon jelölték a spontán és az irányított cselekvéseket. Mérték az egyes tárgyak birtoklásának időtartamát a kézbe vevéstől a letevés pillanatáig. Minden egyes jegyzőkönyvet párhuzamosan két, olykor négy megfigyelő készített. Egyes viselkedéstípusok részletes megfigyelésére egymás után különböző gyermekeket választottunk ki. A megfigyelők minden lehetséges kombinációban dolgoztak, hogy kiküszöböljük a szubjektív tényezők befolyását a megfigyelt tények rögzítésére. Az elkészült jegyzőkönyveket különböző szempontokból gondos elemzésnek vetettük alá.”¹⁴

A vizsgálatokkal kettős célt követtek: egyrészt meg akarták ragadni az új életszituációba – adott esetben az óvodába – kerülő gyermekek „viselkedésmintáinak” keletkezési mechanizmusát és folyamatát, másrészt „tesztet” kívántak kidolgozni a kontrollált megfigyelésre és a jegyzőkönyvezési technikára. A vizsgálatokat több éven át folytatták, kiterjesztve a megfigyelés időtartamát, különböző változókat vezetve be, összehasonlítva az „első” óvodások viselkedését a másodikosokéval stb.

¹⁴ Uo., 523. old.

Milyen eredményekkel jártak a kutatások a kitűzött kettős cél szempontjából? Sikerült-e viselkedéselméletet kidolgozni és konstans összefüggéseket megállapítani a társadalmi szituáció és az egyén viselkedése között, sikerült-e olyan módszert kidolgozni a társadalmi szituációkban tanúsított viselkedés módszeres vizsgálatára és leírására, amely más szociológiai vizsgálatokban is használható? Dorothy Thomas mindkét kérdésre tagadólág válaszol, megállapítva, hogy „az emberi viselkedés kutatójának nincs módjában olyan szituációt létrehozni, amelyben megfelelő mértékű kontrollal rendelkezne ahhoz, hogy valóban kísérleti módszereket alkalmazhasson, amilyeneket a kémiai laboratóriumokban alkalmaznak. Nem tudja biztosítani, hogy amikor valamelyik szándéka szerint megváltoztatott tényező hatását akarja mérni, a többi tényező változatlan maradjon; így a többi tényezők komplikáló hatása nehézségeket okoz az objektív elemzésben . . . Az egyes tényező mérése – ha az elég egyszerű – viszonylag nagy pontossággal elvégezhető, de ha a viselkedés többi változóihoz való viszonyát vizsgáljuk, a dolog rendkívül bonyolulttá válik.”¹⁵

A viselkedést az egyes szituációkban meghatározó változók túl nagy száma s az, hogy hatásuk vizsgálata során nehezen izolálhatók egymástól, a szociológiai szituatív kutatások fő akadályává vált. De felmerült egy másik, még fontosabb akadály is. Nevezetesen az, hogy az egyén reakciója egy adott szituációra nem mechanikus, és nemcsak a szituációt alkotó tényezők határozzák meg, hanem jelentős mértékben függ a reagáló egyén tudatállapotától is. A reakció módját elsősorban az szabja meg, hogy az illető egyén szubjektíve hogyan definiálja a szituációt. D. S. Thomas kirívó példát hoz fel a szubjektív szituációértelmezés által meghatározott viselkedésre: egy gyilkos példáját. Ez több olyan embert ölt meg, akiknek az volt a szokásuk, hogy az utcán járva magukban beszéltek. A beszélő személyt meglátva a gyilkos úgy vélte, hogy az illető őt szidalmazza. Reakcióját tehát nyilvánvalóan nem az objektív szituáció váltotta ki, hanem a szituáció szubjektív definiálása. Ezt általánosítva D. S. Thomas úgy ír: „A teljes szituáció mindig tartalmaz többé-kevésbé szubjektív tényezőket, és a viselkedési reakciók csak teljes kontextusban vizsgálhatók, tehát a szituációban, amint az objektíve és ellenőrizhetően létezik, és amilyennek az érdekelt személy számára tűnt.”¹⁶

¹⁵ Uo., 565. old.

¹⁶ Uo., 572. old.

Így tehát a szituatív módszer a szubjektív tényezőkben súlyos akadályokba ütközött. Milyen kiutat kerestek ebből a nehézségből a viselkedéslélektan hívei? Két lehetőség kínálkozott: egyrészt a statisztikai módszerek igénybevétele, másrészt a kísérleti vizsgálatok kiegészítése a kísérleti személyek életrajzának vizsgálatával. „Amikor a teljes szituáció igen bonyolult, amikor a tényezők között igen nagyszámú interreláció van és ezeket mérni kell, akkor a vizsgálati módszer nyilvánvalóan közel kerül a statisztikában alkalmazott eljáráshoz. Ha bizonyos kérdés megoldására lehetetlen is tényleges kísérleti ellenőrzést alkalmazni, megtehetjük azt – amennyiben módunkban áll megvizsgálni különböző szituációkban valamely csoportot, amelynek tagjai bizonyos dimenziókban sok azonos vonással rendelkeznek –, hogy az e szituációkban jelentkező különböző viselkedéstípusokat statisztikailag összehasonlíttjuk, és következtetéseket vonunk le arra nézve, hogy a szituációk milyen relatív következményekkel jártak a viselkedésre nézve.”¹⁷

A statisztikai módszerek szakszerű és körültekintő alkalmazását kiegészítették a valóságos életszituációk tapasztalatairól tájékoztató dokumentumok felhasználásával. Egyaránt hasznosak itt az életrajzok és az esettanulmányokból (*case studies*) nyert anyagok. A szituatív módszer, amely a szituációkban meghatározott ingeregységekre fellépő viselkedések széles körű megfigyelésén, objektív jegyzőkönyvezésén alapult, életrajzi anyagokat és statisztikai módszereket is felhasznált, fényt derített különböző viselkedéstípusok okaira és bizonyos állandó magatartásminták kialakulására. Így pl. lehetővé tette annak megállapítását, hogy az ifjúság körében a kriminális viselkedésmódok okai többek között a következők: korai szexuális tapasztalatok a bűnelkövető fiúk 18%-ánál, a lányok 25%-ánál, szellemi elmaradottság 14%-nál, koraérettség 3%-nál, a filmek hatása 1%-nál.

Általánosságban megállapítható, hogy a behaviorizmus által hozott tendenciák nagy hatást gyakoroltak a szociológia további fejlődésére. Akárcsak a pszichológiában, a behaviorizmus radikális megállapításai, ontológiai koncepciói itt sem állták ki a kritikát, amely kimutatta a társadalmi-kulturális valóság egészét fiziológiai reakciókra visszavezető tézisek nyilvánvaló abszurditását. Módszertani tendenciái azonban – nevezetesen a kísérletező beállítottság, amely megkövetelte a kutatóktól az empirikus megoldások keresését, a konkrét problémafelvetést és az empirikusan eldönthetetlen problémákról folytatott verbális

¹⁷ Uo., 565. old.

viták kiküszöbölését, továbbá a statisztikai módszerek alkalmazása a kontrollált szituációkban végzett megfigyelések elemzésére – fordulópontot jelentettek a szociológiai módszerek terén. A történeti-leíró módszereket és a kvalitatív elemzést egyre inkább kiszorították a statisztikai elemzés metódusai, és pedig mind a leíró, mind pedig a tényezők közötti összefüggéseket megállapító módszerek.

A fentebb ismertetett kutatások nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Ez könnyen előrelátható volt. Valahányszor új szempontokat és új kutatási lehetőségeket fedeznek fel, a mellettük elkötelezett kutatók hajlamosak eltúlozni az új módszer lehetőségeit, és többet várnak tőle, mint amennyit valójában nyújthat. Ez történt a behaviorizmussal is. Arra az előfeltevésre épült, hogy a viselkedés mechanizmusai formailag azonosak, minthogy a személyiség biogén elemeiből erednek, tehát függetlenek a történelmi szituációtól és az abban a közösségben végbemenő történelmi folyamatoktól, amelyben a viselkedést tanulmányozzák. A behaviorizmus a szociológiában eltávolodást jelentett a történeti módszerektől, a társadalmi viselkedés kizárólagosan statisztikai törvényszerűségeinek keresése felé. Ez a kutatási irányzat hosszú ideig rányomta bélyegét az amerikai szociológiára.

A PSZICHOANALÍZIS A SZOCIOLÓGIÁBAN

Az ebben a fejezetben tárgyalt elméletek mind arra irányultak, hogy megmagyarázzák az emberi viselkedést, felkutassák mozgató elemeit, megvilágítsák a pszichikus erőket érő környezeti ingerek hatásából létrejövő mechanizmust – egyszóval az embereknek társadalmi szituációkban tanúsított viselkedését kívánták megmagyarázni. Ennek a problémakörnek nagy elméleti és gyakorlati jelentősége volt.

A XX. század elején a szociológia arra törekedett, hogy megoldást találjon a tőkés társadalomnak az osztályok és társadalmi csoportok kölcsönviszonyaiból eredő égető problémáira. Ekkor úgy tűnt, hogy az olyan társadalmi jelenségek, mint a nyomor, prostitúció, bűnözés, alkoholizmus stb. – tehát azok a problémák, amelyek akkor jelentkeznek, ha az egyének nem a jog vagy a szokás- és etikai normák megszabta módon élnek – csakis és kizárólag a társadalmi osztályok és csoportok rendszerének tökéletlenségeit tükrözik, az emberi cselekvések szabályozására hivatott intézmények nem megfelelő működésének következményei. A XX. században a társadalmi élet problémái még bo-

nyolcultabbá váltak. A XVIII. század hite az intézmények teremtő erejében és a társadalmi viszonyoknak az emberi pszichikumra gyakorolt automatikus hatásában fokozatosan módosult, ahogyan a tudomány előrehaladt a pszichikumnak és a társadalomhoz való viszonyának megismerésében. A különböző tudományok fejlődése – többek között a pszichológiáé, a szociológiáé, az etnológiáé – az egyén-közösség viszonyának egyre újabb aspektusait tárta fel. Kitűnt, hogy az itt fel-lépő konfliktusok nem pusztán a hatalomért küzdő társadalmi osztályok nagy konfliktusainak visszatükröződései.

A XX. században a nemzetek már gazdagabb társadalmi, politikai és gazdasági tapasztalatokkal rendelkeznek. Éppen ezért a régi probléma mellett – milyen tényezők határozzák meg az emberek viselkedését bizonyos szituációkban – egyre újabb elméleti és gyakorlati kérdések vetődtek fel az egyének és a csoportok közti konfliktusok keletkezését illetően: milyen mértékben vezethetnek társadalmi konfliktusokhoz az individuumok személyiségében rejlő feszültségek; hogyan jelentkeznek a személyiség pszichikus mechanizmusai és individuális jegyei a társadalmi viszonyokban, a kulturális produktumokban stb.

Ne higgyük, hogy ezek merőben akadémikus kérdések voltak. Épp ellenkezőleg, arról volt szó, hogyan oldhatják meg az egyre bonyolultabbá váló ipari és gépi civilizáció problémáit, az emberek együttélésének problémáit e civilizáció keretei között, amely egyre újabb és nagyobb követelményeket ró az ember idegrendszerére és a társadalmi intézményekre. A civilizáció fejlődésének pszichoszociális feltételeiről volt szó, a feszültségek és konfliktusok levezetéséről, melyeket az e civilizáció keretében való élet szült, a népesség különböző csoportjai és kategóriái közötti együttműködés feltételeinek rendezéséről. Ez a háttér, a modern társadalom és technikai civilizációja által felvetett problémák háttere érthetőbbé teszi a pszichoanalízis jelentőségét a szociológiában, a szerepéhez fűzött reményeket. Kiderült ugyanis, hogy sok, a XIX. században a nemzetekre nehezedő gazdasági probléma megoldása – az egy főre jutó termelés magas színvonalának elérése, a XIX. századot jellemző nyomor megszűnése a legfejlettebb országokban – nem tüntette el az emberi személyiség sok problémáját, belső konfliktusait. A modern ipar, amely a tudományos munkaszervezés követelményeinek megfelelően, a munkás fiziológiai szükségleteivel összhangban racionálisan szervezi meg a termelést, a személyiség alkalmazkodásának egyre újabb problémáit veti fel, az emberek közötti konfliktusok új formáit hozza létre.

A pszichoanalízis divatja az értelmiség bizonyos köreinek sznobizmusán alapult, de a fő ok, amiért a társadalomtudományok képviselői komolyan vették, az, hogy az ember mozgatóerőiről alkotott elméleteitől, a személyiség struktúrájára vonatkozó felfogásától és a személyiségben lezajló konfliktusokról adott magyarázatától azt remélték, hogy segítségükkel felderíthetők lesznek a nagyiparból és a tömegtermelésből született civilizáció pszichoszociális problémáinak forrásai.

A fentiek szem előtt tartásával most röviden áttekintjük a pszichoanalízis alapvető tételeit és a szociológiai alkalmazásukra tett kísérleteket.

A pszichoanalízis hatása a szociológiára a következő területeken jelentkezett: az ember aktivitásának forrását alkotó emberi energia elmélete, a személyiség struktúrájának és belső konfliktusainak elmélete, az emocionális állapotok elmélete, a társadalom és a különböző kulturális szférák (vallás, művészet stb.) keletkezését magyarázó szociológiai elméletek, valamint a propagandával, a társadalmi mozgalmakkal stb. összefüggő jelenségek magyarázat kísérletei. Maga Freud és követői közvetlenül az alábbi, a szociológia vagy szociálpszichológia körébe tartozó elméleteket dolgozták ki: az egyén szocializációjának elmélete, a család struktúrája és a családtagok közti viszonyok dinamikája; a társadalmi csoportok tagjai közti pszichikus kötelék elmélete; a társadalom keletkezésének elmélete (teljesen a darwinizmus hatása alatt); a kultúraalkotás pszichikus mechanizmusait és a kultúra lényegét magyarázó elméletek. De mindezek a szociológiai nézetek az emberi személyiségben működő erők rendszerezett elméletére épültek. Freud maga a pszichoanalízist úgy határozta meg, mint „a lelki életet az ösztönerők és a kontrollt gyakorló erők kölcsönhatására visszavezető dinamikus koncepciót”. A pszichoanalízis elméletének alapja tehát a pszichikus energiának, helyesebben két, az emberi személyiségben ütköző fajtájának koncepciója. Akárcsak a többi pszichológus, Freud sem tudta véglegesen tisztázni, tulajdonképpen mi is ez az energia, amely minden emberi cselekvés végső hajtóereje. Különböző meghatározásaiban az ösztönök hagyományos elnevezését alkalmazza rá, ami egyes szociológia- és pszichológiatörténészeket arra késztet, hogy az ösztönelméleti irányzat képviselőihez sorolják. Úgy gondolom azonban, hogy ez nem helytálló, mivel a pszichoanalitikus elmélet lényege nem az ösztön koncepciójában rejlik (amelyet sok pszichológus is elfogad), hanem inkább azokban a koncepciókban, melyek szerint az *én* védekezik az öt különböző oldalról, többek között az ösztönök részéről

fenygető veszélyekkel szemben (itt tehát azoknak az elhárító mechanizmusoknak a koncepciójáról van szó, amelyeket az *én* a személyiségben lezajló konfliktusok megoldására és a félelem, a szorongás leküzdésére kifejleszt).

Freud elméletében három fejlődési szakasz különböztethető meg, ahogyan alapfogalmait megváltoztatta és újrafogalmazta. Munkásságának első és második időszakában erősen hangsúlyozta az emberi psziché két szférájának: a tudatosnak és a tudattalannak a megkülönböztetését, és erre a disztinkcióra épültek a pszichikus folyamatokra vonatkozó további koncepciói. 1922 után – anélkül, hogy e megkülönböztetést elvetette vagy jelentőségét csökkentette volna – új elméletet dolgozott ki a személyiség struktúrájáról, megtartva a tudatos, a tudatelőttes és a tudattalan fogalmait a pszichikus tartalmak minőségi jelölésére. Elismerve tehát, hogy bizonyos pszichikus elemek lehetnek tudattalanok, mások pedig tudatosak, Freud lemond arról a személyiségmodellről, amely a személyiséget állandó tudatos és tudattalan elemek rendszerének tekinti. Ezzel szemben bevezeti a személyiségstruktúra következő elméletét.

Az ember személyisége három elsődleges szférából vagy erőrendszerből áll. Ezek: az *ösztön-én* (*Es*), az *én* (*Ich*) és a *felettes-én* (*Über-Ich*). Az *ösztön-én* a nem tudatosult *ösztönimpulzusok* együttese, a „voltaképpen pszichikus valóság”, mivel a pszichikum kizárólagosan belső világát alkotja, nincs semmilyen közvetlen kapcsolata a külvilággal, közvetlen kontaktusa csak a szomatikus folyamatokkal van. Ennek a személyiségrésznek a tartalmáról csak az álmok és a neurotikus tünetek tanulmányozása révén szerezhetünk ismereteket.

Az *ösztön-én* örökletes tényezőkből, az előző nemzedékek felhalmozott tapasztalataiból áll, ezek alkotják a pszichikum „*ösztönháztartását*” és mozgatóerőit. Az *ösztön-én* tartalmát tehát ezeknek az erőknek levezetődést kereső feszültségei képezik. Freud számára az *ösztön* nem biológiai, hanem pszichológiai kategória. A szomatikus impulzusokat, amelyeket *ösztönimpulzusoknak* is nevez, megkülönbözteti az *ösztönös* eszméktől, amelyek az előbbiekből erednek. Az *ösztön-én* egész energiája a vágyakban rejlik, amelyeket szomatikus impulzusok és az ezek azonnali kielégítésére vonatkozó *ösztönképzetek* alkotnak. Az *ösztön-én* nem ismer semmiféle valóságot a saját autisztikus valóságán kívül. Ugyanígy nem ismer semmiféle értéket és törvényt. Tartalma az időben nem változik. Egyetlen célja a szomatikus impulzusokból eredő feszültségek korlátlan levezetése. E cél elérésére törekedve, az

az ösztön-ént kizárólag az *örömelv* (*Lustprinzip*) vezérli, azaz az egész pszichikus rendszer megszabadítása minden feszültségtől és izgalomtól. Ez az egyetlen működési elve, mely állandó nyomást gyakorol az énrre és a felettes-énre. Ezek az örömelv érvényesülését különféleképpen módosíthatják, de megsemmisíteni sohasem képesek. Freud azt a pszichikus folyamatot, mely által az ösztön-én ennek az elvnek érvényesítésére törekszik, elsődleges folyamatnak nevezi. Ez a folyamat: azonnali motoros működés, mihelyt az ösztön-énben a feszültség bizonyos szintet elér.

Az *én* a személyiség szerveződött alkotórésze. Olyan tisztán pszichikus funkciókat foglal magában, mint az észlelés, tanulás, emlékezés és gondolkodás. A személyiség centrális eleme az ösztön-én és a felettes-én között, mely utóbbi a külvilággal tart fenn kapcsolatot. Az én az ösztön-ént érő külső ingerek hatására alakul ki, amelyek a receptorok útján hatnak rá. Tehát a tapasztalatoknak az organizmusra és az ösztön-énre gyakorolt hatása hozza létre. Az én alapvető funkciója az ember életének védelme a külvilág részéről fenyegető veszélyekkel szemben. E célból kifejleszti a megismerés rendszerét, az emlékezés rendszerét, irányítja a cselekvéseknek a külvilághoz való adaptálását. Az öfenntartási funkció ellátása azonban nem csupán a külvilág feletti ellenőrzést követeli meg, hanem az ösztön-én feletti kontrollt is, mivel az ösztön-én impulzusainak kielégítése olykor veszélyeztetheti az életet. Az én dönti el tehát, hogy mikor és milyen feltételek mellett nyerhetnek az impulzusok kielégítést. Ha a feltételek nincsenek adva, az énnnek el kell fojtania az ösztönimpulzusokat. Az ösztön-én energiáinak ez a lekötése a másodlagos folyamatban megy végbe, amely az elsődleges folyamat helyébe lép. Az ént a *valóságelv* (*Realitätsprinzip*) vezérli, amelynek célja az ösztön-énből eredő késztetések kielégítésének visszatartása mindaddig, amíg a megfelelő feltételek nincsenek adva. A valóságelv nem küszöböli ki az örömet, csupán a megfelelő feltételeket választja ki kielégítése számára. E célból az én különféle kognitív, emlékezési, gondolati stb. működéseket fejleszt ki. A normális személyiségben az én a személyiség vezérője, amely a mind az ösztön-énből, mind a külvilágból rá ható erőket a valóságelv alapján harmonikus egésszé szintetizálja. Az ösztön-én és az én viszonya Freudnál különösen fontos. Kapcsolatuk nagyon szoros.

A *felettes-én* az erkölcs szférája, a személyiségnek az a része, amely az egyénnek a családban és a társadalmi csoportokban való felnevelése során kifejlődő szociogén elemeket gyűjti magába. A felettes-én

két szférából áll. Mondhatnánk úgy is, hogy két aspektusa van: a lelkiismeret és az ideális én. Az ideális én az erkölcsi jegyeknek és az etikus magatartás normáinak együttese; a lelkiismeret viszont a saját magatartást minősítő tudati aktusok szerepében lép fel. A felettes-én a gyermekkorban alakul ki, az Ödipusz-komplexus leküzdésének időszakában (ez a komplexus, mint tudjuk, nem más, mint tudattalan vágy az apa meggyilkolására az anyához kötődő szexuális féltékenységgel összefüggésben), a gyermeknek szüleivel való azonosulása folyamán. Az azonosulás folyamata azt jelenti, hogy a gyermek magává teszi szüleinek magatartási szabályait és mintáit. Ezt megelőzőleg a lelkiismeret és az erkölcsi eszmény szerepét a szülők töltötték be, akik büntették a helytelen erkölcsi magatartást és jutalmazták a helyeset. Az azonosulás folyamatában a szülők büntető tulajdonságai lelkiismeretté alakulnak át, jutalmazó tulajdonságaik pedig az ideális énné. Ha az én nem teljesíti a lelkiismeret parancsait, büntudat sújtja, ha viszont az ideális énnel összhangban jár el, büszkeségérzés jutalmazza. A felettes-én azon korai gyermeki képzetek alapján alakult ki, amelyekben a szülők mindenható lényekként szerepelnek. A felettes-én tehát a szülőktől, parancsaikból, tilalmaikból, fenyegetéseiből és büntetéseiből származó élményekből keletkezik. Eredeténél fogva tehát számottevő mértékben hozzáférhető a tudat számára, noha részint tudattalanul működik. A felettes-én funkciói jóval egyszerűbbek, mint az én funkciói. A személyiségnek a szülői tekintéllyel azonosuló részét alkotja, és ennek magaslatáról ellenőrzi az én magatartását, büntudattal sújtja vagy a büszkeség érzésével jutalmazza. Ellenőrzi az ösztön-én késztetéseit, de nem mint az én, a valóságelvnek megfelelően, hanem az ideális én szempontjából, azaz morális kritériumok alapján. Az én és a felettes-én viszonya nem mindig konfliktusmentes. A felettes-én az én gyöngeségének időszakában fejlődik ki, és hajlamos uralkodni a valóságelv felett. Az erősen kifejezett én képes megvalósítani a szintézist az ösztön-énből és a felettes-énből eredő erők között. Az én és a felettes-én közti feszültségek büntudatra vezetnek, és a személyiség egyensúlyának megbomlását eredményezhetik. Az önszeretet (*nárcizmus*) vagy az öngyűlölet az énnak a felettes-énhez való viszonyából nő ki. A felettes-én nem működik következetesen és mindig egyformán. Ahogyan a szülők erkölcsi magatartása a gyermekkel szemben hirtelen megváltozhat, hasonlóképpen a felettes-én is hirtelen változásokon mehet át. A felettes-én az éntől függetlenül jár el, anélkül, hogy annak erőivel számolna.

A személyiség három alkotórésze között nincs éles határvonal, fokozatosan mennek át egymásba, mint a szivárvány színei. Az emberi személyiség integrált egész; az alkotórészei közti konfliktusok nem tekinthetők normális állapotnak. A személyiség normális körülmények között egyetlen egészként működik, azonban lehetségesek feszültségek és konfliktusok, amelyek a személyiség dezintegrálódásához és neurózisokhoz vezethetnek.

Freud a pszichoanalitikus elmélet kidolgozásának kezdeti időszakában úgy gondolta, hogy a személyiség két alapvető részből áll: a tudatosból és a tudattalanból. Később azonban, amikor a fent ismertetett személyiségelméletet megalkotta, megváltoztatta a tudatos és tudattalan tényezők lényegére vonatkozó nézetét. Nevezetesen elfogadta, hogy minden lelki tartalom jelentkezhetsz a három lehetséges forma egyikében: tudatos, tudatelőttes vagy tudattalan formában. Csupán az én által alkotott pszichikus tartalmak teljesen tudatosak. Ezzel szemben az ösztön-én és a felettes-én tudattalanul működik. Az észlelések, érzelmek és gondolatok mindig tudatosak; néha lehetnek tudatelőttesek, de a nyelv szavaival társulva tudatossá válhatnak. Az ösztön-énben és a felettes-énben működő tudattalan erők, hajlamok és mechanizmusok veszélyeztethetik az én normális működését, sőt akár az ember életét is. Ezért tulajdonított Freud olyan nagy szerepet az énben rejlő mechanizmusok normális működésének.

Vizsgáljuk meg most közelebbről az ösztön-énben rejlő erőket, amelyek minden emberi cselekvés alapját alkotják. Más szóval térjünk át a pszichoanalitikus *motivációelméletre*. Nézetem szerint ez egyike a pszichoanalitikus elmélet legfontosabb mozzanatainak. Freud elmélete kidolgozásának első periódusában arra az álláspontra helyezkedett, hogy minden emberi cselekvés alapja a mindenható *libidó*, a szexuális késztetés vagy szexuális ösztön energiája, amely különböző formákban keres kielégülést, s ha ezt nem találja meg és kiszorul a tudattalanba, akkor komplexusok formájában érezteti hatását, neurózisokhoz vezet – egyszóval dezintegrálja a személyiséget. A későbbi időszakban Freud újrafogalmazta az ösztönök elméletét.

Az ösztön valamely belső, szomatikus ingerforrás képviselője az ösztön-énben. A szükséglet ezzel szemben a szövetekben vagy a szervekben lejátszódó ingerfolyamatokból kinövő stimulus. Noha Freud az *ösztön* és a *szükséglet* megjelöléseket felváltva használja, elvileg eltérő jelentést tulajdonított nekik. Az *ösztön* pszichológiai fogalom, a *szükséglet* viszont biológiai. A szükségletek képezik az ösztön forrását. Az

ösztön mindig rendelkezik hajtóerővel, impulzussal, valamely célra és tárgyra irányul. Minden ösztön célja a szükséglet által kiváltott feszültség megszüntetése. Az ösztön tárgya mindig a külvilág valamely tárgya és valamely viszony e tárgyhoz. Az ember minden ösztöne két csoportra vezethető vissza: az *életösztönökre* és a *halálösztönökre*. E csoportokon belül az ösztönök szomatikus forrásukban és tárgyukban különböznek egymástól. Más forrása van pl. az éhségnek, amelynek tárgya a táplálék elfogyasztása, más forrása és tárgya a nemi ösztönnek.

Freud egy bizonyos periódusában a szexuális ösztönöket és az énésztönöket különböztette meg. Ez utóbbiak forrása az én mechanizmusában rejlik, és céljuk az egyén önfenntartása. E két ösztön konfliktusai óriási hatást gyakorolnak a személyiségre. Ezt követően azonban Freud a *libidó* fogalmát kitágította, és a platóni értelemben vett *Eroszról* beszél, azaz mindazokról az ösztönökről, amelyek célja az élet fenntartása.

Az életösztönök közül a legismertebbek és a legalaposabban vizsgáltak a szexuális ösztönök. A velük foglalkozó pszichoanalitikus szakirodalom óriási; bizonyára ezzel magyarázható a pszichoanalízis azonosítása a „pánszexualizmussal”. Freud különböző szomatikus forrásokból eredő számos nemi ösztönt különböztet meg. Ezek plasztikusak és változtathatják tárgyukat. Már a legkorábbi gyermekkorban jelentkeznek. Forrásaik a különböző erogén testterületek, zónák, s ennek megfelelően a szexualitás eltérő formái különböztethetők meg. A megfelelő kielégülést nem találó szexuális ösztönök energiái más motivációk erejévé alakulhatnak át, és ily módon alkotó szerepet játszhatnak a kultúra különböző területein.

Az emberben működő ösztönök másik csoportját a halálösztönök alkotják. „Minden élet célja a halál.” A test az élettelen állapotból kifejlődve, visszavágyódik ebbe a létformába, amely mentes minden feszültségtől, konfliktustól és szenvedéstől. A halálösztönök céljai ellentétesek az életösztönökéivel. Legerősebb megnyilvánulásuk a gyűlölet és az agresszivitás. Ennek lényege a halálösztönnek a külvilág tárgyaira, más emberekre való kivetítése; ilyenkor az ember saját haláltörekvése mások megsemmisítését célzó támadássá válik. Némely pszichoanalitikusok különösen hangsúlyozzák a gyűlölet, az agresszivitás jelentőségét az ember életében, ezekben és a szexuális késztetésben látva minden emberi tevékenység leghatalmasabb mozgatóerőit.

Az ember egyetlen cselekedete sem egyszerű és egynemű késztetés

eredménye, hanem a fenti alapösztönökből származó különböző ellentétes tendenciák eredője. A *libidó* vagy a tágabban értelmezett *Erosz* semlegesíti az önmegsemmisítés törekvését és kifelé irányítja, ahol az uralomra törekvésben, akaraterőben, agresszióban, saját akaratunk másokra kényszerítésében nyilvánul meg. A szadizmus nem más, mint a destruktív ösztönöknek alárendelődött libidó megnyilvánulása. Az élet- és a halálösztönök felváltva jutnak túlsúlyba, s ezért a szeretet-ösztön kielégítése gyakran adja át helyét a gyűlöletnek.

Freud egyes megfogalmazásaiból az a benyomásunk támadhat, hogy az ént az életösztön és származékai tényezőjének tekinti. Az én az ösztönöket a valóságelvvel összhangban igyekszik kielégíteni. Ez azt jelenti, hogy felkutatja a megfelelő tárgyakat a külvilágban, megfelelően formálja az ösztöntörekvéseket, gyakran elveszi szexuális jellegüket, szublimálja őket stb. A túl messzemenő kontroll, az ösztönök túl erős elfojtása azonban belső frusztrációhoz vezethet, s ekkor alkalmat nyújt a halálösztönnek, hogy dominánssá váljon. A felettes-én szorosan összekapcsolódik az ösztön-én ösztöneivel az én felé irányuló agresszivitásban. Ez a szülőknek a gyermekek nemkívánatos viselkedéseivel szemben tanúsított agresszivitásából ered, amely a felettes-én elemévé válik. Az én ezt az agresszivitást kivetítheti, más személyek felé irányíthatja. A felettes-én néha kegyetlenül bánik az énnel, ráerőszakolja a saját aszkétikus ideálját, s ez egészen az önpusztításig terjedhet. A depresszió, a melankólia és az öngyilkosság a halálösztönt fejezi ki, amely a felettes-énben érvényesülési teret talál. A mazochizmus az én reakciója a felettes-én szadizmusára. A felettes-én szadisztikus morálja megnyilvánulhat a magasabb célok nevében mások iránt tanúsított kegyetlen bánásmódban.

Az ösztönök elmélete nem tudja maradéktalanul megmagyarázni a pszichikus jelenségeket és az emberek viselkedését. A pszichoanalitikus elmélet következő fontos része az emocionális jelenségek elmélete, mindenekelőtt pedig a *szorongás* elmélete. Freud három alapvető emocionális állapotot különböztet meg: a szeretetet, a haragot és a félelmet, azaz szorongást. A szeretet és a harag forrása az élet- és a halálösztön. A szorongás az én és a felettes-én kialakulásának mellékterméke. A szorongás olyan fájdalmas emocionális állapot, amely az én számára jelzi a veszélyt és felhívja a helyzet orvoslására. A szorongásnak három fajtája van: az objektív szorongás, amelyet valamely valóságos helyzet vált ki, a neurotikus szorongás és az erkölcsi szorongás.

Az objektív szorongás, a félelem a külvilágban észlelt veszélyhez

kapcsolódó reakció, amikor is a veszélyt olyan külső tárgyként vagy jelenséggként határozhatjuk meg, amely traumatikus hatással van az emberre. Traumatikus az, ami sokkhatást gyakorol, lelki sérülést vált ki, megbénítja az embert és megfosztja az adekvát reakció lehetőségétől. Az objektív félelem első ízben az újszülött tehetetlenségében jelentkezik; alapja mindig is a tehetetlenség érzése marad.

A neurotikus szorongás valamely belső veszély észlelésének reakciója. Lehet az ösztönök felszabadulásának következményeitől való szorongás. Gyakran különféle fóbiák alakjában, azaz az objektív körülmények által nem indokolt félelmek alakjában jelenik meg. Freud ezeket a fóbiákat az énnel szemben a felettes-én kiszabta büntetéstől való félelmeként értelmezi. Lehetnek a fóbiáknál objektíve még kevésbé megalapozott szorongások, ilyen pl. az indokolatlan pánikszerű félelem.

A felettes-éntől való félelmet morális szorongásnak nevezzük. Ez jelentkezik a szégyenérzetben, a bűntudatban.

A háromfajta szorongás szoros kapcsolatban állhat egymással.

Mindenféle szorongás végső forrása valamilyen külső veszély észlelése, ami az izgalom, a feszültség olyan felgyülemléséhez vezet, hogy az én elveszti a kontrollt fölötte. Az első, szorongást kiváltó esemény a születés pillanata, az újszülött első kiáltása félelemkiáltás. A neurotikus szorongások úgy fejlődnek ki, hogy objektív okok kialakítják a félelmi mechanizmust. Kezdetben Freud úgy vélte, hogy a neurotikus szorongások az ösztönök és ösztönenergiák elfojtásából erednek, de később arra a következtetésre jutott, hogy inkább az ösztönenergiák működésének következményeitől való félelem okozza az elfojtást. A neurotikus szorongás abból a fenyegetésből ered, amelyet az ösztön-én energiáinak érvényesülése jelenthet az én integrációjára. Az én ugyanis a személyiségnek az a része, amelynek a szorongásos állapotok által adott problémákat „el kell intéznie”. Amikor ugyanis külső ingerek a pszichében fájdalmas izgalmi állapotokat váltanak ki, akkor az én működésbe kezd a fájdalmas állapot megszüntetése végett. Ha az én – akár a korábbi tapasztalatok alapján, akár más okból – tehetetlennek érzi magát és nem szánja rá magát a cselekvésre, a szorongás állapota egészen addig erősödik, amíg az én rákényszerül a működésre; de bekövetkezhet az én teljes kapitulációja is, amely dezintegrációjával végződik.

Freud ezért úgy véli, hogy az én védekezése a dezintegráció ellen rendkívül fontos az emberi viselkedés kutatása számára. A normálisan funkcionáló énnel számos védelmi, *elhárító mechanizmus* áll rendelkezésre.

kezésére, hogy azokkal a szorongásos állapotok hátrányos következményeit megszüntesse. A külső veszélyektől való félelem, a reális szorongás nem olyan fenyegető, mint a belső és morális szorongások. E szorongások ellen az én speciális elhárító mechanizmusokat fejleszt ki.

Az én legkorábbi elhárító eszköze az ösztön-én működésével szemben az *elfojtás*, amely az ösztönenergiát leblokkolja, lehetetlenné teszi megjelenését a tudatban és a viselkedésben. Az elfojtás közvetlenül az ösztön céljára irányul, és ez az én valamennyi elhárító eszköze közül a legélesebbé teszi. Az elfojtásban két fázist különböztethetünk meg. Az első fázis nem engedi a tudatba az ösztön képzeleteleit, azokat az ösztön-énben visszatartva. Csakhogy az ösztön-én ezeket a képzeteket álcázott formában be tudja csempészni. Ilyenkor következik a második fázis: az én elfojtja azokat a képzeteket és hajlamokat is, amelyek önmagukban véve nem veszélyeztetik, de amelyeket leplezett ösztönként kezel. Az én az elfojtást az attól való félelem hatására viszi végbe, hogy az ösztön-kielégítés veszélyes lenne a személyiségre. Az elfojtással az ösztön-énbe rekesztett energia vagy más módon talál levezetődést, vagy pedig neurotikus tünetekben, tévcselekményekben, álmokban stb. nyilvánul meg.

A második elhárító mechanizmus a *regresszió*, azaz a késztetéseknek az ént nem veszélyeztető módon történő kielégítése, pl. a valóság helyébe fantázia állítása, visszatérés az ösztönök kielégítésének korábbi, gyermeki formáihoz stb.

Az én úgy is veszélytelené változtathatja a reakciót, hogy az emóciót megtartva, az ösztön tárgyát változtatja meg. Elhárító mechanizmus a belső fenyegetés kivetítése is valamely külső objektumra, és annak ellenséges szándékokkal való felruházása, azaz a belső fenyegetés átalakítása külsővé, amellyel az én könnyebben boldogul. Végül az én legismertebb elhárító mechanizmusa a szublimálás. Freud így nevezi a szexuális energia átalakítását, más, kulturálisan magasabb rendűnek tartott célokra irányítását. Az irodalom, a művészet és más alkotás-szférák a szexuális késztetés szublimált kielégítése gyanánt fejlődtek ki.

Vázlatosan ez hát Freud pszichológiai elmélete, amelyre a pszichoanalízis gyakorlata – mint a neurózisok, pszichózisok és egyéb pszichés egyensúlyzavarok gyógymódja – felépült. A pszichoanalízisnek ez a gyakorlati oldala bennünket itt kevésbé érdekel. Ezzel szemben közelebbről meg kell vizsgálnunk a pszichoanalitikus elmélet alkalma-

zását a személyiségelmélet, a szociálpszichológia, a családelmélet és a kultúrszociológia körébe vágó problémák megoldására.

A pszichoanalízis jelentős hatást gyakorolt a szociológiai személyiségelméletekre. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy Freud az 1886–1895-ös időszakban kezdte meg rendszerének kidolgozását, tehát akkor, amikor a szociológia még az inkább filozófiai, mint empirikus rendszerek stádiumában volt, s a korabeli lélektan igen kevésbé volt felkészülve egy szociológiai személyiségelmélet megalkotására. Freud a felettes-én elméletében azt mutatta meg, hogyan válnak az ember személyiségének részévé a társadalmi, családi és nevelési környezet elemei. Sokszor bírálták őt biologizmusáért, valamint az öröklött pszichogén tényezők erős hangsúlyozásáért a személyiségelméletben. Úgy tűnik azonban, hogy Freud olyan lehetőségeket nyitott meg a társadalmi tényezők személyiségre gyakorolt hatásának kutatása előtt, amelyeket a pszichoanalízis fejlődésének első korszakában nem méltattak kellő figyelemre, és csak a szociálpszichológia hosszabb fejlődési folyamata után ismerték fel őket.

A másik általános probléma, amelyet a pszichoanalízis általános elveiből kiindulva próbáltak megoldani, a család társas együttélése és az emberi személyiség formálódására gyakorolt hatása. A család az apából, az anyából és a gyermekekből áll. A közöttük fennálló kapcsolatokat mindenekelőtt *libidinózus* kötelék határozza meg, és ez igen nagy hatást gyakorol a gyermek életére. Nem kívánom itt részletesen elemezni az Ödipusz- és Elektra-komplexusok elméletét, az első szeretet- és gyűlölet-tapasztalatok keletkezését, a kasztrációs komplexust, az identifikációt, és az ebben az összefüggésben kialakuló valamennyi dinamikus viszonyt. Mindezek az elméletek lényegesek a társadalmi kötelék pszichoanalitikus vizsgálata szempontjából, mivel Freud és követői úgy vélték, hogy a családon belüli társas kapcsolatok kialakulási mechanizmusa lényegében minden társadalmi közösség kötelező modellje. Ennélfogva a társadalmi kötelék általános elmélete, amelyet a pszichoanalitikusok a freudi alapokon dolgoztak ki, abból indul ki, hogy a libidónak (és transzformációinak) alapvető szerepük van a társadalmi csoportok életében, hogy a hatalomhoz való viszornak sok közös vonása van az apához való viszornal, hogy az egyénnek a közösséggel való azonosulási folyamata emlékeztet a családban megfigyelhető identifikációra, vagy egyenesen azonos vele, hogy az egyénnek a társadalomhoz való viszonya az ideális énben, tehát a felettes-én szférájában gyökerezik, amely a társadalmi feltételek hatására alakul ki.

Freud egyes műveiben a társadalmi élet eredetének problémájával is foglalkozott, és úgy vélte, hogy az őshordában kialakuló családkezdeményekben kell a kiindulópontot keresni. Az őshorda egy hím-ből és az uralma alatt álló nőstényekből, valamint ivadékaiból állt. A hím szadisztikus hatalmat gyakorolt gyermekei, különösen fiai felett. Minthogy a hordában valamennyi nőstény az apáé volt, a fiúknak tartózkodniuk kellett a szexuális kapcsolatoktól, ez gyűlöletet keltett bennük az apa ellen, és végül is megölték őt. Az apa megölése után a hordában harc kezdődött a hatalomért; ezen a talajon fejlődtek ki a társadalmi együttélés összes többi jelenségei.

Az apa megölése volt Freud szerint a vallás eredete is, a totemizmusé és valamennyi későbbi vallásé. Freud a vallást neurotikus rögeszmékhez hasonlítja, a dogmák megalkotását pedig az olyan téveszmék kitermeléséhez, amelyeket a neurotikus állít önmaga és a tilalmas cselekvésre irányuló kóros impulzusok közé. Így keletkezik minden tabu, később pedig a vallási tilalmak. A vallási mítoszok a társadalmi csoportokban ugyanazt a szerepet töltik be, mint az egyén életében az álmok vagy a fantáziaképek.

A pszichoanalitikusok nagy figyelmet szenteltek a művészetnek is. Meg kell mondanunk, hogy elméleteik nagyon eltérőek, gyakran elmentések egymással, úgyhogy aligha lehetséges egységes pszichoanalitikus kultúrszociológiai elméletet felvázolni. Továbbá azt is meg kell állapítanunk, hogy ezek az elméletek nemegyszer kétségeket vagy egyenesen elképedést keltenek fantasztikus interpretációikkal. Ilyen pl., hogy a fazekasság kifejlődése az embernek azt a vágyát, álcázott törekvését fejezte ki, hogy visszajusson az anyaméhbe, hogy a képzőművészetek a libidó szublimációi stb. A gazdasági jelenségek értelmezése is ilyesféle okoskodásokra épül. Az ember tevékenységét nem racionális motívumok vezérlik, hanem ösztönimpulzusok. Például az angolok azért építettek flottát, mert a hajó az anyaméh szimbóluma; a hajóépítés szexuális vágyaikat elégítette ki. Ilyen módon magyarázták a pszichoanalitikusok az egyének és csoportok mindennemű kulturális és társadalmi tevékenységét.

Figyelmet érdemel a pszichoanalízis alkalmazása a politikai élet jelenségeinek kutatására és magyarázatára is. Itt a Freud eredeti koncepcióira támaszkodó pszichoanalitikusok eredménytelen kísérleteket tettek, a politikai jelenségeket a libidó, az Ödipusz-komplexus, az elfojtás, a szublimáció stb. működésével próbálva magyarázni. Ezzel szemben a frusztráció és a belőle fakadó agresszivitás elmélete, a neu-

rotikus motívumok és szorongások keletkezésének elmélete, továbbá a más pszichoanalitikus iskolákban kidolgozott elméletek, pl. a hatalomra és a rekompenzációra való törekvés teóriája stb., új lökést adtak az e téren folyó kutatásoknak.

A pszichoanalízis hatása a társadalomtudományok között elsősorban a szociálpszichológiában, majd az etnológiában jelentkezett. A szociológiát e tekintetben csak a harmadik helyen említhetjük. A pszichoanalízis hatása érezhető a családkutatásban, a társadalmi folyamatok, különösen pedig a konfliktusfolyamatok kutatásában. Az iparszociológia egyes kutatói azt remélték, hogy a pszichoanalízis fényt deríthet olyan jelenségekre és folyamatokra, mint a munkával való elégedetlenség keletkezése és fokozódása, a növekvő agresszivitás a dolgozók és a vezetők között, a munkafeltételek hatása a személyiségre és alap-törekvéseire stb. Egy további fontos terület, ahol a pszichoanalízis lényeges problémákat világíthat meg a szociológus munkájában, az emberi cselekvések motivációja. Az egyének és csoportok társadalmi cselekvései meghatározott mechanizmus szerint mennek végbe, amelynek elemei az ingeregyüttes vagy szituáció (külső vagy belső), a szituáció szubjektív definíciója, az elfogadott definíciónak megfelelő és a cselekvés eredményességét biztosító társadalmi minta kiválasztása, a cselekvés eszközeinek kiválasztása, a reakció a cselekvésünk által kiváltott válaszra. Ez a mechanizmus több olyan mozzanatot tartalmaz, amelyekre nézve a szociológiai elmélet rendkívül leegyszerűsített. Ide tartozik pl. az adott szituáció definiálása. A pszichoanalitikusok azt állítják, hogy az embert sohasem az általa racionálisnak felismert motívumok vezérlik, hanem minden cselekvését ösztönimpulzusok váltják ki. A szituáció definíciója az ösztön-én vagy a felettes-én impulzusainak, az én elhárító mechanizmusainak, valamint a korábbi tapasztalatoknak az eredője. A pszichoanalitikus teória szerint a társadalmi cselekvésminták csupán az ösztön-én impulzusainak kivetülései, racionalizációk, amelyekben az ösztönkésztetések menedéket találnak, biztosítva az egyén pszichikus egyensúlyát és harmóniáját a társadalmi környezettel, az ideális ént létrehozó erők által elfogadott keretek között. Más szóval e koncepció szerint a társadalmi cselekvésminták csupán az én egyik elhárító mechanizmusát alkotják az ösztön-én destruktív erőivel, s ugyanakkor a felettes-én szigorú ítéletével szemben.

A szociológiában jelentkező különböző pszichológiai koncepciókat tárgyaló fejezet lezárásaképpen meg kell még emlékeznünk a szociálpszichológiáról, arról az önálló tudományról, amely a két tudomány határán fekvő problémák vizsgálatából fejlődött ki. A régi vita az első ízben Comte által megfogalmazott szociologizmus (mindazokat a pszichológiai problémákat, amelyek nem fiziológiaiak, szociológiai alapon kell vizsgálni) és a pszichologizmus (minden társadalmi jelenség alapján véve pszichikus jelenség) között végül is kompromisszumos megoldással zárult. Nevezetesen a tisztán pszichológiai problémákat különválasztották a tisztán szociológiai problémáktól – a közönségnek és a kultúrának a pszichikus jelenségekre gyakorolt hatásával kapcsolatos kérdéseket, a társadalmi életben jelentkező pszichikus mechanizmusok elemzését stb. pedig egy új tudomány, a szociálpszichológia körébe utalták.

Az új tudomány kialakításának ellenfelei is voltak. A szociologizmus hívei továbbra is kitartottak amellett, hogy a szociálpszichológia problémái kivétel nélkül a szociológia területén helyezkednek el. Még F. Znaniecki is, aki könyvet írt a szociálpszichológia törvényeiről, később arra a következtetésre jutott, hogy tulajdonképpen mindezek a problémák megoldhatók a cselekvés szociológiai elméletének talaján is. Másrészt viszont már a népléktan megalkotására tett első kísérletektől kezdve kirajzolódott egy bizonyos problémakör, amely alapot szolgáltatott a szociálpszichológia elkülönülése számára.

Természetesen nem kívánom itt ismertetni a szociálpszichológia problémáinak fejlődését (különös tekintettel arra, hogy egyes képviselői tudományuk kezdeteit az ókori filozófusok műveiben keresik). Azt azonban érdemes hangsúlyoznunk, hogy a szociálpszichológia társadalmi forrásai a tőkés társadalmak modern civilizációjában, ezek belső konfliktusaiban és a tömegtársadalmak által kitermelt problémákban rejlenek. Az első szociálpszichológiai kézikönyv, E. A. Ross „Social Psychology: An Outline and Source Book” (Szociálpszichológia: Vázlat és források) című műve, 1908-ban jelent meg. Ugyanabban az évben adta ki Londonban McDougall a már említett „Introduction to Social Psychology” című művét. Ettől az időtől kezdve a szociálpszichológiai szakirodalom kézikönyvekben és monográfiákban egyaránt igen gazdag.

A szociálpszichológia különösen erőteljes fellendülése azonban a má-

sodik világháború után következett be, a társadalmi és politikai tömegmozgalmak fejlődésének, az osztályharc fokozódásának, a társadalmi dezorganizálódás sokasodó tüneteinek korában. Akkor vetődtek fel az ilyen kérdések: melyek az ideológiák terjedésének pszichoszociális mechanizmusai, hogyan alakulnak ki a meggyőződések, milyen hatást gyakorolnak a propaganda és a tömegkommunikációs eszközök – sajtó, mozi, rádió stb. –, melyek a faji, nemzetiségi, politikai gyűlölet kialakulásának mechanizmusai, milyen pszichoszociális mechanizmusok eredményezik a divat terjedését, a gondolkodási sémák, a kollektív képzetek keletkezését? A szociálpszichológia kilépett az akadémikus eszmefuttatások és elméleti vizsgálódások szakaszából. A társadalmi-politikai mozgalmak vezetőinek és szervezőinek, a propaganda- és reklámszakértőknek, üzletembereknek és ipari vállalkozóknak pontos adatokra volt szükségük céljaik eléréséhez. Ezzel magyarázható a szociálpszichológia gyors fejlődése.

Az e tudomány keretében feltett kérdések körét tárgyalva egyszerűsmind általánosságban tárgyát is meghatároztuk. A definíciót illetően igen nagyok az eltérések. Nézetünk szerint azonban legjobb G. W. Allport definíciója: „A szociálpszichológusok csekély kivétellel tudományukat kísérletnek tekintik annak megértésére és megmagyarázására, hogyan befolyásolja az ember gondolatait, érzelmeit és viselkedését a másik ember aktuális, elképzelt vagy implikált jelenléte. Az »implikált jelenlét« kifejezés az olyan cselekvésekre vonatkozik, amelyeket az egyén a komplex társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciója (szerepe) és valamely meghatározott kultúrájú csoporthoz tartozása miatt végez.”¹⁸

A szociálpszichológia ismerete nélkülözhetetlen a szociológus számára, de a jelen műben nem szándékozunk e területtel foglalkozni.

¹⁸ G. W. Allport: The Historical Background of Modern Social Psychology. In: G. Lindzey (szerk.): Handbook of Social Psychology. 1954. I. köt. 5. old.

VILFREDO PARETO SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEI

Térjünk most át annak az elméletnek a tárgyalására, amelyet a mechanisztikus felfogásnak a pszichológiai elmélettel való összepárosításaként határozhatnánk meg, noha ez paradoxonnak hangzik. Mindenesetre Pareto szociológiájában találunk olyan elemeket, amelyek alapján a mechanisztikus irányzathoz sorolhatjuk. Ilyen általános társadalomkoncepciója és a társadalom tanulmányozására alkalmazott „logikai-kísérleti” módszere, amelyet minden változtatás nélkül kívánt átvinni az egzakt tudományokból a szociológiába, feltételezve, hogy a társadalmi jelenségek a természeti jelenségekkel azonos jellegűek. Ebben a tekintetben Comte és Spencer pozitívizmusát követi, de szemükre veti, hogy pozitívizmusuk nem következetes, és elméleteik tele vannak metafizikai elemekkel. Pareto szerint a tudomány tények leírására és törvények megállapítására szorítkozik. A törvények a tények közötti funkcionális összefüggéseket fejezik ki. Arra kell törekednünk, hogy ezeket az összefüggéseket mennyiségileg fejezzük ki, és a szociológiában matematikai módszereket alkalmazzunk. Ha a szociológiát más módon művelik, az a veszély fenyegeti, hogy belesüllyed a metafizikába. A szociológiát azonban különféle metafizikai doktrínák fertőzték meg. Pareto szerint az olyan elméletek, mint a haladás, az altruizmus, a szolidarizmus, a humanizmus, a szocializmus, a szabadság, az egyenlőség elmélete, csupán illetéktelen metafizikai beszűremlések, verbális reakciók ideologikus, irracionális kifejeződései, nem pedig tények általánosításai. Pareto egyrészt arra törekedett, hogy megmagyarázza e doktrínák keletkezésének társadalmi mechanizmusát, másrészt arra, hogy véglegesen kiküszöbölje őket.

Az olasz származású Pareto 1848-ban született Párizsban, szakképzettségére nézve mérnök volt. Hosszú időn át dolgozott a vasútnál, de közben intenzíven foglalkozott a közgazdaságtannal is; az ún. matematikai iskola egyik megalapítója lett. 1893-ban meghívták Svájcba, a lausanne-i egyetemre, és itt tevékenykedett egészen 1923-ban bekövetkezett haláláig. Ebből az időszakból valók fő művei: „Cours d'économie politique” (Politikai gazdaságtan, 1896–1897); „Les systèmes socialistes” (A szocialista rendszerek, 1902–1903), valamint szociológiai főműve, a „Trattato di sociologia generale” (Általános szociológiai értekezés, 1915–1916). A „Trattato” kétkötetes mű, amely nagyjából egyszerre jelent meg olasz és francia nyelven. Paretót, röviddel halála előtt, Mussolini szenátorrá nevezte ki a fasizmus előkészítése terén szerzett érdemeinek elismeréséül.

A „Trattato”-t a legkiválóbb szociológiai művek közé sorolták, és ideológiailag hasonló jelentőségűnek értékelték a polgárságra nézve, mint „A tőke” volt a munkásosztályra nézve. Egyetlen más, a tudományos szigorúság látszatát megőrző szociológiai rendszer sem kötődött olyan szorosan és közvetlenül a burzsoázia politikai érdekeihez, egyik sem szállt szembe olyan élesen és kíméletlenül a szocializmussal és a haladás minden ideológiájával, mint Pareto rendszere. A mű zavaros felépítésű, túl van zsúfolva rosszul rendezett anyaggal, nehezen olvasható – de ugyanakkor bővelkedik sziporkázó és mély gondolatokban, éles szemű megfigyelésekben és csípős kommentárookban. Szinte azt mondhatnánk, hogy Pareto nem szisztematikus előadásmódjával hat az olvasóra, hanem meghökkentő elgondolásaival, szuggesztív magyarázataival és a lejátszódó társadalmi folyamatokhoz fűzött kommentárjaival, melyek egyszerűnek és egyben mélynek tűnnek, magyarázni látszanak a társadalmi életet és ugyanakkor azt a jóleső elégtételt is nyújtják, ami mindig együtt jár a képmutatás leleplezésével.

Pareto rendszerével sokat foglalkoztak a társadalmi gondolkodás történetírói, monográfiák szerzői, különböző kommentátorok. Valamennyien egyetértenek abban, hogy fejtegetéseinek gondolatmenetét nehéz híven visszaadni. Pareto művének ereje és varázsa az általa adott dokumentációban rejlik; ezt azonban minden kritikai tárgyalásnak szükségképpen mellőznie kell, s ezért a vázlatos ismertetésben gondolkodásának jellegzetességei eltűnnek. Az alábbiakban szociológiai elméletének csak legfontosabb pontjait tárgyaljuk.

Pareto a szociológiát kísérleti vizsgálatokra és logikailag korrekt okfejtésekre alapozott egzakt tudománnyá kívánja tenni, kiiktatva belőle minden spekulációt és etikai beszüremlést. Ezzel magyarázható, hogy olyan nagy súlyt helyez a szociológiai kijelentések modelljének megszerkesztésére. A szociológiának kizárólag megfigyelésen vagy kísérleten alapuló tényleírásokat, valamint a tények közötti törvényszerű összefüggéseket leíró kijelentéseket szabad használnia. A tények viszont változóak. Ennélfogva a szociológiában nincs helyük abszolút érvényű állításoknak, csak viszonylagosaknak, amelyek a dolgok változó rendjét írják le. Minden szociológiai tétel verifikálandó, és ha a tények nem igazolják vagy ha az általa leírt állapot megváltozott, elvetendő. A tudományból ki kell küszöbölni az olyan fogalmakat, mint „abszolút”, „szükségszerű” stb., sőt az ok és az oksági összefüggés fogalmát is, mivel az nem figyelhető meg. Minden olyan probléma, amely nem dönthető el kísérletileg vagy statisztikai úton, kívül esik az empirikus tudományon. A ténytudomány egyedüli alapja a kísérlet és a logikus okfejtés. Ebből a szempontból az eddigi szociológia nem tett eleget a tudományosság követelményeinek. A szociológiai teóriák tele vannak tudományon kívüli spekulációkkal és moralizálással. Pareto a pozitivistá tudományfelfogás híve volt, abban az új formájában, ahogyan az Mach, Pearson, Poincaré és mások műveiben, a tudomány lényegéről és feladatairól szóló nézeteikben megfogalmazódott. Ez világosan kifejezésre jut Paretónak a jelenségek oksági magyarázatát vitató felfogásában. A kauzális magyarázat egy meghatározott viszonyt feltételez az „ok” és a „következmény” között. A valóságban ilyen viszonyt sehol sem találunk. E hamis kauzalitásfelfogás alkalmazása számos olyan szociológiai elmélet keletkezéséhez vezetett, amelyek a leegyszerűsítés bűnébe estek, azaz a társadalmi folyamatokat egyetlen oksági sor eredményének tekintik. Ezek a szimplifikáló elméletek – Pareto „kinematográfiai” elméleteknek is nevezi őket – kiragadják a társadalmi élet egyetlen tényezőjét, mint alapvető tényezőt, s ezt oknak, a többi következménynek minősítik. Mivel pedig a különböző szociológusok más-más tényezőkben látják az okot, az eredmény egész sor, egymást kölcsönösen kizáró teória, pl. a földrajzi, a faji, a demográfiai stb. tényezők elmélete, amelyek a társadalmi jelenségeket leegyszerűsítve egyetlen ok hatásával magyarázzák. A tár-

sadalmak életében végbemenő változásokat olyasféleképpen rendezik el, mint egy filmben az eseményeket, történeti leírást adva róluk, azaz időbeli egymásutánjukat ábrázolva, de nem képesek megfogalmazni e változások „képletét”. Ráadásul olyan tudományon kívüli fogalmakkal operálnak, mint fejlődés, haladás stb.

A társadalmi jelenségek adekvát tudományos megközelítésmódja azok funkcionális, azaz függvényyszerű megragadása. Minden társadalmi jelenség sok változó függvénye, funkciója. A szociológiai elméletnek figyelembe kell venni a társadalomban ható valamennyi tényezőt, megállapítani a köztük fennálló összefüggéseket, és ezeket az összefüggéseket a szabályszerűségeiket kifejező képletekbe foglalni. A szociológus feladata nem az, hogy a társadalom életének minden történeti részletét rögzítse; csak az állandó összefüggéseket, ismétlődő törvényszerűségeket kell mennyiségileg megragadnia, s kvantitatív képletekben és mutatókban kifejeznie.

A szociológia feladata az igazság keresése. Az igazság nem mindig hasznos, de a szociológusnak gondosan meg kell különböztetnie az igazságot a hasznosságtól. Elvetve minden moralizálást és olyan törekvést, amely a szenvedők segítésének módozatait kutatja, szigorúan ragaszkodnia kell a logika és a kísérleti módszer követelményeihez. Különösen éles kirohanásokat intézett Pareto a „humanizmus”, a „szolidarizmus” és minden hasonló „szentimentális” álszociológiai tan ellen; a szociológiát radikálisan el kell választani az érzelgős moralizálástól. E tekintetben nemcsak a szocializmussal, hanem a liberalizmussal és más társadalmi doktrínákkal is szembefordult. Mindazokat az elméleteket és doktrínákat, amelyeknek nincs logikai és kísérleti megalapozásuk, igyekezett kirekeszteni a szociológiai vizsgálódásokból. Ezek a legáltalánosabb módszertani elvek, amelyek segítségével Pareto fel akarta építeni a szociológiát.

■ *A társadalom és az emberi cselekvések elmélete*

Pareto metodológiai elvei a társadalomról alkotott általános koncepcióját is meghatározták. A társadalmat ugyanis úgy kellett definiálnia, hogy vizsgálatában az ismertetett kutatási irányelvek alkalmazhatók legyenek. Abból indul ki tehát, hogy a társadalom komplex kölcsönviszonyok által egymáshoz kötött emberi molekulák rendszere. Ez a rendszer pluralisztikus. A társadalmat fenntartó és külső formáját adó

tényezők száma meglehetősen nagy. Mindenekelőtt idetartoznak a földrajzi környezet tényezői: az éghajlat, a talaj minősége, a növény- és állatvilág stb.; azután az adott rendszerhez képest külső tényezők, mint a szomszéd társadalmak, a korábbi történeti feltételek és kapcsolatok stb.; végül az adott társadalom belső tényezői: a népesség faji jegyei, a népesség érzelmei és hajlamai, érdekei, ideológiái stb. „Ahhoz, hogy valamely társadalmi formát megmagyarázhassunk – írja Pareto –, mennyiségileg kell megragadnunk mindezt a sokféle tényezőt, következményeiket, kombinációikat és kölcsönviszonyaikat.”

A társadalmi rendszerek szempontjából különösen fontosak az emberek tulajdonságai, mivel ezek határozzák meg az egyedek magatartását és cselekvéseit. A cselekvések viszont azért jelentősek a társadalmi rendszerek fennmaradására nézve, mert ezek tartják fenn vagy borítják fel egyensúlyukat. A cselekvések elemzése ezért alapvető jelentőségű a szociológia számára és fontos helyet foglal el Pareto rendszerében. Pareto az emberi cselekvéseket logikusakra és nem-logikusakra osztja fel. Ez a felosztás onnan adódik, hogy a társadalmi valóságban két aspektust különböztet meg: a társadalmi rendszer objektív oldalát – azaz tényleges felépítését és állapotát –, és szubjektív oldalát, azaz az erről az állapotról alkotott képzetek összességét. Ezek a képzetek sokszor erősen eltérnek a valóságtól, s így az emberek cselekedeteikben nem a dolgok tényleges állásához, hanem arról alkotott elképzeléseikhez igazodnak. Emiatt sok emberi tett a dolgok tényleges állása szempontjából egyszerűen célját téveszti. Az emberek pl. gyakran meg vannak győződve arról, hogy ha el akarnak érni valamilyen célt, áldozatot kell bemutatniuk az istenségnek, ha csak imádság formájában is. Hitük szerint az ima objektív kapcsolatban áll törekvésükkel, mivel a mindenható istenségnek hatalmában áll úgy irányítani a dolgokat, hogy ők elérjék az objektív célt. Mindezeket a cselekvéseket – amelyek a szándékolt céllal objektíve nincsenek kapcsolatban, csak a kapcsolatról alkotott szubjektív képzetek révén függnek össze vele – Pareto nem-logikus cselekvésnek nevezi. Logikusak mindazok a cselekvések, amelyek a valóságos tényállásnak megfelelően célravezető, hatékony eszközöket alkalmaznak. A társadalmi életben a nem-logikus cselekvések jóval nagyobb szerepet játszanak a logikusaknál, melyek nagyon gyakran maguk sem tiszta formában jelentkeznek, hanem nem-logikus elemekkel keveredve. Pareto minden nem-logikus tettben három alkotóelemet különböztet meg: meggyőződéseket, a meggyőződéseket alátámasztó értelmezéseket és a cselekvés aktusait. Így pl. az, aki

varázslattal igyekszik elkerülni valamilyen betegséget, azt az irracionális meggyőződést táplálja, hogy bizonyos szavak és gesztusok befolyásolják a fiziológiai folyamatokat; úgy támasztja alá meggyőződését, hogy valamilyen – nem mindig világosan tudatosult – elméletet tesz hozzá a jelenségek közötti összefüggésekről, s irracionális meggyőződését e logikus elmélet látszatával erősítve meg, végrehajtja a megfelelő cselekedeteket. A logikus megfontolásoknak igen csekély hatásuk van az emberek magatartására; szerepük legtöbbször az emberi pszichikumban rejlő irracionális hajlamok igazolására szorítkozik. Éppen ezért ezek a hajlamok rendkívül fontosak az emberi cselekedetek tudományos magyarázata számára, s Pareto sok figyelmet és helyet szentel nekik rendszerében.

■ *A reziduumok elmélete*

Bizonyos „B” cselekvés valamely – gyakran nem tudatosult – „A” pszichikus állapottól függ, de „C” elmélet segítségével igazolják, indokolják. Íme a nem-logikus cselekvések sémája, amelyek szélsőséges példái a mágikus cselekvések. Ezeket Pareto fáradhatatlan buzgalommal kutatja fel az emberi élet minden területén, különösen pedig a politikában. A séma által kifejezett alapokból következik, hogy a pszichikus motívumok hallatlanul fontosak az emberi cselekedetek magyarázatához, és hogy a szociológiai cselekvéseméletnek elsősorban motivációelméletnek kell lennie. E pszichikus állapotok, nézetek, érzések és irracionális attitűdök között bizonyos konstans pszichikus mozzanatokat találunk, amelyek az emberi pszichikum struktúrájában változatlanok maradnak, és amelyek a cselekvés legerősebb stimulusai. Pareto ezeket *reziduumoknak* (maradékok) nevezi. A reziduumok tehát olyan pszichikus állapotok, amelyekben ösztönök és érzések nyilvánulnak meg, és ezek alkotják az emberi tevékenység igazi, noha nem mindig tudatos mozgatóerejét.

Pareto a reziduumok hat fő osztályát különbözteti meg. 1. A kombinatív reziduumok arra készítetik az embereket, hogy meggyőződéseiket, a dolgokat, viszonyokat stb. mindig új, más és más összefüggésekbe rendezzék, noha logikus okot nem látnak a változtatásokra. Ezek a reziduumok szülik a haladásba, a demokráciába, az általános választójogba és a társadalmi reformokba vetett irracionális hitet. Az ő szülötteik a humanizmus, a szolidarizmus és más hasonló ideológiák is. 2.

A fennálló társadalmi viszonyok és csoportosulások fenntartására kész-
tető reziduumok. Az általuk előidézett társadalmi attitűdök és cselek-
vések közé tartoznak a család, a haza és a hagyomány kultusza, a faji
és nemzeti felsőbbrendűség mítoszai, a ragaszkodás az ősök hagyatéká-
hoz, az idegen értékekkel szembeni türelmetlenség, a konzervativiz-
mus. 3. A saját élményeknek cselekvésekben való megjelenítésére
indító reziduumokból fakad a vallási egzaltáció, a politikai agitáció,
az egyéni meggyőződés nyilvános megvallása és hangoztatása stb.
4. Az embertársainkkal való érintkezést parancsoló reziduumok alkot-
ják mindennemű társadalmi egyesülés alapját, teszik az embert társas
lényvé. 5. Az ide sorolt reziduumok ellene szegülnek minden változ-
tatásnak a társadalmi rendszerek egyensúlyában, ellenállásra készítet-
nek a személyünk vagy társadalmi csoportunk ellen irányuló támadá-
sokkal szemben, s arra vezetnek, hogy e reakciókat nem logikus meg-
fontolások, hanem irracionális érzelmek vezérlik. 6. Szexuális rezi-
duumok.

Pareto mindezeket az osztályokat további alosztályokra tagolta.
Némely, különböző osztályokhoz tartozó reziduumok közösen lépnek
fel és speciális cselekvéstípusokat idéznek elő.

A reziduumok a társadalmi rendszerek állandó alkotóelemei. A tár-
sadalmi rendszer formája a benne fellépő reziduumok arányától függ.
Vannak csoportok, amelyekben a kombináció reziduumai dominálnak,
ezeket az egyre újabb változtatásokra való törekvés jellemzi; más cso-
portokban, épp ellenkezőleg, a konzerváció reziduumai dominálnak.
Az erős kombinatív reziduumokkal felruházott egyénekből kerülnek
ki a társadalmi reformerek. A társadalmi csoportokban fellépő rezi-
duumok típusa és dominanciaképlete idézi elő a társadalmi formák
változását. A társadalmi folyamatok alakulása a reziduumok erősségé-
nek ingadozásától függ.

■ *A derivációk elmélete*

A reziduumok határozzák meg az emberi viselkedést. A társadalmi
cselekvések tényleges rugóit és jellegét azonban gyakran álcázzák
„különböző nyelvi reakciók”, pseudo-logikus elméletek, amelyek
indokolják, megalapozzák, igazolják és megszépítik a cselekvést való-
jában kiváltó irracionális reziduumokat. „A cselekvések gyakran ösz-
tönösek, de a cselekvő egyént kellemes érzéssel tölti el, ha számukra,

teljesen mindegy, milyen módon, logikus okokat keres.” E „nyelvi reakciók” elemzése alkotja az eszmék és ideológiák paratói szociológiáját. Mindazokat a verbális megfogalmazásokat, melyek a cselekvésnek a logika látszatát adják, Pareto *derivációknak*, azaz származékoknak nevezi, mivel másodlagosaknak, a reziduumok származékos termékeinek tekinti. Így pl. a politikust, aki agitációt folytat – mely hatalomra segítheti –, irracionális hatalomvágy hajtja, de szónoklataiban, megnyilatkozásaiban tevékenységét úgy tünteti fel, hogy forrása és hajtóereje a hazaszeretet, s az általa állítólag képviselt nemzet vagy osztály érdekeinek szolgálata. A politikai, gazdasági és társadalmi tanok, vállalási rendszerek stb. többsége deriváció, s nem azért fogadják el őket, mert logikusak és érdemileg megalapozottak, hanem mert erősen ható reziduumok rejlenek mögöttük. A reziduumokban bekövetkező változások a derivációkban is változásokat idéznek elő.

Pareto a derivációkat négy osztályba sorolja. Az első osztályba tartozókat egyszerűen állításoknak nevezi; ezek olyan tézisek, melyeket a tényekre hivatkozva állítanak fel, de a tények beható, egzakt vizsgálata és a kísérleti ellenőrzés igénybevétele nélkül. Ezek tehát olyan „elméletek”, amelyek látszólag a tények vizsgálatán alapulnak. A derivációk második fajtáját azok a tézisek alkotják, melyek tekintélyekre hivatkoznak, függetlenül attól, hogy a szóban forgó tekintélyek illetékesek-e az adott területen vagy sem. A harmadik osztály: a társadalomban elfogadott alapelvekre vagy általánosan respektált érzelmekre hivatkozó nyelvi konstrukciók. Ide tartoznak mindazok az elméletek, amelyek a népakaratra, a többség véleményére, az elismert hagyományokra stb. apellálnak. A derivációk utolsó fajtáját Pareto „verbális bizonyítékoknak” nevezi. Ezek erős emocionális töltésű, szuggesztív varázsú jelszavak, amelyek másokra a cselekvő céljának megfelelő befolyást képesek gyakorolni. Az olyan jelszavakból, mint „szabadság”, „igazságosság”, „szolidaritás” stb., mindenki ki tudja választani azt, amelyikre éppen szüksége van, amelynek azonban a szabadsághoz, az igazsághoz nem sok köze van. Ide tartozik az olyan jelzők és kifejezések használata is, mint „egyedül igaz” stb. Metaforákhoz és allegóriákhoz, logikátlanságokkal teli levezetésekhez ragasztva, azoknak logikus látszatot kölcsönöznek, és így növelik társadalmi értéküket.

Pareto művének számottevő részét foglalja el a különféle ideológiák elemzése, annak kimutatása, hogy ezek mind derivációk, hogy nem logikus okoskodáson vagy a tények kísérleti vizsgálatán alapulnak,

hanem irracionális reziduumokon. Megvilágítja, miként találnak a hatalmat kézben tartó politikai elitnek mindig valamilyen szép ideológiát, ami a hatalomra törekvést és a hatalom gyakorlását az eszmékért hozott áldozatnak tünteti fel. A hatalmat birtokló vagy arra törekvő elitnek, úgymond, törekvéseit az igazságért, a népek, társadalmi osztályok vagy dolgozó tömegek szabadságáért vívott küzdelemként állítják be. Tudják ugyanis, hogy valamilyen ideológia elfogadása vagy elvetése nem annak logikai koherenciájától vagy a tényekkel való összhangjától függ, hanem attól, mennyire felel meg a meggyőzni kívánt csoportokban domináló reziduumoknak. Lelkes fogadtatásra találhat a legotrombább és legprimitívebb propaganda is, ha az emberekben meglevő erős reziduumokat veszi célba és utat talál hozzájuk. Az ideológia társadalmi funkciója az, hogy megteremtse a logikai megalapozottság látszatát a nem-logikus vagy a valóságban más célokat követő cselekvések számára. Pareto, akárcsak Machiavelli, azt tanácsolja a politikusoknak: „Beszélj az örök igazságról, de cselekedj úgy, mintha egyáltalán nem létezne. Hasznos, ha az emberek azt hiszik, hogy az istenek harcolnak helyettük.”

A reziduumok és a derivációk között tehát szoros összefüggések vannak. Pareto különösen hangsúlyozza a derivációknak a reziduumoktól való függőségét. A reziduumokat jobbra állandó tényezőnek tekinti, bár ehhez nem mindenütt tartja magát következetesen, s néhol elismeri, hogy a derivációk is módosítólag hatnak a reziduumokra. Különösen aprólékosan elemzi a társadalmi tényezők függőségét a reziduumoktól és a derivációktól, a napisajtót és hatását alkalmazva példaként.

■ *Az elitek körforgásának elmélete*

A reziduumok és a derivációk mellett a társadalmi életre más tényezők is befolyást gyakorolnak. Ezek között fontos helyet foglalnak el az egyének és csoportok gazdasági érdekei. „Az egyéneket ösztönük és értelmük hasznos és kellemes anyagi javak szerzésére és birtoklására, elismerés és dicsőség keresésére hajtja.” Nem lehet tehát kellőképpen megmagyarázni a társadalmi jelenségeket, ha nem elemezzük a gazdasági érdekeket; de eközben nem szabad elfelejteni, hogy csak a társadalmi folyamatok menetét megszabó sok változó egyikéről, nem pedig a meghatározó okról van szó. Szem előtt kell tartani továbbá a

csoportok és egyének heterogenitását is. Pareto ezt a mozzanatot nyomtatékosan hangsúlyozza, mivel a heterogenitás, az egyéni különbségek igen fontos következményekkel járnak a társadalom életére nézve: belőlük születik meg a társadalmi egyenlőtlenség, a népességnek osztályokra és rétegekre tagozódása. Mindazok az elméletek, amelyek azt hirdetik, hogy az emberek egyenlők, hogy a demokratikus társadalomban megvalósíthatók az egalitarizmus vagy a szocializmus elvei, csupán derivációk, bizonyos politikai elitek hatalomra törését leplező utópiák. Soha sem volt és nem is lesz olyan társadalom, amely ezeket az elveket valóra váltja. A hivatalosan hangoztatott doktrínától függetlenül minden politikai rendszer megteremti a maga uralkodó elitjét, amely a tömegek fölött erővel, kényszerrel, vagy egyenesen terrorral hatalmat gyakorol. A hatalom mindig és mindenütt a megszerzéséhez és megtartásához elég erős elité, a demokrácia és az egyenlőség pedig utópia. Ezt a tézist különösen lelkesen üdvözlötték a fasiszták, mivel – hogy Pareto nyelvén szóljunk – kitűnően megfelelt ideológiául és a politikai törekvések áltudományos lepléül egy olyan csoport számára, amelynek éppen az volt az eltökélt szándéka, hogy nyílt terror útján gyakorolja a hatalmat.

Pareto azt állította, hogy a társadalmakban mindig vannak felső és alsó osztályok, és köztük a különbség elsősorban a reziduumok eloszlásából és erősségéből fakad. Mégsem mondhatjuk, hogy az összes tehetséges egyedek, akikben erősen fejlettek a hatalom gyakorlására és a mások közül való kiemelkedésre készítő reziduumok, kizárólag a felső osztályokban találhatók. A felső osztályok kiváltságos helyzetet vívtak ki maguknak, de a társadalmi struktúra nem merev és állandó. Az alsó osztályokban is vannak tehetséges és erős individuumok, akik el vannak szánva rá, hogy utat törnek maguknak a magasabb pozíciókhoz és állásokhoz a társadalomban. Amíg az uralkodó osztályok lehetőséget nyújtanak az ilyeneknek céljaik elérésére és ambícióik megvalósítására, azaz amíg befogadják őket és helyet biztosítanak számukra a kormányzó elitben, egyidejűleg az elnyomás és terror eszközeivel féken tartva az alsóbb osztályokat, addig hatalmuk fennmarad, és semmi sem veszélyezteti. Ha azonban a felső osztályok bezárkóznak, és az alsó osztályok tehetséges és ambiciózus egyedei elől elzárják a kiváltságos elitbe jutás lehetőségét, akkor az alsó osztályokban növekedésnek indul a tehetséges és erős emberek csoportja, egy új elit, amely a reziduumokból eredő impulzusainak kielégítése végett az elnyomott tömegek reziduumaira apelláló új ideológiát, a tömegekre szuggesztív

hatást gyakorló új derivációt alkot – a szabadság vagy társadalmi egyenlőség, igazság és demokrácia valamiféle ideológiáját. Az új ideológia a tömegeket felsorakoztatja az új elit mögé, amely támogatásukat bírva forradalomra vezeti őket, megdönti a régi elitet, és új uralkodó elitet állít helyébe. Természetesen az új elit nem szándékozik a hirdetett ideológiát az életbe átültetni, és ilyen vagy olyan nehézségekre hivatkozva újból az elnyomással és terrorral való kormányzás régi rendszerét vezeti be.

Pareto hangsúlyozza, hogy azok a kormányok, melyek a hatalom gyakorlása során nem alkalmaznak erőszakot és elnyomást, nem maradnak fenn. A parlamentáris demokráciák, amelyek komolyan meg akarják valósítani a politikában a humanizmus, a szabadság és a mindenkire megillető egyenlő jogok elvét, el fognak bukni. Nem elég, ha az uralkodó elit az alsó osztályokban ható reziduumokat leszereli, befogadva a belőlük kiemelkedő egyéniségeket. Az erőskezdő kormányzásra is szükség van. Az olyan hatalom, amely visszariad attól, hogy szükség esetén erőszakhoz folyamodjon, nem maradhat fenn soká. A jövő a férfias, erős és mindenre elszánt új arisztokráciáké.

A történelem tehát „az arisztokráciák temetője”. A történelmi folyamat nem más, mint szakadatlan váltakozása az uralkodó eliteknek, melyek az alsó osztályokból emelkednek fel a hatalom pozíciójába, majd az újabb elit által megdöntetve újra alásüllyednek. Pareto maró gúnnyal bírálja a társadalom fejlődését hirdető különféle elméleteket. A haladásnak, a népek egyirányú fejlődésének elméletei, a társadalmi fejlődést irányító történelmi törvények elméletei üres illúziók, ideológiák, amelyeket a tények vizsgálata semmiben sem igazol. A valóságban a társadalmi élet különböző területein bizonyos jelenségek ciklikus ismétlődését figyelhetjük meg, pl. a politikában az elitek folytonos körforgását, az erős hatalom kiépítésének és a forradalmaknak az ismétlődését, az új arisztokráciák képződésének és a régi uralkodó elitek szétbomlásának láncolatát.

■ *Megjegyzések Pareto rendszeréről*

Mint már említettük, Pareto elméletei igen kedvező fogadtatásra találtak az olasz fasisztáknál; Mussolini éppen e teóriák elismeréseképpen nevezte ki őt szenátornak. A szociológusok és a társadalomtudományok képviselői viszont ezeket az elméleteket kezdettől fogva erősen

vitatták. Társadalmi-politikai funkcióikra nézve – Pareto terminológiájával – egy új derivációnak tekinthetők, amely látszólag tudományos és logikus érveléssel leplezi a terroruralomra elszánt erős és brutális politikai csoportok hatalmi törekvéseit.

A tudományos kritika Pareto rendszerének összes alapvető téziséét érinti. Mint láttuk, Pareto metodológiája arra a tételre épül, hogy a társadalom funkcionális összefüggésekkel egybekapcsolt és egymást mechanikusan egyensúlyi állapotban tartó egyedek rendszere. Ez a felfogás nem egyeztethető össze a társadalom történeti jellegével. Szerinte a társadalmi csoportokban működő alaptényezők minden történelmi korban azonosak, csupán elrendezésük, eloszlásuk, erősségük és koncentrációjuk változik. A rabszolgatartó és a tőkés társadalom között tehát nincs minőségi különbség, csak az uralkodó elit jellegében, a reziduumok eloszlásában stb. vannak köztük eltérések. Pareto elemzése arra irányultak, hogy feltárják a társadalmi élet állandó tényezőit, valamilyen konstans vonatkozási rendszert teremtsenek, amely lehetővé tenné a logikai-kísérleti módszer alkalmazását. Pareto azonban nem mutatta ki, hogy tényleg lehetséges-e a társadalomtudományokban a kísérlet alkalmazása, s arra sem tért ki, hogyan kell szociológiai kísérleteket végrehajtani. Metodológiai programja így jórészt csak verbális maradt.

A reziduum-elmélet kritikája ugyanazon a vonalon mozgott, mint az ösztönelméleté, amelyhez egyébként nagyon hasonlított. Az ösztönelmélet azt mondja, hogy a társadalmak mozgatóerejét a történelem során mindvégig változatlanul működő irracionális impulzusok alkotják. Ugyanígy a reziduumok is Pareto egész rendszerében megmaradnak a nagy ismeretlennek, amely nincs megmagyarázva, sem meghatározva. Pareto nem ad felvilágosítást arra nézve, hogy tulajdonképpen mik a reziduumok, az olvasót majdani pszichológiai kutatásokhoz utalva, amelyek majd közelebbről megvizsgálják őket. Amíg azonban erre nem kerül sor, nem vagyunk hajlandók elismerni egy olyan elméletet, mely irracionális impulzusokat dicsóított a társadalmi erők forrásaként, nem vagyunk hajlandók elfogadni a társadalmi fatalizmust és pesszimizmust, amely csupán „verbális bizonyítékokra” támaszkodik – hogy ismét Pareto szavaival éljünk. Felvetődik ugyanis a kérdés: ha nem tudjuk, mik ezek a reziduumok, tulajdoníthatunk-e nekik ilyen hatalmas erőt? És a másik kérdés: mi előnye származik a tudománynak abból, ha racionális magyarázatok helyett animisztikus értelmezésekhez menekül, melyek erősen emlékeztetnek a primitív

népek hitvilágában élő magyarázatokra, hiszen ezek is hatalmas és ismeretlen erők működését látják a jelenségek mögött.

Ami a derivációk elméletét illeti, meg kell különböztetnünk társadalmi-politikai funkcióit és tudományos értékét. Rosszmájúan azt is mondhatnánk, hogy ez az elmélet nem más, mint egy újabb deriváció, bizonyos politikai elit érdekeit álcázó utópia, s hogy éppen evégből támadja és igyekszik gyengíteni a többi ideológiát. Azzal egyetérthetünk, hogy az ideológiák a társadalmi osztályok és csoportok érdekeit fejezik ki, és hogy az eszköz szerepét töltik be a társadalmi küzdelmekben, de azzal már aligha, hogy csupán irracionális reziduumok megnyilvánulásai, irracionális impulzusok és hajlamok produktumai. Nem találunk erre Paretónál sem empirikus, kísérleti bizonyítékokat. Ellenkezőleg, a modern szociálpszichológia, amely az ideológiáknak a tömegekre, azok érzelmeire és törekvéseire gyakorolt befolyását elemzi, ezeket a problémákat más megvilágításba helyezi, mint Pareto teóriája.

Végül vegyük az elitek rotációjának elméletét. Pareto pesszimizmusa itt éri el csúcspontját. A történelem az ő számára csak a küzdelmek által hajtott óriáskerék, amelynek egyedüli célja az ellenfeleinek kíméletlen bebörtönzésére, üldözésére és kiirtására képes elit hatalomra juttatása, mert ha abban egy pillanatra is alábbhagy e nemes lelkesedés, rögtön megdönti egy másik csoport, amely ezt a munkát nála jobban el tudja végezni.

Mindent összevéve, úgy tűnik, hogy Pareto rendszere azt fejezi ki, hogy a nyugat-európai polgárság elvesztette hitét mindazokban az eszményekben, melyeket a forradalmi korban vallott. Azt is mondhatnánk, hogy Pareto mintegy görbe tükörben ábrázolta korának politikai viszonyait és kivetítve az emberiség történetére, örök és változatlan jelenségekként fogta fel őket. Hiszen milyen könnyű bebizonyítani, hogy a történelem nem más, mint az általunk szükségesnek és győzelmesnek tartott elvek megvalósulása!

Pareto rendszerének azonban igen erős hatása volt. Olyan nagy szellemekkel állíthatjuk egy sorba, mint Max Weber vagy Durkheim, akik nemcsak nagy tudással, hanem éles szemmel, éles elmével és szintéziszeremtő tehetséggel is rendelkeztek. Mint sok más gondolkodó, Pareto is áldozatul esett annak a kísértésnek, hogy leegyszerűsített, de nagyon szuggesztív sémát konstruáljon. Ezért inkább szuggesztív ironiájával és keserű bölcsességével, semmint fejtegetéseinek logikájával hatott.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a naturalizmus különböző korszakokban megjelenő módszertani tendencia, vagy inkább szintézisalkotásrányulótendencia. Elmondhatjuk, hogy az első görög filozófiai rendszerek is naturalista szintéziskísérletek voltak. A szofistákettek először különbséget aközött, ami természettől való és aközött, ami emberi megegyezésből, konvencióból ered, s az ő nézeteikben fedezhetjük fel a naturalista és a historicista szintézis első szembeállítását. A XVII. és XVIII. század elméletei az emberi viszonyok naturalista szintézisének megalkotására irányuló nagy kísérletek voltak. Ezek – mivel nem támaszkodtak a tények és a valóságos természeti erők megfelelő ismeretére – kudarcot vallottak, s a XIX. században egy időre más áramlatok kerekedtek felül. De már a biológia Darwin utáni fejlődése újraéleszti a naturalista szintézis megalkotására irányuló törekvéseket, amelyek vagy a biológiát, vagy a fizika eredményeit használják fel. A XIX. századi historicista szintézis felosztható a marxi historizmusra – amely a történelmi folyamat természeti-társadalmi folyamatként való felfogása alapján törekszik megteremteni a naturalizmus és a historizmus összeegyeztetésének feltételeit –, valamint a humanisztikus-idealista historizmusra, amely Dilthey metodológiai elveire támaszkodik. A XIX. század naturalizmusa erősen rányomta bélyegét e kor kultúrájára.

A naturalizmus esélye az emberi cselekvések, viszonyok és történelem szintézisének megalkotására a természettudományok fejlődésétől függ. Ha a természettudományok valóban eljutnak odáig, hogy fizikai-kémiai elemekből konstruálják meg a fiziológiai és pszichikus folyamatokat, úgyhogy az ember minden viselkedésének, minden alkotó gondolatának meg lesz a maga fizikai vagy kémiai képlete, akkor nem csupán a régi racionalisták álma valósul meg az egyetlen „*scientia universalis*”-ről – azaz egyetlen axiómahalmazból levezetett állítások egységes rendszeréről –, hanem Neurath és Winiarski álma is, akik úgy vélték, hogy a társadalomtudományoknak ugyanazokon az elveken kell alapulniuk, mint a természettudományoknak, és megkísérelték, hogy ennek megfelelően építsék fel őket.

Mondhatjuk-e hát, hogy a naturalista tendenciák a szociológiában végérvényesen túlhaladottak és vereséget szenvedtek? Nem merném ezt állítani. Ellenkezőleg, inkább úgy vélem, a naturalizmus újabb

visszatérésére számíthatunk különböző formákban. A probléma végső fokon a társadalmi tények elméletére vezethető vissza. Ha sikerül elvégeznünk a társadalmi tények olyan analízisét, hogy valamennyi elemük hozzáférhetővé válik a kísérleti ellenőrzés számára, azaz ha az eddig csupán minőségileg leírható és ezért csak történeti elemzésre alkalmas elemek más leíró módszerekkel is megragadhatóvá válnak, akkor minden bizonnyal újjáélednek a naturalista tendenciák. Meg kell állapítanunk, hogy a naturalizmus és a historicizmus polémiája a kutatási módszerek fejlődésével lassan alábbhagy. A mérésnek és a mennyiségi módszereknek a társadalomtudományokban való alkalmazása körüli szenvedélyes vitákat már eldöntötte annak kimutatása, hogy az úgynevezett minőségi leírások csak leplezett mennyiségi leírások. Lehetséges az is, hogy a tudományos fejlődés során kiderül majd, hogy a historicizmus és a naturalizmus közötti vita csupán a tényekre, struktúrájukra és alkotóelemeikre vonatkozó ismereteink elégtelenségéből, tudatlanságunkból eredt.

A múltban azonban a fentebb tárgyalt naturalista elméletek kétségtelenül leszűkítették a szociológus látóhatárát, a társadalmi valóság fontos aspektusainak mellőzésére vagy elhanyagolására ösztönözték, s a különböző történeti korokban lejátszódó folyamatok megfigyelt változásait konstans természeti elemek módosulására vezették vissza. És a legsúlyosabb kifogás, amelyet velük szemben emelünk, az, hogy fékeztek a kutatások fejlődését.

XI.

A SZOCIOLOGIZMUS

Szociologizmusnak nevezzük azt a társadalomfilozófiai és szociológiai irányzatot, amely a társadalmi jelenségek lényegének meghatározásában nem folyamodott más tudományoktól – a biológiától vagy pszichológiától – kölcsönzött fogalmakhoz, hanem épp ellenkezőleg, ezeket a jelenségeket tekintette az elsődleges valóságnak, melyhez viszonyítva a pszichikus jelenségek csak származékosak.

E szemlélet kialakulása a XVIII. századra nyúlik vissza, amikor a francia reakció teoretikusai – de Maistre-rel és de Bonalddal az élen – a társadalmi szerződés elmélete ellen küzdve rámutattak, hogy az embernek ahhoz, hogy pszichikusan elég érett legyen egy ilyen nagy jelentőségű és átfogó szerződés megkötéséhez, már nagyon hosszú ideje társadalomban kellett volna élnie, hogy tehát a társadalmi élet az elsődleges tény, s az individuális akarati aktusok másodlagos és származékos tények. Comte elmélete újabb lökést adott az irányzat kifejlődésének. Mint tudjuk, Comte a pszichológia területét felosztotta a fiziológia és a szociológia között, és ezzel szembefordult a pszichologizmus-sal. E hagyományhoz kapcsolódva a XIX. század második felében számos olyan szociológus lépett fel, aki a pszichologizmus alaptalan igényeit elutasítva igyekezett kidolgozni és megalapozni a szociológiai elméleteket.

A szociologizmus alaptétele az volt, hogy a társadalom önálló valóság, amely különbözik az anyagi és a pszichikus valóságtól. Második tézise kimondta, hogy ez a valóság alkotja az emberi élet alapvető szféráját, s mintegy meghatározza az ember összes életfolyamatát, beleértve az észlelés, a megismerés és az érzelmi élet folyamatait. Ebből

azt a következtetést vonta le, hogy az egyéni pszichikus jelenségeket teljességgel meghatározza a társadalom, amelyben az adott egyén él. Mi több, az egész kultúrát és az emberi tevékenység valamennyi területét meghatározza az a társadalom, amelynek keretében létrejönnek, illetve léteznek. Vallás, erkölcs, művészet, nyelv, jog, irodalom – megannyi társadalmi jelenség, melyek vizsgálatára a szociológiai módszert kell alkalmazni. Sőt a tudomány alapfogalmai, mint „tér”, „idő” stb., ugyancsak társadalmi kategóriák, a kollektív tudat alkotásai, mert nem csupán a pszichikus valóság származékos a társadalmi valósághoz képest, hanem még az is a társadalmi valóság terméke, amit anyagi világnak nevezünk. A társadalom ebben az elméletben valamilyen emberek feletti képződménnyé növekszik, amely az egyénen abszolút módon uralkodik, s amelyet ez Isten vallási képzetében imád, amely megszabja az ember sorsát, értelmét, viselkedését, cselekvéseit, alkotásait, gondolatait és érzelmeit – az e társadalmat kutató szociológia pedig, ha nem is valamennyi tudomány, de legalábbis a humán tudományok legfontosabbikának rangjára emelkedik.

A szociologizmus tehát a „szociológiai imperializmus” végletes megnyilvánulása volt. Ez az elméleti telhetetlenség Comte téziséből sarjadt ki, amely szerint a szociológia minden nem-természeti jelenség alapvető tudománya. Az alábbiakban összefoglaljuk a szociologizmus képviselőinek legfontosabb nézeteit, különös figyelmet szentelve Durkheim rendszerének.

A SZOCIOLOGIZMUS KÉPVISELŐI

A szociologizmus és a pszichologizmus vitája különböző formákat öltött és különböző problémákra terjedt ki. Viták folytak pl. az alábbi kérdések körül: vajon a társadalmi jelenségek csupán a pszichikus jelenségek megjelenési formái-e, vagy fordítva? megmagyarázhatók-e a társadalmi folyamatok anélkül, hogy a résztvevőikben működő pszichikus mechanizmusokra hivatkoznánk? a társadalmat jellemző jegyek formálják-e tagjainak pszichikumát, avagy fordítva, az emberek veleszületett pszichikus jegyei határozzák meg a társadalmi csoportok jellemzőit? E vitáknak bő tápanyagot szolgáltatott a használt kifejezések többértelműsége, a pontos definíciók hiánya és az a körülmény, hogy a felvetett problémák empirikus úton nem voltak eldönthetők.

Comte óta folyt a vita a társadalmi valóságnak és a társadalomnak

– mint a szociológiai kutatások tárgyának – elméletéről. Ha szemantikai elemzést kívánnánk végezni, a „társadalmi” kifejezés két jelentésére kellene rámutatnunk. Itt természetesen csak azokról a megkülönböztetésekről van szó, amelyeket a szociologizmus és a pszichologizmus közötti viták implicite tartalmaznak. Ha ugyanis az egész úgynevezett társadalomtudományi szakirodalmat vizsgáljuk ebből a szempontból, a kifejezés jelentéseinek gazdagsága egyenesen szédítő. E kérdésre valamivel több figyelmet fordítunk később, a formális irányzatoknál, amikor a fenomenológiai szociológia híveinek arra irányuló kísérleteit tárgyaljuk, hogy meghatározzák a lényegét „annak, ami társadalmi”.

Az itt tárgyalt vitákban a „társadalmi” kifejezés egyszerűen a „pszichológiai” szó ellentétét jelentette. Pszichológiai mindaz, ami az emberrel veleszületett, természetéhez tartozik, társadalmi ezzel szemben mindaz, ami egyénen kívüli, emberek közötti. Az újabb – különösen az amerikai – szociológiai irodalomban ezt a kört a „kulturális” elnevezéssel jelölik. A „pszichológiai” az egyéni élmények és tapasztalatok belső világát, a „kulturális” vagy „társadalmi” pedig az emberi tevékenység objektív képződményeinek, termékeinek világát jelöli. A másik jelentésben „pszichológiai” annyi, mint „individuális”, „a társadalmi”-t pedig annak jelölésére tartják fenn, ami „közösségi” vagy „kollektív”. A szociologizmus képviselői gyakran összekeverték ezt a két jelentést,¹ úgyhogy az „individuális” és a „pszichikus” kifejezések jelentésének összezavarásából további nehézségek adódtak.

Mint mondtuk, a szociologizmus alapelvei ott rejlettek már a XVIII. századi társadalomfilozófiai tanokban is, melyekhez Comte is kapcsolódott; első szisztematikus megfogalmazásukat azonban a múlt század végén nyerték el, számos francia vagy franciául író gondolkodó írásaiban. Kiemelkedő helyet foglal el köztük a francia nyelven író és Párizsban publikáló orosz szociológus, *Eugène de Roberty* (Jevgenyij Valentinovics R., 1843–1915). „La sociologie” című művében (1880; ez egyébként az egyetlen olyan könyve, amely először 1876-ban oroszul jelent meg) és további munkáiban a pszichologizmussal élesen szembenálló nézeteket fejtett ki. Szociológiai nézeteinek magvát az ún. „bioszociális hipotézis” alkotta. Ennek segítségével igyekezett megmagyarázni, hogy valamennyi élőlény közül miért csupán az

¹ Vö. H. E. Barnes–H. Becker: *Social Thought from Lore to Science*. II. köt. 825. old.

emberben fejlődött ki maradéktalanul a pszichikus, intellektuális, érzelmi, erkölcsi élet. Hipotézise szerint a magasabb rendű értelmi tevékenység, azaz a tudás, az absztrakt gondolkodás stb., a biológiai organizmusok kölcsönhatásának terméke. Az értelmi működések forrása egyrészt tisztán biológiai tényezőkben (pl. az idegrendszerben), másrészt tisztán társadalmi tényezőkben, azaz az organizmusok kölcsönös egymásrahatásaiban keresendő. E tételének alátámasztására a következő érveket hozta fel.

A gondolkodás és a logikus okoskodás a pszichikus életben csak a nyelv kifejlődése után jelenhet meg, a nyelv viszont az emberek hosszú egymásrahatás-folyamatának eredményeképpen keletkezett.

A gondolkodás és az általa elért eredmények igazolt és „igaz” eszmék bizonyos készletéből, nem pedig az egyéni intellektusban önkényesen létrehozott tetszőleges képzetekből állnak, tehát feltételezik bizonyos kollektív tapasztalatok létezését. Minden elmélet vagy gondolatrendszer a kölcsönös egymásrahatás által létrehozott kollektív produktum.

Ilyen kollektív tapasztalatok felhalmozódása nélkül nem létezne a civilizáció haladása, sem a „szellemi” fejlődés, mivel minden egyéni tapasztalat nyomtalanul eltűnne. Az emberek kölcsönös egymásrahatása és érintkezései nélkül nem bontakozhatna ki szellemi élet.

A tudatos lelki élet kifejlődésének egyik feltétele az emberi elmére ható ingerek heterogenitása. Az olyan lényt, amely csak természeti környezetben él, nem érik összetettebb reakciók kiváltására alkalmas ingerek. Az ember mint organizmus csupán ösztönökkel felruházott lény. Az értelmi, intellektuális funkciók csak az egyének kölcsönös egymásrahatása során szerzett tapasztalatok nyomán fejlődnek ki. Ebből következik, hogy a pszichikus jelenségek nem lehetnek okai az emberek kölcsönös egymásrahatásának. Minthogy pedig ez a kölcsönös egymásrahatás minden társadalmi jelenség lényege, az eddigiekből adódik, hogy a pszichológiai elméletek, amelyek a társadalmi életet pszichikus jelenségekkel magyarázzák, tévesek. Éppen ellenkezőleg: a pszichikus jelenségek csak úgy magyarázhatók, hogy vagy biológiai tényezőkre, vagy társadalmi jelenségekre vezetjük vissza őket.

De Roberty a társadalmi jelenségeket osztályozva négy kategóriát különböztetett meg: 1. analitikus gondolkodás, azaz tudomány, 2. szintetikus gondolkodás, azaz vallás és filozófia, 3. szimbolikus gondolkodás, azaz művészet és 4. alkalmazott, gyakorlati gondolkodás, amely

a gondolkodás gyakorlati eredményeit az életre alkalmazza az emberi tevékenység minden területén.

A „társadalmi” definíciójából kitűnt, hogy de Roberty társadalmi-nak nevezett olyan jelenségeket, amelyeket sok más szerző habozás nélkül pszichikusnak minősített. Ugyanakkor azonban úgy vélte, hogy a gondolkodás társadalmi tényező, az együttélés terméke, s ezért egyike a társadalmi folyamatokat formáló elsődleges tényezőknek is. Így, megállapítva, hogy a társadalmi folyamatokat kozmikus, biológiai és társadalmi tényezők együttese határozza meg, döntő szerepet tulajdonít az utóbbiaknak, azokat kollektív gondolkodásként fogva fel.

De Roberty tehát azt vallotta, hogy az emberi pszichikum és jelenségei a közösségi élet származékos termékei. Hasonló tézisekkel lépett fel *Alfred Espinas* is, akinek számos műve közül legismertebb a „*Les sociétés animales*” (Állattársadalmak, 1878) című könyv, valamint az „*Être ou ne pas être, ou du postulat de la sociologie*” (Lenni vagy nem lenni, vagy a szociológia posztulátumáról, 1901) című cikk. E drámai cím alatt kifejtett tézise a következő: „A szociológia mint tudomány lehetetlen, ha nem fogadjuk el posztulátumként azt az állítást, hogy a társadalmi jelenségek a pszichikus jelenségek körén kívül eső külön jelenségcsoportot alkotnak, megfigyelhetők és törvényeik vannak.” Espinas a szociologizmus más híveihez hasonlóan a társadalmi jelenségek primátusát vallja a pszichikusakkal szemben, a társadalmi jelenségeket a jelenségek külön, a pszichikus jelenségekre vissza nem vezethető sajátos kategóriájának, a pszichikus folyamatok, keletkezésük és fejlődésük igazi okainak tekinti. Ha ezt az elméletet elvetjük, el kell fogadnunk az emberi értelem önnemzésének koncepcióját. Az egyén a közösségi élet produktuma; értelme, intellektusa a közösségi életben fejlődött ki, ennél fogva az abban végbemenő folyamatok nem lehetnek a társadalmi folyamatok kiváltó okai.

A szociologizmus híveihez tartozik a Franciaországban egykor híres szociológus és filozófus, *Jean Izoulet* is. Nagyon olvasott művében – „*La Cité moderne, métaphysique de la sociologie*” (A modern polis, a szociológia metafizikája, 1895) – szintén azt a tézist fejti ki, hogy az ember a közösség terméke. Ez a közösség kezdetben emberszabású lények csoportosulása volt, amely az együttélés és a kölcsönös egymásra-hatás során alakult át emberi közösséggé, az emberszabású lények pedig emberré. Valamennyi magasabb rendű értelmi funkció a közösségi életben való részvétel következtében fejlődött ki, s így igazi okuk a közösségi élet.

A pszichologizmus és a szociologizmus közötti vitában számos szerző vett részt – köztük *D. Draghiescu* román szociológus, a „Du rôle de l'individu dans le déterminisme social” (Az egyén szerepe a társadalmi determinizmusban, 1906) című művével – de a szociologizmus elméleti álláspontját a maga teljességében *Émile Durkheim*, a francia szociológia történetének legkiemelkedőbb alakja fejtette ki.

ÉMILE DURKHEIM SZOCIOLÓGIAI RENDSZERE

Durkheimet a legkiválóbb francia szociológusként, a francia szociológiai iskola megalapítójaként tartják számon. Az ő munkássága rakta le az elméleti és szervezeti alapjait a francia szociológia fellendülésének századunk első felében. Ő volt a szociológia első professzora a Franciaországban létesített első szociológiai tanszéken, alapítója és kiadója a „L'Année Sociologique”-nak, amely 1896–1913 között a világ legjobb szociológiai folyóirata volt. Durkheim szociológiai koncepciói mély hatást gyakoroltak a humán tudományokra és a francia kultúrára. Mivel magyarázható nagy sikerük? Bizonyára azzal, hogy a legjobban fejezték ki a francia burzsoázia törekvéseit a századfordulón. Mindazok, a francia polgári tradícióknak oly drága eszmények – mint a demokrácia, a haladás, a szolidarizmus –, amelyekről Pareto gonosz iróniával tépte le a fennköltség nimbuszát, rámutatva, hogy csupán kevéssé emelkedett ösztönök álcázására szolgáló szép szavak, Durkheimben heves védelmezőre és lelkes hitvallóra találtak. Durkheim egy olyan kor légkörében nőtt fel, amelyre jellemző a nagy erőfeszítés Franciaország újjáépítésére a poroszoktól elszenvedett vereség után, a Párizsi Kommün keltette rémület, s a republikánus út keresése a klerikális royalizmus és a szocializmus „végletei” között. A polgári Franciaország Durkheimben megtalálta a maga ideológusát. A szolidarizmust hirdette és küzdött a szocializmus ellen. A szociológiából levezetett világi morál elveit hirdette és harcolt a klerikalizmus ellen. Pedagógiai elméletében azt hirdette, hogy a nevelés nem más, mint az egyén felkészítése a fennálló társadalomban való életre. Küzdött a történelmi materializmus ellen, hangoztatva, hogy a vallás a társadalmi élet elsődleges ténye, benne rejlenek a társadalmat összetartó erők, de ugyanakkor követelte a vallási formák hozzáalakítását az új korhoz. Egyszerűen eleget tett mindazoknak a feltételeknek, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy eszméit a „felvilágosult” francia bur-

zsoázia úgy tekinthesse, mint amelyek legjobban megfelelnek érdekeinek és hajlamainak.

Durkheim egyesítette magában a kimagasló alkotó értelmiségi, a roppant szorgalmú tudós, a tehetséges szervező, a francia irodalom nagy hagyományaihoz méltó író és stíliszta, valamint a jó előadó és nevelő vonásait. Párizsban olyan szociológiai gócpontot teremtett, amelynek hatása nemcsak egész Franciaországra, hanem más országokra is kisugárzott. Az általa kiadott folyóirat a világ minden részéről beküldött tudományos írásokat közölte, kimerítő bibliográfiákat adott a szociológia és a rokon tudományok valamennyi területéről, rengeteg anyagközlést, monografikus művet, elméleti tanulmányt, kritikát és recenziót tartalmazott. Az első világháború szétzúzta ezt a központot. Durkheim sok tehetséges tanítványa a fronton púszult el, és belehalt sebeibe fia is, a kitűnőnek ígérkező tudós, akinek halála atyjáét is siettetten. Az 1858-ban született Durkheim 1917-ben halt meg.

Durkheim írói munkássága vaskos kötetekre rúg. Legfontosabbnak tekintett művei: „De la division du travail social” (A társadalmi munkamegosztásról, 1893); „Les Règles de la méthode sociologique” (A szociológiai módszer szabályai, 1895); „Le Suicide” (Az öngyilkosság, 1897); „Les Représentations collectives” (A kollektív képzetek, 1898); „Les Formes élémentaires de la vie religieuse” (A vallási élet elemi formái, 1912). Halála után jelentek meg, hátrahagyott kézírataiból: „Éducation et Sociologie” (Nevelés és szociológia, 1922); „Sociologie et Philosophie” (1924); „L'Éducation morale” (Az erkölcsi nevelés, 1925); „Le Socialisme” (1925). Ezenkívül sok tanulmánya és kisebb írása látott napvilágot a „L'Année Sociologique”-ban és más folyóiratokban.

Durkheim általános szociológiai koncepciója a pozitivistá tudományelméleten alapul. Amikor tudományos munkásságát megkezdte, a szociológia a rohamos fejlődés korát élte, nemcsak Franciaországban. Angliában, Németországban, az Egyesült Államokban szociológiai iskolák, folyóiratok, egyetemi tanszékek és kutatóintézetek keletkeztek. Lássunk néhány adatot. 1891-től jelent meg Olaszországban a „Rivista Italiana di Sociologia”, 1892-ben indult a „Revue Internationale de Sociologie”, 1895-ben az „American Journal of Sociology”. A Worms által alapított „Institut International de Sociologie” 1894-től működik. 1892-ben létesült az Egyesült Államokban az első szociológiai tanszék a chicagói egyetemen. Ezekben az években jelentek meg Spencer szociológiai oeuvre-jének utolsó kötetei, a földrajzi, fajantropológiai és

demográfiai irányzat számos képviselőjének művei; ekkor tette közzé műveit Tönnies és Simmel Németországban, valamint Tarde, Small és mások. Folytak a módszertani viták, és az érdeklődés előterében állott a szociológia mint önálló tudomány megteremtésének problémája.

Két módszertani irányzat ütközött össze: a pozitivista és az antipozitivist. Az első – a Comte által megfogalmazott elvi alapokból kiindulva – a szociológiát az induktív természettudományok mintájára kívánta felépíteni: az elemi szociológiai tények és alkotórészeik meghatározása, majd e tények megfigyelési módszereinek kidolgozása, hipotézisek felállítása és azok verifikálása. Ez az irányzat – Comte pozitivizmusának hagyományaihoz híven – igyekezett kiküszöbölni a szociológiából az introspektív, pszichológiai megállapításokat. Ezt az irányzatot képviselte többek között Winiarski, Coste, később a behavioristák, valamint Neurath neopozitivizmusa. Legfontosabb képviselője azonban Durkheim volt.

A másik, antipozitivist irányzat a Dilthey által megfogalmazott alapokból indult ki, azt állítva, hogy a társadalmi tények – mint természetüknél fogva „szellemi” tények – minőségileg mások, mint a természettudományok által vizsgált tények, ennél fogva más kutatási módszereket és technikákat követelnek. Erről az irányzatról később lesz szó. Amikor Durkheim tudományos munkáját megkezdte, Németországban már javában folytak a viták Dilthey művei körül.

Durkheim mindenekelőtt azokat az általános feltételeket igyekezett meghatározni és megvalósítani, amelyek a szociológiát önálló tudománnyá tennék. Ahhoz, hogy egy önálló tudomány létezhesse, két feltételnek kell eleget tennie: rendelkeznie kell jól meghatározott tárggyal – amelyet kizárólag a szóban forgó tudomány vizsgál – és saját kutatási módszerrel. Ezt a két feltételt igyekezett Durkheim realizálni a szociológia vonatkozásában: definiálni a szociológiai kutatások kizárólagos tárgyát alkotó társadalmi tényeket és lefektetni a specifikus szociológiai módszer alapelveit.

A szociológia azonban akkor már évtizedek óta létezett és fejlődött. Amint a fenti rövid áttekintésből is láthattuk, fejlődésének különösen intenzív szakaszát alkották azok az évek, amikor Durkheim elkezdte munkásságát. Mindenekelőtt tehát ki kellett jelölni – nemegyszer kétségbe vont – helyét más tudományokhoz viszonyítva, tisztázni kellett, hogy az egymástól gyakran igen eltérő és egymást kölcsönösen kizáró különböző iskolákban, irányzatokban és társadalomfilozófiai rendsze-

rekben van-e valamilyen, mindezen szociológiai irányzatokra nézve közös elméleti alap, és léteznek-e olyan kritériumok, amelyek elkülönítik a szociológiát más társadalomtudományoktól, a közgazdaságtantól, az állam- és jogelmélettől, az etnológiától stb. Durkheim ebben a kérdésben a következő álláspontot foglalta el: „Egyrészt rendelkezünk nagyszámú, egymással össze nem hangolt tudománnyal vagy áltudománnyal, amelyek – bár tárgyuk azonos volt – nem vettek tudomást rokonságukról, az általuk vizsgált tények mély homogenitásáról, és csupán homályosan érzékelték azok racionalitását; másfelől rendelkezünk a szociológiával, amely ugyan tudatában volt ennek az egységnek, de túl magasan szárnyalt a tények fölött ahhoz, semhogy bármiképp befolyásolhatta volna kutatásuk módszereit. Égetően szükséges reform volt tehát bevezetni a szociológiai gondolkodást ezekbe a specializálódott kutatási technikákba és ezáltal átalakítani, igazi társadalomtudományokká tenni őket. Csak így vált lehetségessé, hogy a szociológia nem maradt absztrakt metafizika, a specialisták művei pedig nem korlátozódtak egymáshoz nem kapcsolódó és magyarázó érték nélküli monográfiákra.”² Más szóval, Durkheim véget akart vetni annak az állapotnak, amikor egyrészt a szociológusok a tényektől elszakadt nagy rendszereket konstruáltak, másrészt pedig különféle tudományok vizsgálták a társadalmi jelenségeket, anélkül, hogy azok természetével tisztában lettek volna. Durkheim megfogalmazta azt a tézist, hogy „a különböző specialisták által eddig egymástól függetlenül vizsgált valamennyi tény között szoros rokonság áll fenn. Nem csupán abban a tekintetben függnek össze egymással, hogy nem érthetjük meg őket, ha egyiket a másiktól elszigetelten vizsgáljuk, hanem alapjában véve természetük is azonos; ugyanannak a valóságnak a megnyilvánulásai, s ez a valóság a társadalmi valóság. Éppen ezért mindezeknek a tudományoknak azonos módszert kell alkalmazniuk. E módszer alapelve az a tézis, hogy a vallási, jogi, erkölcsi, gazdasági tényeket természetüknek megfelelően, azaz társadalmi tényekként kell vizsgálni. Akár leírásuk, akár magyarázatuk a cél, össze kell őket kapcsolnunk egy meghatározott társadalmi környezettel, egy bizonyos definiált társadalomtípussal, és ennek alkati jegyeiben kell keresnünk a vizsgált jelenségek meghatározó okait.”³

Durkheim úgy vélte, hogy csak így lehetséges az empirikus szocio-

² Lásd *A. Cuvillier: Wprowadzenie do socjologii*. Varsó 1947. 70. old.

³ „*L'Année Sociologique*”. II. köt. 11. old.

lógia megteremtése, amely a tények jól meghatározott területeit kutatja, de ugyanakkor nem szorítkozik monografikus regisztrálásukra, hanem egyben helyes magyarázó elméletüket is adja. „Eljött az ideje, hogy a szociológia kilépjen az általánosságok köréből és a szakosodás útjára lépjen” – írja.

Ezek a megállapítások a szociológia új definícióját tartalmazzák. A korábbi definíciók helyébe – amelyek a szociológiát a társadalom tudományaként határozták meg – Durkheim egy újat állított: a szociológia a társadalmi tények tudománya. Tehát nem a társadalommal, annak struktúrájával és fejlődésével foglalkozó tudomány, nem általános társadalomelmélet, hanem a társadalmi tények tudománya, a tények különböző területeit magyarázó különböző elméletek együttese. További lépés volt ez a Comte művében foglalt pozitivisták törekvések megvalósítása irányában, amire Comte maga nem volt képes. Ehhez azonban mindenekelőtt a társadalmi tényeket kellett definiálni.

■ *A társadalmi tény definíciója és a kollektív tudat fogalma*

„Ha van szociológia, akkor az csak egy egyelőre ismeretlen és a többi tudomány tárgyától különböző világnak a tanulmányozása lehet. Márpedig a világ vagy realitások rendszere, vagy semmi.”⁴ A realitásoknak ez a rendszere a társadalmi tényekből áll, amelyek a tények „új fajtáját” alkotják. Durkheim mélyen meg volt győződve róla, hogy a szociológia tárgyát a valóság egy sajátos területének kell alkotnia, különben nem válhat önálló tudománnyá. Ebben tulajdonképpen két gondolat rejlik: az egyik – lényegében helyesen – hangsúlyozza, hogy világosan el kell különítenünk az általunk művelt tudomány tárgyát, a másik azonban súlyos félreértésekhez vezet. Durkheim ugyanis, továbbmenve, azt is ki akarta mutatni, hogy ez a tárgy sajátlagos, külön realitás, s ez arra készítette, hogy rendszerének elméleti alapvetésébe bizonyos metafizikai elemeket, jelesül a kollektív tudatra vonatkozó spekulációkat iktasson be.

Vizsgáljuk most meg először a társadalmi tények definícióját, azután pedig térjünk át a kollektív tudatra vonatkozó fejtegetéseinek elemzésére. Durkheim műveiben számos helyen tett erőfeszítést a társa-

⁴ É. Durkheim: Az öngyilkosság. Budapest 1967. 315. old.

dalmi tények meghatározására. Legtöbbször – mint legfontosabbat – a „Les Règles” első fejezetének végén megfogalmazott definíciókat említik: „Társadalmi tény minden olyan rögződött vagy nem rögződött cselekvési mód, amely az egyénre külső kényszert tud gyakorolni; vagy másként, amely egy adott társadalomban általánosan elterjedt, és egyéni megnyilvánulásaitól független önálló léttel rendelkezik.” Egmást kölcsönösen kiegészítő alapvető definíciók ezek. Durkheim azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi tény az egyének valamilyen viselkedésmódja, amely egyúttal hozzájuk képest külső és bizonyos nyomást gyakorol rájuk. Ilyen tény pl. a jog, a vallás, a nyelv, a divat stb. A nyelv az egyéntől függetlenül létezik, hozzá képest külső, rákényszeríti a szavak használatának módját, de ugyanakkor az egyének cselekvéseiben, azaz e nyelvnek ugyanazon egyének által való használatában nyilvánul meg. A nyelv, a divat, a szokások stb. nem anyagi dolgok, de külsők az egyénnel szemben, és rákényszerítik, hogy alávesse magát nekik. A divat pl. nem pszichikus valami, nem az ember pszichikus élménye, hanem objektíve létezik az egész társadalmi csoportban, és valamennyi tagjára rákényszeríti magát. Ezek a tények semmiképpen sem vezethetők le az egyén pszichikus élményeiből. „Minden egyes egyén, minden egyes erkölcsi tudat a maga módján fejezi ki a közös erkölcsöt; minden egyes egyén másként fogja fel és másként látja ezt az általános erkölcsöt. Egyetlen tudat sem képes kora általános erkölcsét a maga egészében felfogni.”

Durkheim újra meg újra visszatért a társadalmi tények e koncepciójának kifejtéséhez és pontosabb értelmezéséhez. Figyelembe véve egész munkásságát és műveiben szétszórt megjegyzéseit, *Georges Gurvitch* francia szociológus a különböző meghatározásokat és azok tartalmi intencióját a következőképpen fogja egybe: „A társadalmi tények a kollektív tudat állapotai, az egyéni tudattal szemben konzisztenciájukban átlátszatlanok és állandók, és arra nem visszavezethetők; kényszerben, nyomásban, intézményekben, külsőleg megfigyelhető szimbólumokban jelennek meg; a földrajzi és demográfiai bázis átalakulásaiban materializálódnak és egyben áthatják ezeket azon eszmények, értékek és eszmék révén, amelyek felé a kötetlen aspiráció- és eszmeáramlat aspektusában tekintett kollektív tudat törekszik.”⁵

Próbáljuk meg kiemelni e definíció egyes mozzanatait. A társadalmi

⁵ *G. Gurvitch: Le problème de la conscience collective dans la sociologie de Durkheim. In: Gurvitch: Essais de sociologie. Párizs é.n. 117. old.*

tények „szubsztrátumát” a kollektív tudat állapotai alkotják; ezek valamilyen kapcsolatban állnak a földrajzi környezettel és a népsűrűséggel, és nyomást gyakorolnak az egyénre. A társadalmi tények észlelhető szimbólumokon és intézményeken keresztül figyelhetők meg; ezeket a szimbólumokat és intézményeket áthatják azok az értékek és eszmék, amelyek megvalósítására a kollektív tudat törekszik; a társadalmi tények nem vezethetők vissza egyéni pszichikus élményekre.

Durkheim a tények definíciójához számos kommentárt fűzött. Íme néhány ezek közül. „Nyomatékosan hangsúlyoztuk és minden lehető alkalommal megismételtük, hogy a társadalmi élet teljességgel képzetekből áll” – írta a „Les Règles” második kiadásának előszavában. „A tényeknek egy egész sora tehát egészen különleges tulajdonságokkal rendelkezik: az egyénhez képest külső cselekvés-, gondolkodás- és érzésmódok ezek, melyek kényszerítő erővel rendelkeznek és ennek révén ráerőltetik magukat az egyénre.”⁶ Az anyagi tárgyak, pl. házak, utak, törvénykönyvek, vallási dogmák csupán e kollektív képzetek „jelei”. A tulajdonképpeni társadalmi tények szellemi természetűek: „A közösségként tekintett csoport hiedelmei, hajlamai, szokásai alkotják” őket.⁷ Durkheim határozottan tiltakozik elmélete pszichológiai értelmezése ellen. A kollektív képzetek tökéletesen különböznek az egyéni képzetektől; *sui generis* valóságot alkotnak: a kollektív tudatot. A társadalmi tények „ebben az értelemben külsők az egyéni tudatokhoz képest . . . , ahogyan az életjelenségek megkülönböztető vonásai külsők az élőlényt alkotó ásványi anyagokhoz képest”⁸.

Milyen szerepet tölt be Durkheim szociológiájában a kollektív tudat fogalma? Ez a kollektív tudat nála a valóság sajátos neme, különbözik az egyéni tudattól, az egyén pszichikumán kívül esik, de ugyanakkor nem anyagi természetű.

Durkheim arra törekedett, hogy a szociológiát önálló tudományként alapozza meg, ne pedig a pszichológia felépítményeként. „Ha tehát a szociológia tudománnyá akar válni, akkor ehhez elsősorban saját, kizárólagos tárggyal kell rendelkeznie . . . Ha azonban nem létezik semmi valóságos az egyéni tudatokon kívül, akkor a szociológia saját, specifikus tárgy hiányában magától szertefoszlik. Ebben az esetben a megfigyelés egyetlen hozzáférhető tárgyát az egyén pszichikus állapotai alkot-

⁶ É. Durkheim: *Les Règles de la méthode sociologique*. Párizs 1910. (A továbbiakban: *Les Règles*.) 8. old.

⁷ Uo., 12. old.

⁸ Uo., XVI. old.

nák, mivel más semmi sem létezik; ezekkel viszont a pszichológiának kell foglalkoznia.”⁹ Okfejtésének eredményeképpen Durkheim arra a meggyőződésre jut, hogy „egyedül a kollektív tudat fogalma teszi lehetővé a szociológiát, mivel ez ad számára saját tárgyat”. Erre az alapra építette fel a pszichikus és a társadalmi tények megkülönböztetését.

Ám Durkheim egész művét tekintve, kritikusai és kommentátorai hamar észrevették, hogy szociológiája számára a kollektív tudat fogalma több kárral, mint haszonnal járt, és ha Durkheim mégsem mondott le róla, ennek más oka volt. Éspedig – mint Lacombe írja – „e fogalom lehetővé tette számára bizonyos problémák megoldását, amelyek tulajdonképpen filozófiai kérdések, mint az erkölcs, a vallás, illetve a logikus gondolkodás természetére vonatkozó problémák”¹⁰. A szociológia megalapozásában azonban e fogalomnak szinte semmi haszna sem volt; éppen ellenkezőleg, sok zavart okozott. Durkheim célja – az általa is elfogadott pozitivistá tudománykonceptciónak megfelelően – az első-sorban a megfigyelés módszerével dolgozó empirikus szociológia megteremtése. A kollektív tudat két jellemzője volt hivatott arra, hogy lehetővé tegye az *empirikus* szociológiát: függetlensége az egyén pszichikus állapotaitól és külső volta az egyéni pszichikumhoz képest. Durkheim tehát felállítja a tézist: a kollektív tudat külső tárgy. A szociológia csak akkor művelhető empirikus tudományként, ha kutatási objektuma úgy kezelhető, mint az empirikus tudományok által vizsgált dolgok. Nyilvánvaló, hogy a pszichikus élmények nem kezelhetők így. Az egyén lelki életét változó, folytonosan átalakuló állapotok alkotják; ezeket nehéz objektíve megragadni és módszeres megfigyelésnek alávetni. Éppen ezért Durkheim a következő útmutatást adja: „Amikor a szociológus hozzákezd a társadalmi tények valamely területének kutatásához, igyekeznie kell arról az oldalukról megragadni őket, ahol egyéni megnyilvánulásaitól elszigetelten jelentkeznek.”¹¹ A szociológiai vizsgálat szempontjából számba jöhető anyagok közül kiiktat minden, az egyén személyes élményeire vonatkozó dokumentumot: leveleket, naplókat, életrajzokat stb., s kizárólag olyan anyagok felhasználását tartja megengedhetőnek, amelyekben a kollektív tudat jut kifejezésre (törvénykönyvek, vallási dogmák, etikai normák stb.). Durkheim nemegyszer nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „a társa-

⁹ *É. Durkheim*: Le Suicide. IX. old.

¹⁰ *R. Lacombe*: La méthode sociologique de Durkheim. 59. old.

¹¹ *É. Durkheim*: Les Règles. 57. old.

dalmi tények nem csupán minőségüket tekintve különböznek a pszichikus tényektől, hanem más szubsztrátummal is rendelkeznek, nem ugyanabban a környezetben fejlődnek ki, és nem ugyanazoktól a feltételektől függenek”¹². Felvetődik tehát a kérdés: vizsgálhatók-e az ilyen tények „dolgokként”?

A durkheimi szociológia fő módszertani elve pedig éppen ezt írta elő: a társadalmi tényeket úgy kell vizsgálni, „mint dolgokat”. Ugyanakkor azonban Durkheim tiltakozik elvének ontológiai értelmezése ellen. Nem azt állítja, hogy e tények „anyagi természetűek”, ahogyan számos bírálója értette. A tézisnek csakis metodológiai értéke van. A társadalmi tények az egyénhez viszonyítva külsők és pszichikus élményeitől függetlenek, ugyanúgy, mint a természeti tárgyak, tehát vizsgálatukban a külső megfigyelést lehet és kell alkalmazni az introspekció kizárásával. A tézis azonban semmit sem mond a társadalmi anyagi mivoltára vonatkozóan. „Az, hogy a tények bizonyos fajtáját dolgokként kezeljük, nem azt jelenti tehát, hogy a valóság egyik vagy másik kategóriájába soroljuk őket, hanem csak azt, hogy bizonyos intellektuális magatartást tanúsítunk velük szemben.”¹³

A durkheimi módszertani elv a „dolog” fogalmának speciális értelmezésén alapul.¹⁴ „A dolog – írja Durkheim – úgy áll szemben az eszmével, mint az, amit kívülről ismerünk meg, azzal szemben, amit belülről ismerünk meg.” A „dolog” fogalmának ilyen értelmezése mellett a jogrend is dolognak nevezhető. Tekintsünk el most e koncepciónak számunkra kevésbé fontos rejtélyeitől, és tegyük fel a kérdést: lehetséges-e „a kollektív tudat állapotait” dolgokként vizsgálni, azaz alkalmazható-e rájuk a külső megfigyelés?

„Az általunk lefektetett szabály – írja Durkheim – nem rejt tehát magában semmiféle metafizikai koncepciót, semmiféle spekulációt a létezők lényegéről. A szociológusnak csak arra kell törekednie, hogy a társadalmi jelenségeket ugyanazzal a viszonyulással vizsgálja, mint a fizikusok és a kémikusok a maguk tényeit.” Amikor azonban ezekhez az útmutatásokhoz alkalmazkodni kívánunk, számos nehézségbe ütközünk. Az intellektuális viszonyulás ugyanis még nem feltétlenül teszi lehetővé ugyanazoknak a módszereknek az alkalmazását. A természettudományok az észlelés számára közvetlenül hozzáférhető anya-

¹² Uo., XVI. old.

¹³ Uo., XI. old.

¹⁴ Ennek az értelmezésnek a bírálatát lásd Cz. Znamierowski: Psychologiczna teoria prawa. 50–52. old.

gi tárgyakkal foglalkoznak. Más a helyzet a társadalmi tényekkel, ezek ugyanis a kollektív tudat állapotai. A szociológus csak anyagi megjelenési formáikon keresztül figyelheti meg őket. Így pl. a szolidaritásról mint társadalmi tényről Durkheim a következőket írja: „A társadalmi szolidaritás . . . teljes egészében erkölcsi jelenség, amely önmagában nem hozzáférhető a pontos megfigyelés, még kevésbé a mérés számára . . . Ennélfogva a vizsgálódás elől kibúvó belső tény helyébe bizonyos külső tényt kell behelyettesítenünk (*substituer*), amely amaszt jelképezi, s az elsőt a másodikon keresztül kell vizsgálnunk.”¹⁵ Durkheim úgy véli, hogy ez az eljárás a természettudományoknak is sajátjuk. A tudományos megfigyelés kiindulópontja minden empirikus tudományban az észlelés. A fizikus, aki a hőt vagy az elektromosságot vizsgálja, nem hisz saját érzékleteinek, hanem „a hő vagy az elektromosság által benne kiváltott meghatározatlan érzékleteket a hőmérő vagy az elektrométer mutatójának vizuálisan érzékelhető kilengéseivel helyettesíti be”. Az észlelések biztosítják a tudomány objektivitását. „Minthogy a dolgok külső képe az észlelés által adott számunkra, röviden azt mondhatjuk: a tudománynak ahhoz, hogy objektív lehessen, az észleléseket, nem pedig az észlelések nélkül megalkotott fogalmakat kell kiindulópontul vennie.”¹⁶

A Durkheim által itt alkalmazott analógiás okoskodás menete a következő. A hő és az elektromosság éppúgy nem érzékelhető, mint a kollektív tudat állapotai. A fizikus, amikor a hőt vagy az elektromosságot kívánja vizsgálni, olyan anyagi tárgyakat figyel meg, amelyekben a hő és az elektromosság észlelhető jelenségeket idéz elő. A fizikus tehát nem hisz bizonytalan érzékleteinek, hanem mérőműszereket alkalmaz. Így kell eljárnia a szociológusnak is. Ennek az eljárásnak a követése azonban a kollektív tudat állapotainak vizsgálatánál komplikációkat okoz egy olyan körülmény folytán, amelyre Lacombe, Durkheim módszerének bírálója hívta fel a figyelmet. Nevezetesen a hiányoszlop vagy a mutató mozgása nem egy másnemű valóság szimbóluma, ezzel szemben Durkheim felfogása szerint az anyagi képződmények csak szimbólumai egy másnemű realitásnak.

Úgy tűnik tehát, hogy a társadalmi tényeknek a kollektív tudat állapotaiként való meghatározása lehetetlenné teszi az általános módszertani elv alkalmazását. Az így meghatározott tények ugyanis közvetle-

¹⁵ É. Durkheim: De la division du travail social. Párizs 1922. 66. old.

¹⁶ É. Durkheim: Les Règles. 54. old.

nül nem megfigyelhetők. A megfigyelés számára csupán a kollektív tudat materiális megnyilvánulásai elérhetők. Milyen alapon lehetünk azonban biztosak abban, hogy a kollektív tudat összes állapotainak megvan a maguk anyagi oldala, vagy hogy bizonyos anyagi szimbólumokhoz e tudatnak mindig azonos állapotai rendelődnek hozzá? Könnyen felállítható és védelmezhető az a hipotézis, hogy a kollektív tudatnak nem minden állapota nyilvánul meg észlelhető szimbólumokban, hiszen az egyén pszichikumában és tudatállapotaiban olyan jelenségek is végbemennek, amelyeket csupán az introspekcióból ismerünk, mert semmiféle külső viselkedésben nem nyilvánulnak meg.

Elfogadva azonban, hogy a kollektív tudat valóban létezik, és hogy a társadalmi élet lényegét alkotja, továbbá hogy bizonyos külső szimbólumokban nyilvánul meg, fel kell tennünk a következő kérdést: hogyan képzei el Durkheim azt a megismerési folyamatot, amely a külső megnyilvánulások észlelésétől a társadalmi tényeknek és az őket irányító törvényeknek a megismeréséhez vezet? A megismerési folyamatra vonatkozó döntő kérdés ez: milyen kapcsolatok fűzik a kollektív tudat állapotát észlelhető megnyilvánulásához? A kollektív tudat ugyanis *sui generis* realitás. Az anyagi szimbólum észlelésétől a kollektív tudat állapotaira vonatkozó megállapításhoz vezető értelmezésnek azon törvények ismeretén kell alapulnia, amelyek a szimbólumokat a megfelelő tudati állapothoz rendelik hozzá; s hogy ezek a törvények nem pszichológiai törvények, az Durkheimnek már e kijelentéséből is nyilvánvaló: „Valahányszor valamely társadalmi tényt közvetlenül valamely pszichikus ténnyel magyaráznak, biztosak lehetünk benne, hogy ez a magyarázat hamis.”¹⁷

Nos, Durkheim nem jelöli meg az észlelhető szimbólumokra vonatkozó állításoktól a társadalmi tényekre vonatkozó állításokhoz való átmenet módszertani alapját. Bírálói éppen itt látják módszertanában azt a törést, amely általános koncepciójának elméleti megalapozására tett kísérleteit is kudarcra kárhoztatja. Lacombe így határozza meg e kísérletek kudarcát: „Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az anyagi tényeknek a szellemi tények nyelvére való lefordítása – amely a durkheimi szociológia nélkülözhetetlen művelete – az emberi természet pontatlan és felületes ismeretén, a köznapi tapasztalatokból adódó ismeretén alapul.”¹⁸

¹⁷ Uo., 128. old.

¹⁸ R. Lacombe: Id. mű, 87. old.

A kollektív tudat elmélete az oka annak, hogy Durkheim nem érvényesítette következetesen módszertani alapkoncepcióját. Műveiben nehéz meggyőző bizonyítékot találni arra, hogy az észlelhető anyagi tárgyak valamilyen más, nem-anyagi és nem-pszichikus, vagy ha bizonyos értelemben pszichikus, úgy nem-individuális realitás megnyilvánulásai.

De, mint már hangsúlyoztam, a kollektív tudat koncepciója – amelynek a szociológia alapjául kellett volna szolgálnia – nem gyakorolt nagy hatást a Durkheim által végzett empirikus vizsgálatokra. Hatása filozófiai és etikai koncepcióiban jelentkezett. A kollektív tudat elméletén alapult Durkheim általános társadalomelmélete is.

Durkheim általános társadalomelmélete „realista”, a szónak az univerzália-vitákban nyert értelmében; a társadalmat ugyanis sajátlagos önálló valóságnak fogja fel. Durkheim a következőképp definiálja a társadalmat a „Les Règles”-ben: „A társadalom nem az egyének egyszerű összege; a társulásuk által létrejövő rendszer, specifikus, saját jegyekkel rendelkező realitás. Kétségtelen, hogy semmi közösségi nem valósulhat meg, ha nincsenek egyes tudatok; ez a társadalom keletkezésének szükséges, de nem elégséges feltétele. Ehhez még az is szükséges, hogy ezek a tudatok társuljanak, összekapcsolódjanak, mégpedig bizonyos módon kapcsolódjanak össze. Ebből az összekapcsolódásból ered a társadalmi élet, következésképpen ebből magyarázható meg. Az egyéni pszichikumok összehalmozódva, egymást kölcsönösen áthatva és egymásba olvadva egy entitást hoznak létre, amelyet nevezhetünk pszichikusnak, de amely új nembe tartozó pszichikus individualitás . . . A csoport másképp gondolkodik, érez és cselekszik, mint ahogy tagjai tennék, ha egymástól elszigeteltek lennének. Ha tehát az egyénektől indulunk, semmit sem érthetünk meg abból, ami a csoportban végbemegy.”¹⁹

Látjuk tehát, hogy ez az elmélet élesen szemben áll Tarde pszichologizáló teóriájával. A társadalom Durkheim számára nem csupán a kölcsönösen egymásra ható egyének komplexuma, hanem magasabb rendű valóság, egyének felett álló, specifikus jegyekkel bíró entitás. „A társadalom nem valamiféle illogikus vagy alogikus, inkonzisztens, fantasztikus lény, aminek gyakran tartják. Épp ellenkezőleg, a kollektív tudat a pszichikus élet legmagasabb rendű formája, mivel a tudat tudata. Az egyéneken kívül és az egyének felett elhelyezkedve a dol-

¹⁹ É. Durkheim: *Les Règles*. 103. old.

gokat csak a maguk állandó és lényeges aspektusaiban látja, eszmékben kristályosítva ki őket . . . A társadalom jobban és messzebbre lát, mint az egyes ember.”²⁰

Az egyéni pszichikumok, társadalommá egyesülve, kollektív pszichikummá olvadnak össze, amely létrehozza a társadalmi tények lényegét alkotó kollektív képzeteket: a vallást, a jogot, a nyelvet, a művészetet, az erkölcsöt stb. Ennélfogva ezek a tények jellegüket tekintve külsők, objektívek, nyomás és kényszer kifejtésének erejével felruházott „dolgokként” lépnek fel az egyénnel szemben.

■ *Társadalmi morfológia*

A társadalmi tudat az egyének csoporttá egyesülése során alakul ki, s létrejöttének folyamatát annak a „bázisnak” a jellege határozza meg, melyen végbemegy. Ez a bázis – általánosságban megfogalmazva – a környezeti feltételeknek és a társadalommá egyesülő emberek öröklött jegyeinek együttese. A szociológusok hol biológiai, hol földrajzi és demográfiai tényezőkben keresték. Durkheim a társadalmi élet és a bázis közötti összefüggés magyarázatára saját elméletet dolgozott ki, melyet társadalmi morfológiának nevezett el. Íme fő tézisei: „A társadalmi élet bizonyos, nagyságában és formájában meghatározott bázison zajlik le. Ezt a bázist a társadalommá egyesülő emberek tömege, a földterületen való eloszlásuk módja, s a kollektív emberi viszonyokra hatást gyakorló különféle dolgok jellege és elrendezése alkotja. Attól függően, hogy a népesség csekély vagy nagyszámú, hogy városokba tömörült vagy falvakban szétszórt, hogy miként építi városait és házait, hogy szűkebb vagy tágasabb a társadalom által elfoglalt terület, a területet körülvevő határoktól és a rajta átvezető közlekedési utaktól függően, mindezekről és még más tényezőktől függően az egyik társadalmi bázis különbözik a másiktól. Másrészt a bázis konstitúciója közvetlenül vagy közvetve befolyást gyakorol minden társadalmi jelenségre, hasonlóan ahhoz, ahogy a pszichikus jelenségek is közvetett vagy közvetlen kapcsolatban vannak az egyén agyának állapotával.”

Metaforával élve, Durkheim gondolatát a következőképpen adhatnánk vissza: az egyén tudata idegrendszerének és szervezetének anyagi bázisán alakul ki. A tudat magasabb rendű fajtáját, a kollektív tudatot

²⁰ É. Durkheim: *Les Formes élémentaires de la vie religieuse*. Párizs 1925.

létrehozó társadalomnak is kell valamilyen anyagi bázissal rendelkeznie e folyamathoz. Ezt a bázist a földrajzi feltételek – azaz a társadalmat alkotó egyének által lakott terület jellemzői –, továbbá az egyének demográfiai jellemzői, létszámuk, koncentráltóságuk stb. alkotják. Durkheim a társadalmi morfológia eszméjét közelebbről így fogalmazta meg: „A társadalmi bázis jellege nem kizárólag a politikai társadalom egész tömegét alkotó elemek számától, kisebb vagy nagyobb távolságuktól, az így keletkező csoportosulás külső alakzatától függ; mindazonáltal figyelembe kell venni az egyes elemi csoportoknak – melyek összekapcsolódásából a társadalmi egész létrejön – a tömegét, sűrűségét, földrajzi alapjukat is. A társadalmi élet ugyanis szükségképpen egész más formát ölt attól függően, hogy milyenek ezek a csoportok, népesek-e vagy sem, miképpen alakultak ki, helyezkednek el, kapcsolódnak egymáshoz, milyen anyagi formákat vesznek fel. Ez okból a társadalmi morfológia körébe soroltuk a városi és falusi települések demográfiájának és geográfiájának összes kérdését.”

Durkheim társadalmi morfológiájának alapfogalmai: a társadalom volumene és sűrűsége. Mit ért Durkheim ezeken a fogalmakon, melyeknek jelentős hatást tulajdonít a kollektív képzetek kialakulására? A társadalom volumene egyszerűen „a társadalmi egyedek száma”, azaz a társadalom lélekszáma. A sűrűség viszont kétféle lehet: anyagi sűrűség, azaz a demográfiai népsűrűség – a társadalom tagjainak egymástól kisebb vagy nagyobb fizikai távolságra való elhelyezkedése, továbbá a kisebb vagy nagyobb természetes szaporulat –, és erkölcsi vagy dinamikus sűrűség, azaz a társadalom tagjai közötti kapcsolatok és érintkezések mennyisége. „A dinamikus sűrűség azonos volumen mellett úgy határozható meg, mint az egymással ténylegesen nem csupán kereskedelmi, hanem erkölcsi kapcsolatban is álló egyének számának függvénye, tehát az olyan egyéneké, akik nemcsak szolgáltatásokat végeznek egymás számára vagy versenyben állnak egymással, hanem közös életet élnek . . . Az erkölcsi sűrűség nem növekedhet, ha egyidejűleg nem nő az anyagi sűrűség is, úgyhogy ez utóbbi az előbbinek mércéjéül szolgálhat. Nem szükséges kinyomozni, hogy melyik melyiknek oka; elegendő megállapítani, hogy elválaszthatatlanok egymástól.”

A társadalmi sűrűség az anyagi és az erkölcsi sűrűség összekapcsolódásából jön létre. A sűrűség fogalmának Durkheimnél fontos szerepe van a társadalmi fejlődés elméletében, valamint az egyes társadalmi jelenségeket és folyamatokat magyarázó elméletekben.

■ *A társadalmi kötelék*
és a társadalmi fejlődés elmélete

A társadalmi morfológia azzal foglalkozott, hogy milyen hatást gyakorol a külső bázis a társadalmi élet formáira és lefolyására. Durkheim azonban rendszere kiépítésének első lépéseitől kezdve felvetett egy kiemelkedő fontosságú kérdést, amelyre a szociológia mindmáig nem talált teljesen kielégítő választ. Ez a kérdés a társadalom belső kohézióját fenntartó erőkre és tényezőkre vonatkozik. Erre a kérdésre a társadalmi változásokat előidéző tényezők problémájával együtt már első művében – „De la division du travail social” – megpróbált választ adni. A társadalomban változást előidéző és a társadalom haladását eredményező alapvető tényező a fokozódó munkamegosztás és a specializálódás. De milyen erők tartják fenn a közösség belső kohézióját? A primitív társadalmakban a „mechanikus szolidaritás”, amely azt jelenti, hogy az egyén vakon aláveti magát a hagyomány és a közvélemény parancsaiban kifejeződő kollektív akaratnak. Ezekben a társadalmakban a munkamegosztás még kezdeti stádiumban van, következésképpen az egyes embereknek nincs egyéniségük, és nincs köztük differenciálódás. A társadalom tagjai – minthogy az önállóságnak és az egyéni nézeteknek nincs alapjuk – mechanikusan alávetik magukat egy olyan büntetésrendszernek, amely mindenkit sújt, aki megszegi a kollektív akarat parancsait és sérti a kollektív érzéseket.

A modern társadalmakban a munkamegosztás és a messzemenő szakmai specializálódás létrehozta a személyes képességekből és egyéni eredményekből táplálkozó individualizmust. A specializálódás maga után vonja a végrehajtott cselekedetekért való felelősséget is, ami megint csak hozzájárul az individualizmus fejlődéséhez. Az ilyen társadalom belső kohézióját az „organikus szolidaritás” biztosítja. Ez a kölcsönös szolgáltatásszükségleten alapul, azon, hogy a társadalom komplex gépezetté válik, amelynek összes fogaskerekei szükségképpen egymásba kapaszkodnak. Így a fokozódó munkamegosztás a közösség belső kötelékének átalakulásához vezet.

Felvetődik a kérdés: milyen erők idéznek elő változásokat a társadalmi munkamegosztásban? Durkheim élesen bírálja az utilitaristák tézisé, amely szerint a munkamegosztást és így a társadalom fejlődését is az egyének nagyobb haszonra, nagyobb gazdagságra irányuló törekvése idézi elő. Bírálja a pszichologizmus elméletét is, amely a társadalmi jelenségeket motívumokra, törekvésekre, vágyakra vissza-

vezetve magyarázza. Az ő érvelése a következő: az emberek többsége nincs tisztában azokkal az előnyökkel, amelyeket az új találmányokból és alkalmazásukból eredő fokozódó munkamegosztás hozhat számára. A munkamegosztás előrehaladását nem kíséri boldogság vagy kellemes érzés, épp ellenkezőleg, igen gyakran kellemetlennek érzik. Az anyagi javak élvezetéből eredő kellemességérzésnek van bizonyos szintje, küszöbe. E küszöb elérése után a haladás óhatatlanul megtorpanna, ha a kellemességérzéstől függne. A valóságban azonban nem így van. A haladás mércéje a társadalom egészének boldogsága, és a társadalom akár az egyének nagy szenvedései árán is e cél felé tör. A munkamegosztás változásainak okait a társadalom morfológiai tényezőiben kell keresni, jelesen a társadalmi sűrűség növekedésében. Ez eredményezi, hogy az egyéneknek a létért való küzdelemben differenciálniuk kell munkájukat, a szolgáltatások és a termelt javak fajtáit, amennyiben életüket fenn akarják tartani.

Az általános elmélet magyarázó értékét jobban érthetővé teszi monografikus vizsgálatokban, mindenekelőtt az öngyilkosság mint társadalmi jelenség vizsgálatában való alkalmazása. Az öngyilkosságról szóló tanulmány megmutatja, hogyan alkalmazta elméletét Durkheim olyan jelenségek magyarázatára, amelyek, úgy tűnhetne, a legnagyobb mértékben individuális jellegűek.

Mindenekelőtt elveti azt a nézetet, hogy az öngyilkosság olyan szándékos önmegsemmisítő aktus, amelyet pszichopatologikus, faji, földrajzi vagy pedig pszichikus tényezők (utánzás, boldogtalanság stb.) határoznak meg. A szociológiai elemzés mindezeknek a hipotéziseknek az elvetését követeli. Az öngyilkosság társadalmi jelenség, amelyet annak a társadalmi csoportnak a vonásai határoznak meg, amelyhez az öngyilkos tartozik. Durkheim e vizsgálatokban nagymértékben alkalmazta a statisztikai módszert, és a statisztikai adatok alapján bizonyos törvényszerűségeket állapított meg, majd ezeket szociológiailag értelmezte.

A statisztika azt mutatja, hogy a legtöbb öngyilkosságot szabadgondolkodók követik el. Második helyen következnek a protestáns vallási csoportok; kevesebb az öngyilkosság a katolikusok, s legkevesebb a zsidók körében. Ennek az összefüggésnek a lényege nem a vallási dogmák tartalmában rejlik. Az öngyilkosság okai e vallási csoportok belső integrációjában keresendők. A protestantizmus individualisztikusabb jellegű, mint a katolicizmus, és vallási csoportjai bensőleg kevésbé összefonódtak. Ez arra vezet, hogy tagjaik egymástól erősebben elszí-

getelődnék, és könnyebben követnek el öngyilkosságot. Más vallási csoportok tagjaikat szoros együttélési formákba fogják össze, erősebb támaszt és nagyobb erőt adnak számukra, amely az összeforrott csoport erejéből származik, s így itt az öngyilkosságok ritkábbak.

Durkheim az öngyilkosságokat a következőképpen osztályozta: 1. Egoista öngyilkosság, amelyet az egyénnek a csoporttól való elkülönülése idéz elő. Ilyen típusú öngyilkosságot leggyakrabban olyanok követnek el, akik nem tartoznak semmiféle vallási csoporthoz, valamint akik nem élnek családi közösségben, marginális egyének. 2. Anómiás öngyilkosság, amelyet a társadalmi csoportok hirtelen dezorganizálódása, belső kötelékük felbomlása vált ki. Anómiának nevezi Durkheim a társadalmi közösségeket összefogó normák és kötelek felbomlását. Az öngyilkosságoknak ez a típusa gazdasági válságok, politikai megrázkódtatások stb. idején fordul elő. 3. Altruista öngyilkosság, amely abból származik, hogy a társadalmi csoport az egyént oly mértékig magába olvasztja, hogy az elveszíti saját individualitásának érzését, és a csoportért való önfeláldozás evidens cselekedetté válik. Az ilyen típusú öngyilkosság a mechanikus szolidaritás összefűzte csoportokban fordul elő, tehát primitív társadalmakban, katonai alakulatokban, politikai szervezetekben stb. (pl. az elmúlt világháborúban a japán kamikaze-pilóták és eleven torpedók).

Durkheim tehát arra a következtetésre jut, hogy „a társadalom pillanatnyi erkölcsi konstitúciója határozza meg az öngyilkosságok számát. Minden társadalomban létezik egy bizonyos energiával rendelkező kollektív erő, amely az egyéneket öngyilkosság felé hajtja . . . Minden társadalomnak – morfológiai struktúrájának és erkölcsi konstitúciójának megfelelően – megvan a maga kollektív hajlama öngyilkossági aktusok elkövetésére, és ez a kollektív hajlam határozza meg az egyéni öngyilkossági hajlamokat, nem pedig fordítva.”

Durkheim monográfiája nagy hatást gyakorolt a szociológiai kutatások fejlődésére. Példát mutatott arra, hogyan használható fel a társadalmi tények statisztikai vizsgálata szociológiai elemzés alapjaként, s ugyanakkor mintául szolgált a szociológiai elmélet alkalmazására a látszólag merőben individuális tények és cselekedetek magyarázatában.

Amint már az előző fejezetben, a társadalmi életet pszichológiai-kulturális tényezőkkel magyarázó elméleteknél rámutattunk, Durkheim a vallást a társadalmi élet alapvető alkotóelemének tekintette. A vallási jelenségek vizsgálatára és magyarázatára óriási erőfeszítéseket tett, s valláselmélete erős hatással volt a vallástudományra.

Durkheim elvet minden olyan elméletet, amely a vallást az istenbe vagy természetfeletti erőkbe vetett hitként definiálja. Durkheim szerint a vallás „szakrális dolgokra vonatkozó hitek és cselekmények egységes rendszere, azaz olyan hiteké és cselekményeké, amelyek az egyháznak nevezett erkölcsi közösségbe fűzik össze mindazokat, akik magukénak vallják őket”. E definíció alapja a dolgoknak szakrálsakra és profánokra való felosztása. Minden vallás gondosan megkülönbözteti azt, ami szakrális, attól, ami profán. A szakrális dolgokat bűn vagy szentségtörés elkövetésének terhe mellett nem szabad profán dolgok gyanánt kezelni. A vallás funkciója az, hogy szabályozza az ember viszonyát a szakrális dolgokhoz. Ez a funkció számos alakban jelenik meg: a szakrális helyek térbeli elkülönítésében, a szakrális dolgokkal való kontaktuskeresés idejének kijelölésében, a szertartások megállapításában, amelyek keretében ez a kontaktus megvalósul stb. A vallásos élet különböző formáit elemezve Durkheim arra a következtetésre jut, hogy a szakrális dolgok (Isten) magának a társadalomnak a megszélyesülései, s hogy a vallás társadalmi funkciójának lényege a társadalmi szolidaritás megteremtése, fenntartása és megszilárdítása. Minden olyan ünnepély tehát, amely az embereket avégből gyűjti egybe, hogy bennük egységes társadalmi élményeket és érzéseket váltson ki, hogy megerősítse az őket összefűző kötelékeket – vallási tevékenység. A vallás a társadalmi élet elsődleges, elemi jelensége, konstitutív tényezője. Az ember a vallás által jut el a társadalomhoz, a vallás teremti meg és tartja fenn a társadalmat minden történeti korszakban.

Ez a szociológiai valláselmélet nem mentes a pszichologizmustól. Nyilván elfogadhatjuk, hogy a vallás parancsai, dogmái és szertartásai az egyénen kívül eső tények, objektívek és függetlenek az egyén pszichikus élményeitől. A vallás társadalmi hatásmechanizmusa azonban vallásos élményeken, a szertartásokban és a kultuszban való részvételen, a szakrális dolgok tiszteletén át, tehát a társadalom tagjainak pszichikumában végbemenő folyamatok révén érvényesül. Itt egyéb-

ként a pszichologizmus és a szociologizmus egész polémiájának alapkérdéséhez jutunk el: milyen mechanizmus útján érvényesül a társadalmi jelenségek hatása az egyénre, mi a pszichikus élményeknek és a társadalmi jelenségek szubjektív értelmezésének jelentősége a társadalmi életre nézve? Ezekre a kérdésekre a későbbiekben még visszatérünk.

■ *Az erkölcs és a filozófia elmélete*

Durkheim a valláshoz hasonlóan értelmezi az erkölcsöt, a filozófiát és a tudományt is. Az erkölcsi normák és parancsok a kollektív tudat alkotásai. Egyetlen filozófus sem fogalmazhat meg önkényesen és erőltet-het a társadalomra erkölcsi normákat. E normák megalkotása az öszszesség, nem pedig az egyén funkciója. Az egyén által kigondolt erkölcsi parancsokat – ha nincsenek összhangban a kollektív tudat tendenciáival – sohasem fogadják el. A tudományos etika csak az erkölccsel foglalkozó tudomány lehet, szociológiai módszerekkel vizsgálhatja az erkölcsi normák keletkezését a társadalmakban, de ilyen normákat meg nem állapíthat. A társadalom mint egész határozza meg, mi erkölcsös az egyén cselekedeteiben és magatartásában. „Kant posztulálta Istent, mivel e hipotézis nélkül az erkölcsiség érthetetlen lenne. Én az egyénektől specifikusan különböző társadalmat posztulálok, mivel ellenkező esetben az erkölcsiségnek nem lenne tárgya, a kötelességnek fogódzópontja.”

Durkheim szociológiai elméletei szolgáltatták filozófiai rendszere és tudományelmélete elvi alapjait is. Úgy vélte, hogy a kollektív tudat elmélete minden filozófiai probléma megoldását lehetővé teszi számára. Azt tartotta, hogy szociológiája alapján tudományosan lehet tárgyalni a filozófia olyan területeit, mint az etika, az esztétika és az ismeretelmélet. Az erkölcsi és esztétikai normák a társadalmi csoportokban keletkező meghatározott társadalmi jelenségek, és e csoportok kontextusában magyarázhatók. Hasonlóképpen az ismeretelmélet és a tudományelmélet problémáit is annak a társadalomnak kontextusában vizsgálhatjuk, amelyben létrejönnek. A tudomány és a filozófia alapfogalmai ugyanis kollektív képzetek. Az olyan fogalmak, mint tér, idő, erő, ok stb., a társadalmak történeti produktumai; a világról alkotott képzetek, amelyek a különböző társadalmakban és kultúrákban mások és mások. Durkheim tehát arra törekedett, hogy szociologisztikus előfeltevései alapján építse fel a filozófiát és a tudományelméletet.

Mint már mondtuk, Durkheim hatása erős és tartós volt. Az a tény, hogy művei ma is egyre újabb kiadásokban jelennek meg, és egyre újabb nyelvekre fordítják le őket, gondolatainak életerejéről tanúskodik. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy hatása nem azokból az eszmékből ered, amelyek az ő számára a legkedvesebbek és legfontosabbak voltak. Nem állta ki a kritikát sem a kollektív tudat, sem a kollektív képzetek elmélete, ugyanígy a társadalmi tényekről adott definíciója és módszerének alapelvei sem. Homályos megfogalmazásai sok félreértésre adtak okot. Némelyek úgy vélték, hogy Durkheim szociológiája közel áll a történelmi materializmushoz. Ez az álláspont jut kifejezésre G. Kagan cikkében is, amely „Durkheim és Marx” címmel a „Przegląd Socjologiczny” VIII. kötetében jelent meg. Ez azonban félreértés; Durkheim maga is állhatatosan elhatárolta magát ettől a közeledéstől. A kritikák mindenekelőtt a kollektív képzetekre és a kollektív tudatra – mint sem pszichikus, sem anyagi realitásra – vonatkozó koncepcióját vették célba. Támadások érték társadalomelméletét is, minthogy a társadalom Durkheim szociológiájában szinte misztikus lénnyé, valamiféle érző és gondolkodó, az egyéneket saját törvényei szerint kormányzó személyes istenné vált. Nem állta ki a kritikát a vallásról mint a társadalmi élet alaptényezőjéről kidolgozott elmélete sem; az archeológiai kutatások feltárták, hogy voltak olyan korok, amikor a társadalmi csoportok, fejlődésük igen korai szakaszaiban, nem ismerték a vallást. A szociologizmus általános koncepciója és éles szembenállása a pszichologizmussal azt az ellenvetést váltotta ki, hogy a vita elsősorban a szemben álló felek által használt nyelvezet pontatlanságából és homályosságából ered; hogy a társadalmi jelenségeknek kizárólag a pszichikus élményekre való visszavezetése leegyszerűsítés, de a pszichológia nyelvének kiküszöbölése ugyancsak vagy leegyszerűsítésekhez vezet, vagy egy sajátos mágikus felfogáshoz, melyben a társadalom, mint *sui generis* realitás közvetlen módon hat az emberek cselekvéseire.

Min alapult tehát Durkheim hatása? Nos, a vallásra vonatkozó empirikus vizsgálatainak, az olyan jelenségek monografikus vizsgálatán, mint az öngyilkosság, mindenekelőtt pedig széles körű vizsgálatok megszervezésén a humán tudományok valamennyi területén és a szociológiai módszernek ezekben való alkalmazásán. Durkheim szociológiájában egy gondolat bizonyult rendkívül termékenynek: az, hogy

az emberi kultúra minden szférája meghatározott társadalmi csoportokban jön létre, s eredetét és fejlődését az e csoportokban működő társadalmi erők, a csoportok belső rendszere és intézményei határozzák meg.

Mint már említettük, Durkheim alapította és adta ki a „L'Année Sociologique” című szociológiai folyóiratot, mely iskolájának orgánumává vált, valóságos gyűjtőlencsével, amely összegyűjtötte a humán tudományok legkülönbözőbb területein a durkheimi elméleti alapelvek szerint dolgozó kutatók erőfeszítéseit. Ugyanakkor Durkheim hatásának és az általa alapított iskola kisugárzásának fő közvetítőjévé lett. A folyóiratnak Durkheim általános koncepciójának megfelelő állandó rovatai voltak. Szerkezete Durkheim érdeklődési köréről és az irányítása alatt folyó munkálatok kiterjedtségéről is tanúskodott.

A folyóirat tartalma a következő rovatok szerint tagolódott:

I. Általános szociológia: 1. társadalomfilozófia, 2. pszichológia és szociológia, 3. a szociológiai tanok története, 4. módszertan, 5. a különböző kultúrák vizsgálata, 6. faj és társadalom.

II. Vallásszociológia: 1. vallásfilozófia és valláspszichológia, 2. a primitív társadalmak vallási rendszerei, 3. nemzeti vallási rendszerek, 4. univerzalisztikus vallási rendszerek, 5. másodlagos csoportok (szekták) vallási rendszerei, 6. különleges kultuszok, 7. népi hiedelmek és cselekmények, 8. a halottakkal kapcsolatos hiedelmek és cselekmények, 9. mágia, 10. rítusok, 11. mítoszok, legendák, mesék, dogmák, 12. a vallás szervezeti formái.

III. Erkölcs- és jogszociológia: 1. jog és erkölcs, 2. jogrendszerek és erkölcsi rendszerek, 3. házasság és családszervezet (család, házasság, nők helyzete, nemi erkölcs), 4. a másodlagos csoportok szervezete, 5. politikai szervezet (állam, a politikai szervezetek típusai), 6. tulajdonjog, kötelmi jog, 7. büntetőjog, 8. bírósági szervezet, eljárás, 9. nemzetközi jog, nemzetközi erkölcs.

IV. Kriminálszociológia és erkölcsstatistika: 1. a bűnözés általában, 2. bűnözés országok, gazdasági körülmények, felekezetek, életkor és nem szerint, 3. a bűnözés és immoralitás különböző formái, 4. a megtorlás rendszerei.

V. Gazdaságszociológia: 1. általános tanulmányok, 2. gazdasági rendszerek (struktúrájuk), 3. a gazdasági rendszerek működése, 4. a termelés fajtái, 5. a termelés rendszerei, 6. a termelés formái, 7. a termelés funkcionálása, 8. gazdasági osztályok, 9. az elosztás intéz-

ményei, 10. az elosztás morfológiája, 11. az elosztás működése, 12. a gazdasági tények és másfajta tények viszonya.

VI. Társadalmi morfológia: 1. a társadalmi élet földrajzi alapjai, 2. a népesség általában, 3. migrációs mozgalmak, 4. városi és falusi települések, 5. gazdaságföldrajz.

VII. Egyéb: 1. nyelv és írás, 2. technológia, 3. esztétika.

Amint az áttekintésből láthatjuk, a durkheimi szociológia elvi alapjaiból kiinduló kutatások szinte a humán tudományok egész területét felölelték. Valóban, sikerült folyóirata köré tömörítenie sok humán tudomány képviselőit, akik valamennyi említett területet úgy fogták fel, mint a társadalmi tények egyes területeit, és azokra a szociológiai módszert alkalmazták. Ebből egyébként szintén félreértés adódott: a szociologizmust a „szociológiai imperializmus” megnyilvánulásának tekintették, ami abban áll, hogy a szociológiai módszert alkalmazzák a humán tudományok tényeinek vizsgálatára. Durkheim erőfeszítésének eredményeképpen a szociológia megszűnt a társadalom fejlődésére és struktúrájára vonatkozó spekulációk halmaza lenni – ami sok más rendszerben volt –, s empirikus tudománnyá vált, amely a meghatározott csoportok produktumaiként definiált és e csoportok struktúrája és életkörülményei által determinált tények különböző területeit kutatja. De noha a folyóirat és alapítója körül sok kitűnő szerző csoportosult, akik óriási munkát végeztek, imponáló mennyiségű anyagot és monografikus feldolgozást produkáltak, a durkheimi iskola szociológiájára ránehezedtek a mester metafizikai koncepciói. Azt mondhatjuk, hogy amennyiben Durkheim iskolájában és saját műveiben fontos tudományos eredmények születtek, ezeket nem filozófiai alapkoncepciói révén, hanem e koncepciók ellenére vagy azoktól függetlenül érték el.

A francia szociológia kifejlődése a XVIII. században kezdődött. A francia társadalmi gondolkodás fejlődésének alapját sok gondolkodó és filozófus rakta le. A modern francia szociológiai iskolát azonban Durkheim teremtette meg. E tény minden kétségen felül áll. A „L'Année Sociologique” körül tömörülő tanítványai és munkatársai, akik később a francia egyetemeken különböző tudományágak művelőiként szereztek katedrát, eszméit és módszereit közvetítették más tudományokhoz is. Durkheim hatása jelentkezett a történetírásban, a nyelvtudományban, az etnológiában, a vallástudományban, a pedagógiában és a filozófiában.

XII.

A HUMANISZTIKUS SZOCIOLÓGIA

Comte és Spencer szociológiája olyan tudománykonceptción alapult, amely a természettudományokat vette mintául. A matematikai természettudomány elemzéséből és a fejlődését kísérő módszertani reflexiókból bontakozott ki a pozitivista tudománykonceptió, amelyet végleges formájában, Comte fogalmazott meg, s amely módszertani alapja lett a szociológia kiépítésére vonatkozó programjának is. A pozitívista irányzatnak a szociológiában sok híve volt. A szociológusok tárgyát a természettudományok mintájára határozták meg, és a társadalmi tények kutatásában azokat az elveket igyekeztek alkalmazni, amelyek a természettudományi kutatásokban termékenynek bizonyultak.

Igaz, mint láttuk, már Comte tisztában volt vele, hogy e módszerek alkalmazása a szociológiában komoly nehézségekbe ütközik, hogy a társadalmi jelenségek más természetűek, mint a biológiaiak vagy a kémiaiak, a történetiség bélyegét viselik magukon, hogy itt szerephez jut a szimbólumok és jelek szubjektív értelmezése, valamint az emberi pszichikus élmények tartalmai, s hogy mindez együtt igen megnehezíti a természettudományos módszerek alkalmazását. A szociológusok ilyen irányú erőfeszítései, noha a vizsgálatok sokfelé ágaztak és különféle módszertani koncepciókat alkalmaztak, igazolni látszottak ezeket a kétségeket. Úgy tűnt, hogy ha a társadalmi jelenségeket pszichikus jelenségekként kezelik és pszichológiai módszerekkel vizsgálják, ezzel lényeges módszertani nehézségek hárulnak el. De milyen tudománymodellt tett magáévá a korabeli pszichológia? Láttuk már, hogy Wundt vagy McDougall felfogása lényegében véve szintén a kísérleti tudomány koncepciója volt.

A XIX. század második felében a tudományban új módszertani irányzat lép fel, amely szembefordul a pozitivista tudománykoncepcióval a humanisztikus kutatások terén, és azt hangoztatja, hogy az emberrel foglalkozó tudományok elvileg különböznek a természettudományoktól, tehát egészen más kutatási módszereket igényelnek. Ennek az irányzatnak a kialakulása Wilhelm Dilthey munkásságához fűződik.

Dilthey szerint a tudományos szociológiát és általában a kultúra tudományát nem lehet felépíteni a pozitivista tudománykoncepció alapján. E jelenségek lényege ugyanis az, hogy pszichikus természetűek és csak intuitív beleérzés útján ismerhetők meg. A természeti jelenségekkel ellentétben – amelyeket az őket kormányzó törvények kimutatásával megmagyarázunk – a társadalmi-kulturális jelenségek szférájában elegendő a jelenségek megértése.

Dilthey koncepciói nagy hatást gyakoroltak a társadalomtudományok fejlődésére; belőlük fejlődött ki az egész antipozitivistai irányzat, amely főleg a német szociológiában kapott hangot. Közvetve – Znanieckinek a Thomasszal közösen írt „The Polish Peasant” módszertani bevezetőjében kifejtett koncepcióin át – az amerikai szociológiában is jelentkeztek, s Znaniecki művein és tevékenységén keresztül a lengyel szociológiát is befolyásolták. Éppen ezért a szociológiai gondolkodásnak ezeket az irányzatait – amelyeket elég önkényesen a humanisztikus szociológia elnevezéssel fogunk össze* – Dilthey koncepciójának áttekintésével kezdjük.

WILHELM DILTHEY METODOLÓGIAI KONCEPCIÓI

Wilhelm Dilthey (1834–1911) terjedelmes irodalmi munkásságából bennünket csak egy mű érdekel, amelyben metodológiai alapkoncepcióit fejtette ki, az „*Einleitung in die Geisteswissenschaften*” (Bevezetés a szellemtudományokba, 1883); ebből valók összes idézeteink.

„A középkor végével megkezdődik a szaktudományok emancipálódása. A társadalmat és a történelmet vizsgáló tudományok azonban még sokáig – egészen a múlt [XVIII.] század második feléig – a meta-

* A lengyel eredetiben a szerző a „humanistyezna” jelzőt használja a – magyar terminológiának megfelelő – „humán” tudományokra, valamint a dilthey-i értelemben vett „szellem”-tudományokra is. A szociológiai irányzat elnevezéseként – mint fejtegetéseiből kitűnik – a kifejezés jelentése elsősorban az utóbbihoz kapcsolódik. – *A szerk.*

fizika szolgáltatásai maradnak. Ráadásul a természettudományok egyre erősödő dominanciája oda vezetett, hogy a társadalomtudományok ezúttal újból – a régebbinél nem kevésbé terhes – szolgasorsra jutottak.”¹ Az új szolgaság példáiként említi Comte-ot és a pozitivistákat, J. St. Millt és az empiristákat, akik a történelmi valóságot megcsonkították, hogy hozzáigazítsák a természettudományok fogalmaihoz és módszereihez. A német történelmi iskola nem tudott eredményesen ellenállni a naturalisztikus tendenciáknak, mivel nem volt olyan módszere, amit sikeresen szembeszegezhetett volna a pozitivistákkal.

Dilthey éppen azt a feladatot tűzte maga elé, hogy megteremtse a történelemmel, politikával, gazdasággal, vallással, irodalommal és művészettel foglalkozó tudományok módszertani alapjait. Ezeket a tudományokat Dilthey szellemtudományoknak nevezi. Tárgyuk: „a társadalom keretében történetileg kifejlődött szellemi természetű tények”. Ezek specifikus fajtájú tények, nem állnak kapcsolatban a természettel, függetlenek tőle. Például a szenvedélyeknek, a költői képzeletnek és az alkotó gondolatoknak az a totalitása, amely Goethe életét teszi, nem ismerhető meg sem a költő agystruktúrájának, sem testi tulajdonságainak vizsgálatával. A szellemi tényeket nem lehet a természet rendjében lejátszódó és a természet mechanizmusainak alávetett tényekből levezetni. Az átmenetet a természet rendje és a szellem rendje között az emberi egyed mint pszichofizikai lény alkotja. A szellemtudományok kizárólag a szellemi valósággal, azaz a történelmi és társadalmi valósággal foglalkoznak.

Ezekben a tudományokban a kijelentések három fajtája fordul elő: „Első fajtájuk a számunkra az észlelésben adott valóságot fejezi ki; ezek tartalmazzák megismerésünk tisztán történelmi elemét. A kijelentések második fajtája a valóság bizonyos, absztrakcióval elkülönített elemeinek törvényszerű viselkedését értelmezi; ezek alkotják megismerésünk elméleti részét. Az utolsó csoportba tartozó kijelentések értékítéleteket fejeznek ki és normákat állapítanak meg; a szellemtudományok gyakorlati elemét képviselik. Tények, teorémák, értékítéletek és magatartási szabályok – ezek alkotják a kijelentéseknek azt a három osztályát, amelyekből a szellemtudományok állnak.”²

„A szellemtudományok feladata a történelmi és társadalmi valóság megragadása a maga egyedi és individuális mivoltában, az azt formáló

¹ *W. Dilthey: Einleitung in die Geisteswissenschaften. 1883.*

² Uo., 33. old.

törvényszerűségek („hasonlóságok”) megismerése, végül pedig a történeti és társadalmi valóság fejlődésében mutatkozó szabályok és célok megragadása.”³ A társadalom és a történelem elemei a pszichofizikai egyének. „Az ezekre az eleven pszichofizikai egészekre (*Ganzheiten*) vonatkozó elméleti tudásunkat az antropológia és a pszichológia szolgáltatja.” A pszichológia tárgya „a társadalmi egész lényegi elemeként szemlélt” ember, tehát a pszichológia az első és alapvető szellemtudomány. Dilthey azonban nem a kísérleti pszichológiára gondol, amely az egyes pszichikus jelenségek magyarázatát keresi, hanem egy új, leírónak vagy strukturálisnak nevezett pszichológia körvonalait vázolja fel, amely nem a lelki élet egyes elemeinek, hanem a kifejezett egészeknek a kutatásából indul ki. Megállapítja a pszichikus jelenségek egymásutánjának törvényszerűségeit és kapcsolataik, azaz a pszichikus struktúra törvényszerűségeit. Ez a pszichikus struktúra az a rend, mely szerint a pszichikus jelenségek egyetlen egésszé kapcsolódnak össze. A második alapvető szellemtudomány az antropológia, amely az ember fizikai szervezetét vizsgálja. A szellemtudományok logikus rendjében ezután következik az összehasonlító antropológia, azaz etnológia, mint „az emberiség természetes szerveződésének” tudománya. Ennek a szerveződésnek az alapja a család és a rokonsági rendszer.

A szellemtudományok következő csoportjában Dilthey a tudományok két osztályát helyezi el: 1. a különböző olyan kulturális rendszerekkel – vallás, művészet, jog – foglalkozó tudományokat, amelyek az egyénektől független saját tárgyi léttel rendelkeznek, és fennmaradnak, miközben a bennük részt vevő emberek változnak; 2. a társadalmak külső organizációjával foglalkozó tudományokat. A társadalomban az egyéneket nemcsak „cselekvéseik kölcsönös függése” fűzi egybe, hanem „a társadalom hozza létre azoknak a viszonyoknak és kötelékeknek egészét, amelyek az egyént magukba foglalják, mintegy körülfonják”. A társadalom ilyen külső kötelékei pl. a család, az állam, az egyház. A társadalmak szerveződése két pszichikus tényen alapul: 1. a közösség tudatán és 2. az egyedek akarata között fennálló uralmi-alárendeltségi viszonyon.

A társadalmak külső organizációjával foglalkozó tudományokban – Dilthey véleménye szerint – különösen nagy jelentőségű volt az állam és a társadalom fogalmának szétválasztása. Ez a forradalom utáni

³ Uo., 34. old.

Franciaországban a szociológia megjelenésével együtt ment végbe, Németországban pedig a társadalomelméletben, amelynek kezdete L. von Stein tanulmánya a francia szocializmusról. Ennek nyomán felvetődött a kérdés, vajon lehet-e az államtól függetlenül vizsgált társadalom egy szaktudomány kutatási objektuma, más szóval, lehetséges-e a történeti és társadalmi valóság egészét tanulmányozó tudomány? Miért vetődik fel ez a kérdés? Mert a történeti-társadalmi valóság minden egyes eleme „kapcsolatot mutat fel a tények konkrét oksági összefüggésével, e valóságnak az őt irányító általános törvényeknek megfelelő változásaival, továbbá azoknak az értékeknek és erkölcsi parancsoknak a rendszerével, amelyek az embernek feladataihoz való viszonyát szabályozzák”⁴. A történeti és társadalmi valóság egészével foglalkozó tudománynak ennél fogva meg kell értenie a történeti tények, az általános törvények és az egyének ítéleteit vezérlő normák között létrejövő kapcsolatokat.

Két tudomány állított maga elé ilyen nagyratörő feladatot: a szociológia és a történetfilozófia, s mindkettő kudarcot vallott. Dilthey bizonyítani kívánja, hogy egyikük sem igazi tudomány, hogy megoldhatatlan feladatra vállalkoznak, és hogy az általuk használt módszerek hamisak.

Comte és Spencer szociológiája (mert Dilthey ezekre a szociológiai rendszerekre gondol, támadása ellenük irányul) „a társadalomban, a benne működő differenciáló és integráló erőkben, az érdekek szolidaritásában, a közérdeknek megfelelő társadalomfejlődésben találta meg azt az alapelvet, amely megmagyarázza a vallást, a művészetet, az erkölcsöt, a jogot”⁵. Dilthey szerint ez a koncepció merő metafizika. Ugyanígy a Comte által javasolt szociológiai módszer, amely az induktív módszer alapelveire támaszkodik, a naturalista metafizikán alapszik. Comte alapjában véve csak „a történelem naturalista metafizikáját” alkotta meg. „Comte szociológiája – egészen a XVIII. századi francia filozófia szellemében – a történeti világnak a természettudományos megismerés rendszerének való alávetéséből keletkezett.”⁶ Ez a szubordináció két előfeltevésen alapul: az első – amely nem bizonyítható – kimondja, hogy a pszichikus állapotokat kizárólag fiziológiai állapotok határozzák meg, a második – amely teljesen hamis – azt állítja, hogy a belső tapasztalat meddő, és semmilyen tudást sem nyújt.

⁴ Uo., 112. old.

⁵ Uo., 516. old.

⁶ Uo., 132. old.

E két feltevést igaznak fogadva el, Comte úgy vélte, hogy a társadalomról egzakt tudomány csak úgy építhető fel, ha a társadalmi jelenségek vizsgálatára a természettudományok módszereit alkalmazzuk. Ez azonban félreértés. A szellemtudományok „teljesen más alapokon nyugszanak és egészen más a struktúrájuk, mint a természettudományoknak. Tárgyuk bizonyos, számunkra adott és nem felfedezett egészekből áll, amelyek belsőleg érthetők számunkra; e területen ahhoz, hogy fokozatosan tudományos megismeréshez juthassunk, előbb már tudnunk és értenünk kell . . . Itt a tapasztalat egy egész különleges fajtájával van dolgunk: a tárgy lassanként teremti meg önmagát a fejlődő tudomány szeme előtt; e tapasztalat elemei az egyének és aktuálai; e tapasztalat természete pedig abban fejezhető ki, hogy valamennyi rendelkezésünkre álló lelki képességünkkel elmélyedünk a tárgyban.”⁷ Itt tehát fordulatot látunk az irracionalizmus irányában, elfordulást a természettudományos módszerektől a vizsgált tárgyak intuitív megismerése felé.

Dilthey azt is szemére veti a pozitivista és naturalista szociológiának, hogy helytelenül viszonyul az egyes társadalomtudományokhoz. Ez a szociológia, lévén felelőtlen álmodozások kifejezője, azonnali eredményekre törekszik, pedig azokat csak a társadalmi-történeti valóság egyes területeinek kutatásával foglalkozó tudósnemzedékek hosszas erőfeszítése hozhatja meg. „Az egyetlen út a történelmi összefüggés kutatásához: ennek felbontása rész-összefüggésekre. Az egyes kulturális rendszerekre és a társadalmak külső organizációjára vonatkozó szaktudományok már régóta ezen az úton járnak. Az egyénnek mint a társadalom alapelemét alkotó eleven egységnek a tanulmányozása elengedhetetlen előfeltétel azoknak a tényeknek a kutatásához, amelyeket ezen eleven egységek társadalmi kölcsönhatásából absztrakció útján elkülöníthetünk. Csak az antropológia ezen eredményeire támaszkodva – és az elméleti társadalomtudományok három fő osztályát alkotó tudományok: az etnológia, a kulturális rendszerekkel foglalkozó tudomány és a társadalom külső organizációját vizsgáló tudomány közvetítésével – közeledhetünk lépésről lépésre a társadalom egymást követő fokozatai közötti összefüggés problémájának megoldásához.”⁸

Így bizonyítja Dilthey, hogy a szociológia Comte-tól és Spencertől nyert alakjában nem oldhatja meg a maga elé állított problémákat, nem adhatja a társadalomnak és fejlődésének általános elméletét.

⁷ Uo., 137. old.

⁸ Uo., 139. old.

Dilthey művében a kritikai részen kívül pozitív rész is található. Ide tartoznak mindenekelőtt azok a javaslatok, amelyek a szellemtudományok új módszerének elveit foglalják össze. Ha a pozitivisták szociológia nem tudta is beváltani a hozzá fűzött reményeket, ebből még nem következik, hogy egyáltalában minden szociológia lehetetlen. A szociológia lehetséges, de csak mint saját módszereivel dolgozó szellemtudomány. Dilthey könyvének fő célja a specifikus szellemtudományi módszerek kidolgozása volt. Íme alaptézisei:

„A társadalom – más szóval az egész történeti-társadalmi valóság – valóságosan adott számunkra mint szemléletünk tárgya, de sokkal bonyolultabb és rejtélyesebb oldalairól mutatkozik meg, mint saját szervezetünk, vagy akár annak legrejtélyesebb szerve, az agy.”⁹ „A társadalom közegében az események áradata szakadatlan, miközben a társadalmat alkotó egyének fel- és letűnnek az élet színpadán. Az eseményeknek ebben az áradatában az egyén önmagát olyan alkotóelemként fedezi fel, amely más alkotóelemekre befolyást gyakorol. Nem az egyén hozta létre a társadalmat alkotó egészet, hanem beleszületett abba. A kölcsönhatások eme szövevényét irányító törvények közül csak némelyeket ismer, azokat is pontatlanul. Kétségtelen, ezek ugyanazok a folyamatok, mint amelyeket önmagában is felfedez és teljes tartalmukban megismer a belső észlelésben; a rajta kívül álló egész társadalmat is ezek a folyamatok hozták létre. E folyamatok bonyolultsága azonban oly nagy, a természet által megjelenésük számára szabott feltételek oly sokfélék, a mérésekre és vizsgálatukra szolgáló eszközeink pedig annyira szerények, hogy a társadalmak tudományos megismerését leküzdhetetlennek látszó nehézségek késleltették.”¹⁰ Ezek a nehézségek azonban csak az induktív módszer számára leküzdhetetlenek. A szellemtudományoknak viszont rendelkezésükre áll a megismerés másik útja, ahol ezek a nehézségek megszűnnek. „Ebből következik, hogy viszonyunk a társadalomhoz és a természethez különböző. A társadalmi tényeket – ha szabad így mondanunk – belülről értjük meg; saját pszichikus állapotaink belső észlelése alapján bizonyos fokig képesek vagyunk magunkban reprodukálni őket.”¹¹ A társadalmi jelenségek összekapcsolódása az ember változó pszichikus élményeivel – ami Comte és Spencer számára oly sok nehézséget okozott – Dilthey-nél olyan mozzanattá válik, amely megismerésüket

⁹ Uo., 45. old.

¹⁰ Uo., 45. old.

¹¹ Uo., 45. old.

megkönnyíti. „A természet idegen számunkra. Mindig valami külső marad, nem válik belsővé. A társadalom ezzel szemben a mi világunk; benne élünk a folytonos kölcsönhatások játékában, s ezt lényünk minden erejével átéljük, mivel önmagunkban is észleljük azoknak az állapotoknak és erőknak folytonos változását, amelyekből a társadalom felépül. Mindez a társadalom kutatásának bizonyos alapvető ismertetőjegyeket kölcsönöz, amelyek azt teljesen különbözővé teszik a természet kutatásától.”¹²

„Látszólag nehezebb előrelátni az ember reakcióit a társadalomban, mint a gravitáció törvényének alávetett égitestek mozgását, amely előre kiszámítható. Az egyes pszichikus egységek megismeréséből fakadó nehézségeket még megsokszorozza a társadalomban együttműködő ezen egységek, egyének végtelen sokfélesége és egyedisége, továbbá cselekvésük természeti feltételeinek összetettsége, a nemzedékek során kialakult kölcsönhatások összegeződése, ami nem teszi lehetővé, hogy az emberi természetből – amilyennek azt ma ismerjük – közvetlenül levezessük az elmúlt idők viszonyait, vagy azt, hogy az emberi természet bizonyos általános típusából levezessük a társadalom mai állapotát. Ezekért a nehézségekért azonban bőven kárpótól annak a ténynek a megállapítása, hogy én, aki belülről látom saját életemet és ismerem magamat, a társadalmi organizmus eleme vagyok, tudom, hogy ezen organizmus többi elemei ugyanolyan típusúak, mint én, s ennek következtében benső mivoltukban is érthetők, felfoghatók számomra. Így tehát megértem a társadalom életét.”¹³ Ez a megértési folyamat igénybe veszi az ember valamennyi szellemi képességét és pszichikus életének valamennyi szféráját. Az intelligencia és az intellektus önmagában nem elegendő a társadalmi élet valamennyi megnyilvánulásának megértéséhez, minthogy abban jelentős szerepet játszanak az érzelmek, az ösztönök és az akarat. A megértés mások élményeinek utánérzéssel történő megismerése. Az emberi élmények hasonlósága biztosítja minden ember pszichikus struktúrájának alapvető rokonságát, és e rokonság fokától függ, milyen pontosan értjük meg mások pszichikus életét.

A Dilthey által javasolt módszer bizonyos értelemben pszichologizmus, de sajátos pszichologizmus. Dilthey az irányzat többi követőitől abban különbözik, hogy szélsőségesen szubjektivistá. A társadalmi élet megértése – amelynek e felfogás szerint a szociológia alapjává kell

¹² Uo., 46. old.

¹³ Uo., 47. old.

válnia – nem más; mint saját pszichikus élményeink struktúrájának intuitív tudatosítása. Minthogy pedig ezek a pszichikus struktúrák a társadalmi-történeti valóság legfontosabb alkotóelemei, s az emberek pszichikus struktúrái lényegében azonosak – saját pszichikumunk megértése válik a megismerés módszerévé.

Dilthey metodológiai felfogásának jelentősége mindenekelőtt a társadalmi-történeti valóság új elméletének kidolgozásában rejlett. Ez a valóság a természeti valóságtól abban különbözik, hogy szellemi aktusokból és pszichikus élményekből áll, hogy lényegét az emberi szellem értelmes, alkotó aktusai teszik. Ezek nem kutathatók és magyarázhatók a természetben lezajló jelenségek módjára, hanem meg kell értenünk őket, mégpedig azáltal, hogy elmélyedünk saját pszichikus élményeinkben és szellemi aktusainkban. A pszichikus struktúrák rokonságának alapján minden ember képes mindannak megértésére, ami a társadalomban történik.

A pszichologizmus többi hívétől Dilthey elsősorban a pszichikus jelenségek természetének felfogásában különbözött. Nem a pszichikus folyamatok alkotóelemeinek feltárására és induktív módszerrel való vizsgálatára törekedett – ahogy azt Wundt valamennyi követője és a korabeli pszichológusok tették –, hanem egészes pszichikus struktúrákat, az élmények és értelmes aktusok komplexusait igyekezett megragadni, mert ezek csupán mint egészek érthetők.

Dilthey-nek ezek a nézetei erőteljes irányzat megindítóivá váltak a humán tudományokban. A kibontakozó viták arra irányultak, hogy új alapokra helyezték ezeket a tudományokat. Az irányzat elsősorban a történelemben és a pszichológiában jelentkezett, de kiterjedt a szociológiára is. A Dilthey felfogásában a pozitivizmussal és a naturalizmussal szemben megnyilvánuló reakció sok követőre talált a szociológiában.

MAX WEBER „MEGÉRTŐ SZOCIOLÓGIÁJA”

■ Dilthey koncepciójának átalakítása

Dilthey koncepcióit sok oldalról érte támadás. Többek között vitatta őket *Heinrich Rickert* is, kétségbe vonva a természet és a szellem Dilthey által bevezetett elhatárolását. Rickert új tudományelméletet fogalmazott meg, amely ugyan közvetlenül nem érintette a szociológiát,

de a humán tudományokban élénk módszertani vitát kavart, amely éreztetette hatását a szociológiában is.

Rickert „Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft” (Kultúrtudomány és természettudomány, 1899) című művében elvetette a tudományoknak természettudományokra és szellemtudományokra való felosztását, és két szempont szerint új klasszifikációt dolgozott ki. I. A vizsgált tárgyak szempontjából megkülönböztet: 1. a természettel és 2. a kultúrával foglalkozó tudományokat. II. Módszertani szempontból megkülönböztet: 1. generalizáló tudományokat, tehát olyanokat, amelyek a jelenségek általános törvényeit kutatják és 2. individualizáló tudományokat, tehát olyanokat, amelyek figyelmüket az egyedi tárgyak ismertetőjegyeire és az egyszeri eseményekre összpontosítják. Rickert természetnek és természeti képződménynek nevez mindent, ami a földből születik és magától növekszik, vagyis az emberi munka beavatkozása nélkül létezik. A kultúra ezzel szemben olyan „tárgyak összessége, amelyekhez általánosan elismert értékek kötődnek, és amelyeket az emberek ezekre az értékekre tekintettel ápolnak . . . Ilyen tárgyak, azaz kulturális javak: a vallás, az egyház, a nemzet, a házasság, a család, az erkölcs, a jog, az állam, a nyelv, az irodalom, a művészet, a tudomány, a gazdasági szervezet stb.” Rickert tehát a tudományok négy fő csoportját különbözteti meg: 1. generalizáló természettudományok, amelyek tárgya a természet, 2. individualizáló történettudományok, amelyek tárgya a természet, 3. generalizáló természettudományok, amelyek tárgya a kultúra és 4. individualizáló történettudományok, amelyek tárgya a kultúra. Természettudományoknak azokat a tudományokat nevezi, amelyek általános fogalmakat alkotnak és a jelenségek általános törvényeit keresik, nem törődve individuális jegyeikkel. Így pl. Julius Caesar, mint az emberi nem egyik példánya, a természettudomány tárgya. Történettudományoknak nevezi mindazokat, amelyek vizsgálataikat individuális, nem ismétlődő jegyekre korlátozzák, pl. Julius Caesar mint hadvezér és politikus tetteire és gondolataira. A szó szűkebb értelmében Rickert a kultúrával foglalkozó individualizáló tudományt nevezi történettudománynak. De nem húz éles határt a természet és a kultúra között, aminthogy nem ismer el valamiféle specifikus történeti realitást sem. A természet és a történelem egy és ugyanazon valóság, két különböző szempontból tekintve. A valóság természet, ha arra vonatkozólag vizsgáljuk, ami benne általános, de történelemmé válik, ha arra vonatkozólag vizsgáljuk, ami benne egyedi. Tehát a kultúra elhatárolása a természettől, a termé-

szettudományoké a kultúrtudományoktól nem abszolút. Ugyanígy nincsen éles határ a természettudományos és a történeti módszer között; ezek kölcsönösen áthatják egymást. Rickert a „történeti módszer” kifejezésnek más jelentést tulajdonít, mint Saint-Simon, Comte vagy Marx. Számára a történeti módszer: individuális tárgyak jegyeinek és egyszeri eseményeknek a leírása anélkül, hogy általánosításokra és általános törvények megállapítására törekednénk – noha a történetész is igyekszik a leírt tárgyakat és eseményeket bizonyos egészekké és fejlődési sorokká összekapcsolni. Rickert határozottan elveti Dilthey irracionálisizmusát és intuicionizmusát is, hangsúlyozva a történeti megismerés racionális jellegét; nem mások élményeinek „átéléséből” áll, hanem „individualizáló fogalomalkotásból”. A szociológia módszertanára Rickert következő eszméi gyakoroltak hatást: az irracionális, intuitív megismerés elvetése és a történeti módszer új meghatározása (amelyet később a német tudomány magáévá tett¹⁴), továbbá a történeti megállapítások tudományos érvényének és objektív jellegének hangsúlyozása. Rickert tehát, noha jelentős lépést tett előre a humán tudományok racionálisabb felfogása felé, mégis megmaradt annál a meggyőződésnél, hogy a történeti tudományokban (és így a társadalomtudományokban is) lehetetlen általános fogalmak alkotása és általános törvények megállapítása.

■ *Max Weber nézetei*

E nézetek nagy hatást gyakoroltak Weberre. Elfogadva Rickertnek Dilthey-re vonatkozó kritikáját, nem ért egyet azzal a tézisével, hogy a történeti tudományok nem képesek általános elméletek megfogalmazására és általános törvények megállapítására. Weber rámutat, hogy ebben az állításban még a történeti jelenségek irracionálisitását valló meggyőződés rejlik, s harcot indít e nézet ellen.

A történeti tudományok ilyen felfogásában rejlő irracionálisizmus bírálata Weber számára további vizsgálódások kiindulópontjául szolgált. A történeti tudományok feladatának a leírásra korlátozása és az a meggyőződés, hogy a történeti jelenségeket nem irányítják általános törvények, abból az előfeltevésből fakadt, hogy „az ember személyisége és cselekedetei irracionálisak, azaz csak a szabad akarat által meg-

¹⁴ Lásd *F. Oppenheimer: System der Soziologie*. I. köt., ezen belül a „Naturwissenschaftliche oder historische Methode” című fejezet, 152–172. old.

határozottak”. Weber nem tagadta a részletes történeti leírások tudományos értékét, de nem értett egyet a történelmi elméletalkotás lehetetlenségét hirdető dogmával. Amikor tehát ki akarta mutatni, hogy a történeti valóság értelmezhető racionális, általános fogalmakban, előbb le kellett számolnia az emberi cselekvések irracionálisának tézisével.

A tézis védelmezői rendszerint az emberi cselekvések „kiszámíthatatlanságára” hivatkoznak. Weber azt válaszolja (akárcsak Spencer a Froude-dal való polémijában), hogy a valóságban, a mindennapi életben szó sincs ilyen kiszámíthatatlanságról. „Minden katonai parancs, minden büntetőtörvény, sőt a beszélgetés során kiejtett minden egyes szó azon a várakozáson alapul, hogy annak pszichikumában, akihez intézték őket, bizonyos hatások jelentkeznek, s bár ezek nem teljesen egyértelműek minden szempontból és mindenkinél, mindazonáltal elegendőek annak a célnak eléréséhez, amelyre az adott parancs, jogszabály vagy szó irányul.”¹⁵

Az irracionalizmus védelmezői által felhozott második érv lényege az, hogy minden természeti jelenséget maradéktalanul megértünk, amennyiben a természetnek a tudomány által ismert törvényeire vezetjük vissza, az emberi cselekvésekben ezzel szemben mindig van bizonyos „maradék”: a természeti törvények működésére vissza nem vezethető, tehát irracionális elemek. Weber ezt az érvet azzal hárítja el, hogy az emberi viselkedéseket éppenséggel jobban megérthetjük, mint a természeti eseményeket. Az a tény, hogy az emberi cselekvésekben motívumokkal és az emberi cselekvéseknek bizonyos motívumok megnyilvánulásaiként való értelmezésével van dolgunk, lehetővé teszi ezeknek a természeti jelenségeknél mélyebb megértését. Azt, amit az irracionalizmus hívei az emberi cselekvések megmagyarázhatatlan maradékaként kívántak meghatározni, Weber racionálisan érthető motívumnak nevezi, amely a cselekvés értelmezése révén megismerhető.

Weber így módon az irracionalizmus bírálata révén készíti elő a talajt szociológiája alapfogalmainak kidolgozásához. Szociológiájának általános koncepcióját röviden a következőkben foglalhatjuk össze. A szociológia tárgyát az emberek társadalmi cselekvései alkotják; ezek a cselekvések értelmesek; megmagyarázni akkor tudjuk őket, ha megra-

¹⁵ *M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. 1922. (A továbbiakban: Wissenschaftslehre.) 64. old.*

gadjuk azt a szubjektív értelmet, amelyet a cselekvő személyek cselekvéseiknek tulajdonítanak; ennek az értelemnek a megértése céljából a szociológus megkonstruálja a cselekvések „ideáltípusát”, s azután összevetve a tényleges cselekvéseket az ideáltípussal, feltárja az eltérést előidéző motívumokat és feltételeket; az ideáltípusok módszere a társadalmi cselekvések magyarázatát értelmük megértésén keresztül teszi lehetővé.

Max Weber „*verstehende Soziologie*”-nak nevezte szociológiáját. Ez az elnevezés félreértésekre adhat alkalmat. Azt lehetne hinni ugyanis, hogy a „megértés” a kutatási eljárás szubjektíve felfogott végső célja. Itt azonban nem erről van szó. Weber nagy súlyt fektet az oksági magyarázatra: a cselekvés motívumainak megértése csupán az egyik, noha igen fontos lépés a magyarázat folyamatában.

Weber a szociológiát a következőképpen definiálja: „A szociológia (e sokjelentésű szó általunk használt értelmében) az a tudomány, amely értelmezően meg akarja érteni a társadalmi cselekvést, s ezáltal a cselekvés menetére és következményeire oksági magyarázatot kíván adni. »Cselekvés«-nek kell neveznünk minden olyan emberi viselkedést (akár külső, akár belső ténykedésről, akár valamilyen tevékenység elmulasztásáról, akár valaminek az eltéréséről van szó), amellyel a cselekvő vagy a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak össze. „Társadalmi” cselekvésnek viszont az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő (vagy a cselekvők) által vélt értelme szerint számot vet *mások* viselkedésével és ahhoz igazodik.”¹⁶

A weberi szociológia alapfogalma tehát a *társadalmi* cselekvés. „A szociológia számára különösen fontos az olyan viselkedés, amely 1. a cselekvő személy által neki tulajdonított értelme szerint mások viselkedésével számot vet, 2. amelynél a viselkedésnek ez a másokkal való értelemszerű vonatkozásba hozatala a viselkedést befolyásolja, és végül, 3. amely ezen szubjektív értelme alapján megértően magyarázható.”¹⁷ A viselkedésnek ezeket a fajtáit nevezi Weber társadalmi cselekvésnek. „Nem minden emberi érintkezés társadalmi jellegű, hanem csak a másik ember viselkedéséhez igazodó viselkedés. Így pl. két kerékpáros összeütközése ugyanúgy csak esemény, mint valamilyen természeti történés. Ezzel szemben az igyekezetük, hogy kikerüljék egymást, továbbá az összeütközést követő szitkozódás, verekedés vagy békés

¹⁶ M. Weber: Gazdaság és társadalom. Budapest 1967. 41. old.

¹⁷ M. Weber: Wissenschaftslehre. 405. old.

megbeszélés már »társadalmi cselekvés«.”¹⁸ Nem társadalmi jellegű sok ember azonos cselekvése sem – pl. ha a járókelők nagy része egyszerre nyitja ki ernyőjét, mikor elered az eső –, sem pedig az olyan cselekvés, amely mások cselekvésének hatására jön létre, pl. a tömegben végzett cselekvés. A cselekvéseknek ezt a második fajtáját, azaz az olyan ember cselekvését, aki a tömeg hatására kerül izgalmi állapotba vagy indulatainak hatalmába, Weber reaktív cselekvésnek nevezi és kiiktatja a szociológiai kutatás köréből. Természetesen a cselekvés és a reaktív viselkedés közti határ nagyon elmosódó.

A társadalmi cselekvések a társadalmi valóság fontos elemét alkotják. Ezekre vezethető vissza a közösségi együttélés valamennyi formája és minden társadalmi képződmény. Weber a következőképp konstruálja meg a társadalmi cselekvésekből kiindulva a társadalmi élet formáit: „Társadalmi »kapcsolatnak« nevezzük több ember magatartását, ha egymásra figyelnek és egymáshoz igazodnak. A társadalmi kapcsolat tehát teljes egészében és kizárólag az a *valószínűség*, hogy a cselekvés társadalmi lesz. Mindegy, hogy min alapul ez a valószínűség . . . Olyan társadalmi intézmények esetében is, mint az »állam«, az »egyház«, a »szövetkezet«, a »házasság« stb., a társadalmi kapcsolat kizárólag és csakis az a valószínűség, hogy értelme szerint mások viselkedésével számot vető cselekvés játszódott le, játszódik le, vagy fog lejátszódni . . . Egy »állam« pl. akkor szűnik meg szociológiailag »létezni«, amikor megszűnt az a valószínűség, hogy meghatározott fajtájú, értelem szerint irányított társadalmi cselekvések mennek végbe.”¹⁹

Weber társadalmi ontológiájának alaptétele szerint tehát a társadalom alapelemét az egyének cselekvései alkotják. Ez a koncepció metodológiai megfontolásokon alapult. Weber ugyanis, úgy véelve, hogy a társadalom és az egész történeti valóság értelmes tartalmuk megértése által ismerhető meg, azt az általános alkotóelemet kereste, amelyben ezek az értelmes elemek a társadalomban megjelennek. „Vizsgálódásaink célja – a »megértés« – az oka végül is annak, amiért a megértő szociológia az egyes egyént és cselekvéseit tekinti az elemi egységnek.”²⁰ Csak ez az elemi egység hajt végre ugyanis értelmes cselekvéseket. Minden társadalmi közösség és minden történeti képződmény csak mint egyének szabályos és egymáshoz kapcsolódó cselek-

¹⁸ M. Weber : Gazdaság és társadalom. 54. old.

¹⁹ Uo., 57. old.

²⁰ M. Weber : Wissenschaftslehre. 415. old.

véseinek sorozata és komplexusa érthető meg. „Az olyan fogalmak, mint »állam«, »feudalizmus«, »szövetkezet« stb., a szociológia számára az emberi együttműködés bizonyos fajtáit jelentik, és a szociológia feladata, hogy ezeket »érthető« cselekvésekre, azaz kivétel nélkül a bennük részt vevő egyes emberek cselekvéseire vezesse vissza.”²¹

Mit ért Weber a „cselekvés értelmén”? Nem határozza meg pontosan ezt a fogalmat, inkább a kontextussal teszi világossá, hogy a cselekvő személyek szubjektív intenciójáról van szó. A cselekvések háromféle lehetséges értelmét különbözteti meg: 1. valamely történelmileg adott esetben egyetlen konkrét cselekvő által vélt értelem; 2. esetek adott tömegében átlagosan és megközelítőleg több cselekvő által vélt értelem; 3. valamilyen fogalmilag konstruált tiszta típusban elgondolt cselekvőből kiindulva is megkonstruálhatjuk cselekvésének elgondolt értelmét. De mindenkor szubjektív értelemről van szó, azaz a – mindegy, hogy tényleges vagy konstruált – cselekvő intenciójáról, nem pedig valamilyen, a cselekvő egyénektől független metafizikai értelemről. Éppen ebben különböznek a cselekvéssel foglalkozó empirikus tudományok, a szociológia és a történelem, az összes dogmatikai tudományoktól: a jogtudománytól, a logikától, az etikától, az esztétikától, amelyek tárgyukban a „helyes” vagy „értvényes” értelmet keresik.

A cselekvést kísérő szubjektív szándékként felfogott értelem az alapja a motívumok kialakulásának. „»Motívumnak« azt az értelmi összefüggést nevezzük, amely maga a cselekvő vagy a megfigyelő előtt valamely viselkedés értelmes »okának« tűnik.”²² A motívum fogalmának igen fontos szerepe van Weber metodológiájában; mint látni fogjuk, szorosan kapcsolódik az oksági magyarázat koncepciójához. Először azonban meg kell világítanunk, hogyan fogja fel Weber a „megértés” fogalmát. Valamely cselekvést megérteni Weber szerint annyi, mint e cselekvés szubjektív értelmét az értelmezés segítségével felfogni, függetlenül attól, hogy egy adott történeti személy konkrét cselekvésének értelméről, a cselekvők tömege által végzett cselekvések átlagos vagy megközelítő értelméről, vagy pedig a cselekvés valamilyen tudományos célokból megkonstruált ideáltípusának értelméről legyen szó.

Weber a megértés alábbi fajtáit különbözteti meg:

I. Valamely cselekvés (beleértve valamilyen megnyilatkozás, kife-

²¹ Uo., 415. old.

²² *M. Weber: Gazdaság és társadalom.* 47. old.

jezés) értelmének *közvetlen*, aktuális megértése. Például közvetlenül megérttem a $2 \cdot 2 = 4$ kifejezést, amikor olvasom vagy hallom; ezt a megértést Weber racionális közvetlen megértésnek nevezi. A közvetlen megértés azonban lehet irracionális is, amikor pl. közvetlenül megértünk egy arckifejezésben és irracionális mozdulatokban megnyilvánuló dühkitörést. Közvetlenül, aktuálisan megértjük az olyan racionális cselekvéseket is, mint azét az emberét, aki a kilincs után nyúl, hogy becsukja az ajtót, egy favágó viselkedését, amikor fejszéjével lesújt, vagy annak a viselkedését, aki fegyverével célba vesz egy állatot stb.

II. A *magyarázó* vagy *motivációs* megértés azt jelenti, hogy valamilyen cselekvést hozzárendelünk a cselekvő egyén szándékaihoz és céljaihoz. Amikor látjuk a kereskedőt, amint számokat ad össze, megértjük, hogy kalkulációt végez, hogy kereskedelmi célokból számol. Amikor halljuk, hogy ebben a szituációban kimondja a $2 \cdot 2 = 4$ tételt, megértjük e tétel adott pillanatban való alkalmazásának motívumát is. Valamely cselekvés motívumának ilyen megértését Weber racionális motivációs megértésnek nevezi. Motivációsan értjük meg a favágó tevékenységét, ha tudjuk, hogy pénzkeresés stb. végett vágja a fát. A motivációs megértés is lehet irracionális, pl. amikor azt látjuk, hogy valaki azért vág fát, hogy „levezesse felindulását”. Ezek az irracionális vagy „kiszámíthatatlan” cselekvések szintén „érthetővé” válnak, ha felfogjuk motívumaikat és megállapítjuk, hogy a megbántott hiúság, a sértett önérzet stb. alapján keletkeztek. A – racionális vagy irracionális – motivációs megértést a megfigyelt cselekvés magyarázatának tekintjük.

A megértéshez az észlelt viselkedések értelmezése útján jutunk el. Az értelmezés olyan gondolati folyamat, amely az evidencia érzését nyújtja. Evidenciaérzés létrejöhet azért, hogy racionális motívumot kapcsolunk az észlelt cselekvéshez, vagy azért, hogy beleérzően újra átéljük mások élményeit (pl. az érzelmi vagy művészi befogadó jellegű élmények evidenciája esetében).

A megértést kísérő evidenciaérzés nem nyújt biztosítékot arra, hogy az adott cselekvést megértve helyesen is magyarázzuk. Lehet valamilyen értelmezés messzemenően evidens, ez korántsem bizonyítja empirikus érvényét, mivel külső lefolyásukra és következményeikre nézve egyforma viselkedések mögött a legkülönbözőbb motívumkonstellációk állhatnak, s a motívumok közül nem feltétlenül a leg-evidensebbnek látszó az, amely a cselekvésben valóban szerepet ját-

szott. A cselekvés és a motívum kapcsolatának megértését az oksági összefüggés szokásos módszereivel kell ellenőrizni, mielőtt valamely értelmezés – akár a legevidensebb is – érvényes „megértő magyarázattá” válna.

■ *Az ideáltípusok*

Az emberi cselekvések helyes magyarázata céljából a szociológia az ideáltípusok módszerét alkalmazza. Mint már mondtuk, Weber a szociológiát törvényalkotó és a cselekvések közti általános összefüggéseket kutató tudománynak tekintette. Az emberi viselkedésre vonatkozó általánosítások és törvények megalkotása azonban eltér a természettudományok eljárás módjától. Az általános törvények megkonstruálására a szociológia az ideáltípusokat használja fel. Ezt a módszert a fejlettebb társadalomtudományok, elsősorban a közgazdaságtan, már régóta alkalmazzák. A közgazdászok elméleteikben a történeti jelenségek „szintéziseivel”, más néven „ideáival” dolgoznak. Így pl. megalkotják az árupiacon végbemenő események ideális képét adott előfeltevések mellett, pl. a csere megfelelő szervezete, a szabad verseny, a szigorúan racionális cselekvések stb. esetén. Ennél az eljárásnál bizonyos jellemzőket és történetileg végbemenő folyamatokat ellentmondásmentes gondolati konstrukcióvá kapcsolnak össze. Ez a konstrukció meghatározott valóságelemek gondolati kiemelése útján jön létre. Ily módon kapjuk meg bizonyos jelenségek *ideáltípusát*. „Ennek kapcsolata az élet empirikus tényeivel kizárólag abban áll, hogy mindeütt, ahol az absztrakt konstrukció által leírt kapcsolatokat bármilyen fokban is ténylegesen tapasztaljuk a valóságban, vagy ahol feltételezzük működésüket, ott e kapcsolat *jellegét* egy *ideáltípuson* pragmatikusan *szemléletessé* és érthetővé tesszük magunknak.”²³

Az ideáltípus nem hipotézis, hanem kijelöli a hipotézisalkotás irányát. Weber azt mondja, hogy az ideáltípus „utópiaszerű”, ma inkább azt mondanánk, hogy heurisztikus fikció. Nem teljesen fikció azonban – egy hamis előfeltevés tudatos elfogadása értelmében. Az ideáltípus ugyan nem valami valóságosat ír le, de lehetőséget nyújt történetileg előforduló jelenségek egész sorának „idea” alakjában való ábrázolására, azaz egy olyan fogalmi sémában való megragadására, amely tar-

²³ M. Weber: *Wissenschaftslehre*. 190. old.

talmazza az adott sor valamennyi empirikus jelenségében megtalálható lényeges elemeket. Így pl. a középkori városi gazdálkodás valamennyi lényeges jegyének ábrázolásához megalkotjuk e gazdaság ideáltípusát. Ez úgy jön létre, hogy a hangsúlyt egyoldalúan egy vagy néhány szempontra helyezzük, és az elszórtan – itt kisebb, ott nagyobb számban, néhol egyáltalán nem – előforduló egyedi jelenségeket, amelyek ez alá az egyoldalúan hangsúlyozott szempont alá sorolhatók, egységes *gondolati képbe* kapcsoljuk össze. Ezzel a képpel a maga fogalmi tisztaságában a valóságban sehol sem találkozunk, ebben az értelemben *utópia*, s a történész feladata minden egyes esetben megállapítani, hogy a valóság mennyire áll közel vagy távol ettől az ideális képtől, tehát pl. hogy egy bizonyos városban a gazdasági kapcsolatok jellege mennyiben nevezhető „városi gazdálkodásnak”.

Weber nyomatékosan hangsúlyozza, hogy felfogásában az ideáltípus nem norma, s nincs semmi köze az értékeléshez. Az ideáltípusok konstrukciója azt mutatja meg, hogyan játszódna le valamely cselekvés, ha kizárólag a célracionális irányítaná, és nem zavarnák meg szenvedélyek és tévedések. Ténylegesen a cselekvés csak kivételes esetekben és csak megközelítőleg hasonlóan megy végbe az ideáltípusban megkonstruált folyamathoz.

Milyen tudományos haszonnal járnak ezek a konstrukciók? „A típusalkotó tudományos szemlélet a magatartásnak a cselekvést befolyásoló, értelmi összefüggései közül mindezeket az irracionális, érzelmi, meghatározott elemeket akkor fedti fel és ábrázolja a legáttekinthetőbben, ha úgy kezeli őket, mint a cselekvésnek valamilyen megkonstruált, tisztán célracionális lefolyásától való »eltéréseket«. Így pl. egy »tőzsdepánik« magyarázatakor célszerű előbb megállapítani, hogy miként játszódott *volna* le a cselekvés irracionális effektusok befolyása *nélkül*, s utána bevezetni ezeket az irracionális összetevőket, mint „zavart”-keltő tényezőket. Ugyanígy egy politikai vagy katonai műveletnél célszerű előbb megállapítani, hogy miként játszódott *volna* le a cselekvés az összes körülményeknek és a résztvevők összes szándékainak ismeretében, s az eszközöknek szigorúan célracionális, a mi szemünkben érvényesnek látszó tapasztalathoz igazodó megválasztása esetén. Csak ezután tudjuk megállapítani azt is, hogy milyen eltéréseket okoztak az itt közrejátszó irracionális tényezők. A szigorúan célracionális cselekvésnek mint *típusnak* („ideáltípusnak”) konstrukciója evidens érthetőségével és – a racionalitáshoz tapadó – egyértelműségével arra szolgál tehát, hogy a reális, a különféle irracionális tényezők (érzel-

mek, tévedések) által befolyásolt cselekvést úgy érthessük meg, mint a tisztán racionális viselkedés esetén várható folyamattól való eltérést.”²⁴

Weber az „ideáltípus” kifejezést egy másik jelentésben is használja, ahol a „történeti individuum” értelemben szerepel; ilyen történeti individuum értelmében vett ideáltípus a „kapitalizmus”, a „kereszténység” stb. Az ideáltípus ebben a jelentésben a kapitalizmus, a kereszténység stb. tipikus jegyeinek együttese. A „városi gazdálkodás” fent említett ideáltípusa szintén ebbe a kategóriába tartozik. Ez tehát történeti konstrukció, amely a szociológusnak a társadalmi képződmények osztályozására és összehasonlítására szolgál.

A megértő szociológiában az oksági magyarázat az utolsó szakasza a kutatási eljárásnak, amely az emberi viselkedések megfigyelésétől az értelmezésen, az ideáltípusok megalkotásán és a motívumok megértésén keresztül vezet e viselkedések okainak feltárásához. Mint már mondtuk, Weber szembeszállt azokkal a nézetekkel, amelyek tagadták a kauzális magyarázat lehetőségét a szociológiában. Nézete szerint sem az emberi cselekvések állítólagos irracionalitása, sem pedig az emberi „szabad akarat” nem jelent e tekintetben komoly akadályt. Ugyanakkor azonban a szociológiában nagyon bonyolult az oksági kapcsolat, és valamely eseménynek egy meghatározott okhoz való hozzárendelése szerfölött komplikált. E vonatkozásban két problémát kell megoldani.

Az elsőt Weber az alábbi kérdés formájában fogalmazza meg: „Elvileg miként *lehetséges* és hogyan valósítható meg, hogy egy bizonyos konkrét »következményt« egyetlen meghatározott »ok«-nak tulajdonítsunk, tekintettel arra, hogy a valóságban valamely egyes »esemény« bekövetkezése mindig *végtelen számú* oksági mozzanattól függ, és hogy a következménynek az adott konkrét formában való jelentkezéséhez *minden egyes* oksági mozzanatra feltétlenül szükség volt?”²⁵ Ez a nehézség úgy oldható meg, ha elfogadjuk, hogy a vizsgált jelenség okává összeálló megelőző jelenségek közül nem mindegyik egyformán fontos valamely meghatározott szempontból. Így pl. a történezt nem érdeklik Caesar halálának orvosi vagy kriminológiai mozzanatai, csak az eseményeknek az a politikai konstellációja, amelyek között halála bekövetkezett, továbbá halálának következményei a politikai élet további alakulására nézve. Ilyen megvilágításban könnyen

²⁴ M. Weber: Gazdaság és társadalom. 43. old.

²⁵ M. Weber: Wissenschaftslehre. 271. old.

meghatározhatjuk, hogy az általunk vizsgált tényekkel milyen, őket megelőző tény sorok állnak kapcsolatban.

A második kérdés az oksági kapcsolatok feltárására és a létezésüket megállapító tételek bizonyítására vonatkozik. Weber szavaival élve: „Milyen logikai műveletekkel nyerünk betekintést a fennálló oksági kapcsolatba, és hogyan tudjuk bizonyítani, hogy ilyen kapcsolat ténylegesen fennáll a következmény »lényeges« alkotóelemei és a végtelen számú meghatározó mozzanatban rejlő bizonyos elemek között?”²⁶ Az oksági kapcsolatok megállapítása Weber szerint nem az események menetének egyszerű megfigyelésével történik, sem pedig az adott időben és helyen végbemenő valamennyi esemény szellemi „lefényképezésével”, hanem absztrakciók egész sorával. „Az első és döntő absztrakció az, amikor *elképzeljük* magunknak az esemény lefolyásában ténylegesen okságinak bizonyuló egy vagy több mozzanat valamely meghatározott irányú megváltoztatását, és feltesszük magunknak a kérdést, vajon az esemény lefolyásának így megváltoztatott feltételei mellett (a »lényeges pontok tekintetében«) ugyanazon vagy *milyen más* következményre »kellene számítanunk«?”²⁷ Ha tehát absztrakció útján kikapcsolhatunk valamely tényezőt anélkül, hogy az események lefolyásában változást implikálna, akkor ez a tényező az oksági mozzanatok adott együttesében lényegtelen.

Weber egy történeti példával világítja meg gondolatát, nevezetesen a perzsa háborúknak, különösen pedig a marathóni csatának a görög civilizáció további fejlődése szempontjából való jelentőségével. Itt ugyanis a görög kultúra további fejlődésének két lehetősége volt: a teokratikus-vallásos kultúra felé, vagy a saját hellén kultúra kibontakozása felé. E két lehetőség között a döntés a marathóni csatában következett be. Az ütközet megpecsételte a perzsa hadak sorsát, és így megmentette a hellén kultúrát a teokrácia uralmától, amely óhatatlanul bekövetkezett volna perzsa győzelem esetén.

Minden társadalmi szituáció bizonyos számú fejlődéslehetőséget rejt magában, s a lényeges annak a tényezőnek a feltárása, amelyik eldöntötte, hogy közülük éppen ez és ez realizálódott. E tényezőt absztrakció és izoláció útján lehet feltárni. Weber tökéletesen tisztában van azal, hogy ez az eljárás tág teret nyit a kutató szubjektív és önkényes nézeteinek érvényesülése számára. Ezért ugyanilyen erősen hangsú-

²⁶ Uo., 273. old.

²⁷ Uo.

lyozza a tapasztalat és a megfigyelés, a dokumentumok és más ellenőrizhető anyagok felhasználásának szükségességét. Az anyagok alapján általánosításokat fogalmazhatunk meg a különböző tényezőknek különböző szituációkban való funkcionálására vonatkozólag. Tehát az olyan tételek megalapozásához, hogy ilyen és ilyen tények között oksági kapcsolat áll fenn, feltétlenül szükség van e helyzetek objektív lehetőségeit illető ismeretekre, valamint tapasztalati úton nyert szabályokra. „Amikor Eduard Meyer úgy véli, hogy Görögország teokratikus-vallásos fejlődése a marathóni csata korában »lehetséges« volt, vagy bizonyos események bekövetkezte esetén »valószínű« lett volna, akkor ez azt jelenti, hogy a történeti valóság bizonyos elemei objektíve léteztek, azaz: *objektív* érvénnyel megállapítható, hogy ha a marathóni csatától (és természetesen az események egy sor más elemétől) *elvonatkoztatunk*, vagy annak más kimenetelét képzeljük el, ezen elemek közül melyek voltak ténylegesen »alkalmasak« a *tapasztalat általános szabályai* szerint egy ilyen fejlődés előidézésére . . . Az a tudás, amelyen a marathóni csata »nagy horderejét« bizonyító ítélet alapul, egyrészt a források alapján megállapítható, adott történeti helyzet bizonyos tényeiről való tudás (»ontológiai« tudás) és másrészt . . . bizonyos ismert tapasztalati szabályokra, különösen pedig az embereknek bizonyos helyzetekkel szemben tanúsított szokásos reagálására vonatkozó tudás (»nomológiai« tudás).”²⁸

Weber vallásszociológiai műveiben példát nyújt az oksági magyarázatra, választ keresve arra, miért éppen Nyugat-Európában jött létre a „kapitalista szellem”, azaz oksági összefüggéseket keresve a vallási hitek és motívumok, valamint a gazdasági élet között. A kérdést a következőképpen veti fel: a nyugat-európai kapitalizmus keletkezése a nyugat-európai racionalizmustól függött, ezért legelőször „a nyugati racionalizmusnak, s ennek keretében a nyugati kapitalizmusnak a *differentia specificá*ját kell megismernünk, és megmagyaráznunk keletkezését. Minden magyarázatkísérletnek – a gazdaság alapvető jelentőségének megfelelően – elsősorban a gazdasági viszonyokat kell figyelembe venni. De a fordított oksági összefüggést sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mivel a gazdasági racionalizmus létrejötté ugyanolyan mértékben függ az embereknek a racionális-gyakorlati életvitelre való képességétől és diszpozíciójától, mint a racionális technikától és a racionális jogtól. Ott, ahol az előbbieket pszichikus tényezők gátol-

ták, a gazdaságilag racionális életvitel kifejlődése mindenütt súlyos belső ellenállásba ütközött. Márpedig a múltban mindenütt az életstílust formáló legfontosabb tényezőkhez tartoztak a mágikus és való-lási erők, valamint a bennük való hitre alapozott etikai képzetek a kö-telességről.”

Weber vallásszociológiai tanulmányai kísérletet tesznek annak ki-mutatására, hogy „valamely »gazdasági beállítottságnak« (érzület-nek), valamely gazdálkodási forma »ethosának« létrejötte a vallási hit bizonyos elemeitől függ, nevezetesen a modern gazdasági ethosz és az aszketikus protestantizmus racionális etikája között kapcsolat áll fenn”²⁹. A problémát pontosabban megfogalmazva Weber ezt írja: „Csupán azt kell megállapítanunk, hogy vallási hatások játszottak-e szerepet – és ha igen, mennyiben – a »kapitalista szellem« minőségi kialakításában és mennyiségi elterjesztésében világszerte, és hogy a kapitalizmuson alapuló *kultúra* mely konkrét *elemei* vezethetők visz-sza rájuk? Tekintettel arra, hogy a reformáció korában az anyagi ala-pok, a társadalmi és politikai szervezeti formák, valamint a szellemi élet között rendkívül bonyolult kölcsönhatás állt fenn, csak úgy járha-tunk el, hogy először megvizsgáljuk, felismerhető-e és milyen ponto-kon bizonyos »lelki rokonság« a vallásos hit bizonyos formái és a hiva-tásetika között. Ezzel egyben a lehetőséghez képest megvilágítottuk azt is, hogyan és milyen általános irányú hatást gyakorolt e lelki rokonság révén a vallási mozgalom az anyagi kultúra fejlődésére. Csak ennek elég egyértelmű megállapítása után tehetünk kísérletet annak felbecsülésére, hogy a modern kultúra mely tartalmi elemeit kell keletkezésük szempontjából ezen vallási motívumoknak és mennyiben más természetű motívumoknak tulajdonítanunk.”³⁰

A történeti folyamatok magyarázata tehát így alakul. Az aktuálisan megfigyelt cselekvések magyarázatát ezzel szemben Weber a követ-kezőképpen képzei el: „Valamely konkrét cselekvés *helyes* kauzális *értelmezése* azt jelenti, hogy a külső folyamatot és a motívumot helyt-állóan és egyidejűleg összefüggésükben értelmileg *érthetően* ismertük fel.” Általánosságban megfogalmazva: „Kauzális magyarázat tehát a következő megállapítás: egy valamiképpen felmérhető, a – ritka – eszményi esetben számszerűen is megadható valószínűségi *szabály* szerint egy bizonyos megfigyelt (belső vagy külső) folyamatra egy bizo-

²⁹ M. Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. köt. 12. old.

³⁰ Uo., 83. old.

nyos másik folyamat következik (vagy lép fel vele egyidejűleg).”³¹ Az olyan általánosításokat, amelyek ilyen magyarázó összefüggéseket állapítanak meg, törvényeknek szokás nevezni. Így pl. a Gresham-törvény csak annak a valószínűségnek megállapítása, hogy bizonyos valóságos feltételek bekövetkezte esetén az emberek társadalmi cselekvése meghatározott menetű lesz. Ezt a valószínűséget úgy határozhatjuk meg, mint annak megállapítását, hogy ilyen és ilyen körülmények között ilyen és ilyen motívumok hatnak, amelyek az embereket ilyen és ilyen jelentésű cselekvésekre késztetik.

Tekintettel arra, hogy a megértő szociológiában a jelenségek magyarázata a motívumok feltárásával és a megértett motívumoknak a megfelelő cselekvésekhez való hozzárendelésével történik, felvetődik a kérdés, nem tekinthető-e ez a szociológia a pszichologizmus válfajának? Weber tagadólag válaszol. Mi több, a gazdasági jelenségek pszichológiai jellegű magyarázat-kísérleteit elemézve kimutatja, hogy az állítólagos pszichológiai elemzés nem az ember pszichikus jegyeinek vizsgálata felől halad a gazdasági intézmények megmagyarázása felé, hanem épp fordítva – az intézmények ismerete szükséges a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos pszichikus mechanizmusok megértéséhez. Az elemi pszichikus jelenségek nem elegendők ahhoz, hogy megértsük az intézmények kulturális feltételezettségét, a pszichológiai törvények ismeretéből nem tudjuk levezetni, hogyan működnek az intézmények.

Weber tisztában van azokkal a nehézségekkel, amelyekbe a cselekvések szubjektív értelmének és motívumainak értelmezése ütközik. Igen gyakori a motívumok ún. eltolódása; a cselekvés igazi motívumai nem mindig tudatosak, és a cselekvő nem mindig cselekszik az általa megjelölt motívumnak megfelelően. Weber azonban úgy véli, hogy éppen ezekben az esetekben teszi lehetővé az adott cselekvés ideáltípusának alkalmazása a cselekvés folyamatát meghatározó tényleges motívumok feltárását.

■ *Megjegyzések*

Weber szociológiai rendszeréről

Nem törekedtem arra, hogy bemutassam Weber szociológiai rendszerét, hiszen ő maga is csak egy első, befejezetlen vázlatban írta le ezt

³¹ M. Weber: Gazdaság és társadalom. 47. old.

a rendszert. Weber kétségtelenül a század eleji német társadalomtudományok legkiválóbb tudósa volt. Rendkívüli felkészültsége, széles érdeklődési köre és koncepcióépítő bátorsága képessé tette arra, hogy valóban alkotó munkásságot fejtson ki a történelem, a közgazdaságtan, a szociológia, a vallástudomány és a filozófia terén. A szociológia iránt viszonylag későn kezdett érdeklődni, és alapvető, rendszeres szociológiai műve, a „Wirtschaft und Gesellschaft” (Gazdaság és társadalom), befejezetlen maradt. Legismertebb szociológiai műve a háromkötetes „Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie” (Összegyűjtött vallásszociológiai tanulmányok). A szociológia szempontjából fontosak a „Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre” (Összegyűjtött tudományelméleti tanulmányok) című kötetben található módszertani dolgozatai is. Weber kivételes egyéniség volt a német szociológiában. Műveltsége és alkotó munkássága a társadalomtudományok igen széles körét fogta át. Különösen figyelemreméltók metodológiai koncepciói, amelyek teljes, szisztematikus kidolgozásával azonban sajnos adós maradt.

Weber a német politikai életben is részt vett. A liberális párthoz tartozott, és fellépett II. Vilmos politikája ellen, az első világháború idején pedig a korlátlan tengeralattjáró blokád ellen. Politikai érdeklődéséből született tanulmányait halála után a „Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik” (Összegyűjtött szociológiai és szociálpolitikai tanulmányok) és a „Gesammelte politische Schriften” (Összegyűjtött politikai írások) című kötetekben adták ki.

Weber munkásságának nagy szakirodalma van, tömérdek polemizáló, kiegészítő és népszerűsítő művet írtak róla. Nézeteinek kritikáját nagyon megnehezíti, hogy a leglényegesebb pontokon csak vázlatसरून fejtette ki őket. Mégis úgy gondoljuk, hogy kellő alapunk van az alábbi kritikai észrevételek megtételére.

■ *Sikertelen kísérlet*

az irracionalizmus leküzdésére

Weber az egész társadalmi valóságot értelmes emberi cselekvésekre vezeti vissza. Arra a kérdésre, hogy mi az állam, a nemzet, a házasság stb., Weber így válaszol: értelmes cselekvések együttesei, plusz az a valószínűség, hogy ezek a cselekvések mennek végbe majd a jövőben is. De min alapul ez a valószínűség: a külső feltételeken, amelyek

között a cselekvések lejártszódna, avagy a cselekvő egyének pszichikumának törvényszerűségein? Erre a problémára, a cselekvések szabályszerű bekövetkezésének problémájára Weber nem ad világos megoldást. Csak sejthetjük azt a hallgatólágoosan elfogadott előfeltevéset, hogy ez ugyanaz a szabályszerűség, amely szubjektív értelmet kapcsol a cselekvésekhez. Ebből kiindulva viszont feltételezhetnénk, hogy a koncepció alapja az a feltevés, hogy azok a pszichikus mechanizmusok, amelyek meghatározzák, hogy a cselekvő milyen motívumokat kapcsol cselekvéséhez és milyen szubjektív értelmet ad neki, egyben a társadalmi élet szabályszerűségeit megszabó alapvető mechanizmusok is. Vagyis noha Weber tiltakozott szociológiájának pszichologizáló értelmezése ellen, abba mégis bekerültek bizonyos pszichologisztikus előfeltevések.

Pszichologizmust láthatunk abban a weberi tézisben is, hogy az egész társadalmi valóság cselekvésekre vezethető vissza, a cselekvések legfontosabb elemei pedig a szubjektív motívumok – amiből továbbmenőleg azt a következtetést lehetne levonni, hogy az egész társadalmi valóság a cselekvések motívumaira vezethető vissza, és hogy e valóság egész szabályszerűsége az egyéni élmények szubjektív mechanizmusain alapul. Természetesen Weber megfogalmazásai alapján elmélete másként is értelmezhető, itt azonban azt kívántam kimutatni, hogy ez az értelmezés is lehetséges.

Ehhez kapcsolódik egy további nehézség – amellyel Weber is tisztában volt, de nem oldotta meg teljesen –, nevezetesen az, hogy nehéz megállapítani, tulajdonképpen milyen szubjektív motívumok kapcsolódnak a cselekvésekhez? Korábban már beszéltünk a pszichoanalitikus elméletről, amely szerint az emberi cselekvések legfontosabb motívumai igen gyakran mélyen tudattalanok, és általában nem emelkednek fel a reflexió szintjéig, mivel a tudatos én ezt nem engedi meg. Kérdés, vajon Weber elmélete nem feltételez-e valamilyen lélektani elméletet a motívumokra és a személyiségstruktúrára vonatkozóan? Minden bizonnyal igen, de ez az elmélet nincs világosan és határozottan kifejtve, és inkább csak feltételezhető, hogy a weberi szociológia pszichológiai alapjait az abban az időben közkeletű és általánosan elfogadott lélektani nézetek alkotják. Csakhogy saját cselekvési motívumaink elemzése még a tudatos élet szintjén is igen gyakran félrevezető. Bizonytalanok mindazok az általánosítások is, amelyek a cselekvések lefolyása és a motívumok közötti összefüggésekre vonatkoznak – márpedig ezek az általánosítások alapvető szerepet játszanak Weber

metodológiájában. A mindennapi tapasztalatból is tudjuk, hogy bizonyos motívumok, amelyek az egyik embert cselekvésre készítenek, a másik számára tökéletesen közömbösek. A motívumokra hivatkozni mindig is erős leegyszerűsítést és sematizálást jelent, hiszen a cselekedetek tényleges motivációja – azaz a cselekvést megelőző és kísérő élmények együttese és konstellációi – roppantul összetett.

Ámde a motívumoknak cselekvésekhez való hozzárendelése képezi többek között az emberi cselekvések kutatásában alkalmazott ideáltipikus módszer alapját is. A cselekvés tényleges lefolyásának az ideáltípussal való összevetése nyújt módot ugyanis a valóságos cselekvést vezérlő motívumok megismerésére. Az ideáltípus racionális motívumokon alapuló konstrukció, tehát a cselekvés ideális lefolyásától való eltéréseket a racionális motivációtól való eltérések váltották ki. Ebben az okoskodásban elfogadottnak vétetik, hogy 1. a cselekvések lefolyásában mutatkozó különbségeket kizárólag a motívumok különbségei határozzák meg, a környezeti feltételek különbségei lényegtelenek; 2. pontosan ismert a motívum viszonya a cselekvéshez és a köztük fennálló összefüggés.

Vizsgáljuk meg közelebbről a második pontot. Itt azt vesszük elfogadottnak, hogy pontosan ismerjük a motívumok hozzákapcsolódását a cselekvésekhez, hogy ha ismerjük a cselekvések valamely változását, ebben csálthatatlanul megismerhetjük a motívumok változását. Itt óhatatlanul felvetődik a kérdés: honnan származik tudásunk erről a fontos összefüggésről, s egyáltalán lehetséges-e ilyen tudás? Anélkül, hogy a kérdést eldöntenénk, megállapítjuk, hogy Weber a motívumok és a cselekvés közötti összefüggések megállapításában inkább intuíciók vezérelték, mint verifikált elmélet.

A cselekvések és motívumok egyértelmű kapcsolatát megállapító elmélet hiánya megingatja a „megértő szociológia” alapkoncepcióját. Az elmélet hiánya a szociológiai értelmezést az intuícóra utalja. Weber nem ad semmiféle útmutatást arra nézve, hogyan kell elvégezni az ilyen értelmezést. Következtetés útján azonban megállapíthatjuk, hogy az értelmezés az észleléseknek bizonyos elméletre való vonatkoztatását jelenti; ha ilyen elmélet nincs, helyébe gyakran – és anélkül, hogy ez tudatosulna – az adott társadalmi környezetben közkeletű, „népszerű” elmélet „ugrik be”. A „megértő szociológia” tehát nem tud védekezni a nem-tudományos nézetek és meggyőződések befolyásával szemben, ami elmosza a határt a tudományos megismerés és a mindennapi életben uralkodó közkeletű reflexió között.

Végül néhány megjegyzés a weberi kauzális magyarázattal kapcsolatban. A társadalmi jelenségek magyarázata Weber elméletében több jelentésben fordul elő. Az egyik jelentés szerint kauzálisan magyarázni annyit tesz, mint az adott jelenséget alkotó cselekvések vezérlő motívumát értelmezőleg megjelölni. Amint a fentiekből következik, az oksági magyarázatnak ez a fajtája lényegi nehézségekbe ütközik. Weber tisztában volt vele, hogy az ilyen magyarázat félrevezető lehet, mivel a motívumok megértését csak az evidenciaérzés jelzi, ez viszont szubjektív, és nem tekinthető tudományos kijelentések elégséges alapjának. A magyarázat második jelentése Webernél azoknak a tényezőknek a feltárása, amelyek eldöntötték „az adott társadalmi szituációban rejlő lehetőségek valamelyikének megvalósulását”. Ha múltbeli és történeti jelenségekről van szó, Weber az absztrakció módszerét javasolja, amely gondolatilag kiiktat bizonyos tényezőt, és azt vizsgálja, hogyan fejlődött volna az adott helyzet e tényező hatása nélkül. Az eljárás „gondolatkísérlet” néven is ismeretes. Csakhogy az ilyen kísérlet csak akkor lenne érvényes, ha pontosan ismernénk a jelenségek egymásutánjának szabályait külön-külön minden egyes tényező hatása esetén. Vagyis ha tudjuk, hogy $a, b, c, d, \dots n$ tényező x jelenségre hatva az s következményt idézi elő, és ha pontosan ismerjük külön-külön minden egyes tényező hatásának következményeit, akkor elvégezhetjük azt a „gondolatkísérletet”, hogy mi történne akkor, ha a c és a d tényező nem hatna? Ilyen tudás azonban – Weber nomológiai tudásnak nevezi – a szociológiában nem létezik, és ezért a Weber javasolta kauzális magyarázat nem lehet több, mint a jelenségek közötti hasonlóság kvalitatív és általánosságban mozgó megjelölése.

Befejezésül újra hangsúlyoznunk kell azt, amire már Durkheimmel kapcsolatban is felhívtuk a figyelmet. A társadalomtudományokban általában, a szociológiai rendszerekben pedig különösen igen gyakori, hogy a metodológiai gondolkodás nem éri el a kutatói munkásság és az empirikus művek értékszintjét. Weber kutatói munkássága kétségtelenül sokkal nagyobb jelentőségű a szociológia számára, mint csak vázlatosan kifejtett metodológiai koncepciói. A vallás, a hatalom, a bürokrácia szociológiája körében írt tanulmányai és egyéb szociológiai-történeti munkái maradandó értékűek, s ezek jelölik ki helyét a társadalomtudományok történetében.

1900-ban jelent meg *Edmund Husserl* német filozófus „Logische Untersuchungen” (Logikai vizsgálódások) címmel kiadott logikai tanulmányainak első kötete. Husserl bírálatnak vetette alá a pszichologizmust a logikában. A mű két kötetében foglalt tanulmányokból és kritikákból egy új filozófiai irányzat nőtt ki, a fenomenológia. Hatása gyorsan kiterjedt a többi humán tudományra is. A pszichológiában, az esztétikában, a jogtudományban, az irodalomelméletben és a szociológiában alkalmazni kezdték a fenomenológiai módszert. Mielőtt tehát rátérnénk a fenomenológiai szociológiára, röviden meg kell világítanunk magát a fenomenológiát.

E filozófiai irányzat jellemző általános tézisei a következők. Minden egyedi tárgynak saját lényege van – az „eidos”. A tárgyat az empirikus észlelésben ismerjük meg, lényegét pedig az eidetikus (lényeg-) szemléletben (*Wesensanschauung*). A tárgyról az észlelés alapján tett kijelentések bizonyos értelemben esetlegesek, a róla lényegére vonatkozólag tett kijelentések szükségszerűek. Vannak empirikus tudományok, melyek a tárgyakkal, s a *priori* tudományok, amelyek a tárgyak lényegével foglalkoznak. Az empirikus tudományok logikailag függnék a lényegtudományoktól, pl. a fizika a matematikától, de fordítva nem. A lényegtudományok formálisakra és materiálisakra oszthatók. Minden empirikus tudomány a megfelelő materiális lényegtudományban találja meg logikai alapjait. A fenomenológia az alapvető materiális lényegtudomány valamennyi empirikus tudomány számára. A fenomenológiai vizsgálódások tárgya a „tisztá tudat”. Ezt a fenomenológiai módszerrel ismerhetjük meg, amelyet Husserl nagyjából a következőképpen határozott meg. A köznapi életben abban a meggyőződésben élünk, hogy a környező világ valóságos és objektíve létezik. Ezt a meggyőződést Husserl „a természetes beállítottság generáltézisének” nevezi. Ezt a generáltézist módosíthatjuk oly módon, hogy – nem vonva azt kétségbe (mint pl. Descartes tette), nem tagadva a reális világ létezését – „felfüggesztjük érvényét”, „zárójelbe tesszük”, nem vesszük igénybe, tartózkodunk az ítéletalkotástól. A természetes beállítottság generáltézisének e módosítását Husserl „fenomenológiai redukciónak” nevezi. A redukció elvégzése után maradékként a „tisztá tudathoz” jutunk, ahhoz, ami a külvilág létezésére vonatkozó ítélet és a saját empirikus pszichikus élményeink felfüggesztése után megmarad, a fenomenológiai *reziduum*hoz. Éppen ez a fenomenológia,

mint az összes szaktudományok alapját képező materiális lényegtudomány vizsgálódásainak tárgya. A fenomenológia feladata a pszichikus élmények mint empirikus tények lényegét képező „tisztá élmények” leírása. Minden pszichikus ténynek megvan a maga lényege, a „tisztá” pszichikus élmény, s a fenomenológia feladata ennek vizsgálata. A fenomenológia tehát szolgálatot tehet az emberi tevékenység alkotásait kutató valamennyi humán tudománynak, mivel képes feltárni és vizsgálni az e tevékenységek alapjául szolgáló tisztá élményeket és felfedni lényegüket.

A jelenségek lényegének megismeréséhez nincs szükség az indukzív vagy a deduktív módszerre, hanem a lényegszemléletre, amely a lényeg közvetlen intuitív megismerése. Minden tudománynak megvan a maga intuiciótípusa, amely az általa vizsgált tárgyak lényegének megismeréséhez vezet. A lényeg megismerése lehetővé teszi az esetleges jellegű empirikus megismeréstől független *a priori* törvények megállapítását. Ily módon a fenomenológus, az intuitív megismerés útján megismerve a jelenségeket irányító lényegi törvényeket, lerakja minden egyes szaktudomány végleges és meggingathatatlan fundamentumát.

Ez tehát káprázatos távlatokat ígérő program volt. Anélkül, hogy fáradságos empirikus kutatásokkal kellene vesződni, esetleges jellegű tényekkel törődni, megismerhető minden jelenség lényege, véglegesen megállapíthatók az őket kormányzó törvények, amelyek magából a lényegből erednek. Nem meglepő tehát, hogy a fenomenológia a humán tudományok valamennyi területére kiterjedő divattá vált. Nem került el a szociológiát sem. Itt is azzal kecsegtette a kutatókat, hogy feltárul előttük a társadalom, a társadalmi folyamatok és jelenségek lényege. Meg kell állapítani, mi a barátság, az erkölcs, a társadalmi cselekvés, az emberek közötti kapcsolatok stb. lényege, ennek alapján meg kell határozni a lényegi törvényeket, s ezzel egyszer és mindenkorra tisztázható minden szociológiai probléma – e program megvalósításáról álmodott mindenki, aki Husserl nyomán kezdett kutatásokat, a végleges megoldások délibábját hajszolva. Köztük a legfontosabb helyet Alfred Vierkandt foglalja el, az ő koncepcióinak példáján mutatjuk be a fenomenológiai szociológiát.

Alfred Vierkandt fenomenológiai szociológiájának vázlatát „*Gesellschaftslehre*” (Társadalomtan, 1923) című művében fejtette ki. A könyv „A filozófiai szociológia fő kérdései” alcímet viselte. Az előszóban ezt olvashatjuk: „Ez a könyv nem foglalkozik sem a házasság tör-

ténetével, sem az állam eredetével; nem vizsgálja a társadalmi élet történelmi törvényét, sem a mesterségek fejlettségi fokát; nem szól szociálpolitikáról vagy bűnügyi statisztikáról; nem érdekli a faj problémája, sem a kultúra vagy a háború jelenségeiből fakadó természetes szelekciók hatása. E könyv vizsgálódásainak tárgya a társadalmi életnek mint olyannak végső formái, tényei és erői, és ezen át azok az alulhatatok, amelyek a társadalom lényegéből erednek, minden történelmi változástól függetlenül. Ez alapján véve ugyanaz a cél, amelyet Simmel tűzött maga elé, de amely a kutatások akkori állása mellett még nem volt megvalósítható. A probléma megoldását csak a fenomenológia kifejlődése tette lehetővé, amely módot nyújt számunkra egy sor végső, a priori, lényegi tényállásnak gyökeresen új módon való megállapítására. A fenomenológia lehetővé teszi, hogy a tények áttekinthetetlen sokaságát csekély számú elemi jelenségre vezessük vissza, ahhoz hasonlóan – de ugyanakkor egészen másként –, mint ezt a racionalisztikus természettudományok teszik, midőn minden jelenséget végső elemekből és természettörvényekből vezetnek le; a fenomenológia teszi lehetővé ezenkívül azt is, hogy ne többé-kevésbé esetleges, empirikus-induktív típusokat állapítsunk meg, hanem olyanokat, amelyek feltétlen logikai fölénnnyel bírnak, lévén hogy a dolgok lényegéből fakadnak.”

Ez az idézet nemcsak arról tájékoztat, hogyan fogta fel Vierkant a szociológia tárgyát, hanem az általa alkalmazott módszerről is. Vierkant szakított a tények empirikus vizsgálatával, mivel – véleménye szerint – a fenomenológiai módszer lehetővé teszi a társadalom lényegének megragadását minden empirikus kutatástól függetlenül. Így hát művének csaknem 500 oldalán át a „társadalom lényegét”, a társadalmi kötelék, a társadalmi élet formái, a csoportok, a család, a társadalmi osztályok, pártok, egyesületek, nemzetek stb. lényegét keresi.

A társadalmi élet keletkezése kiindulópontjának az ember veleszületett ösztöneit vagy hajlamait (predispozíciók, *Anlagen*) tekinti. E veleszületett hajlamok megismerése nagyon fontos az analitikus társadalomkutatásban. „Az ember társadalmi hajlamain keresztül értünk meg olyan veleszületett ösztönöket, mint pl. a segítségnyújtás ösztöne, és egyéb veleszületett tulajdonságokat és viselkedésmódokat, amelyeknek ahhoz, hogy megnyilvánulhassanak, mások jelenlétére van szükségük, vagy pontosabban fogalmazva, társult állapotot feltételeznek; nevezetesen csak olyan ember iránt nyilvánulhatnak meg, akivel a társult állapot kapcsol egybe, azaz akivel specifikus belső

kötélék fűz össze bennünket.” Ezek a társadalmi hajlamok csak emberekkel szemben nyilvánulnak meg, dolgokkal szemben soha. Vierkandt a következő hajlamokat nevezi meg: jelentőségre és fontosságra törekvés, alárendelődési ösztön, segítségnyújtási ösztön, a harc ösztöne, hajlam embertársaink értékelésére (pl. a szeretet a legmagasabbra értékelés tendenciája), a rokonszenv hajlama, az utánpótlási hajlam stb. A társadalom lényege az ezen ösztönök megnyilvánulásából létrejövő szolidaritás (*innere Verbundenheit*), amely nagyszámú egyént fűz össze.

A társadalmi kötélék erősebb vagy gyengébb lehet, és ennek megfelelően többé vagy kevésbé koherens közösségeket teremt. A társadalmi élet különösen szoros formája a voltaképpeni *közösség* (*Gemeinschaft*). Ennek jellemző vonása az együttélés különösen szoros volta, amely abból fakad, hogy a saját Én érzete kiterjed a közösség többi tagjára is, azaz elmosódik a határ a személyes „Én”-tudat és a közösségi tudat, a „Mi”-tudat között.

Szociológiai rendszerének kiépítésénél Vierkandt a legnagyobb figyelmet a csoportok elméletének szentelte. Alapállásának megfelelően arra törekszik, hogy megkonstruálja a csoport „ideáltípusát”, kiemelve a különféle empirikus csoportok lényeges jegyeit. Ezekhez a lényeges jegyekhez tartozik mindenekelőtt a csoport saját életének jellege. A csoport tartós léttel rendelkezik, képes megőrizni identitását tagságának változása ellenére. Mi több, tagjait folytonosan változtatva, a csoport a maga jellegzetes módján formálja őket. A csoporttagok változnak – a csoport marad. A csoporton belül lejátszódó folyamatokban meg kell különböztetni a csoport életét és tagjainak személyes életét. Az e két eseménysor összekapcsolódásából eredő kettősség a csoport lényegéhez tartozik. A csoport egységéről azonban nem szabad túlzó elképzeléseket alkotni: mindenekelőtt nem szabad azt gondolnunk, hogy kizárja az individualitások különbözőségét, önállóságát. Vierkandt a csoportnak ezt a tagjai személyes életétől független saját életét elemzi, elkülöníti és elemzi alkotóelemeit: a csoporttudatot, a csoport fenntartására irányuló törekvést, a csoportélet rendjét stb.

Vierkandt ilyen és hasonló módon old meg minden szociológiai problémát. Ez tényleg „filozófiai szociológia”, absztrakt, a történeti valóságtól, a tényektől elszakított szociológia, amely – a sok mély gondolat és találó meglátás ellenére – az általánosságok szférájában marad.

Vierkandton kívül a fenomenológiai módszert alkalmazta a szociológ-

giában *Max Scheler* német filozófus is, aki számos szociológiai jelentős művet is alkotott. Ezek: „Wesen und Formen der Sympathie” (A rokonszenv lényege és formái, 1922); „Versuch zu einer Soziologie des Wissens” (Kísérlet egy tudásszociológia megalkotására, 1924); „Die Wissensformen und die Gesellschaft” (A tudatformák és a társadalom, 1926). Fenomenológiai analíziseket alkalmazott továbbá *Theodor Geiger* is egy korai művében: „Die Gestalten der Gesellung” (A társulás alakzatai, 1928), valamint *Theodor Litt* „Individuum und Gemeinschaft” (Egyén és közösség) című könyvében.

A fenomenológiai szociológia lényegében a pszichologizmus egyik változata volt. Megalkotói maguk hangsúlyozták, hogy az emberek közti társadalmi viszonyok lényegének megismeréséhez nem a történetileg létező közösségformák empirikus kutatásán keresztül, hanem az ilyen viszonyokban részes emberek pszichikus élményeinek analízisén át vezet az út. Az embereket összefűző társadalmi kötelék a velük született hajlamokból származik, melyek arra hajtják őket, hogy meghatározott módon viselkedjenek egymással. Vagyis nem a külső környezet történeti feltételei, hanem az ember veleszületett jegyei határozzák meg a közösségi együttélés lényegét.

El kell ismernünk, hogy a fenomenológusok pszichológiai elemzései rendkívül finomak, olykor nagyon ötletesek, de gyakran furcsák vagy egyenesen banálisak is. Ez a szociológia – azáltal, hogy a társadalmi jelenségeket „a tiszta élményekre” és hasonló konstrukciókra vezette vissza – természetesen távol állt a korabeli osztálytársadalom valóságos problematikájától, annak konfliktusaitól, fejlődéstendenciáitól és kulturális problémáitól. Ha eredményeit és a szociológia fejlődésében játszott szerepét mérlegre tesszük, meg kell állapítanunk, hogy zsákutca volt, amelyből nem vezetett út a jövőbe, és nem nyíltak szélesebb távlatok. A gyakorlati társadalmi kérdések megoldásában hasznavehetetlennek bizonyult. Nem valósította meg a fenomenológiai módszer állítólagos lehetőségei által ígért nagy programot sem. Bebizonyosodott, hogy semmiféle lényegszemlélet nem pótolhatja az empirikus kutatásokat.

A fenomenológiai szociológiát a pozitivizmussal szembeni reakcióként jelentkező áramlathoz, tehát ahhoz a szociológiához kell sorolnunk, amelyet humanisztikus szociológiának neveztünk, mivel a társadalmi életet az ember lényegére hivatkozva kívánja magyarázni. Szükségképpen vált tehát pszichologizáló szociológiává. Nem változtat ezen a fenomenológusok elég metafizikus jellegű spekulációja az ember lé-

nyegéről, miszerint ez csupán a társadalmi lét formája, a „Mi”-tudat formája, mely ontológiailag mindig megelőz mindenféle egyéni „Én”-tudatot. A társadalomfilozófiát a fenomenológia sok érdekes gondolat-
tal gyarapította, de igen kevéssel járult hozzá a történeti társadalmi
formák megismeréséhez.

W. I. THOMAS ÉS F. ZNANIECKI
METODOLÓGIAI KONCEPCIÓI

A századforduló táján igen élénk *metodológiai viták* folytak a szocioló-
giában. Még mindig időszerű kérdés volt, hogy lehetséges-e a szocio-
lógia mint önálló tudomány, továbbá hogy mi a viszonya a pszicholó-
giához és a történettudományhoz, milyen kutatási módszereket kell
alkalmaznia, milyen a viszonya a társadalmi gyakorlathoz és a társa-
dalmi élet különböző kérdéseivel foglalkozó tudományokhoz (jogtudo-
mány, kriminológia stb.).

Tekintsünk át most néhány, e vitákban felmerült álláspontot.

A szociológia mint külön, önálló tudomány lehetőséget vagy azzal az
indoklással vonták kétségbe, hogy nincs saját tárgya, vagy azzal, hogy
nem lehetséges sajátos módszereinek kidolgozása. Az első álláspontra
példa Benedetto Croce véleménye, aki így írt: „A társadalom nem
eredeti elem, nem elsődleges funkció, nem forma; egyszerűen az em-
beri szellem alkotása. Ezért minden állítólagos szociológiai kutatás
(amennyiben nem vezethető vissza a történelemkutatásra) a szellem
filozófiájának integráns része marad, s a különféle szociológiai tuda-
mányok mind visszavezethetők különféle filozófiai jellegű tudomá-
nyokra és elméletekre, mint esztétika és nyelvelmélet, logika, törté-
nelemfilozófia, közgazdaságtan, jogelmélet (és másokra, amennyiben
vannak még); ami pedig a szociológiában a legfontosabb, az tökéle-
sen visszavezethető a jogelméletre és a gazdaságtudományra. Erősítsük
meg egyrészt a történeti, másrészt a filozófiai érzéket (a filozófiát
az eszményről avagy értékről, tehát a szellemről szóló tudományként
felfogva), s a szociológia – amely tele van kétértelműséggel, és amely
vagy egy csipetnyi szofisztikusan felfogott történelmet, vagy egy csi-
petnyi vulgáris és pontatlan filozófiát nyújt – szertefoszlik, mint köd
a napsütésben.”³²

³² „Revue de Synthèse Historique”, 1902. Idézi F. Znaniecki: Wstęp do
socjologii. Poznań 1922. 211. old.

Croce tehát a szociológia önálló tárgyát tette kérdésessé. Amint korábban már láttuk, ez igen gyakori nézet volt és sok követőre talált; Espinas és Durkheim éppen az ilyen gondolatok hatására tett annyi erőfeszítést a szociológia saját, kizárólagos tárgyának felkutatására, és jutott el a külön társadalmi valóság koncepciójának megalkotásához. A szociologizmus tehát éppen az olyan nézetek reakciója volt, amelyeket Croce különösen éles formában fogalmazott meg. Tegyük hozzá, hogy a szociológia létjogosultságának vitatásával a XX. század egész első felében találkozhatunk.

H. Poincaré a tudományról szóló tanulmányaiban szintén kétségét fejezi ki aziránt, hogy a szociológia tudománnyá fejlődhet, rámutatva, hogy nincsenek megfelelő módszerei az olyan összetett jelenségek vizsgálatára, amelyeket kutatni akar. „A szociológus nagyon kínos helyzetben van: az elemek – amelyek az ő esetében az emberek – túlságosan különbözők, túl változékonyak, túl szeszélyesek, egyszóval maguk is túlságosan bonyolultak; azonkívül a történelem nem ismétli önmagát; hogyan válassza hát ki az elemi tényt, ha egy tény sem ismétlődik; a módszer szigorúan véve nem más, mint a tények kiválasztása, tehát legelőször a módszereket kell megtalálnia. Sok ilyen módszert találtak ki, minthogy egyik sem bizonyult kielégítőnek; jóformán mindegyik szociológiai értekezés új módszert javasol.” A konklúzió: „a szociológia az a tudomány, amelynek a legtöbb módszere és a legkevesebb eredménye van”³³.

S. A. Rice amerikai szociológus még 1931-ben is a következőket írta az általa szerkesztett tanulmánykötet előszavában: „A társadalomtudományok kutatói ugyanazon jelenségek megfigyeléséből teljesen eltérő következtetéseket vonhatnak le, s ezek mint az egyéni ítéletek megengedhető kifejezései toleráltatnak.” E helyzet okát abban látja, hogy „az emberi történelem tényei – amelyek a társadalomtudományok anyagát képezik – inkább függnek az őket regisztráló és értelmező kutató előzetes feltevéseitől, mint a fizika tényei”³⁴. Száz évvel Comte „Cours de philosophie positive”-jának megjelenése után F. Znaniecki „Viták a doktrínákról és módszerekről” című cikkében („The American Journal of Sociology”, L. köt. 1945. 6. sz.) ezt írta: „Az elméleti konfliktusok nyilvánvalóan elkerülhetetlen és normális következményei az új problémák és hipotézisek felvetésének, de míg a

³³ H. Poincaré: Science et méthode. Párizs. 1908. 12. old.

³⁴ S. A. Rice (szerk.): Methods in Social Science. Chicago 1931. 3., 8. old.

fizikai és biológiai tudományokban ezek a konfliktusok minden esetben megoldódnak a felfedezések és a rendszerezés előrehaladása révén, a szociológia terén a konfliktusok, úgy tűnik, a végtelenségig húzódnak. Ez arra mutat, hogy nem a tudományos hipotézisek közötti eltérésekből erednek – amelyek empirikus módszerekkel megoldhatók –, hanem forrásuk egymással összeegyeztethetetlen filozófiai – etikai, episztemológiai, metafizikai – tanokban rejlik.”

Mindhárom fent idézett nézet a meggyezésességig emlékeztet arra az érvelésre, amelyet Comte-nál vagy a szociológia XIX. századi ellenfeleinek írásaiban olvashattunk. Valamennyiüknek forrása az – mint Comte mondotta –, hogy a társadalmi tények szorosan összefüggnek „az emberi szenvedélyek összességével”, ennél fogva ezek a szenvedélyek túl erősen befolyásolják a megismerés folyamatát. Éppen ezen a talajon folytak a viták a pozitivista, a humanisztikus és a marxista szociológia hívei között. A szociológia pozitivista koncepciója a XIX. században sok védelmezőre talált. A pozitív társadalomtudományok metodológiai alapjait J. St. Mill „The System of Logic” című művének VI. részében próbálta rendszerezni. (Ezt a részt 1897-ben „La logique des sciences sociales” címmel fordították le franciára). A német szakirodalomban e koncepció mellett szállt síkra G. Ratzenhofer, „Die soziologische Erkenntnis” (1898) című művében.

A Dilthey és Rickert koncepciói által kiváltott vitáktól függetlenül is széles körű vita folyt a szociológiának a történettudományhoz való viszonyáról és a történeti módszernek a szociológiában való alkalmazásáról a comte-i és a marxi, nem pedig a rickerti értelemben. E kérdéshez szólt hozzá Chiapelli „A társadalomtudományok módszeréről” című cikkében („Rivista Italiana di Sociologia”, 1898), ahol fellépett a biológiai fogalmaknak és módszereknek a szociológiában való alkalmazása ellen és a történeti módszer mellett foglalt állást. 1901-ben jelentette meg Seignobos „La méthode historique appliquée aux sciences sociales” (A történeti módszer a társadalomtudományokra alkalmazva) című írását, amelyben azt bizonyította, hogy a társadalomtudományok nem kerülhetik el a történeti kutatások módszereinek és technikáinak alkalmazását, mivel mindig különféle dokumentumokra kell hivatkozniuk. Egy évvel később a „Revue de Synthèse Historique” vitát indított a történettudománynak a természettudományokhoz és a társadalomtudományokhoz való viszonyáról, amelyben részt vett A. Xénopol, H. Berr, F. Simiand és B. Croce (az utóbbi álláspontját idéztük fentebb).

Különböző nézetek csaptak itt össze. A történetírás kétségtelenül erős hatással volt a francia szociológiára, de hangsúlyoznunk kell, hogy Durkheim iskolája, kutatási módszerei és általános szociológiai irányelvei is mély nyomokat hagytak a francia történettudományban. Kísérletek történtek tehát a szociológia pozitivista koncepciójának megmentésére történeti módszerek alkalmazásával, statisztikák felhasználásával, de általános összefüggések és törvények megállapítására törekedve.

Ez a tendencia bizonyos szempontokból hasonló volt az európai szociológiában jelentkező marxista vonalhoz. A történelmi materializmus egyre több követőre talált a társadalomtudósok körében. Noha az európai egyetemek nagyon sokáig elzárkóztak Marx gondolatai elől, de a munkásmozgalom különböző irányzataiban és frakcióiban – a marxizmus alapvető útmutatásaival összhangban – állandóan összekapcsolták a politikai gyakorlatot az elméleti gondolkodás fejlesztésével. A marxista teoretikusok – a jobboldali szociáldemokrata Bernsteintől kezdve az olyan írók egész során keresztül, mint Kautsky, Cunow, Adler, Loria, Plehanov, egészen Leninig – új fogalmakat alkottak, továbbfejlesztették, illetve kifejtették és értelmezték Marx és Engels művét, hozzászóltak a metodológiai vitákhoz, és megalkották a marxista szociológia vázát. Ez az áramlat nem az európai társadalmi gondolkodás peremén fejlődött ki, hanem annak egyik fő áramlatává lett, erős hatást gyakorolva az európai szociológia fejlődésére. Másként alakult a helyzet az Egyesült Államokban, ahol a marxizmus és a munkásmozgalom gyengesége az amerikai szociológia jellegét befolyásoló fő tényezők egyike volt.

A pozitivista és a marxista szociológiával egyaránt szemben állt a humanisztikus szociológia, amely különböző irányokban fejlesztette tovább Dilthey és Rickert elméleteit, főként a német szociológiában.

Az amerikai szociológiában – és bizonyos fokig az európaiban is – még egy áramlat jelentkezett, amelyet „gyakorlati szociológiának” neveznek. Ez a XIX. századi társadalmi reformerek hagyományaihoz kapcsolódott, akik szociológiai kutatásokkal csakis és kizárólag a különféle „szociális kérdések” – nyomor, prostitúció, alkoholizmus, bűnözés, csavargás, lakáskérdés, munkanélküliség stb. – megoldása végett foglalkoztak. Ennek az irányzatnak a képviselői csekély érdeklődést tanúsítottak az elméleti viták iránt, viszont nagy súlyt helyeztek a tények pontos ismeretére és az adatgyűjtés technikáira. Nem annyira a metodológiai és doktrinális viták érdekelték őket, inkább a társa-

dalmi élet negatív jelenségei ellen irányuló eszközök hatékonyságának problémái. Ennek az irányzatnak a képviselői Le Play és Booth hagyományait folytatták, elsősorban a *survey*-nek nevezett vizsgálatokra (empirikus kérdőíves felvételekre) specializálva magukat.

Ezek a legfontosabb tendenciák, amelyek a szociológiai módszertani vitákban a múlt század utolsó éveitől kezdve jelentkeztek. Történtek kísérletek arra is, hogy kompromisszumot hozzanak létre a humanisztikus szociológia és a pozitivistá szociológia között. Ezek a kísérletek F. Znaniecki nevéhez fűződnek, aki előbb W. I. Thomasszal közösen, majd később önállóan próbált kompromisszumos szociológiai módszert alkotni.

■ A „*Polish Peasant*”

1918 és 1921 között, öt kötetben jelent meg Bostonban William I. Thomas és Florian Znaniecki nagy monográfiája – „*The Polish Peasant in Europe and America*” (A lengyel paraszt Európában és Amerikában) –, amely az amerikai lengyel bevándorlók életével és azzal a hatással foglalkozott, amelyet az amerikai emigráció a parasztok társadalmi életére Lengyelországban gyakorolt. Könyvük bevezetőjében Thomas és Znaniecki új metodológiai koncepciót fejtettek ki, új típusú forrásanyagokat vonva be a szociológiai kutatások körébe. A könyv jelentősége egyebek között abban áll, hogy első ízben itt vizsgálták levelek, életrajzi naplók és más „személyes dokumentumok” alapján az emigráció, az asszimiláció, a nemzetiségi, faji és osztálykonfliktusok, a bűnözés, az alkoholizmus stb. társadalmi jelenségeit, röviden a gyakorlati szociológiát leginkább érdeklő jelenségeket – de átfogó, általános magyarázó elmélet kidolgozása céljából.

A könyv megjelenésével új fejezet kezdődött a szociológiai anyaggyűjtésben, az anyagfeldolgozás módszereiben s ama tudományos eljárásmodok elemzésében, amelyek az összegyűjtött válaszoktól és információktól a társadalmi szervezésre és a benne végbemenő átalakulásokra vonatkozó megállapításokhoz vezetnek. Ily módon új fejezet nyílt az azzal kapcsolatos általános vizsgálódásokban is, hogy mi a szociológia és mivé kell lennie.

Thomas és Znaniecki műve szociológiai monográfia, de másfajta, mint Le Play vagy Durkheim monográfiái. Csak egyetlen társadalmi csoportra vonatkozik, új metodológiai koncepció és egészen új anya-

gokon alapul. Miért tárgyaljuk ezt a metodológiai koncepciót a humanisztikus szociológiával foglalkozó fejezetben? Mert a szociológia tárgyának a szerzők által adott definíciója magában foglalja az „érték” – mint az emberi tevékenységnek a cselekvő emberek számára *jelentéssel* bíró és *attitűdjeikkel* kapcsolatban álló terméke – fogalmát. Itt tehát azoknak az elméleteknek a hatása érvényesült, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a szociológiának elsősorban a természeti tárgyaktól különböző kulturális tárgyakkal és értékekkel van dolga.

„Művünk – írják a szerzők – nem szándékozik végérvényes és egyetemes érvényű szociológiai igazságokat adni, sem a szociológiai kutatások állandó modelljét megalkotni; csak monográfia kíván lenni, mely a megközelítő teljességre törekszik, amit megengednek egy bizonyos körülhatárolt társadalmi csoport feltételei, fejlődésének egy bizonyos periódusában; monográfia, amely más csoportok részletesebb és metodikailag tökéletesebb kutatására serkenthet, ily módon elősegítve a modern társadalmak vizsgálatának felülemelkedését a felületes impressziók gyűjtésének jelenlegi állapotán, s előkészítve az alapokat az emberi viselkedés valóban egzakt törvényeinek megállapításához. Kutatásaink feljogosítanak arra, hogy feltételezzük: ilyen törvények lehetségesek, és megállapításuk nem ütközik semmi rendkívüli nehézségbe.”³⁵

A szerzők fejtegetéseinek kiindulópontja a következő kérdés: lehetséges-e a társadalmi jelenségek egzakt tudománya? Ez a kérdés folyton visszatér a kor vitáiban. A választ keresve a szerzők először is leszögezik, hogy a szociológia mint tudomány létezik, régóta művelik, csak éppen nem tudatosan. Milyen elméleti alapokon nyugszik ugyanis a gyakorlati társadalmi tevékenység? Hiszen minden bírói ítélet, minden törvényhozási aktus, minden, valamilyen cselekvés végrehajtására vonatkozó parancs vagy utasítás a társadalmi jelenségek valamely általános elméletére, a jelenségek együttes előfordulásáról valamit megállapító általános törvényekre, a különböző emberi cselekvések közötti oksági összefüggésre vonatkozó képzetekre támaszkodik. Milyenek ezek a hallgatólagosan elfogadott és intuitive alkalmazott szociológiai elméletek? Sok gyakorlati eljárás, módszer eredménytelensége, a prognózisok megbízhatatlansága, valamint a szándékolttal ellentétes következmények meggyőzően mutatják ennek az intuitív szociológiának a fogyatékos voltát.

³⁵ W. I. Thomas–F. Znaniecki: *The Polish Peasant in Europe and America*. V. köt. Boston 1921. 340. old.

Tovább kell tehát folytatni az erőfeszítéseket egy racionális szociológia megalkotására, amely alapja lehetne egy racionális, nem pedig intuitív társadalmi technikának. A szerzők tehát azt a gondolatot teszik magukévá, melyet Saint-Simon vetett fel, majd Comte és Durkheim folytatott – Durkheim kijelentette: ha szociológiája gyakorlatilag haszontalan lenne, egy óráig sem foglalkozna vele –, azt a gondolatot, melyet a marxizmus az elmélet és gyakorlat elszakíthatatlan kapcsolatának követelményében alapelvévé emelt. Thomas és Znaniecki rámutat e tendencia forrásaira: „A racionális technikával az anyagi valóság területén elért nagyszerű eredmények arra készítetnek bennünket, hogy analóg eljárást alkalmazzunk a társadalmi valóságra. A természet ellenőrzésében és szabályozásában elért siker bizalmat ébreszt bennünk az iránt, hogy a társadalom világának ugyanilyen mértékű kontrolljára is képesek leszünk. Jelenlegi sikertelenségünk e tekintetben nem értelmünk valamiféle elvi korlátjából ered, hanem pusztán annak a történelmi ténynek a következménye, hogy a társadalmi valósággal szembeni objektív beállítottság teljesen új vívmány.”³⁶

Azt a tudományos nézőpontot és meggyőződést, hogy „a természetet csak abban az esetben lehet ellenőrizni és szabályozni, ha minden közvetlen akarati vagy értelmi aktustól független valóságként kezeljük”, a társadalomtudományok vonatkozásában mindeddig nem ismerték el, amiről a törvényhozásba és az erkölcsi meggyőzésbe vetett bizalom is tanúskodik. A gyors változások és a gyorsuló társadalmi fejlődés mind szükségesebbé teszik a racionális társadalmi technikát. A lassú átalakulások korszakaiban elegendő volt a félig-meddig tudatos rutin, amely ugyanazon tevékenységeknek a jelentéktelenül változó viszonyok közötti folytonos ismétléséből jött létre. „A társadalmi technika legősbibbi és legtartósabban továbbélő formája a »parancsolás és tiltás« technikája, azaz valamely válságra olyan önkényes akarati aktussal való reagálás, amely megparancsolja a nemkívánatos jelenség eltűnését, illetve a kívánatos jelenség bekövetkezését, és az e rendelkezések iránti engedelmség fizikai erőszak alkalmazásával való kikényszerítése. Ez a módszer pontosan megfelel a természetre irányuló technika mágikus fázisának.”³⁷ Az ilyen technika keretében végzett cselekvés nem a tények oksági kapcsolatainak pontos ismeretén alapul, s a szándékolt

³⁶ W. I. Thomas–F. Znaniecki: *The Polish Peasant*. (II. kiadás: New York) I. köt. 1. old.

³⁷ Uo., 3. old.

pozitív eredmények elérése csak a véletlen műve lehet. A parancsolás és tiltás technikája, illetve a mágia között csak egy különbség van, nevezetesen az, hogy amennyiben a parancsot adó személynek van bizonyos tekintélye a parancs címzettje előtt, akkor a szituációhoz tartoznak azok a tényezők, amelyekben ez a tekintély nyugszik, és ezek hatékonnyá tehetik a parancsot.

A mindennapi gyakorlati tevékenységben – a szerzők véleménye szerint – inkább azt a hatékonyabb technikát alkalmazzuk, amely a „józan ész” alapul, és amelyet a „gyakorlati szociológia” képvisel. A gyakorlati szociológia, elismerve, hogy az akarati aktus eredménytelen az „oksági folyamatok” irányításában, a maga módján kauzális törvényeket keres, hogy ezek alapján irányítsa a társadalmi életet. Ez a vállalkozók, diplomaták, filantrópok, reformerek és különféle aktivisták szociológiája – melynek három lényegi hibája van. Az első az az implicit vagy explicit meggyőződés, hogy a társadalmi valóságot ismerjük, mert benne élünk, és hogy ennek az életismeretnek az alapján biztosak lehetünk a társadalmi viszonyokra vonatkozó tudásunkban. Ez ugyanaz az attitűd, amely egykor abban a meggyőződésben fejeződött ki, hogy a fizikai világot ismerjük, mivel benne élünk és cselekszünk, tehát jogunk van speciális kutatások nélkül, csupán a „józan ész” alapján általánosításokat megfogalmazni. A társadalmi valóság gyakorlati ismerete azonban igen korlátolt. A gyakorlat embere a társadalmi valóságnak csak kis részét ismeri, s az ismert részletek, töredékek kiválogatódását esetleges szempontok és az egyén szubjektív tulajdonságai, mint pl. érdeklődése stb. határozzák meg. Általánosításainak igaz voltát a gyakorlati tevékenységben elért sikereken ellenőrzi. Ez az ellenőrzési kritérium nyilvánvalóan nem kielégítő, mivel a siker a cselekvőtől független körülmények szerencsés találkozásának eredménye is lehet. A társadalomra vonatkozó adatoknak és a köztük levő viszonyoknak a gyakorlati életből eredő ismerete, tudása ezért többé-kevésbé szubjektív, mennyiségét és általános érvényét tekintve korlátozott. A józan észben alapuló szociológiai elmélet nem kielégítő, és tele van az általánosításai alá nem illő kivételekkel.

A gyakorlati szociológia második hibája az inadekvát módszer alkalmazása; a kutatásokat mindig gyakorlati célokra vonatkoztatva végzik, a kérdésfeltevés „elméleti” alapja pedig a jelenségeknek kíváncsiságot vagy nemkíváncsiságot való értékelése, holott „a fizikai és az anyagi technika példáján már régen meg kellett volna tanulni, hogy csak az olyan tudományos kutatások válhatnak hasznossá a gya-

korlati alkalmazásban, amelyek teljesen függetlenek a gyakorlattól”³⁸. A legnagyobb akadály itt az a meggyőződés, hogy a valóságnak valamilyen normához kell igazodnia. E „normatív” álláspontnak egyetlen érdeme, hogy ráterelte a figyelmet az „abnormális” tényekre, de ennek a „normális”–„abnormális” felosztásnak semmiféle tudományos alapja sem volt. A normatív álláspont tudományosan fontos tények szem elől tévesztését eredményezte, másrészt pedig a tények ilyen felosztására alapozott társadalmi technika a normával összeegyeztethetetlen társadalmi erők elnyomására vagy semmibevételére törekedett. A normákat alapnak tekintő szociológia megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy a társadalmi fejlődés bármely fontos tényét megértse és felette kontrollt tudjon gyakorolni. A gyors átalakulások pillanataiban, amikor a kialakult normák érvényüket veszítik, a normatív szociológia tanácstalanná válik.

„A józan észre támaszkodó szociológia harmadik hibája az a hallgatólagosan elfogadott előfeltevés, hogy a társadalmi tények bármely osztálya vizsgálható elméletileg és gyakorlatilag úgy, hogy önkényesen elszigetelik a társadalmi élet fennmaradó részétől.”³⁹ A valóságban a társadalmi tények bizonyos egészekben fordulnak elő és ezeken belül kell őket vizsgálni, ha a tudományos módszer követelményeinek megfelelően kívánunk eljárni.

A társadalmi gyakorlat két további téves előfeltevése: „1. az emberek ugyanazon hatásokra ugyanazon módon reagálnak, tekintet nélkül a közösségi életben való individuális múltjukra, ezért azonos eszközökkel különböző személyeknél azonos viselkedés váltható ki; 2. az emberek spontánul, külső ráhatás nélkül bizonyos tendenciákat fejlesztenek ki magukban, amelyek képessé teszik őket arra, hogy maradéktalanul és egyöntetűen kihasználják az adott feltételeket; éppen ezért e tendenciák kiváltásához, illetve elfojtásához elegendő megteremteni a kedvező, illetve megszüntetni a kedvezőtlen feltételeket.”⁴⁰ A szerzők igyekeznek kimutatni, hogy a társadalmi gyakorlat (bíráskodás, nevelés stb.), valamint a filantróp és reformátor tevékenység ezekre a feltevésekre épül. A reformok megvalósításához azonban nem elegendő az anyagi környezetben változtatásokat eszközölni, ha egyidejűleg nem törekszünk új tendenciák kibontakoztatására az emberekben. A társadalmi praxisnak ezeket a hibáit és fogyatékoságait a szerzők a

³⁸ Uo., 7. old.

³⁹ Uo., 10. old.

⁴⁰ Uo., 12. old.

tudományos szociálpszichológia hiányával magyarázzák. „Könnyen érthető, hogy a társadalmi viselkedés tudományának hiányában a társadalmi reformerek nagyobb figyelmet fordítanak az anyagi életfeltételekre, mint az e feltételek közt élő emberek pszichológiájára, hiszen az életfeltételek konkrétak és megfoghatók, s tudjuk, hogyan nyúlunk hozzájuk; szinte tökéletesen fel tudjuk fogni és végre tudjuk hajtani a materiális javításokra vonatkozó terveket, ezzel szemben megfelelő pszichológiai elmélet híján a reformer nem rendelkezik semmiféle objektív alapelvvel, amelyre támaszkodhatna, és öntudatlanul arra hajlik, hogy döntő fontosságot tulajdonítson a társadalmi élet anyagi oldalának.”⁴¹

A gyakorlati szociológia fenti hibái egyebek között abból a kényszerűségből fakadnak, hogy a társadalmi szituációkra azonnali megoldást kell találnia, mivel az élet nem áll meg és nem vár a kutatások eredményeire. Mindazonáltal a gyakorlati szociológiára alapozott technika fogyatékos módszerei által okozott károk szükségessé teszik, hogy a gyakorlati szociológiát racionális tudományos empirikus szociológiával váltsuk fel.

Ha tehát az a feladatunk, hogy olyan tudományos társadalomelméletet alkossunk, amely eleget tud tenni a korszerű társadalmi praxis követelményeinek, „akkor nyilvánvaló, hogy annak fő tárgyát a mai civilizált társadalomnak kell alkotnia a maga teljes fejlettségében és szituációinak egész komplexitásával”⁴². Fontos pont ez Thomas és Znaniecki programjában; szembefordultak az evolucionista szociológiában uralkodó tendenciával, amely a primitív társadalmak kutatását helyezte a fő helyre, mivel ezek „egyszerűbbek”, s könnyebb feltárni bennük a társadalom fejlődéstörvényeit. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a primitív társadalmak etnológiai kutatása kétségkívül számottevő, de csak másodlagos jelentőséggel bír. Fontos ezzel szemben a különböző társadalomtípusok összehasonlítása, mivel ez lehetővé teszi, hogy „megkülönböztessük a lényegest az esetlegestől, az egyszerűt az összetettől, az elsődlegest a származékostól”. A primitív társadalmak kutatása nem adhat kulcsot a modern társadalom megismeréséhez, mivel „az etnológia valóban objektív megértése csakis a modern civilizált társadalmakra vonatkozó rendszeres tudás eredménye lehet”⁴³.

⁴¹ Uo., 14. old.

⁴² Uo., 17. old.

⁴³ Uo., 18. old.

A szociológia tárgyára vonatkozó fejtegetéseikben a szerzők hangsúlyozzák, hogy „az adott társadalom életét a maga egészében kell figyelembe venni, ahelyett, hogy eleve önkényesen elszigetelünk és kiemelünk bizonyos részleges ténycsoportokat”⁴⁴. Ez az eljárás különösen veszélyes az összehasonlító szociológiában, ahol olykor pl. bizonyos intézményeket vagy mítoszokat társadalmi kontextusukból kiszakítva vetnek össze egymással, és teljesen hamis következtetésekre jutnak. Az ilyen hibákra bőven szolgáltat példát Spencer szociológiája.⁴⁵

A kutatásnak ezt az önkényes lehatárolását és a szubjektív értelmezéseket csak két módon kerülhetjük el: „Vizsgálhatunk monografikusan egész konkrét társadalmakat, az életüket alkotó szituációk és problémák teljes komplexitásával; vagy kidolgozhatunk speciális társadalmi kérdéseket, ezeket bizonyos korlátozott számú konkrét társadalmi csoportban kísérve figyelemmel, és minden egyes csoportban megvizsgálva azokat a különleges formákat, amelyeket az adott társadalomban domináló tényezők hatására felvesznek, figyelembe véve azt a komplex jelentést, amellyel egy konkrét kulturális jelenség egy meghatározott kulturális közegben bír. Ha társadalmakat vizsgálunk, az egész társadalmi kontextustól haladunk az egyes kérdések felé, ha pedig valamely kérdést vizsgálunk, ettől haladunk az egész társadalmi kontextus felé.”⁴⁶ A kutatási terület lehatárolásának egyetlen eredményes módszere az, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy az adott csoportról vagy problémáról, amelyet vizsgálni kívánunk, semmit sem tudunk, kivéve tisztán formális kritériumokat, amelyek lehetővé teszik az érdeklődési körünkbe eső anyagok elkülönítését a többitől. Miután ezekkel az anyagokkal megismerkedtünk, szelektálásukhoz módszertani általánosításokon és tudományos hipotéziseken alapuló kritériumokat alkalmazunk. Kizárólag azokat az adatokat kell ugyanis kiválasztanunk, amelyek elméletileg jelentősek, és csak ezek tanulmányozására kell szorítkoznunk. „A kutatásban az egymást követő lépések mindegyike új módszertani problémákat vet fel – a teljes konkrét adatoknak alkotóelemekre bontását, ezeknek az elemeknek a rendszerezését, a társadalmi tények definiálását, a társadalmi törvények megállapítását. A tudományos eljárásnak mindezeket a szakaszait pontosan és körül-

⁴⁴ Uo., 18. old.

⁴⁵ Ugyanezt a kifogást emeli Spencerrel szemben Durkheim. (Les Règles. 48. old.)

⁴⁶ W. I. Thomas – F. Znaniecki: *The Polish Peasant*. (II. kiadás) I. köt. 19. old.

tekintően definiálnunk kell, ha azt akarjuk, hogy a társadalomelmélet a saját módszereivel tudatosan bánó tudománnyá váljon és képes legyen azokat azzal a precizitással alkalmazni, amelyet az érettebb és előrébb járó fizikai és biológiai tudományokban látunk.”

E megközelítésmódnak megfelelően a szerzők arra az álláspontra helyezkednek, hogy a társadalomelmélet lényeges adatait a társadalmi gyakorlat alapját alkotó lényeges problémákból kiindulva kell keresni. A gyakorlati reflexió figyelme mindenkor két fő problémára összpontosult: „1. az egyénnek a társadalmi organizációtól és a kultúrától való függése és 2. a társadalmi organizációnak és a kultúrának az egyéntől való függése. Az első probléma gyakorlati szempontból ebben a kérdésben fejeződik ki: hogyan tudjuk a meglevő társadalmi szervezet és kultúra segítségével a társadalmi csoportot alkotó egyénekben a kívánt értelmi és erkölcsi tulajdonságokat kifejleszteni? A második probléma a gyakorlatban ezt a kérdést veti fel: hogyan tudjuk az egyes csoporttagok adott értelmi és erkölcsi tulajdonságainak segítségével a társadalmi szervezet és kultúra kívánt típusát megteremteni?”⁴⁷

„Ahhoz, hogy a társadalomelmélet a társadalmi technika alapjává váljon és valóban megoldja ezeket a problémákat, nyilvánvalóan át kell fognia a társadalomban foglalt adatok mindkét fajtáját: a társadalmi élet objektív kulturális elemeit és a társadalmi csoportok tagjainak szubjektív jegyeit, s az adatok e két fajtáját szoros korrelációban állóként kell felfognia. Ezen adatok megnevezésére itt és ezután a »társadalmi érték« (vagy egyszerűen érték) és az »attitűd« terminusokat használjuk. Társadalmi értéken értünk minden olyan tárgyat, amely bizonyos, egy adott társadalmi csoport tagjai számára hozzáférhető empirikus tartalommal és bizonyos jelentéssel bír, amely e jelentésre való tekintettel lehet cselekvés tárgyává. Társadalmi érték pl. az élelmiszer, a szerszám, a pénz, a költemény, az egyetem, a mítosz, a tudományos elmélet. Valamennyi bizonyos tartalommal bír, amely lehet érzéki (pl. a szerszám), vagy részben érzéki, részben képzeleti (pl. a költemény: a leírt szavak és az általuk keltett képzetek), vagy csak képzeleti (pl. egy mitikus személy). Az értékek jelentései akkor tárulnak elénk, ha az emberi cselekvésekkel való kapcsolatukban vizsgáljuk őket. Az élelmiszerek jelentése az, hogy alkalmasak az éhség csillapítására . . . A társadalmi érték szemben áll a természeti dologgal, amely

⁴⁷ Uo., 20. old.

mint a természet része tartalommal bír, de nem bír jelentéssel az emberi tevékenység számára.”⁴⁸

Világosan láthatjuk itt Rickert elméletének hatását, nevezetesen a tárgyak felosztását dolgokra, azaz a természetnek olyan, az emberi tevékenység által át nem alakított részeire, amelyeknek nincs jelentőségük az ember esetleges cselekedetei szempontjából, továbbá értékekre, vagyis olyan tárgyakra s az emberi kéz és értelem olyan alkotásaira, amelyek „jelentéssel”, azaz bizonyos érvénnyel bírnak az ember számára.

„Attitűdön bizonyos individuális tudatfolyamatot értünk, amely megszabja az individuum valóságos vagy potenciális tevékenységét a társadalomban. Tehát attitűd az éhség, amely táplálékfogyasztásra kényszerít, a munkásnak bizonyos szerszám használatára vonatkozó döntése . . . , az istenség kultuszában megnyilvánuló félelem és áhítat . . .”⁴⁹ Az attitűd a társadalmi érték individuális megfelelője, az értéket és az attitűdöt összekötő kapocs a valamilyen formájú cselekvés. A cselekvés fogalmának Thomas és Znaniecki programjában fontos szerepe van. Az emberi cselekvésre vonatkoztatottság különbözteti meg a természeti dologtól az értéket, s az értékre és általa a társadalmi valóságra vonatkoztatottsága különbözteti meg az attitűdöt a pszichikus állapottól. „A pszichológiai folyamat bizonyos attitűd, melyet mint önmagában vett, a rá irányuló figyelem aktusa által elkülönített tárgyat vizsgálunk, és melyet elsősorban az adott egyén más pszichikus állapotaival való összefüggésben ragadunk meg. Az attitűd olyan pszichikus folyamat, amely elsődlegesen a társadalom világára vonatkoztatottan jelenik meg, és amelyet elsősorban bizonyos társadalmi értékkel való összefüggésben ragadunk meg . . . A pszichológiai folyamat mindig valakinek az állapota; az attitűd mindig alapvetően valamivel (valakivel) szembeni attitűd.”⁵⁰

Ha azonban a társadalomelmélet tárgyává akarnánk tenni valamennyi értéket és attitűdöt, ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy körébe vonnánk az egész emberi kultúrát, tehát a nyelvészet, a közgazdaságtan, a művészetelmélet, a tudományelmélet stb. tárgyát is. Pontosabb definícióra van hát szükség, amely elválasztja a társadalomelméletet ezektől a régóta kialakult, saját célokkal és módszerekkel rendelkező tudományoktól. A társadalomelmélet területének lehatárolása

⁴⁸ Uo., 21. old.

⁴⁹ Uo., 22. old.

⁵⁰ Uo., 22. old.

egészen természetszerűleg adódik abból, hogy az attitűdök vagy értékek közül azokat kell kiválasztania, amelyek számára alapvető adatokként hivatottak szolgálni. Minden attitűd sok értéknek felel meg, és viszont, minden értéknek sok attitűd, s attól függően, hogy az emberi cselekvéseket az attitűdök vagy az értékek szempontjából vizsgáljuk, különböző aspektusokhoz jutunk. A kultúrával foglalkozó tudományok az értékekre összpontosítják figyelmüket, s kisebb jelentőséget tulajdonítanak az attitűdöknek. Lehetséges tehát a társadalmi jelenségeket az értékek oldaláról és az attitűdök oldaláról megközelíteni. Az értékeknek az attitűdökkel szemben alárendelt kezelését találjuk az etikában, a pszichológiában, az etnológiában és a szociológiában, de töredékesen és nem módszeresen.

Úgy tűnhetne, hogy a tudatállapotokat kutató pszichológia lehet az attitűdök adekvát tudományává. Csakhogy az attitűd nem pszichikus elem abban az értelemben, amelyben e kifejezést a pszichológia használja (függetlenül az iskolák közötti különbségektől). Minden olyan kutatási módszer, amely az egyént a társadalmi környezettől független és elszigetelt lényként vizsgálja tudományos általánosítás megalkotása céljából, kénytelen elfogadni az emberi természet egyetemes állandóságának és azonosságának előfeltevéseit. „Az individuálpeszichológia központi kutatási területét ennél fogva a legegyszerűbb tudati jelenségek alkotják, amelyek egyedül tárgyalhatók adekvátan úgy, mint valamennyi tudatos lénynél lényegileg azonosak.”⁵¹ A pszichológia azonban olyan tudatjelenségeket is vizsgál, amelyek forrása nem az általában vett emberi természetben keresendő, hanem a sajátos társadalmi viszonyokban, olyan jelenségeket, amelyek e viszonyokkal együtt változnak, közősek az adott viszonyok között élő valamennyi egyénre nézve, és ezért nem kezelhetők kizárólagosan individuális állapotokként. Az ilyen pszichikus állapotok kutatásával a szociálpeszichológia foglalkozik. Ez hát az a tudomány, amely az attitűdöket kutatja, és módszerei teljességgel különböznek az individuálpeszichológia módszereitől. Kutatási területe nagyon tág, hiszen minden tudatos életmegnyilvánulás tárgyalható attitűd gyanánt. „A szociálpeszichológia köre gyakorlatilag elsősorban azokra az attitűdökre terjed ki, amelyek a társadalmi csoport tagjai körében többé-kevésbé általánosak, tényleges érvénnyel bírnak azon egyének életének megszerveződésében, akik e csoportot kifejlesztették, s megnyilvánulnak ezen egyének tár-

⁵¹ Uo., 26. old.

sadalmi cselekedeteiben.”⁵² Ez a kutatási terület két irányban növekedhet, felölelve a csoport egyes olyan tagjainak attitűdjeit, akik olykor nagyobb társadalmi jelentőségre tesznek szert, valamint a fizikai környezetre vonatkozó olyan attitűdöket, amelyeket társadalmi hatások váltottak ki. A szociálpszichológia tehát a társadalmi kultúra szubjektív oldalával foglalkozik – a kultúrában megnyilvánuló tudat tudománya.

„Amikor azonban egy konkrét társadalmi csoport életét vizsgáljuk, ennek egy olyan oldalára bukkanunk, amelyet a szociálpszichológia adekvátan nem tud feldolgozni, amellyel nem foglalkozik semmiféle kultúrtudomány, de amely mégis az utolsó félszázadban különböző kutatások központi témájává vált. E kutatásokat együttesen *szociológiának* nevezzük.”⁵³ E kutatások tárgya – legáltalánosabban megfogalmazva – az értékek egy különös válfaja, nevezetesen a társadalomban kialakult viselkedési szabályok. „A viselkedési szabályok és a velük összhangban állónak vagy tőlük eltérőnek tekintett cselekedetek – objektív érvényükre való tekintettel – bizonyos számú, többé-kevésbé harmonikus rendszert alkotnak, amelyeket általánosságban *társadalmi intézményeknek* nevezünk. A konkrét társadalmi csoportban található intézmények összessége alkotja e csoport *társadalmi szervezetét*. Amikor a társadalmi szervezetet tanulmányozzuk, akkor az attitűdöket kell alárendelnünk az értékeknek.”⁵⁴ A szociológia mint a *társadalmi szervezet elmélete* tehát a kultúrával foglalkozó szaktudomány, mint a közgazdaságtan vagy a filológia. A szociológia és a szociálpszichológia együtt a társadalomelmélet általános elnevezése alá vonható, mint-hogy mindkettő az egyénnek a társadalmi csoporthoz való viszonyával foglalkozik, noha ellentétes szempontból. A szociológia érdeklődésének középpontjában az egyes csoporttagok közötti, valamint az egyén és a csoport mint egész közötti viselkedést és viszonyokat meghatározó szabályok állnak, melyek az erkölcs, a jog, a csoportideálok alakjában jelennek meg, olyan intézményekbe rendszereződnek, mint a család, a törzs, a lokális közösség, az állam stb., s így a társadalmi organizáció lényeges részét képezik.

A szerzők, miután ekképpen meghatározták a szociológia tárgyát, áttérnek céljainak definiálására. „A modern tudomány fő kérdése az oksági magyarázat kérdése. Az adatok meghatározása és rendszerezése

⁵² Uo., 30. old.

⁵³ Uo., 31. old.

⁵⁴ Uo., 33. old.

csupán az első lépés a tudományos kutatásokban. A tudománynak, ha meg akarja alapozni a technikát, arra kell törekednie, hogy megértse és kontrollálja a levés folyamatát.”⁵⁵ „A társadalmi levést, akárcsak a természeti folyamatokat, a megismerés során analitikusan fel kell bontanunk olyan tények sokaságára, amelyek mindegyike az ok és következmény egymásutánját képviseli. A társadalomelmélet ideálja a társadalmi levés egészének felbontása ilyen oksági folyamatokra és az e folyamatok közötti összefüggések megértését lehetővé tevő rendszerezés.”⁵⁶ Thomas és Znaniecki elutasítja az üres vitát a kauzalitás elvének a tudatos emberi tevékenységre való alkalmazhatóságáról, e kérdés eldöntését módszeres kutatásokra bízva. Nagyon fontosnak tartják viszont azt a kérdést, hogy melyik a lehető legjobb módszer az oksági kapcsolatok megállapítására és a társadalmi jelenségek kauzális magyarázatára. „A szociológusok nagy és általánosan elterjedt illúziója az, hogy azzal ámítják magukat, hogy a tényeket egyszerűen annak veszik, amik, minden metodológiai előítélet nélkül, és kizárólag a tiszta tapasztalat alapján jutnak el a magyarázatokhoz.”⁵⁷ Ez önámítás, hiszen már maga a tény is absztrakció; a konkrét levés-folyamat valamely korlátozott aspektusát elkülönítjük, egész meghatározatlan összetettségét – legalábbis átmenetileg – félretéve. A szerzők itt felteszik maguknak a kérdést, vajon a társadalmi tények megállapítása, azaz kiszakításuk a folyamatok bonyolult kontextusából, teljes módszertani tudatossággal, tehát annak tudatában történik-e, hogy milyen aspektusokat teszünk félre és miért, vagy pedig a szociológusok öntudatlanul a „józan észről” vezéreltetik-e magukat.

Ez a kérdés alapvető fontosságú volt a szociológia pozitivista koncepciója szempontjából, és a metodológiai tudományokban nagyon gyakran felvetődött. A „Polish Peasant” szerzői szintén nagy figyelmet fordítanak rá. Úgy vélik, hogy amennyiben tudományos magyarázatokhoz akarunk jutni, akkor tényeinket oly módon kell meghatározni, amely lehetővé teszi, hogy általános törvényeknek rendeljük alá őket, más szóval meg kell állapítanunk, hogy a társadalmi tények alá vannak-e vetve általános törvényeknek. Az eddigi társadalomelméletnek és társadalmi gyakorlatnak – Thomas és Znaniecki szerint – általános hibája volt a társadalmi tények olyan meghatározása, amely eleve kizárt bármilyen törvényszerűséget e tények szférájában. „Imp-

⁵⁵ Uo., 36. old.

⁵⁶ Uo., 36. old.

⁵⁷ Uo., 37. old.

licité vagy explicité elfogadott előfeltevés volt az az állítás, hogy a társadalmi tény két elemből tevődik össze: okból – amely vagy társadalmi jelenség, vagy egyéni aktus – és következményből, amely vagy egyéni aktus, vagy társadalmi jelenség. Kritikátlanul követve a fizikai tudományok példáját – amelyek mindig arra törekszenek, hogy felkutassanak egy meghatározott jelenséget, amely egy másik jelenségnek szükséges és elégséges feltétele – a társadalomelmélet és a társadalmi gyakorlat nem vett figyelembe egy lényeges különbséget a fizikai és a társadalmi valóság között, jelesül azt, hogy valamely fizikai jelenség következménye kizárólag az adott jelenség objektív természetétől függ és annak empirikus tartalma alapján kiszámítható – a társadalmi jelenség következménye viszont ezenfelül függ az egyén vagy a csoport szubjektív viszonyulásától e jelenséghez, és csak akkor számítható ki, ha ismerjük jelentését is, mellyel az adott pillanatban az adott tudatos lények számára bír.”⁵⁸ A szerzők véleménye szerint a társadalmi ok nem lehet egyszerű, mint a fizikai ok, hanem összetett, és bele kell foglalni mind a szubjektív, mind az objektív elemet – az attitűdöt és az értéket. Egy és ugyanazon társadalmi érték különböző egyénekre és csoportokra hatva bennük többé-kevésbé eltérő következményeket vált ki, sőt ugyanabban az egyénben is eltérő reakciókat idéz elő különböző időpontokban. Hasonló probléma annak a ténynek a magyarázata is, hogy egyes esetekben a csoporttagok eltérő társadalmi hatásokra azonos módon reagálnak. Ha a társadalomelmélet abból indul ki, hogy valamely társadalmi érték önmagában oka valamely egyéni reakciónak, akkor felvetődik a kérdés: „Miért váltja ki ez az érték ezt az adott következményt, erre az adott egyénre vagy csoportra éppen az adott pillanatban hatva?” Hogy e kérdésre válaszolhassunk, ismerünk kellene az egyén, a társadalom és a világmindenség egész múltját. Hasonló a helyzet akkor is, ha elfogadjuk, hogy egy bizonyos cselekedet meghatározott társadalmi következmények oka lehet. Thomas és Znaniecki e nehézség feloldására azt indítványozza, hogy a szociológia és a szociálpszichológia fogadja el a következő módszertani elvet, amely lehetővé tenné a társadalmi jelenségek tudományos magyarázatát: „A társadalmi vagy individuális jelenség oka sohasem egy másik társadalmi és individuális jelenség önmagában, hanem mindig a társadalmi és az individuális jelenség kombinációja. Vagy pontosabban kifejezve: valamely érték vagy valamely attitűd oka sohasem maga

⁵⁸ Uo., 38. old.

az attitűd vagy maga az érték, hanem mindig az attitűd és az érték kombinációja. Csupán ennek az elvnek az alkalmazásával háríthatjuk el a társadalomelmélet és társadalmi gyakorlat előtt álló nehézségeket.”⁵⁹ Tehát ha meg akarjuk magyarázni valamely új attitűd megjelenését, ismernünk kell az előzőleg meglevő attitűdöt, és a rá ható értéket.

Thomas és Znaniecki a fenti elv alkalmazását néhány példán szemlélteti. Így pl. két, apjuk zsarnoki uralma alatt álló fiú teljesen különböző attitűdöt mutat: az egyik tökéletesen aláveti magát, a másik felázad az apa ellen. A következmények különbözőségét csak az okok különbözősége idézheti elő. Az első esetben a szubordinatív attitűd előidézésében az apa zsarnoksága és a családi szolidaritás előzőleg meglevő attitűdje játszott közre, a lázadó attitűdöt az apa zsarnoksága és a fiúban előzőleg meglevő „önállósulási” tendencia váltotta ki.

Más példa: a Németországban idénymunkát vállaló lengyel parasztok rendkívül szorgalmasnak bizonyultak, és szívesen beleegyeztek a teljesítménybérezésbe, amiről hallani sem akartak, amikor lengyelországi birtokokon dolgoztak – még ugyanolyan fizetség mellett sem, mint amilyet Németországban kaptak. Thomas és Znaniecki ezt a jelenséget a németországbeli új környezeti feltételekkel magyarázza, valamint a maximális kereset elérésére irányuló attitűdjükkel, hiszen a kiutazásnak is ez volt a célja. Otthon viszont az a hagyományos attitűd, amely a munkát szükséges rossznak veszi, továbbá az uradalmi munkával szembeni hagyományos attitűd okozta a teljesítménybér visszautasítását.

Hasonlóképpen új értékek létrejötte az előzőleg meglevő érték és az új attitűd együttes hatásának eredménye. A szerzők szerint ezt a tézist illusztrálja a lengyel–amerikai vegyes házasságok ügye. Az amerikai hatóságok azt remélték, hogy ezek a házasságok siettetni fogják a bevándorlók asszimilálódását és közeledésüket az amerikai életstílushoz. A házasságok következménye azonban éppen ellenkező volt. Az amerikai hatóságok nem voltak tisztában azzal, mit jelent a lengyel parasztok számára a házasság és a család intézménye. A külföldivel kötött házasság elszakította a szolidaritás kötelékét, amely az egyént a tágabb családhoz és a lengyelek közösségéhez fűzte, és a tradicionális társadalmi kötelék támaszától megfosztott ember gyors kisiklását vonta maga után. A szerzők másik példája a porosz–lengyel nemzetiségi küz-

⁵⁹ Uo., 44. old.

delem, amely az erős porosz államapparátussal szemben látszólag védtelen lengyelek teljes győzelmével végződött; a porosz állam alábecsülte a lengyeleknél a nemzeti szolidaritás attitűdjét.

A társadalmi reformerek közös hibája, hogy nem veszik tekintetbe a „Polish Peasant” szerzői által megfogalmazott alapelvet, és abból a feltevésből indulnak ki, hogy a kívánt célok elérésére elegendő vagy csak egyes attitűdök, vagy csak bizonyos intézmények bevezetése. „Minthogy azonban a társadalmi valóság nemcsak individuális aktusokat, hanem társadalmi intézményeket is, nemcsak attitűdöket, hanem a hagyomány által megállapított és az attitűdöket kondicionáló értékeket is tartalmaz, ennél fogva ezek az értékek a végső következmény előidézésében a társadalmi reformerek szándékától teljesen függetlenül és gyakran azzal ellentétesen hatnak közre.”⁶⁰

A szerzők által megfogalmazott szabály módszeres alkalmazása a kutatásokban „a társadalmi levésfolyamat törvényrendszerének” feltárásához kell hogy vezessen. Ez az eredmény természetesen csak az elméleti szociológusok tartós és állandó együttműködésével érhető el. Hiszen a fizika fejlődése és jelenlegi színvonalának elérése is négy évszázados kutatómunka eredménye. A szociológia fejlődését megkönnyítheti az a hosszú tudományos „tréning”, amelyen az emberiség a reneszánsz óta átment, másrészt azonban megnehezítik a társadalom világának sajátos jegyei, amelyekkel a természet világában nem találkozunk. Itt ismét kísérlet történik annak a problémának a megoldására, amellyel annyi szociológus igyekezett megbirkózni: a társadalmi jelenségek összetettsége és egyéb sajátosságai nem jelentik-e elvi akadályát a szociológia mint tudomány felépítésének.

„Nem térünk itt ki – írja Thomas és Znaniecki – a társadalom világának összetettségéből eredő nehézségekre, melyeket olyan gyakran és átgondolatlanul hangsúlyoztak.”⁶¹ Ők a társadalmi jelenségek komplexitásának kérdését a következőképp vetik fel: „Az összetettség viszonylagos jegy; az elemzés céljától és módszerétől függ. Sem a társadalom, sem a természet világa nem nyújt kész és abszolúte egyszerű elemeket, és ebben az értelemben egyformán összetettek, ugyanis mindkettő végtelenül összetett. Ez az összetettség azonban metafizikai és nem tudományos probléma.”⁶² „A tudományban minden adatot egyszerű elemként kezelünk, ha ilyenként viselkedik minden kombi-

⁶⁰ Uo., 51. old.

⁶¹ Uo., 51. old.

⁶² Uo., 52. old.

nációban, amelyben előfordul, nemkülönben minden olyan tény, amely végtelen sokszor ismétlődhet egyszerű tényként, vagyis olyanként, melyben az oknak a következménnyel való kapcsolata állandónak és szükségszerűnek vehető. Ebből a szempontból felvethetjük a kérdést, vajon a társadalmi valóság nem bizonyul-e jóval kevésbé bonyolultnak, amint adekvát módszerrel elemezzük adatait és állapítjuk meg tényeit. Az összetettségre vonatkozó állítás a társadalmi valóság naturalista kezelésének eredménye. A társadalmi valóság csak akkor tűnik hasonlíthatatlanul komplexebbnek, mint a természet világa, ha elfogadjuk, hogy a társadalom világa az emberi lények pszichikus, fiziológiai vagy biológiai természetének kifejeződése vagy terméke, mint-hogy ekkor a tudatos emberi organizmus önmagában is kimeríthetetlen komplexitásához még hozzáadódik az a tény, hogy a társadalmi csoportban nagyszámú és különböző emberi lény van, akik a legkülönbözőbb módon hatnak egymásra. De ha a társadalom világát naturalista előítéletek nélkül kutatjuk, egyszerűen mint a levés folyamatában egymással oksági kapcsolatban álló specifikus adatok sokaságát, akkor az összetettség kérdése nem jelent többé akadályt a társadalomelmélet számára.”⁶³

A társadalmi törvények felkutatása nem okoz különösebb nehézséget, ha a tényeket megfelelően határoztuk meg. Ha úgy találtuk, hogy egy meghatározott következményt egy meghatározott ok idézett elő, és hogy valahányszor az adott ok megismétlődik, mindannyiszor ugyanaz a következmény is előáll, akkor ennek az összefüggésnek a megfogalmazása törvény jellegével bír. Az e törvény alóli kivételek eredhetnek a tények pontatlan megállapításából, és lehetővé teszik a ténymegállapításban elkövetett hibák korrigálását, vagy pedig újabb törvények megállapításának kiindulópontjává válnak. Hátravan még e törvények egyetemességének kérdése, vagyis az a kérdés, hogy az egy társadalomban megállapított törvények ugyanúgy érvényesek-e más társadalmakban is. Erre a kérdésre csakis valamennyi társadalom monografikus kutatása adhat választ. A szerzők mindenesetre leszögezik, hogy kevesebb kockázattal jár, ha abból indulunk ki, hogy bizonyos törvények kizárólag adott társadalmi feltételekre vonatkoznak, mint ha azt feltételezzük, hogy minden társadalomra kiterjeszthetők. „A társadalomtudománynak – mint valamennyi nomotetikus tudománynak – az az eszménye, hogy a lehető legkevesebb törvénnyel a

⁶³ Uo., 54. old.

lehető legtöbb tényt lehessen értelmezni, azaz hogy necsak egyes társadalmaknak egyes korszakokban való életére adjon kauzális magyarázatot, hanem e törvényeket még sorolja be általános törvények alá, amelyek minden kor minden társadalmára alkalmazhatók – és mindent úgy, hogy figyelembe veszi az emberiség történelmi fejlődését, amely szüntelenül új adatokat és új tényeket hoz, s ily módon új törvények felkutatására kényszerít bennünket. Az a tény azonban, hogy a társadalomelmélet nem ellenőrizheti eredményeit laboratóriumi módszerrel, hanem kénytelen teljes egészében absztrakt analízisének és szintézisének logikai hibátlanságára hagyatkozni, különösen fontos problémává teszi általánosításai érvényének ellenőrzését. E kontroll jellegének nem kellő tisztázása volt a fő oka annak, hogy olyan sok szociológiai mű közbülső helyet foglal el a filozófiai spekuláció és a tudomány között, egyiknek a követelményeit sem elégítve ki.”⁶⁴ A szerzők hangsúlyozzák, hogy a szociológiát mint nomotetikus tudományt határozottan el kell különíteni mindennemű társadalomfilozófiától. Ilyen elhatároló kritérium az, hogy általánosításai közvetlenül függenek az új felfedezésektől és új eseményektől. A társadalmi problémák teoretikusának a természettudományok példáját kell követnie, általánosításait empirikusan ellenőrizve az új tények vizsgálatával.

A társadalomelmélet legfőbb próbája, ellenőrzése a gyakorlatban való alkalmazása. A gyakorlati alkalmazás azonban nem teszi feleslegessé a kísérletek útján végzett „laboratóriumi” kontrollt. A kísérlet és a gyakorlati alkalmazás között két különbség van: 1. a kísérletben mesterségesen létrehozott „egyszerű” szituációval van dolgunk, a gyakorlati alkalmazásnál a szituáció összetettebb, sok törvény alkalmazását és interferenciájuk kiszámítását igényli, 2. a laboratóriumi kísérletben a gyakorlati siker vagy kudarc elméleti céloknak van alárendelve, a gyakorlati alkalmazásban viszont mindenekelőtt a siker számít. A vegyész nem fog laboratóriumban nem kipróbált szereket alkalmazni az ipari termelésben és elméleti következtetéseket levonni a tetemes költségekkel járó kudarcokból. A társadalompolitikusként „kísérleteiben” elsősorban az emberek javával kell számolnia, akiket tevékenysége érint, nem pedig az elméleti előnyökkel. Ezért a szociológusnak a kísérletet rendszeres megfigyeléssel és olyan szituációk felkutatásával kell helyettesítenie, amelyek igazolják vagy cáfolják hipotéziseit.

⁶⁴ Uo., 62. old.

Fejtegetéseik eredményeképpen a szerzők ahhoz a konklúzióhoz jutnak, hogy „az emberi élet egész szférájában nincs egyetlen olyan jelenség sem, amelyet előbb vagy utóbb ne vetnénk a tudomány tudatos kontrollja alá”⁶⁵. Ezzel, a tudomány haladását illető optimista hitvallással zárják metodológiai vizsgálódásaikat.

Ez hát vázlatosan az a szociológiai koncepció, amelyet Thomas és Znaniecki a nagy monográfiájuk bevezetőjét képező híres „*Methodological Note*”-ban fektettek le. Foglaljuk össze pontokba szedve e koncepció legfontosabb téziseit.

1. A szociológia humán, de nomotetikus tudomány. 2. Tárgya az intézmények által szabályozott emberi viselkedések, mely intézmények összessége alkotja a közösség társadalmi szervezetét. 3. A társadalmi viselkedések és cselekvések meghatározásában egyformán fontosak az attitűdök, azaz pszichikus élményegyüttesek, és a külső feltételek, amelyek között ezek a viselkedések lejátszódnak. 4. Az emberi közösségek intézményi szervezetét kutató szociológiának ennél fogva nélkülözhetetlen kiegészítője az ezen intézményekkel kapcsolatban keletkező pszichikus élményeket kutató szociálpszichológia. Csak így módon nyerhetünk betekintést az intézmények társadalmi funkcionálásának mechanizmusába: ha tehát vizsgáljuk a bennük részt vevő egyének által nekik tulajdonított érvényt és jelentést. 5. Az attitűdök vizsgálatának legjobb forrásai a személyes dokumentumok, vagyis az olyan dokumentumok, amelyekben az emberek leírnak bizonyos társadalmi szituációkat, amelyeknek részesei voltak, és egyben e szituációkkal kapcsolatos attitűdjeiket is. Ilyen dokumentumok a levelek, önéletrajzok, naplók, különböző visszaemlékezések és nyilatkozatok stb. A „Polish Peasant” az ilyen anyagokra épülő monográfiák hosszú sorát nyitja meg. 6. Az ilyen természetű anyagok használata nem akadályozza az induktív módszer alkalmazását a szociológiában. 7. A társadalmi tények komplexitása szintén nem akadályozza egy egzakt tudomány kiépítésének, minthogy ez a komplexitás megszűnik szerepet játszani, ha szakítunk a naturalizmus előítéleteivel, tehát a társadalmi tényeket nem kezeljük többé természeti tényekként, s az összetettség más kritériumait és a ténymegállapítás más módszereit alkalmazzuk.

Ezek az elvek erőteljes áramlat alapjává lettek századunk első felének szociológiájában. Znaniecki későbbi műveiben szociológiai rend-

⁶⁵ Uo., 66. old.

szerré fejlesztette őket, az induktív módszer sajátos formáját alkalmazva. Amerikában és az amerikai szociológia hatása alatt álló más országokban kifejlődtek a „személyes dokumentumok módszerei”, amelyek egyidejűleg az ún. „*case study method*”-ban is jelentkeztek.

ZNANIECKI INDUKTÍV HUMANISZTIKUS SZOCIOLÓGIÁJA

Znaniecki nézetei és a szociológia tudományos megalapozására tett kísérlete a pragmatista humanizmus filozófiája (Peirce, F. C. S. Schiller, James), a Dilthey, Rickert és Simmel műveiből eredő módszertani tendenciák, valamint az empirikus indíttatású amerikai szociológia hatása alatt bontakoztak ki. Metodológiai értekezéseiben és szociológiai tanulmányaiban a „Methodological Note”-ban megfogalmazott gondolatokat fejleszti tovább. A társadalmi és a fizikai tények közötti különbségről ott kifejtett alapgondolatot – hogy ti. az előbbieknél lényegi elemei az attitűdök – később módosítja és a *humán tényező* elvévé fejleszti. Ez az elv volt hivatva lehetővé tenni a szociológia elhatárolását a természettudományoktól, másrészt a „tapasztalati” módszerek alkalmazását a szociológiában. Így akart Znaniecki szintézist teremteni a szociológia pozitívista és antipozitívista koncepciója között.

Znaniecki nézeteit számos, a „Polish Peasant” megjelenését követően publikált műben fejtette ki. Itt csak a legfontosabbakat említjük, amelyeket a jelen munkában felhasználtunk: „Wstęp do socjologii” (Bevezetés a szociológiába, 1922); „The Laws of Social Psychology” (A szociálpszichológia törvényei, 1925); „Socjologia wychowania” (Nevelésszociológia, 2 köt., 1928–1930); „Miasto w świadomości jego obywateli” (A város lakóinak tudatában, 1931); „The Method of Sociology” (A szociológia módszere, 1934); „Social Actions” (Társadalmi cselekvések, 1936); „Ludzie terażniejsi i cywilizacja przyszłości” (A jelenlegi emberek és a jövő civilizációja, 1934), továbbá számos kisebb tanulmány és cikk. (Ez a felsorolás nem veszi figyelembe Znaniecki 1939 után publikált műveit.)

Znaniiecki középutat keres a szélsőséges metodológiai álláspontok között. A szociológia „a »társadalom« vagy a »civilizáció« szintetikus tudományaként jött létre, több más tudomány eredményeit használva fel olyan széles körű általánosítások levonására, amelyeket e tudományok egyike sem tudott vagy igyekezett levonni a maga számára. Jelenleg átváltozóban van analitikus tudománnyá, amely közvetlenül és függetlenül vizsgálja az egyes empirikus adatokat, saját eredményeit gazdag monografikus irodalom keretében fogalmazva meg, és nemcsak az elsiertett következtetéseket kerülve, hanem gyakran kevésbé bízva az általánosításban, mint más tudományok, sőt még annál is kevésbé, ami bármely tudomány számára kedvező.”⁶⁶ Az a körülmény, hogy a szociológia művelői az egyik végletből a másikba lendültek át – a spekulatív szintézisalkotással szakítva az anyaggyűjtésre, a „*factsfinding*”-ra szorítkoznak – oda vezetett, hogy „a megemésztetlen konkrét megfigyelések óriási tömege egyre magasabbra és magasabbra halmozódik, és alig gondolnak arra, hogy ezeket teljes terjedelmükben hasznosítsák egy olyan elvont és rendszerezett tudás kiépítésére, amelynek logikája ugyanolyan típusú, mint a fizikáé, a kémiáé, az általános biológiáé vagy az összehasonlító nyelvészeté”⁶⁷. E szélsőségek között, Znaniiecki szerint, egyetlen helyes út van. „A szociológia előtt csak egy út áll nyitva; ha véglegesen el akarja kerülni mind az olyan teoretizálás Kharüdbiszét, amelynek nincs megbízhatóbb alapja, mint más tudományok dogmaként elfogadott hipotézisei, mind a tarka információk irracionális tömegének Szkülláját, bármilyen érdekesek legyenek is önmagukban ezek az információk. Ez az út: *meghatározni azon zárt rendszerek általános típusát (vagy, ha több van, típusait), amelyek vizsgálata a szociológus speciális joga és kötelessége*, és elsődlegesen ezekre koncentrálni, olyan konzisztensen, ahogyan a fizika, a kémia, a biológia és a filológia a maguk tárgyára koncentrálnak.”⁶⁸ A zárt rendszer koncepciója Znaniiecki metodológiájában alapvető szerepet játszik. Minthogy a valóság kimeríthetetlenül gazdag, a kutató első feladata bizonyos összetartozó egészek elkülönítése. Az egész valóság megszámlálhatatlan különféle zárt rendszerből áll. Hogy a kutató mit tekint zárt rendszernek, az „nézőpontjától” függ. Így pl. a fito-

⁶⁶ F. Znaniiecki: *The Method of Sociology*. New York 1934. V–VI. old.

⁶⁷ Uo., 27. old.

⁶⁸ Uo., 28–29. old.

szociológus (növényyszociológus) számára zárt rendszer valamely zárt növénycsoport (erdő), a botanikus számára az egyes növénycsalád, a citológus számára a sejt. A kutató feladata ennek a rendszernek a leírása, alkotóelemeinek megállapítása és a benne lejátszódó változások magyarázata. Znaniecki a szociológiában azt az eljárásémát kívánja alkalmazni, amely más tudományokban olyan hatékonynak bizonyult. A nehézség a rendszerek ama speciális kategóriájának megtalálásában és pontos definiálásában rejlik, amely osztatlanul a szociológia tárgya.

Rickert nyomán Znaniecki a különböző tudományok által vizsgált rendszerek két fő típusát különbözteti meg: a természeti és a kulturális rendszereket. „A [köztük fennálló] különbség egyaránt vonatkozik a rendszerek összetételére és struktúrájára, valamint elemeik és az őket összekapcsoló erők jellegére.”⁶⁹ „A természeti rendszerek a kutató számára objektíve adóttak, mintha az emberi tapasztalattól és aktivitástól teljesen függetlenül léteznének.”⁷⁰ Ezzel szemben „minden kulturális rendszer . . . bizonyos tudatos és aktív történeti alanyok számára, azaz az emberi világ egy bizonyos részében és egy bizonyos történeti periódusban élő . . . emberek – egyének és közösségek – tapasztalatának és aktivitásának szféráján belül létezik. Következésképpen a kutató számára ez a kulturális rendszer valóságosan és objektíve az, amiként ezen történeti személyek számára adva volt (vagy van), amikor tapasztalták (tapasztalják) és benne aktívan tevékenykedtek (tevékenykednek). Egyszóval, a kultúra kutatójának adatai mindig »valakinek« az adatai, sohasem »senkinek« az adatai. A kulturális adatoknak ezt a lényegi jellegét nevezzük a *humán tényezőnek* (*humanistic coefficient*), mert ezek az adatok mint a kutató elméleti reflexiójának tárgyai már hozzátartoznak valaki más aktív tapasztaláshoz, és olyanok, amilyené ez az aktív tapasztalás teszi őket.”⁷¹ Így pl. az iszlám mint vallási rendszer csak annyiban létezik, amennyiben egy bizonyos nagy és összetett emberi közösség hisz benne és követi rítusait; a valláskutató az iszlámot e közösség szemével szemléli, vagy úgy, ahogyan az egyes szekták és teológiai iskolák módosították. Egy festmény mint kulturális rendszer nem más, mint egy bizonyos ilyen és ilyen méretű, kémiai összetételű stb. objektív természeti tárgy, plusz mindazok az értelmezések és képzetek, amelyeket az adott festményt műalkotásnak tekintő emberek hozzákötnek. A humán tényező

⁶⁹ Uo., 34. old.

⁷⁰ Uo., 35. old.

⁷¹ Uo., 36–37. old.

tehát olyan módszertani irányelv, amely a kultúra kutatója számára előírja annak a jelentésnek vagy érvénynek a figyelembevételét, amelyet bizonyos tárgyakkal vagy cselekedeteknek az emberek meghatározott közösségekben tulajdonítanak.

A természeti rendszereket alkotó természeti tárgyakat Znaniecki *dolognak*, a kulturális tárgyakat *értéknek* nevezi. Az érték a dologtól abban különbözik, hogy jelentése van. A humán tudományok általános alapelveit Znaniecki a következőképpen fogalmazza meg: 1. a kultúrtudományok által vizsgált jelenségek sajátja a humán tényező, ami azt jelenti, hogy a kutató úgy tekinti őket, mint *valakinek* a tudatos jelenségeit, tehát empirikus alanyokra, azaz tapasztaló és cselekvő egyénekre és közösségekre vonatkoztatja őket, és úgy ragadja meg őket, amilyen jelleggel ténylegesen rendelkeznek az emberi tapasztalásban és cselekvésben. 2. A kultúra világa tárgyakkól és cselekvésekből áll; a tárgyak mint tárgyrendszerek tagjai reális léttel, a cselekvések mint cselekvésrendszerek tagjai ideális léttel rendelkeznek. 3. Minden tárgy cselekvések tényleges vagy potenciális tárgya, azaz érték; minden cselekvés ténylegesen vagy potenciálisan hat a tárgyakra, azaz reális hatást gyakorló aktusokban fejeződik ki.”⁷²

■ *A társadalmi rendszerek*

A szociológiát Znaniecki humán tudománynak tekinti, mivel a specifikus tárgyat képező rendszerek, azaz a társadalmi rendszerek, kulturális rendszerek.⁷³ Nevezetesen olyan rendszerek, amelyek elemei emberek. De Znanieckit nem az emberek mint meghatározott biológiai vagy pszichológiai jegyekkel rendelkező organizmusok érdeklik, hanem csakis az ember mint a kultúra világában meghatározott szerepet betöltő személyiség. Az ember itt kettős szerepben lép fel: 1. mint tudatos és cselekvő alany, 2. mint mások cselekvéseinek tárgya. Az ember ebben a kettős szerepében „társadalmi érték”. „Az ember mint társadalmi érték önmagának csupán »egyik aspektusa«, ti. ahogyan megjelenik más számára, aki iránta aktívan érdeklődik, vagy akár önmaga számára, amikor gondolkodása a saját személyiségére irányul és megpróbálja azt gyakorlatilag kontrollálni. Azt mondhat-

⁷² F. Znaniecki: Wstęp do socjologii. 240. old.

⁷³ A „kulturális” szó jelentése itt: „a kultúra részét alkotó”.

nánk, hogy a szociológus csakis az embereknek ezekkel az »aspektusai-val« foglalkozik. Ezek az »aspektusok« azonban realitások, mivel realisan kondicionálják az emberi viselkedést, ugyanúgy, sőt olykor inkább, mint a természeti dolgok és folyamatok.”⁷⁴

A társadalmi rendszerekhez az embereken kívül más értékek is tartozhatnak alkotóelemekként. A társadalmi viszonyoknak nevezett rendszernek (pl. a házasságnak) a személyeken kívül más értékek, pl. gazdasági értékek is összetevői lehetnek. Ezeket az értékeket Znaniecki *másodlagos társadalmi értéknek* nevezi, míg a rendszerhez tartozó személyek *elsődleges társadalmi értékek*. A társadalmi rendszerek elemeit *társadalmi tendenciák* kapcsolják össze, amelyek itt ugyanolyan szerepet játszanak, mint a természeti rendszerekben a természeti erők.

Znaniecki a társadalmi rendszerek négy fajtáját különbözteti meg.

Az első: a *társadalmi cselekvések*. Ezek olyan cselekvések, amelyek arra irányulnak, hogy változást idézzenek elő egy másik ember viselkedésében. Minden cselekvésben megkülönbözteti a cselekvés alanyát, eszközeit, az eszközök használatának módszereit és annak az egyénnek a reakcióit, akire a cselekvés irányul. Társadalmi cselekvés pl. a kérés, a harc, az üdvözlés, a vita, az agitáció stb. „A társadalmi cselekvések a társadalmi adatok legegyszerűbb fajtája. Ezek az alapjai az erkölcsnek és a jognak, az egyéni szerepeknek és a csoportszervezetnek; azt mondhatjuk, hogy ezek képviselik azt az anyagot, amelyből minden egyéb, összetettebb társadalmi realitás felépül.”⁷⁵ Noha Znaniecki nem vezet vissza minden társadalmi jelenséget és tárgyat teljesen a cselekvésre, amint Max Weber tette, rendszerében a cselekvés fogalmának igen fontos szerepe van.

A társadalmi rendszerek második kategóriáját a *társadalmi viszonyok* alkotják. A társadalmi viszony magában foglalja a két partnert (egyént vagy közösséget), valamely köztük összekapcsolóként szolgáló értéket és normákkal szabályozott kölcsönös kötelességeiket, amelyek meghatározott cselekvések elvégzésében fejeződnek ki. Társadalmi viszony a házasság, a barátság, a jobbság stb.

A társadalmi rendszerek harmadik kategóriája a *társadalmi személyiségek*, azaz azok a közösségileg meghatározott személyi szerepek, amelyeket az individuumok a közösségekben betöltenek, mint pl. kereskedő, tanár, apa, elnök stb. Minden közösség megszabja a meg-

⁷⁴ F. Znaniecki: The Method of Sociology. 132. old.

⁷⁵ F. Znaniecki: Social Actions. Poznań 1936. 2. old.

határozott szerepeket betöltő egyének számára azoknak a tulajdonságoknak és cselekvéseknek a körét, amelyekkel rendelkezniük kell, illetve amelyeket el kell végezniük, nemkülönben a számukra tiltott cselekvések és tulajdonságok körét.

Végül a társadalmi rendszerek negyedik kategóriája a *társadalmi csoportok*.

A szociológia feladata, tárgya az e négy kategóriához tartozó társadalmi rendszerek leírása és az őket irányító törvények feltárása.

■ *Az induktív módszer alkalmazása a szociológiában*

Amint láttuk, Znaniecki magáévá teszi a kulturális és a természeti valóság megkülönböztetését, s a társadalmi rendszereket a kulturális valóság keretében helyezi el. De a Dilthey vagy Rickert által javasolt módszereket nem fogadja el. Határozottan elveti a megértésen, beleértésen alapuló specifikus módszer alkalmazását, hangsúlyozva, hogy a szociológia induktív tudomány, s hogy a társadalmi rendszerek kutatásában az induktív módszert lehet és kell alkalmazni. „Semmiféle érvelés, amely a »konkrét történeti megismerést« az »elvont naturalista megismerés« fölébe helyezi, avagy »a dolgok lényegének intuitív megértését« idealizálja a »jelenségek közti külső viszonyok fogalmi magyarázatának« rovására, nem ingatja meg azoknak a módszereknek és ellenőrzési eljárásoknak a fölényét, amelyek az asztronómiának, a fizikának, a kémiaának a történelemben példa nélkül álló fejlődését eredményezték. A megismerés nem a konkrét adatok tapasztalása, vagy belső lényegük intuíciója, hanem a megismert valósághoz képest elvileg új valami – a tapasztalást racionalizáló fogalmi felépítmény. A fogalmi felépítmény értékelésének legfontosabb kritériuma mindeken felül az egyéni intuíciótól független objektivitás . . . , a logikai rendszeresség, amely minden egyes igazságot a többihez kapcsol . . . , végül pedig a tapasztalat kognitív elsajátítása, amely a legnyilvánvalóbban az előrelátás lehetőségében fejeződik ki, amire csak magyarázó tudás képes, nem a megértő.”⁷⁶ Znaniecki így érvel: „Noha ma még a természettudományok a tiszta teória legmagasabb szintű kifejeződései, ez nem jelenti azt, hogy a humán tudományok ne érhetnék

⁷⁶ F. Znaniecki: Wstęp do socjologii. 18. old.

el ugyanezt a szintet, ugyanazon elveket és az elméleti helyesség ugyanazon próbáit használva, anélkül, hogy közben a legkevésbé is elvesztenék sajátos jellegüket, és a számukra adott jelenségeket természeti kategóriákra vezetnék vissza, anélkül, hogy a természettudományos tudás részeivé válnának. Azok a formális alapelvek ugyanis, amelyeknek alkalmazása a tudományos analízis és az elméleti magyarázat feltétele – tehát mindenekelőtt a különböző kombinációkban az elemek reális azonosságának elve és az okság elve – egyáltalán nem a vizsgált jelenségek egyik vagy másik osztályához kötődnek, noha magától értetődik, hogy felhasználásuk módszereinek különbözniük kell az adatoktól függően, amelyekre alkalmazzák őket.”⁷⁷

Hogyan képzei tehát Znaniecki a fenti alapelvekből kiindulva e módszerek alkalmazását a szociológiára?

Koncepciója egy sajátosan értelmezett tapasztalásfogalomra támaszkodik. A „tapasztalás” kifejezést igen tág jelentéssel, többé-kevésbé az „élmény” szinonimája gyanánt használja. „»Tapasztaláson« valamely tetszőleges tényállás aktuális tudati megragadását értjük. A tudati megragadás általános fogalom, amely olyan fogalmakat foglal magában, mint érzékelés, érzés, észlelés, emlékezés, anticipálás, fantázia, álom, képzet és megértés. A tényállás jelenthet mindent, aminek tudati megragadására az ember képes – hang, fájdalom, a saját test, egy idegen pszichikum, egy szó jelentése, az ördög, a fejlődéselmélet, a szerelem, egy utazás megtervezése stb.”⁷⁸ Ez a tapasztaláskonceptió arra szolgált, hogy elmossa a különbséget belső és külső észlelés között, és az élmények és ideális rendszerek „tapasztalásának” ugyanazt az objektivitást és tudományos értéket biztosítsa, amely az anyagi tárgyak „tapasztalásának” sajátja.

A tapasztalásnak ebből a felfogásából következik Znanieckinek a szociológiai anyagok forrásaira vonatkozó nézete is. „Ha közvetlenül meg akarom állapítani egy bizonyos tevékenységről, hogy micsoda, nemkülönben ha egy bizonyos tárgyról kívánok közvetlen információhoz jutni, – igyekszem tapasztalni azt. Egy tárgy tapasztalásának csak egy útja van: ha személyesen *megfigyelem*. Egy cselekvés tapasztalásának szintén csak egy útja van: ha személyesen *végrehajtom*.”⁷⁹ Ennek megfelelően „a kutató személyes tapasztalása az elsődleges és legmeg-

⁷⁷ Uo., 19. old.

⁷⁸ F. Znaniecki: Social Groups as product of participating individuals. „The American Journal of Sociology”. XLIV. köt. (1939.) 6. sz. 800. old.

⁷⁹ F. Znaniecki: The Method of Sociology. 49. old.

bízhatóbb információforrás a szociológiában”. A saját tapasztalatok tudományos nyersanyagként való felhasználása mindig megköveteli az emlékezet igénybevételét, és ebben bizonyos veszély rejlik, mert „emlékeinket folytonosan és ösztönösen jelenlegi eleven érdekeink szempontjából »értelmezzük«. Olykor »racionalizáljuk« múltunkat, azáltal, hogy tudatos homogenizáló célt feltételezünk ott, ahol ilyen egyáltalában nem volt; olykor »irracionalizáljuk«, feltételezve, hogy mélyebb tudattalan tendencia rejtőzött a megnyilvánuló tendenciák alatt; olykor egyszerűen egy cél vagy tendencia helyébe mászt helyettesítünk be; olykor olyan pszichológiai kapcsolatot vélünk felfedezni közelebbi és távolabbi múlt között, amelyről addig mit sem tudtunk. . . Az egyedüli mód aktív tapasztalásunk e retrospektív torzulásának elkerülésére vagy legalább csökkentésére az, ha a lehető legszigorúbban különbséget teszünk *tények* és *magyarázatok* között. Humán tapasztalatunk tényei a részünkre adott értékek és aktív viszonyulásunk ezekhez az értékekhez. . . . Például amikor emlékezetembe idézem egy bizonyos társadalmi csoportban való részvételemet, a tények a következők: e csoport összetétele és struktúrája, amint abban az időben számomra adva voltak, továbbá azok a tevékenységek, amelyeket e csoport tagjaként végeztem vagy végezni törekedtem.”⁸⁰ A tapasztalás ebben az értelemben – sőt az élmények értelmében is – Znaniecki véleménye szerint elvileg különbözik az introspekciótól. Az introspekció szubjektív és ellenőrizhetetlen eredményeket nyújt. „Az eredeti kulturális tapasztalatok ellenben, amint az életben aktuálisan jelentkeznek, éppolyan könnyen ellenőrizhetőek, mint a természetmegfigyelések vagy a fizikai kísérletek. Elemeik nem azok a nyers érzékletek és érzések, amelyek az introspektív ön-analízis termékei, hanem . . . objektív értékek, amelyek megőrzik tartalmukat és jelentésüket és bárki által megfigyelhetőek. . . . Nincs semmi ok arra, hogy a szociológiában a szociológusnak saját személyes tapasztalataira vonatkozó reflexióján alapuló megállapításait mások ne ellenőrizték éppoly hatékonyan, mint egy vegyész vagy botanikus hasonló megállapításait.”⁸¹ Nyilvánvaló, hogy a „*testing an experience*” (egy tapasztalat ellenőrzése) jelentheti azt, hogy bizonyos adatoknak valaki tapasztalásán alapuló leírását azáltal verifikáljuk, hogy e leírást összevetjük a saját tapasztalatunkra vonatkozó elméleti reflexiónk eredményeivel.

⁸⁰ Uo., 161–162. old.

⁸¹ Uo., 163–164. old.

Itt azonban Znaniiecki bizonyos nehézségeket lát. Ezek abból erednek, hogy az embereknek a társadalmi rendszerekben betöltött szerepei különbözők és elkülönültek, úgyhogy rendkívül ritkán teljesíthetők a következő feltételek: „Valamely társadalmi rendszer tapasztalása csak azokban az esetekben verifikálható közvetlenül, amelyek lehetővé teszik ugyanazon – és nem csupán egy hasonló – rendszer rekonstrukcióját mások által, ugyanolyan módon és ugyabból a szempontból, ahogy az adott szociológus tette.”⁸² A legtöbbször tehát csak a közvetett ellenőrzés lehetséges, vagyis a szociológus tapasztalatának hasonló rendszerekre vonatkozó tapasztalatokkal való összevetése. Így pl. ha egy szociológus leírja személyes cselekvéseit, melyeket bizonyos viszonyok keretében hajtott végre, a közvetett ellenőrzés az lesz, hogy ezt a leírást összehasonlíttjuk egy másik szociológus leírásával, aki hasonló viszonyok keretében hasonló cselekvéseket végzett. Znaniiecki itt arra hivatkozik, hogy pl. amikor a zoológus bizonyos rovarokat ír le, olyan kutatók kontrollálják, akik nem ugyanazokat a példányokat, hanem a fajta hasonló példányait írják le; hasonló a helyzet, úgymond, a társadalmi rendszerek személyes tapasztaláson alapuló leírásainak ellenőrzésével is. Úgy tűnik azonban, hogy e ponton Znaniiecki tézise nem állja ki a kritikát.

Znaniiecki itt érinti a társadalmi jelenségek egyneműségének és osztályozásának kérdését. Az összehasonlítás útján végzett ellenőrzés, amelyről szó volt, arra a feltevésre támaszkodik, hogy egyazon osztályhoz tartozó két rendszer leírását vetjük egybe. A személyes tapasztalatok ilyen ellenőrzésének további feltétele az, hogy a szociológus a tapasztalt rendszert elég részletesen írja le ahhoz, hogy lehetővé tegye mások számára e rendszernek vagy az osztálynak, melyhez tartozik, az azonosítását. A szociológia egyik leginkább vitatott kérdése azonban éppen az, hogy ezek a feltételek teljesíthetők-e. Mindmáig újra meg újra megkérdőjelezték a leírt jelenségek szubjektív interpretálását és eltorzítását kiküszöbölő deskriptív módszerek lehetőségét, és kétségbe vonják a társadalmi jelenségek homogenitását, történetiségükre és az időben való változékonyságukra, valamint a bennük részt vevő emberek individuális jegyeinek egyszerűségére hivatkozva.

Znaniiecki véleménye szerint a társadalmi valóság kutatójának rendelkezésére áll még az a módszer is, hogy mások tapasztalatait „képzeletben”, „ideacionálisan” (*in imagination, ideationally*) rekonst-

ruálja, és ily módon „másodlagos” (*vicarious*) tapasztalatra tegyen szert. Ilyen „ideacionális” cselekvések pl. az ébrenálmodás, a tervezés stb. A másodlagos tapasztalásnak ezt a formáját a mindennapi életben is folyton alkalmazzuk. Amikor másokkal együttműködünk vagy ellenük harcolunk, „beleképzjük magunkat helyzetükbe”, és így intuitíve reprodukáljuk tapasztalataikat. Znaniecki ismerte és negatívan értékelte azoknak a szociológiai iskoláknak az eredményeit, amelyek a társadalmi jelenségekbe behatoló intuícióval kívánták helyettesíteni az empirikus vizsgálatokat. „A szociológia története tele van a társadalmi rendszerek inadekvát ideacionális rekonstrukcióira alapozott értéktelen általánosításokkal.”⁸³ A másodlagos tapasztalatok felhasználásában tehát nagyon óvatosan kell eljárni.

Znaniecki koncepciójában, amely a társadalmi rendszerekről való tudás megszerzésének fő útját a személyes tapasztalásban jelöli meg, vannak homályos pontok. Vezérgondolata a társadalmi rendszernek belülről, a funkcionálásában való aktív részvétel útján történő megfigyelése. A megfigyelésnek ez a fajtája, amelyet a szociológiában „résztvevő megfigyelésnek” neveznek, itt és más társadalomtudományokban is széles körű alkalmazásra talált. A koncepció fő nehézségei abban a gondolatmenetben rejlenek, miszerint a „saját tapasztalatra vonatkozó reflexió” különbözik az introspekciótól, a tapasztalatok elméleti megragadását jelenti, s összekötő láncszem a tapasztalás és a leírás között. Itt különböző értelmezések lehetségesek. Egyrésztől nehéz megérteni, hogy hogyan válhat az ilyen reflexió által örömvagy büszkeségtapasztalásom mások által kontrollálhatóvá, másrésztől pedig lehetséges olyan értelmezés is, hogy azáltal, hogy az élményeknek a fogalmi leírás formáját adjuk, azaz az élmények leírása által, azokat olyan kontroll számára tesszük hozzáférhetővé, amely abból áll, hogy mindenki, aki leírásunkat olvassa, annak elméleti megragadását összehasonlíthatja saját tapasztalataival.

■ *A megfigyelés a szociológiában*

A szociológus anyagainak másik forrása azon társadalmi rendszerek megfigyelése, amelyeknek nem aktív részvevője, tehát a bizonyos értelemben külső megfigyelés. Az ilyen megfigyelés problémáit külö-

⁸³ Uo., 171. old.

nösen gondosan vizsgálták a szociológia metodológusai; a pozitivistáknál a külső megfigyelés lehetősége a szociológia mint tudomány lehetőségével kapcsolatos vizsgálódásaik központi kérdése volt. Znaniecki álláspontja e kérdésben a következő.

Noha a társadalmi rendszerek megfigyelése – a humán tényező következtében – különbözik a természeti rendszerek megfigyelésétől, ez nem zárja ki a tudományos objektivitás azonos fokának elérését. „A megfigyelőnek mindkét esetben az elsődleges érzéki adatokból kell kiindulnia, és mindkét esetben túl kell mennie rajtuk, egy bizonyos objektív valóság jeleiként értelmezve őket, noha ezt a valóságot az egyik esetben úgy tekinti, mint az embertől függetlent, mint a természeti erők által rendszerekbe kapcsolt dolgok világát, a másik esetben pedig mint az emberért és az ember által létezőt, mint az aktív emberi tendenciák által rendszerekbe kapcsolt értékek világát. Így pl. színes foltok bizonyos kombinációját más színes foltok között kőnek vagy fának értelmezzük; más kombinációjukat templomnak vagy levélnek . . .”⁸⁴

Születésüinktől kezdve tapasztalataink alapján tanuljuk meg a helyes értelmezéseket, és a gyakorlati életben végzett cselekvések eredményeként tudatosítjuk bizonyos tárgyak és cselekvések társadalmi jelentését és értékét. „A különbség a dolgok és a kulturális értékek között – ami megfigyelésük módszereit illeti – egyszerűen az, hogy a természeti dolgok megfigyelésénél csak azt kell figyelembe vennünk, hogy mit jelentenek ezek a dolgok a mi tapasztalatunkban, amint a mi múltunkban megtanultuk értelmezni őket (vagy hasonló dolgokat), ezzel szemben az értékek megfigyelésénél feltétlenül szükséges arra is tekintettel lenni, hogy más emberi cselekvők (*agents*) hogyan bánnak velük, és ezt a kezelésmódot azoknak az eseteknek a fényében kell értelmeznünk, amelyekben az ilyen vagy hasonló értékek tapasztalását aktívan megosztottuk más cselekvőkkel.”⁸⁵ Így pl. az etnológus, amikor hozzákezd egy általa addig nem ismert törzs kutatásához, az anyagi termékeket látva, a szavakat, énekeket és elbeszéléseket meghallgatva, a viselkedéseket és szertartásokat megfigyelve tudja, hogy bizonyos jelentéssel bírnak, és hogy nem nyerhet adekvát képet a vizsgált kultúráról, ha nem próbálja megállapítani, milyen szerepet játszanak az egyes elemek a kultúra egészében, és ha nem tekint erre

⁸⁴ Uo., 172–173. old.

⁸⁵ Uo., 173–174. old.

a kultúrára úgy, ahogy az adott törzs tagjai látják. Az emberek viselkedésének megfigyelésekor a szociológusnak sohasem szabad elfelejtenie, hogy az emberek egymás számára társadalmi értékek, és megfigyelve, hogyan viselkednek egymással, lassanként feltárhatja a csoportok normákkal szabályozott cselekvéseit, társadalmi viszonyait és szervezetét.

■ *A dokumentumok szociológiai értelmezése*

A szociológus nemcsak közvetlenül az emberek cselekvéseit figyelheti meg, hanem bizonyos általuk cselekvési eszközként használt írásos dokumentumokat is. Kevés társadalmi tendencia van, amely teljesen szavak nélkül megnyilvánulhat, viszont sok az olyan, amely kizárólag szavakban nyilvánul meg. Ha a szavak jelentését és – mint bizonyos tendenciák szimbólumainak – társadalmi érvényét ismeri, a megfigyelő ezek alapján bizonyos információkat nyerhet azokról a társadalmi rendszerekről, amelyekben e szavak előfordulnak. Ezen az elven alapul az írásos dokumentumok szociológiai felhasználása. „Természetesen, mint mindenki tudja, a dokumentumok – ha egyáltalában – csak ritkán szolgáltatnak mindenre kiterjedő közvetlen adatokat valamely társadalmi rendszerről, mivel valamennyi nem verbális instrumentum, valamint írásban nem szimbolizált verbális instrumentum kívül marad a dokumentumok körén; de azon a körön belül, amelyre a dokumentumok kiterjednek, nem férhet kétség objektív adatokként való megbízhatóságukhoz – ha a dokumentumok hitelesek és az írott szimbólumok jelentése világos.”⁸⁶ Sőt a cselekvések megfigyelésével szemben előnyük, hogy sok ember által sokszor ismételten megfigyelhetők; a cselekvés megfigyelése e feltételeknek nem tud eleget tenni. A dokumentumokhoz tartoznak olyan anyagok, mint levelezések magánszemélyek, csoporttagok és csoportfunkcionáriusok, vagy két különböző csoportot képviselő funkcionáriusok között; törvények és rendeletek, államigazgatási és katonai rendeletek, bírói végzések és ítéletek; moralisták intései és prédikációi, sajtóhadjáratok, reklám és propaganda; vágyak, eszmények, értékelések spontán vagy kísérletileg kiváltott kifejeződései.

⁸⁶ Uo., 182. old.

Az ilyen anyagok felhasználása mindig bizonyos veszélyekkel jár, melyek értelmezésükből fakadnak. Znaniecki három elkerülendő veszélyre hívja fel a figyelmet:

„Először is mindig veszélyes feltételezni, hogy egy verbálisan kifejezett aktivitás azt a reakciót váltotta ki, amelynek kiváltását célozta, hacsak erre nincs vagy közvetlen bizonyítékunk más, ezt a reakciót kifejező dokumentumok formájában, vagy kielégítően alátámasztott pozitív közvetett bizonyítékunk.”⁸⁷ Így pl. a jogszabályok létezéséből nem következtethetünk arra, hogy az emberek valójában azoknak megfelelően jártak el.

„Az ilyen dokumentumok felhasználásában a második fontos veszély forrása a világos disztinkciók hiánya a dokumentum mint cselekvési eszköz és ugyanazon dokumentum mint információforrás között.”⁸⁸ Például a levelek, bizonyos eseményeket leíró cikkek, a hadüzenetek stb. a kívánt következmények előidézését szolgáló érvként használják meghatározott tények, események vagy konstellációk leírását; e leírások lehetnek igazak vagy hamisak, s a kutatónak nincs mindig lehetősége ellenőrzésükre. Az ilyen anyagok értelmezésénél különös körütekintés szükséges. Elsősorban a dokumentumokat író személyek attitűdjeiről szolgáltatnak információt, értékeléseiken, értéktételeiken át.

A harmadik veszély az ilyen anyagok feldolgozásánál abból fakad, hogy a bennük megnyilvánuló intenciókat vagy eszményeket általában hajlamosak vagyunk úgy tekinteni, mint a dokumentumot kibocsátó individuum vagy csoport többé-kevésbé tartós aktív diszpozíciójának „őszinte” vagy „nem őszinte” indikátorait. Így pl. lehet, hogy a barátságnak egy levélben kifejeződő hangsúlyozása konvencionális, és nem kapcsolódik valóságosan létező „barátsághoz” stb. Ebből azonban nem következik, hogy minden ilyen anyagot el kell vetni. A verbális kifejezés társadalmi cselekvés, és noha nem tudjuk belőle megítélni, hogy az adott egyén milyen más társadalmi cselekvéseket végez vagy nem végez, önmagában is adat. A szociológiai interpretációnak nem az adott megnyilvánulás mögött rejlő diszpozíciókat kell keresnie, hanem az általa mások viselkedésében kiváltott következményeket.

⁸⁷ Uo., 183. old.

⁸⁸ Uo., 183. old.

A szociológus közvetlen személyes tapasztalatai és megfigyelései „elsőkézből való” anyagot szolgáltatnak. Rajtuk kívül felhasználhat még „másodkézből” való anyagokat is, amelyeket mások személyes tapasztalatai és megfigyelései, valamint más tudományok általánosításai nyújtanak. Mások személyes tapasztalatai csak akkor hozzáférhetők, amennyiben verbálisan vagy írásban közlik őket. A legkorábbi ilyen természetű tevékenység a saját tapasztalatok szóbeli átadása volt a fiatalabb nemzedékek oktatása végett. Ebből fejlődött ki a visszaemlékezések, emlékiratok és önéletrajzok írása. Amikor a szociológusok felismerték az ilyen anyagok informatív értékét, rendszeresen gyűjteni kezdték őket, útmutatásokat adva megírásukra vonatkozóan.

Az ilyen anyagok két fajtáját különböztetjük meg: a mindenfajta kérdőíveket és interjúkat, valamint az önéletrajzokat. A kérdőívek (interjúk) legáltalánosabb jellemzője, hogy meghatározott témára vonatkozóan kívánnak választ nyerni. „Nem szükséges hangsúlyoznunk – írja Znaniecki –, hogy az emberek válaszai elvileg nem képeznek elégséges alapot a szociológia számára. Feltétlenül ki kell egészíteni őket sok különféle emberi cselekvésnek, lefolyásuknak és következményeiknek módszeres, objektív megfigyelésével. Bizonyos szociológiai problémák azonban kielégíthetően megoldhatók pusztán e válaszok alapján. Meg kell különböztetnünk . . . a válaszok két fajtáját és lehetséges felhasználásuk két fajtáját. Vannak olyan válaszok, amelyek az adott személy megfigyeléseit és társadalmi általánosításait fejezik ki, és vannak olyanok, amelyek csak törekvéseit és értékeléseit. Az előbbieknek igazságigényük van, s éppen amennyiben ezt az igényüket figyelembe vesszük, annyiban nem társadalmi tények, hanem tényekre vonatkozó ítéletek. Ha valaki elmondja, hogy ő vagy más valaki valamit tett vagy nem tett, pl. adakozott a szegények javára, vagy nem szemetelt az utcán, vagy hogy az adóhivatali tisztviselő jogosulatlan adót követelt tőle . . ., ez az elbeszélés az általa feltehetőleg tapasztalt vagy megfigyelt tény megállapítása, s mindaddig, amíg ezt úgy értem, ahogy az elbeszélő kívánja hogy értem, kijelentése önmagában nem tudományos anyag, mivel ezt az anyagot az általa leírt tények alkotják. Mint szociológus ezeket a tényeket csak akkor használhatom fel, ha biztos vagyok benne, hogy az illető ember elbeszélése igaz. Amennyiben eziránt bármiféle kétségek merülnek fel, más informá-

cióforrásokat kell találni, amelyekkel az elbeszélés ellenőrizhető. Ha viszont valaki azt mondja nekem, hogy élete végéig egy adott városban kíván maradni, vagy hogy el akar költözni onnan, vagy hogy a kereskedőknek udvariasaknak kell lenniük és nem szabad német cikkeket árúsítaniuk . . . , az ilyen típusú kijelentések nem a tényekre vonatkozó igazság jellegével bírnak, hanem önmagukban társadalmi tények. Ugyanis nem megfigyeléseket fejeznek ki, hanem aktív, normatív, szabályozó jellegű vagy fejlődési törekvéseket, bizonyos magatartási norma másokra kényszeríteni akarását, bizonyos csoporteszmény megvalósításának óhaját. E törekvések létezését nem vonhatom kétségbe, mivel szavakban való kifejezésük önmagában is már tényszerű társadalmi megnyilvánulásukat jelenti. Legfeljebb azt kérdezhetem meg, hogy e törekvések milyen mértékben befolyásolják az adott egyén társadalmi aktivitását.”⁸⁹

Znaniecki evégből azt javasolja, hogy minden kérdőívet interjúval kell kiegészíteni, amely „módot nyújt a kutatónak arra, hogy ügyes kérdezgetéssel töltsse ki a spontán információk hézagait”. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az interjú során a kérdezőnek az interjúalanyra gyakorolt hatása torzíthatja a tényeket.

Az önéletrajz ezzel szemben mentes ezektől a kedvezőtlen elemektől. „A megbízásra írott önéletrajz – véleményem szerint – a kutatás jelenlegi stádiumában a legjobb másodkézből való forrás az aktív társadalmi tapasztalatok vizsgálatára, feltéve, hogy elég terjedelmes ahhoz, hogy betekintést nyújtson a személyes aktivitások részleteibe.”⁹⁰ Egyéb másodkézből való anyagoknak Znaniecki nem tulajdonít nagyobb értéket.

■ *Az analitikus indukcio*

Az anyagok forrásainak taglalása után Znaniecki elérkezik „a szociológiai módszer utolsó problémájához: hogyan járjon el a szociológus a közvetlen vagy közvetett tapasztalásból és az első- vagy másodkézből való megfigyelésekből nyert anyag alapján teoretikus nézeteinek kialakításában?”⁹¹ Az összegyűjtött anyag nyers és rendezetlen állapotban

⁸⁹ F. Znaniecki: *Miasto w świadomości jego obywateli*. Poznań 1931. 10–11. old.

⁹⁰ F. Znaniecki: *The Method of Sociology*. 191. old.

⁹¹ Uo., 204. old.

van. A tudományos felhasználásra való előkészítése több szakaszból áll: szegregáció, azaz a specifikusan társadalmi adatok kiválogatása, majd előzetes analízis, a konkrét komplexusokat alkotó elemi társadalmi rendszerekre vonatkozó adatok elkülönítésére, végül az anyagban mutakozó hézagok kitöltése analógián alapuló „feltevések”, „sejtések” (*conjectures*) útján. Ez azt jelenti, hogy hasonló társadalmi rendszerek ismeretére támaszkodva egészítjük ki általunk szükségesnek ítélt pontokon a vizsgált rendszer leírását. A szociológiai általánosítások alapjául csakis empirikus adatok szolgálhatnak. A tények leírásától csak az induktív módszer vezethet az elmélethez.

Znaniacki elveti a fenomenológiai módszert, nemkülönben az ún. enumeratív indukciót és az ezen alapuló statisztikai módszert; a szociológia adekvát eljárás módja szerinte az *analitikus indukció*. Ezt a tudomány az ókortól kezdve alkalmazza. Használta Galilei is, aki „a mozgások néhány, szisztematikusan differenciált esetének beható tanulmányozása után következtetéseket vont le egy bizonyos általános típusú mozgás valamennyi esetére”⁹². Az analitikus indukció „az adott konkrét esetből elvonatkoztatja az arra nézve lényeges jegyeket, és ezeket általánosítja, feltételezve, hogy amennyiben lényegesek, úgy sok esetre nézve hasonlóknak kell lenniük. Ezért nevezték az analitikus indukció módszerét *típus-módszernek* vagy a *tipikus esetek* módszerének is.”⁹³

Az analitikus indukció módszerére jellemző eljárást Znaniacki a következőkben vázolja fel: „Amit a szociológusnak tennie kell, ez: először feltárja, hogy egy adott, bizonyos osztályhoz tartozó adatban mely jegyek lényegesebbek és melyek kevésbé lényegesek; másodszor, ezeket a jegyeket absztrahálja, és hipotetikusan úgy veszi, hogy a lényegesebbek általánosabbak, mint a kevésbé lényegesek, és több különféle osztályban kell előfordulniuk; harmadszor, e hipotézist úgy ellenőrzi, hogy megkeresi és megvizsgálja azokat az osztályokat, amelyekben az előbbi, s azokat, amelyekben az utóbbi jegyek előfordulnak; negyedszer, osztályozást dolgoz ki, azaz mindezeket az osztályokat egy tudományos rendszerbe szervezi, amely a megfelelő jegyeknek az osztályok meghatározásában betöltött funkcióin alapul.”⁹⁴ „... az analitikus indukció a szociológiában... a tudományos absztrakció más elveit követeli meg, mint amilyen az összehasonlítás – olyan elveket,

⁹² Uo., 237. old.

⁹³ Uo., 251. old.

⁹⁴ Uo., 259–260. old.

amelyek módot nyújtanak rá, hogy először általános hipotézist szűrjön le egyetlen esetből, és azután ezt más, eltérő esetekből leszűrt hipotézisekkel való összehasonlítás útján igazolja. Ilyen elvek vannak, és maradéktalanul alkalmazhatók a társadalomtudományban. Ezek: a *strukturális függés elve* és az *okság elve*. Az előbbi *statikai törvényekhez* és a *társadalmi rendszerek genetikus osztályozásához* vezet, az utóbbi *dinamikai törvényekhez* és a *társadalmi változások funkcionális osztályozásához*.⁹⁵ A statikai törvények bizonyos összefüggő elemek állandó együttes előfordulására vonatkozó törvények. „A statikai törvények sémája a szociológiában a következő: ha egy M osztályba tartozó társadalmi rendszer tartalmaz egy b típusú (függő) elemet, akkor tartalmaznia kell egy a típusú (domináns) elemet is.”⁹⁶ A rendszer elemei közötti strukturális függést legjobban az ontogenetikus elemzéssel tárhatjuk fel, azaz ha a rendszert keletkezésében, fejlődés-folyamatában vizsgáljuk, mivel csak ekkor állapíthatjuk meg a független elemek differenciálódását és köztük a függőségek kialakulását.

A statikai törvények megállapításában nem merülnek ki a tudomány feladatai. Meg kell még állapítanunk, hogyan fejlődnek a társadalmi rendszerek egyes osztályai. Ez lehetséges ezen osztályok fejlődési eredetének kutatásával. A társadalmi rendszerek bizonyos osztályainak folyamatos létezése arra mutat, hogy itt állandó fejlődéssel állunk szemben, és *társadalmi filogenezisről* beszélhetünk, mint a társadalmi rendszerek új osztályainak keletkezésmódjáról. Ezek az új osztályok az előzőleg létezők differenciálódása révén jönnek létre, magát a differenciálódást pedig a társadalmi invenció váltja ki. Znaniecki a társadalmi rendszerek fejlődésének kutatásában megkülönbözteti a genetikus sort az oksági folyamattól. „A különbség a genetikus sor és az oksági folyamat között könnyen megfogalmazható. A genetikus sor két numerikusan különböző rendszer közötti kapcsolat, melyek közül az egyik a másik változataként konstruálódott meg . . . Az oksági folyamat: változás egy rendszeren belül, melynek struktúrája összetételének módosulása következtében módosul.”⁹⁷

⁹⁵ Uo., 261–262. old.

⁹⁶ Uo., 273. old.

⁹⁷ Uo., 293. old.

Florian Znaniecki szociológiai rendszerének csupán módszertani koncepcióit ismertettem. Znaniecki nem dolgozta ki teljesen rendszerének egészét, csak a társadalmi cselekvések elméletét fejtette ki már említett nagy művében. A társadalmi viszonyok elméletét csak felvázolta a „Socjologia wychowania”-ban, a személyiségelméletet valamivel részletesebben kifejtette „Ludzie terażniejsi i cywilizacja przyszłości” című művében, a csoportelméletet „Wstęp do socjologii”, „Socjologia wychowania” című műveiben és számos cikkben vázolta fel. A rendszerezésre a legtöbb erőfeszítést metodológiai elveinek kidolgozásában fordította. Mégis, e folyton megújuló erőfeszítések ellenére, ezekben a módszertani alapokban is találunk homályos pontokat.

A társadalmi rendszer definíciója arra volt hivatott, hogy lehetővé tegye a szociológia elkülönítését a többi humán tudománytól. A zárt rendszer elve kétségtelenül nagy metodológiai értékkel bír, de a szociológiai kutatások kizárólagos tárgyát alkotó társadalmi rendszer elkülönítése és definiálása sok nehézségbe ütközik. Ha ez maradéktalanul sikerült volna Znanieckinek, akkor ezzel eldöntötte volna azokat a hosszas vitákat is, amelyek a szociológiát szinte keletkezése óta kísérik. Znaniecki számára az alapvető társadalmi rendszer a társadalmi cselekvés. A cselekvésekből épül fel sorra minden összetettebb rendszer. A határvonal a szociológia által vizsgált társadalmi cselekvések, valamint pl. a közgazdaságtan tárgyát képező gazdasági cselekvések között szerföltt elmosódó. A gazdasági rendszereknek is elemeik az emberek, s az emberek vagy tulajdonságaik nemegyszer gazdasági értékek, az emberi magatartás módosulása pedig gazdasági érvénnyel is bír. Ugyanígy elképzelhetünk magunknak esztétikai vagy vallási rendszereket is, amelyekben az emberi magatartások módosulásának más céljai vannak. Következésképpen a társadalmi rendszerek határainak ilyen formális megvonása nem elegendő a szociológiának a többi tudományoktól való elválasztására.

A cselekvéseknek a társadalmi valóság alapelemévé tétele azzal fenyeget, hogy az irracionalizmus útjára taszít – amint ezt Weber rendszerénél láttuk.

A humaniztika Znaniecki-féle metodológiai alapelve, a humán tényező elve az ismételt megfogalmazások ellenére sem vált egészen világossá. Mindenekelőtt Znaniecki műveiben az elv kétféle – ontoló-

giai és metodológiai – értelmezésével találkozunk, sőt még amikor kifejezetten az egyik értelmezés mellett foglalt állást, sem zárta ki a másikat. Az ontológiai értelmezésben ez az elv kimondja, hogy a kultúra minden produktumának lényege az azt létrehozó vagy tapasztaló emberek által neki tulajdonított „jelentés”. Ezt a jelentést kétféleképpen foghatjuk fel: mint a diltthey-i értelemben vett „objektív szellem” megnyilvánulását, vagy pedig pszichológiailag. A kulturális valóság mindkét esetben külön, a természettől genetikailag független és saját törvényei szerint fejlődő szellemi valósággá válik. A humán tényező elvének első megfogalmazásaiban („Wstęp do socjologii”, „Socjologia wychowania” II. köt.) Znaniecki határozottan az ontológiai értelmezésre hajlik, a társadalmi valóságnak az emberi cselekvés produktumaiként való kezelésére. A kulturális valóságnak ezt az idealista koncepcióját a legszélsőségesebb formában a „Cultural Reality” című korai munkájában fogalmazta meg. Ezzel szemben a „Method of Sociology”-ban és a „Social Actions”-ben a humán tényezőt már metodológiai elvként fogja fel, amely szerint a társadalmi rendszerek kutatásában nem mellőzhetjük a hozzájuk tartozó egyének attitűdjeit és meggyőződéseit. Más szóval ez az elv itt jóformán arra a követelményre redukálódik, hogy valamely társadalmi szituáció leírásában nem mondhatunk le arról, hogy figyelembe vegyünk az embereknek e szituációra vonatkozó szubjektív véleményeit, mert ellenkező esetben nem érthetjük és nem magyarázhatjuk meg cselekvéseiket e szituációban. Tehát a szociológusnak a társadalmi valóságot nem az „abszolút” megfigyelő szemével, hanem „résztvevőinek szemével” kell szemlélnie.

Az így megfogalmazott elv valóban igen termékenynek bizonyult, és ez is vezetett a személyes dokumentumok felhasználásához a szociológiában. A pozitivisták és a behavioristák azonban azt hozták fel ellene, hogy a pszichikus élmények kutatására redukálódik és szubjektivizmushoz vezet. Ezenkívül e felfogásban az induktív módszer elveivel összeegyeztethetetlen pszichologizmus nyomait is felfedezhetjük. Ha Znaniecki azt mondja, hogy a szociológust csak az embernek egy „aspektusa” érdekli, nevezetesen „csak az a kép, amelyet az ember önmagáról vagy mások róla alkotnak”, akkor nyilvánvalóan elvi különbség van az ember mint észlelhető organizmus viselkedésének megfigyelése és az ezen emberről alkotott képzetek „megfigyelése” között. Tehát vagy a humán tényező elvét kell másként definiálni, vagy pedig

a társadalmi személyiségnek mint a társadalmi rendszerek alkotóelemének elméletét kell másként meghatározni.

Ez a nehézség a „tapasztalás” Znaniecki-féle értelmezésének tisztázatlanságával is összefügg. Znaniecki úgy vélte, hogy a társadalmi valóság általa megfogalmazott elmélete lehetővé teszi a valóságnak természettudományos módszerekkel való vizsgálatát, mert lehetővé teszi a tapasztalás olyan definícióját, amely megszünteti a különbséget a dolgok „tapasztalása” és a kulturális rendszerek „tapasztalása” között. Amint már láttuk, az így definiált „tapasztalásnak” az introspekciónál való megkülönböztetése nem világos. Ez a tapasztalás ugyanis – az adott definíció szerint – nemcsak észlelést jelent, hanem az észlelésre, sőt a belső észlelésre vonatkozó reflexiót is, és ez a reflexió nem fejezhető ki empirikusan ellenőrizhető kijelentésekben. Az idegen tapasztalat ellenőrizhetőségének elve két feltétel elfogadása mellett tartható fenn: ha maradéktalanul érvényes a kulturális rendszerek osztályainak homogenitása, és egy másik, de ehhez az osztályhoz tartozó rendszer tapasztalása a tapasztalat ellenőrzése lehet; továbbá ha a tapasztalást végző valamennyi egyén pszichikus struktúrája alapvetően homogén. Csak ebben az esetben lehetünk biztosak abban, hogy a kulturális rendszerek tapasztalásában olyan nagy szerepet játszó reflexió mindenki által ellenőrizhető.

Végül kételyek merülnek fel az analitikus indukciónak a szociológiában való alkalmazhatóságával kapcsolatosan. Vállalkozni lehetne annak bebizonyítására, hogy a társadalmi rendszer Znaniecki által elfogadott definíciója lehetetlenné teszi a szociológiában az általa javasolt analitikus indukció módszerének alkalmazását. Nem térek ki itt a társadalmi rendszerek lényeges jegyei megállapításának kérdésére; Znaniecki a kutatásnak ehhez a lépéséhez – bár rendkívül fontosnak tartja, és valóban az is – nem ad konkrét útmutatást arra vonatkozólag, hogyan kell végrehajtani. Az analitikus indukció alkalmazhatóságát két feltétel korlátozza, melyeknek a Znaniecki által definiált társadalmi rendszerek nem tesznek eleget: 1. valamennyi társadalmi rendszer homogenitása egy osztályon belül, 2. leírásuknak interszubsjektíve ellenőrizhető megfigyelési kijelentésekre való visszavezethetősége. A társadalmi rendszerek egyneműségét kizárja az, hogy hozzájuk tartoznak a bennük részt vevő egyének attitűdjei is, mert az attitűdök – definíciójukból adódóan – a különböző életpályájú individuumoknál eltérően alakulnak. A társadalmi rendszerek objektíve kontrollált leírásának lehetőségét pedig erősen megingatja az, hogy a sze-

mélyes „tapasztalatok” a szociológiai anyagok fontos forrásának minősülnek.

Znaniecki szociológiájáról is elmondhatjuk azt, amit már Durkheim szociológiájáról és más rendszerekről elmondottunk. Noha fő metodológiai koncepciói nem mindig illeszkednek össze ellentmondásmentes irányelv-rendszerre, empirikus munkáiban azonban – mind a Thomasszal együtt írottakban, mind önálló műveiben – igen sokkal járult hozzá a szociológia mint empirikus tudomány fejlődéséhez.

Ha általánosságban kellene értékelnünk a humanisztikus szociológia eredményeit, akkor Znaniecki életművét a Max Weberé mellé kellene helyezni. Kimutatták, hogy a társadalmi valóságnak saját külön törvényei vannak, de a benne lejátszódó jelenségek és folyamatok szabályszerűen játszódnak le és tudományos módszerekkel kutathatók. Elvetve Dilthey, a fenomenológusok és követőik szélsőséges koncepcióit, Znaniecki és Max Weber kimutatta, hogy a társadalmi és történeti valóság tudománya nem mondhat le az oksági magyarázatról, hogy a természet, valamint a társadalom és a kultúra közti különbségek nem zárják ki a szociológia tudomány nivoltát.

Znaniecki nagy érdeme volt a különböző típusú szociológiai anyagok elemzése a szociológiai elméletépítésben való felhasználhatóság szempontjából. Különösen arra törekedett, hogy megszabadítsa a szociológiát a deskriptív tanulmányok áradatától, és megmentse attól, hogy a leírás szintjén rekedjen. Az anyaggyűjtés és a leírás önmagában nem viheti előbbre a tudományt, ha az anyagokat nem teszik hipotézisek megfogalmazásának és verifikálásának, valamint általános elméletek felépítésének alapjává. Természetesen Znaniecki eredményeit saját kora kritériumain kell mérni. Szociológiájának nem vált előnyére, hogy vonakodott statisztikai módszereket alkalmazni, mert bennük a naturalizmus „pretencióitól” való függés szimbólumait látta. A szociológia további fejlődése világossá tette, hogy Znaniecki éles szembe fordulása a kvantitatív felfogással és az, hogy nem bízott a statisztikai módszerekben mint a társadalmi jelenségek közti összefüggések feltárásának eszközében, károsan hatott kutatási eredményeire. Ezzel szemben Znaniecki időtálló eredménye annak hangsúlyozása, hogy vizsgálni kell a társadalmi eseményekben részt vevő emberek attitűdjeit, az események általuk elfogadott definícióit, mint az emberi cselekvések fontos meghatározó tényezőit, és hogy ezeket az eseményeket a társadalmi rendszerekben végbemenő folyamatok fejlődéssoraiban kell elhelyezni.

A humanisztikus szociológia és a pozitivista szociológia éles ellentéte ma már a múlté. A szociológusok, elvetve a végletes megfogalmazásokat, mindkét irányzat metodológiai tendenciáiból megtartották azt, ami kedvezett az empirikus kutatások fejlődésének, mivel a megfigyelési eredmények állhatatos gyűjtése az egyedüli út a tudományos szociológia kiépítéséhez.

XIII.

A FORMÁLIS SZOCIOLÓGIA

A formális irányzathoz soroljuk mindazokata koncepciókat, melyek feltételezik a társadalmi jelenségek változatlan homogenitását, és ebből következőleg lehetségesnek tartják e jelenségek lényegi „formáinak” kutatását valamennyi fejlődési korszakban. Így pl. adva van a társadalmi együttélés bizonyos formája, melyet barátságnak nevezünk, s amely a társadalmak minden történeti típusában előfordul, függetlenül az esetenként eltérő történeti vagy pszichikus tartalomtól. Más a „tartalma” két római patrícius barátságának, más a XIX. századi német egyetemi hallgatók barátságának, megint más két néger fiú barátságának, de mindezekben az esetekben találhatunk közös jegyeket, melyek jogosulttá teszik e jelenségeknek a barátság kategóriájába való besorolását. A szociológia feladata az ilyen formák kutatása és a köztük fennálló kapcsolatok megállapítása. A formális szociológia teoretikusai előtt a geometria példája lebegett, azé a tudományé, amely a mértani alakzatok formáit az egyes konkrét esetek egyedi vonásaitól függetlenül vizsgálja. A derékszögű háromszögek törvényei valamennyi derékszögű háromszögre érvényesek, függetlenül konkrét, egyedi jellemzőitől. A formális szociológiának ez a vezéreszméje sok gondolkodónál és különböző változatokban jelenik meg: egyesek az emberi társulások, közösségek formáit keresik, mások a cselekvések formáit, a folyamatok formáit stb. A formális irányzat voltaképeni megalkotója *Georg Simmel* volt. De a formális szociológia lényeges gondolatait, mozzanatait már *Tönnies*nek, a német általános szociológia megteremtőjének műveiben is megtaláljuk. Az ő elméletének áttekintésével kezdjük hát a formális szociológiáról szóló fejezetet.

Tönnies (1855–1936) hosszú élete során igen sok munkát írt, de hírnevét az 1887-ben kiadott „Gemeinschaft und Gesellschaft” (Társadalom és közösség) alapozta meg, ugyanis ebben fejtette ki rendszerének alapfogalmait, és ez is keltette a legnagyobb visszhangot.

Tönnies szerint a szociológia mint tudomány három fő ágra oszlik: 1. tiszta vagy elméleti szociológia, 2. alkalmazott szociológia, 3. empirikus szociológia vagy szociográfia. E szoros értelemben vett szociológiai diszciplínák mellett vannak még határtudományok, mint a társadalmi biológia, a demográfia és a szociálpszichológia, amelyek a biológiai és a társadalmi jelenségek kölcsönhatásaival foglalkoznak.

Az elméleti szociológia tiszta fogalmi konstrukció, ez adja azt a fogalmi rendszert, amellyel az alkalmazott szociológia a konkrét történeti társadalmakat és a bennük végbemenő fejlődési folyamatokat elemzi és magyarázza. Tönnies megkülönböztet: 1. társadalmi viszonyokat, 2. társadalmi együtteseket, összességeket (*Samtschaften*), valamint 3. társadalmi testületeket (*Körperschaften*). Mindenfajta társadalmi kötelék és kollektív társadalmi életforma megragadható ezekben a kategóriákban. A társadalmi viszony nem pusztán pszichikus kötelék – amelyből ered –, hanem ezenfelül olyan közös és kölcsönös jogok és kötelességek rendszere, melyek érvényét nemcsak a viszonyban álló partnerek ismerik el, hanem a környezetüket alkotó más emberek is. A társadalmi viszonyokból összekapcsolt személyek együttese a társadalmi kör, pl. baráti kör. A társadalmi körök közbenső láncszemet alkotnak a társadalmi viszonyok és a társadalmi összességek között. Összességnek nevezi Tönnies az egyének olyan csoportjait, melyek önmagukat meghatározott közös jegyek alapján egységnek tekintik, pl. nyelvi csoportok, faji csoportok. Testületnek a meghatározott organizációval bíró társadalmi testeket nevezi. Ez az organizáció azt jelenti, hogy a testületekben bizonyos személyek társadalmilag megállapított funkciókat látnak el az egy személyként tevékenykedő egész nevében. A legfontosabb testület az állam. Ekképpen osztályozza Tönnies az emberek társadalmi kötelékeit, a laza formáktól a szervezettekig.

Milyen alapon alakulnak ki a társadalmi kötelékek, és miből erednek? Erre a kérdésre válaszol Tönnies híres elmélete, amely szerint a társadalmi élet forrása az akarat. Ez a teória a társadalmi formák két fő kategóriájának elméletéhez kötődik. A viszonyok, összességek

és testületek két alakban jelenhetnek meg: mint közösségek és mint társadalmak, attól függően, hogy az emberi akaratnak melyik típusa fogja össze tagjaikat. Egyrészt adva vannak a létezésről magától elválaszthatatlan, mélyen az emberi lényegben rejlő akarat formái, amelyeknek „forrásai az érzékenység, a diszpozíciók és az ösztönök, amelyek a cselekvés révén felerősödve készséggé válnak, és végső kifejezésüket a hitben és bizalomban találják meg”. Azok az együttélési formák, melyeket ez az akaratípus hív életre, *közösségek* (*Gemeinschaften*). Mindazok a csoportviszonyok, melyek rokonszenven, rokonságon és spontán hajlamokon alapulnak, közösségeket alkotnak. Azt az akaratot, amely ezeket hozza létre, Tönnies lényegakaratnak (*Wesenswille*) nevezi. Ez az akarat irracionális, az élet lényegéből fakadó törekvés az együttélésre, amely elfogadja a természetadta formákat, nem keres sem választást, sem célt a társadalmi szervezetekben. Az akarat másik típusának, az „önkényes” vagy „választó” akaratnak (*Kürwille*) a formái célcsoportokat hoznak létre, amelyeket a szükségletek kielégítésére irányuló racionális törekvés fog össze. Az ilyen csoportokat Tönnies *társadalmaknak* (*Gesellschaften*) nevezi. A közösség és a társadalom Tönniesnél a tiszta szociológia fogalmi kategóriái, nem pedig empirikus kategóriák. Vannak olyan társadalmi viszonyok, melyeket az ösztönös rokonszenv fog össze, és olyan viszonyok, melyeket a közös érdek fűz össze, a partnerek kölcsönös ellenszenve ellenére. A két véglet között helyezkednek el a valóságos empirikus alakulatok.

Az emberi csoportosulások abban különböznek az állatokéitól, hogy bennük normákkal szabályozott rend uralkodik. A norma is a társadalmi akarat termékei. A közösségre jellemző társadalmi akarat az egyetértés, a szokás és a vallás normáit hozza létre. A társadalmakra jellemző akarat a konvenció, a jogalkotás és a közvélemény normáit hozza létre. A közösségben a rend egyetértés gyanánt jelenik meg, a társadalomban a jognak való alávetettség gyanánt.

Ezek vázlatosan az elméleti szociológia fő gondolatai. Az alkalmazott szociológia Tönnies szerint nem valamiféle technika, amely az elméleti szociológia általánosításait a gyakorlati tevékenységre alkalmazza, hanem ezen általánosításoknak a történeti társadalmak, kultúrák és társadalmi fejlődésfolyamatok elemzésére és magyarázatára való alkalmazása. A társadalmi fejlődés fő tendenciája a közösségek különböző formáiból a társadalom különböző formáiba való átmenet. Ez a fejlődés elsősorban a kereskedelem, az állam és a tudomány fejlődésének hatására megy végbe. A gazdaság, a politika és a tudomány

szféráiban alakult ki a *Kürwille*, amely azután létrehozta a társadalom típusú formákat. Az alkalmazott szociológia ezeket az átalakulásokat kutatja a különböző történeti feltételek között. Ezért szükségképpen kapcsolódik a szociológia harmadik területéhez, a jelenkori társadalmi élet szociográfiai kutatásához. Tönnies nagy fontosságot tulajdonított a szociológia ezen ágának, vizsgálatokat kezdeményezett és végzett a hamburgi kikötőmunkások helyzetére vonatkozólag, és leírta sztrájkjaikat 1896–1897-ben, a bűnözésre vonatkozó vizsgálatokat folytatott Schleswigben stb. Foglalkozott statisztikai, demográfiai és közgazdaságtani kutatásokkal is, kidolgozott egyebek között egy speciális korrelációs számítási módszert.

Tönnies az egyik úttörője volt a közvéleménykutatásnak és általános elméletének is („Kritik der Öffentlichen Meinung” – A közvélemény kritikája –, 1922).

Politikailag Tönnies közel állt a szociáldemokráciához. Levelezett Engelsszel, részt vett a szociális kérdés körüli vitákban, és a radikális társadalmi reformok mellett szállt síkra. Elméletileg azonban sohasem közeledett a marxizmushoz. Azt mondhatjuk róla, hogy a német imperializmus fejlődésének éber és objektív megfigyelője volt. Tudományos tevékenységét 1880 körül kezdte, akkor tehát, amikor a német burzsoázia kezdte learatni a Franciaország feletti győzelem gyümölcseit. 1907-ben adta ki „Die Entwicklung der sozialen Frage” (A szociális kérdés fejlődése) című könyvét, melyben kimutatta a társadalmi reformok szükségességét. De filozófiailag túlságosan Wundt pszichológiájának és Schopenhauer metafizikájának hatása alatt állt – tőlük vette át az akaratelmélet alapkoncepcióját –, társadalmilag pedig túl erősen kötődött a polgársághoz, úgyhogy reformatori beállítottságából nem vont le politikai konklúziókat.

Tönnies tiszta szociológiája, amely a társadalmi kötelék elvont, „normál” alakjait vizsgálta és osztályozta, a formális elmélet első alakja volt a szociológiában. A formális módszer kiforrott alakját Simmel fogalmazta meg.

GEORG SIMMEL FORMÁLIS SZOCIOLÓGIÁJA

Simmel (1858–1918) képzettségére nézve filozófus volt, érdeklődésére nézve a kultúra teoretikusa is, ezenkívül sokoldalú szociológiai érdeklődést is mutatott. Írt filozófiai, esztétikai, irodalmi, közgazdaság-

tani és szociológiai munkákat. Érdekelte a történelem és a történet-filozófia is. A szociológia területén írt monografikus értekezéseket egyebek között a nagyvárosok, a vallás, a divat, a háború és a konfliktusok, az idegenekkel szembeni ellenségesség, a titkos társaságok kérdéseiről, valamint számos, az általános (tiszta) szociológia elméletét rendszerező munkát. Szociológiai főműve a „Soziologie: Untersuchung über die Formen der Vergesellschaftung” (Szociológia: vizsgálódás a társadalmasodás formáiról, 1908). Figyelemre méltó emellett ragyogó elemzésekkel teli műve, a „Philosophie des Geldes” (A pénz filozófiája, 1900). Simmel mint filozófus a német idealista filozófián nevelkedett, a kantianizmusnak a pozitivizmussal való összekapcsolására törekedett. A történettudományt úgy fogta fel, mint a történészeknek a priori kategóriákon alapuló szubjektív alkotását. Úgy vélte, hogy a történelem realisztikus visszatükrözése a történettudományban nem lehetséges. Hasonlóképpen a filozófia sem adhatja a külvilág tükörképét, mert csak a filozófus pszichikumának kifejeződése.

A szociológiában elméletének kiindulópontja egy új társadalom-konceptió volt. Simmel elvetette az atomisztikus elméleteket, amelyek a társadalmat csak mechanikusan összeadott egyének összegének látják, elvetette az organikus és a pszichológiai elméleteket, valamint Gumplowicz teóriáját is. Számára a társadalmat konstituáló tény a *kölcsönhatás* (*Wechselwirkung*). „Társadalom ott van, ahol bizonyos számú egyén kölcsönhatás-viszonyokba lép.” Ezek a viszonyok mindig vagy azért keletkeznek, mert az embert bizonyos veleszületett ösztönei (*Triebe*) arra indítják, hogy keresse a társulást más emberekkel, vagy azért, mert az emberek saját szükségleteik kielégítésére törekedve, meghatározott célokra törekedve, mások hasonló törekvéseivel találkoznak. Az egyes individuumok az ösztönök és a különböző célokra való törekvések kifejezői, de az ennek következtében létrejövő kölcsönhatás azt eredményezi, hogy ezekből az individuumokból egy meghatározott egész keletkezik – a társadalom. Az embert, lényegét és minden viselkedését az kondicionálja, hogy más emberekkel kölcsönhatás-viszonyokban áll. De a társadalom mégsem valamiféle integrális egész abban az értelemben, hogy jegyeiből deduktíve le lehetne vezetni részeinek kapcsolatait és átalakulásait; csak az interszubjektív viszonyok és cselekvések léteznek, amelyekről bizonyos szempontból azt lehet mondani, hogy egészet alkotnak. Ontológiai szempontból a társadalom nem sajátos szubsztancia, hanem levésfolyamat, a kölcsönhatás-viszonyok folytonosan változó, mégis állandó komplexusa.

De a „társadalom” kifejezés kétféle tényállás jelölésére használható, és Simmel határozottan elkülöníti ezeket a jelentéseket, kiemelve a köztük levő különbségeket. „A társadalom fogalma két jelentéssel bír, melyeket a tudományos használatban szigorúan el kell különíteni. Egyrészt a társadalom a társult individuumok együttese, történetileg adott, társadalmilag formálódott emberanyag.” Ebben az értelemben a társadalom annyi, mint a társadalomban társult emberek összessége egy meghatározott történelmi korszakban. De a társadalom azoknak a viszonyformáknak az összege is, melyek révén a „különálló emberek-ből létrejön az előbbi jelentésben vett társadalom”. Ebben a második jelentésben a társadalom azoknak a tiszta viszonyformáknak a rendszere, amelyeket az emberek kölcsönhatásai felvesznek. A nagy társadalmi rendszerek azoknak a formáknak a „kikristályosodásai”, amelyeket az emberek közötti állandó jellegű kölcsönhatások felvesznek.

A szociológia nem lehet a maga egészében vett társadalom tudománya. Ugyanis minden emberi cselekvés a társadalomban megy végbe, és így mindaz, ami nem tárgya a természettudományoknak, szükségképpen a szociológia tárgya lenne. A szociológiát meg kell különböztetni a többi humán és társadalomtudománytól, melyek az élet és az emberi tevékenység egyes területeit kutatják. Van egy tárgy, mellyel más tudomány nem foglalkozik: az emberi társulás formái, a viszonyok formái, az emberek kölcsönhatásainak formái.

A szociológia tehát a társulás formáinak tudománya. E viszonyok, cselekvések és társulások tartalmát más tudományok vizsgálják.

A társadalmi élet e formái nem egyebek, mint a kölcsönhatások bizonyos egyöntetűségei. Az egyének harcolhatnak egymással, együttműködhetnek, utánozhatják egymást és alárendelődhetnek egymásnak stb. Szubordinációt látunk pl. a hadseregben, a vallási csoportokban, a gazdasági vállalatoknál, a bűnbandákban stb. E jelenségek társadalmi tartalma esetenként más és más, de mindenütt megtalálhatók ugyanazok a formai elemek, amelyek feljogosítanak arra, hogy az adott jelenséget alárendeltségi viszonyként osztályozzuk. Tehát minden egyes társadalmi jelenségnek, szituációnak, kölcsönhatásnak és társulásnak van formája és tartalma. Mindenütt találunk konkrét elemeket: emberi individuumokat a maguk törekvéseivel és érzelmeivel, ösztöneivel és céljaival, valamint konkrét tárgyakat és gazdasági, technikai, jogi, esztétikai értékeket. Ezek a konkrét elemek képezik az egyes szituációk tartalmát, a kölcsönhatás tipikus egyöntetűségei pedig a formájukat.

A szociológia feladata a tartalmaktól elkülönített tiszta formák kutatása. Az empirikus valóságban a formák mindig tartalommal együtt jelennek meg. A tartalmak kutatásával azonban olyan tudományok foglalkoznak, mint a közgazdaságtan, az esztétika, a jogtudomány stb. A szociológiának el kell vonatkoztatnia a tartalomtól, és a formák között fennálló törvényszerűségeket kell kutatnia. Tehát úgy kell eljárnia, ahogy a formális logika vagy a geometria. A logika a gondolkodás formáit kutatja, tekintet nélkül azoknak a gondolati műveleteknek a tartalmára, amelyekben ezek a formák megjelennek; a geometria nem a természetben előforduló valóságos háromszögeket vizsgálja, hanem a háromszögek elvont formáit. Az események változékony áradásának káoszában a szociológus a változatlan formákat tárja fel, s ezek lényegét, hatását, keletkezését, fennmaradását stb. kutatja.

Így foglalhatjuk össze legáltalánosabban azt a gondolati sémát, amelyen a formális szociológia alapul. Simmel nem érte be az általános programmal; posztulátumait számos monografikus tanulmányban igyekezett realizálni. Tanulmányai bámulatba ejtenek sziporkázó ötleteikkel, pompás okfejtéseikkel, mélyreható elemzéseikkel, váratlan megoldásaikkal. Egyszóval egy nagy intelligenciájú, széles látókörű és hatalmas tudású ember munkái – de mindemellett azt mutatják, hogy a forma és tartalom szétválasztásának követelménye nem teljesíthető, hogy a társadalmi viszonyformák más viszonyban vannak empirikus realizációjukkal, mint a háromszögformák a megszerkesztett rajzokkal. A „társadalmi formák geometriája” szükségképpen fikció vagy mesterkélt konstrukció maradt. Más dolog az úr és a rabszolga közti konfliktus, a konkurens vállalatok közti konfliktus, a munkás és a munkaadó közti konfliktus: merőben eltérő történeti valóságok, melyeket más-más törvények – mégpedig nem formális törvények – alakítottak. Éppenséggel ez a történeti tartalom, amelyről Simmel lemondott, határozza meg a társadalmi jelenségek menetét. Vajon ebből az következik-e, hogy a formák elemzése teljesen haszontalan? Semmiképpen. A társadalmi jelenségek formai hasonlóságai másodlagos fontosságuk ellenére jó szolgálatokat tehetnek a szociológusnak mind az osztályozásnál, mind a társadalmi csoportok elemzésénél. Amit hangsúlyozni kívánunk, az, hogy a formális elemzés önmagában nem elegendő a társadalmi élet magyarázatához.

A formális szociológia folytatója volt a két háború közötti periódus vezető német szociológusa, Leopold von Wiese. A kölni szociológiai intézet vezetője, a „Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie” szerkesztője és kiadója volt. Hitler hatalomra jutásakor az intézetet és a folyóiratot felszámolták, Wiesét eltávolították a pedagógiai tevékenységtől. 1945 után az újra megalakított Német Szociológiai Társaság elnöke lett. Rendszerének alapgondolatait a „System der allgemeinen Soziologie als Lehre von sozialen Prozessen und den sozialen Gebilden der Menschen” (Az általános szociológia rendszere, mint a társadalmi folyamatoknak és az emberek társadalmi alakulatainak tana, 1924) című nagy művében fejtette ki.

Wiese szintén a szociológia tárgyának meghatározásával kezdi művét. A szociológia tárgya nem a társadalom, mivel „nincs semmiféle szubsztancia, amelyet társadalomnak nevezhetnénk; csak egy összetett történés (*Geschehnis*) van, . . . mégpedig az embereknek emberekre való, . . . időben és térben lejátszódó ráhatása, melyet társadalmi vagy emberközi történésnek nevezhetünk”. A „társadalom” pusztán rövidítés, fikció, melyet a könnyebb megértés végett használunk. Mit vizsgál tehát a szociológia? A speciális „emberközi” szférát, az emberek közti viszonyok és folyamatok szféráját. Az érzéki észlelés számára mindig csak egyes emberek vannak adva, nem társadalmi egészek. Az egyének viselkedései alkotják a társadalmi élet állandóan változó folyását. A társadalmi élet, noha cseppfolyós, jelentős mértékben szabályozott is, és viszonylag állandó mederben folyik. A szociológus a társadalmi élet folyását vizsgálva, figyelmét arra összpontosítja, ami abban állandó, ismétlődő és szabályszerű, vagyis a társadalmi viszonyokra. E viszonyok a társadalmi folyamatokban alakulnak ki. Ezért Wiese rendszerének első és alapvető fogalma a *társadalmi folyamat*.

Az emberek között végbemenő különféle események elemzése alapján Wiese azt állítja, hogy azok két alapjelenségre vezethetők vissza: az emberek közelednek egymáshoz és távolodnak egymástól. A társadalmi szférát az emberek közti összekötő (verbindende) és oldó (lösende) aktusok töltik ki. Éppen ezek az aktusok a társadalmi folyamatok, amelyeket úgy definiálhatunk, mint olyan processzusokat, amelyek által az emberek közelednek egymáshoz vagy távolodnak egymástól. Formálisan ezek a folyamatok mindig az emberek közötti távolság változását jelentik.

A közeledés és kötődés, valamint a távolodás és szétválás társadalmi folyamatai egymással összekapcsolódva és összefonódva alkotják a társadalmi élet egészét. Ezek a folyamatok vezetnek a társadalmi viszonyok keletkezéséhez és eltűnéséhez. A társadalmi viszony az egyéneket összekapcsoló kötelék. Következő lépésként Wiese bevezeti a társadalmi távolság fogalmát, amelynek módosulásai alkotják a folyamatok, a társadalmi tér és a társadalmi alakulatok lényegét. Ha meghatározott társadalmi folyamatok lényegüket tekintve mindig hasonló módon mennek végbe és mindig azonos (vagy legalább hasonló) viszonyokhoz vezetnek, *társadalmi alakulatok (Gebilde)* jönnek létre. A társadalmi alakulat statikusan úgy definiálható, mint olyan társadalmi viszonyok együttese, melyek egymással úgy összefonódnak, hogy a mindennapi életben egységnek foghatók fel. Azt a kiindulási állítást, mely szerint alapjában véve nem létezik más a társadalmi folyamatokon és ezek eredményein, a társadalmi viszonyokon kívül, a társadalmi alakulatok létezésének megállapítása nem cáfolja meg, mivel ezek az alakulatok csupán a – mindenkor és kizárólag társadalmi folyamatokból származó – viszonyok összesűrűsödései és összecsomósodásai.

Wiese szerint az emberi együttélésnek és együttműködésnek – tehát a társadalmi jelenségek összességének – mindenre kiterjedő és rendszeres kutatásához és áttekintéséhez teljesen elegendők ezek a fogalmak: folyamat, távolság, társadalmi alakulat. Ennek megfelelően a szociológia feladatai két terület között oszlanak meg: 1. a társadalmi folyamatok struktúrájának elemzése és e folyamatok osztályozása, 2. a társadalmi alakulatok elemzése.

■ *A folyamatok elemzése*

A társadalmi folyamatok a társadalmi élet elemi jelenségei. Elemzésüket Wiese azzal kezdi, hogy megállapítja, milyen tényezők idézik elő a társadalmi folyamatokat. A társadalmi folyamat (P) mindig a benne részt vevő ember magatartásának (H) és az objektív szituációnak (S) az eredménye. Másrészt a társadalmi folyamat a legkülönbözőbb eseményekben – mint pl. család, politikai pártalakítás, leköszönés a trónról, a házasság felbomlása stb. –, akár a köznapi élet megszokott tényeiről, akár nagy történelmi eseményekről van szó, mindenkor az emberek közti távolság, illetve társadalmi kötelék megváltozása valamely ponton. A távolság megváltozását mindig a dologi és a személyi adott-

ságok kombinációja idézi elő. Wiese ezt a $P = H \cdot S$ képlettel fejezi ki. Tehát minden egyes társadalmi folyamat két fő tényezőből áll: a magatartásból, valamint a külső tényezők objektív konstellációjából. Mindkét tényező tovább bontható. A H az ember veleszületett tulajdonságainak (I) és megelőző tapasztalatainak (E) eredménye. Képlettben kifejezve: $H = I \cdot E$. Az S szituáció szintén két elemből tevődik össze: a környezet dologi feltételeiből (U) és a folyamatban résztvevő emberek magatartásaiból (H_1). Vagyis $S = U \cdot H_1$. Minden társadalmi folyamatot e séma szerint elemezhetünk.

Wiese a társadalmi folyamatok három alaposztályát különbözteti meg: 1. „egymáshoz” folyamatok (*Prozesse des Zueinander*), azaz A folyamatok, 2. „egymástól” folyamatok (*Prozesse der Voneinander*), azaz B folyamatok, 3. vegyes, azaz M folyamatok. Az alapfolyamatok alosztályai a főfolyamatok, melyek a közeledés, illetve távolodás foka szerint különböznek egymástól. Az A folyamatokon belül Wiese a következő főfolyamatokat különbözteti meg:

- Aa – közeledés
- Ab – alkalmazkodás
- Ac – hasonulás
- Ad – egyesülés

A B folyamatokon belül a főfolyamatok a következők:

- Ba – konkurrencia (versengés)
- Bb – szembenállás
- Bc – konfliktus

A főfolyamatokhoz számos további alfolyamat tartozik. Így pl. Wiese a közeledésen (Aa) belül 18 alfolyamatot különböztet meg. Nem mindegyik folyamat vezet viszonyok keletkezéséhez. Azokat a folyamatokat, amelyek nem szükségképpen vezetnek viszonyokhoz, hanem az esetek többségében felszínes érintkezések maradnak, *kontaktusoknak* nevezzük. A kontaktusban mind a közeledés, mind a távolodás lehetősége benne rejlik. Az elszigeteltségtől a közeledéshez vezető folyamatok sémája pl. a következő. A kiinduló stádiumban elszigetelődéssel, idegenkedéssel, megkülönböztetéssel, ellenségeskedéssel van dolgunk. Az átmeneti stádium a kontaktus. A társulás kezdeti stádiuma a kölcsönös tolerancia vagy a kompromisszum. Innen már az A folyamatokhoz vezet az út.

A különféle alap-, fő- és alfolyamatok teljes rendszere a *tipikus*

emberközi történések sorba foglalt rendjét és egyúttal az egész társadalmi élet homogén áttekintését nyújtja. Wiese rendszere voltaképpen nem törekedett semmi egyébire, mint hogy hiánytalan, kimerítő osztályozását adja az emberi cselekvések és magatartások, a társadalmi élet folyamát alkotó különféle történések, események összes lehetséges formáinak, persze a konkrét történeti tartalmuktól elszakított formáknak.

Az ismétlődő társadalmi folyamatoknak az a tendenciájuk, hogy nemcsak viszonyokat hoznak létre, hanem tartósabb és általánosabb *emberközi állapotokat* is, amelyeket más társadalmi folyamatok megerősíthetnek vagy megsemmisíthetnek. Így az *A* folyamatok a társulás, kötődés és függés állapotához vezetnek, a *B* folyamatok pedig az elszigetelődés, a kötődésektől való visszavonulás és az önállóság állapotához. Ezek a társadalmi állapotok közbülső láncszemek a viszonyok és a társadalmi alakulatok között.

■ *A társadalmi alakulatok elemzése és rendszerezése*

Mint már mondtuk, Wiese a társadalmi alakulatokat úgy fogta fel, mint a társadalmi folyamatokból keletkezett társadalmi viszonyok összesűrűsödéseit és összecsomósodásait. A társadalom mint különálló valóság csak tudatunkban létező fikció. Reálisan, a valóságban csak emberi cselekvések vannak, s ezek összesűrűsödései és egyöntetűségei következtében beszélhetünk – rövidítésszerűen – alakulatokról. Ezért az alakulatok elemzésének mindenekelőtt azokat a folyamatokat kell feltárnia, melyek az alakulatokat létrehozzák és jellegüket megadják.

Wiese a társadalmi alakulatok három alapformáját különbözteti meg, az individuum és a közösség közötti távolság alapján: 1. tömegek, 2. csoportok, 3. absztrakt közösségek.

A *tömegekben* a legkisebb a távolság az egyén és a közösség között, ugyanakkor ezek függenek leginkább az individuumok *ad hoc* beállítottságaitól és cselekvéseitől. Wiese megkülönböztet konkrét tömegeket és elvont tömegeket. A konkrét tömeg laza kollektív képződmény, amely rendszerint egy csődületből keletkezik, s amely az embereket rövid időre bizonyos kollektív tettek végrehajtására köti össze, amikor a szituáció minden összetevő individuumban hasonló érzéseket kelt. Az elvont tömegek szétszórt szervezetlen sokaságok; a hozzájuk

tartozó individuumok alig tudatosítják odatartozásukat. Ilyen pl. a nyilvánosság, a „jó társaság” stb. Ezek azonban bázisul szolgálnak konkrét tömegek, vagy magasabban szervezett alakulatok keletkezéséhez és fellépéseikhez.

A *csoportok* már olyan állandósággal és kohézióval bíró társadalmi alakulatok, hogy a hozzájuk tartozó embereket viszonylagos egységként kezelhetjük. A csoportok jellemzői: 1. viszonylagos tartósság és kontinuitás; 2. a funkcióknak a tagok közötti felosztásán alapuló szervezethez; 3. a csoport különállóságának tudata; 4. saját tradíciók és szokások; 5. kapcsolatok fenntartása más társadalmi csoportokkal. A legkisebb csoport a pár, vagyis a kétszemélyes csoport. Ez a csoport különleges típusa. A háromfős csoport már más jellegű, ugyanis ebben jelenik meg az individuumnak két másik személy együtteséhez való viszonya. Wiese szerint tehát a létszám a csoport lényeges jegye; a csoportokat tagjaik száma szerint kis és nagy csoportokra osztja.

Az *absztrakt közösségekben* a legnagyobb a távolság az egyén és a közösség között.

Wiese ezekre a társadalmi alakulatokra azért használja az absztrakt elnevezést, mert hosszú korszakokon, nemzedékek egész során át fennmaradva a társadalmi élet tartós értékeinek hordozóivá válnak, függetlenül és elszakítva az individuumok egyéb törekvéseitől és beállítottságaitól. Ide tartoznak: 1. az állam, 2. az egyház, 3. a rendek, 4. az osztályok, 5. az ipar, 6. a tudománnyal és művészettel foglalkozó közösségek. Mindezekben az individuum távolinak érzi magát sorsuk befolyásolásának lehetőségétől, és tudja, hogy cselekvései nincsenek közvetlen hatással életükre. A tömegben pl. az egyén minden cselekedete az egész tömeg azonnali reakcióját válthatja ki, ezzel szemben az állam mint egész az egyéntől távoli valami: a közösség és az egyén között itt olyan nagy a távolság, hogy a közösség pusztán absztrakcióvá válik. Ezeket az alakulatokat három erő együttes hatása tartja fenn: 1. az egyének egyesülésre való törekvéseinek objektivációja, 2. az ezen alakulatok által kialakított technikai-dologi célberendezések, 3. az emberi szenvedélyek, a hatalomvágy és az életösztön. Ezen erők együttes hatása biztosítja az absztrakt közösségek fennmaradását és folytonosságát hosszú nemzedékeken át, személyi összetételük változásai és az individuumok különböző eltérő irányú cselekvései ellenére.

Simmel és Wiese is munkatársak és tanítványok körét gyűjtötték maguk köré, akik továbbfejlesztették gondolataikat. A formális iskola mély hatással volt a szociológiára. Különösen a későbbi amerikai szociológia került hosszú időre a formális irányzat által elfogadott és kifejtett megközelítésmód hatása alá. Vierkandt a formális szociológia alapgondolatait a fenomenológiai módszerrel párosította. A csoportok, az interakciók, a társadalmi folyamatok formai elemzésének és osztályozásának eszméje mindmáig elevenen él a szociológiában. Elég átnézni bármelyik modern amerikai szociológiai kézikönyvet, hogy meggyőződjünk erről.

A formális szociológia vonzóerejét az adta, hogy a társadalmi jelenségek állandó formáinak kiemelésére, azok rendszerezésére és elemzésére tett nagyszabású kísérletet. Az irányzat képviselői úgy vélték, hogy megtalálták az utat az összetett és bonyolult társadalmi folyamatok rendezéséhez, a folyamatoknak, cselekvéseknek, viszonyoknak és alakulatoknak egyetlen áttekinthető rendszerbe foglalásához, ami lehetővé teszi a szociológusok számára, hogy bármely tetszőleges társadalmi jelenséget, bárhol és bármikor, bármelyik történeti korszakban forduljon is elő, e rendszer segítségével elemezzenek, felfedjék jellegzetes vonásait és más jelenségekhez való kapcsolódásának irányait, kimutassák a társadalmi feltételek egészétől való függését.

A formális szociológia a szociológiában a Comte és mindenekelőtt Marx által megfogalmazott történeti módszer ellentéte volt. A történelmi materializmus oly módon kereste a társadalmi jelenségek történeti törvényszerűségeit, hogy azokat a társadalmi és gazdasági formációkban helyezte el, elemezte az adott formáció osztályai közötti jellemző viszonyokat, és kimutatta, hogy a társadalmi jelenségek összességét a termelési viszonyok és osztálykonfliktusok történeti formái determinálják. A tudományos szociológia értelmében itt a társadalmi viszonyok történeti fejlődéstörvényein alapult; e viszonyoktól, történelmi formáiktól és tartalmuktól elszakítva a szociológiai fejtegetések a materializmus számára üres spekulációvá válnak. A formális szociológia a szociológiát elszakítani igyekezett a történelemtől. A viszonyok történeti formái, a konkrét folyamatok jellegzetességei olyanok, mint az iskolában a táblára rajzolt háromszögek. A történész dolga, hogy leírja és regisztrálja őket, a szociológust azonban csak az e folyamatok

ideális formái közti ideális relációk érdeklik, ahogyan a geometriát sem érdeklik a táblára rajzolt konkrét háromszögek.

Ha tehát a szociológusok elvetették a történeti módszert és kutatásaikat főként mennyiségi módszerekre alapozták, óhatatlanul a formális szociológia alapeszméihez kellett folyamodniuk. Ennek köszönhetik ezek az elgondolások a mai szociológiában való fennmaradásukat.

Könyvünkben megkíséreltük áttekinteni a szociológia fejlődését, a doktrínákat és rendszereket a bizonyos közös metodológiai vagy ontológiai kiindulópontokat elfogadó iskolák szerint rendezve. A munka fejezeteinek egymásutánja nem az időrendi fejlődést követi. Ha az olvasó kronologikus fejlődéssort kíván összeállítani, elég, ha egybeveti az egyes művek megjelenésének idejét. Ekkor azt is megállapíthatja, hogy számos irányzat és rendszer – noha e könyv különböző fejezetekben tárgyalja őket – egyidejűleg lépett fel, s a köztük folyó polémiák adták meg a társadalmi gondolkodás bizonyos fejlődési szakainak jellegét.

A XIX. század elejétől a XX. század harmincas éveig – nagyjából a második világháború kezdetéig – a szociológia fejlődését az jellemezte, hogy bizonyos – homogén filozófiai és metodológiai előfeltevéseket elfogadó – rendszerek keretében ment végbe. Ez nem azt jelenti, hogy ebben az időben nem végeztek empirikus kutatásokat és nem gyűjtöttek anyagokat. Amint azonban Znaniecki már idézett cikkében megállapította, a szociológia fejlődése többé-kevésbé két külön úton haladt: egyrészt az anyagok és a dokumentáció gyűjtésének útján, másrészt az inkább spekulatív konstrukciókra, semmint az empirikus kutatásokban megállapított összefüggésekre és általánosításokra támaszkodó elméletalkotás útján. Az elméletek tehát inkább általános filozófiai koncepciók, mint kutatási eredmények talaján keletkeztek. Mindegyik rendszer kidolgozta a saját és új metodikáját, megkonstruálta általános metodológiai alapelveit. E módszertani tendenciáknak nagy figyelmet szenteltünk, mert ezekben látjuk mindazon erőfeszítések megértésé-

nek kulcsát, amelyek a szociológia mint tapasztalati tudomány megalkotására irányultak. A Comte által feltett kérdést – milyen módszerek segítségével teremthető meg a társadalmi jelenségek tudománya? – újra meg újra feltették, új módszereket alkotva, a régieket kritizálva, és új meg új alapkoncepciókat konstruálva, amelyek alapján véve csak általános hipotézisek a társadalmi jelenségek természetére vonatkozólag, de amelyeket előzetes verifikáció nélkül egyedül igaz elméletként fogadtak el.

Ám minden tudományos fejlődésnek megvannak a maga törvényei. Az egyszer már értelmes módon felvetett kérdések – és a szociológiában sok ilyen volt – valamiképp önálló életre kelnek, függetlenül a türelmetlen teoretikusoktól, míg végül valaki kielégítő választ ad rájuk, s így csíráznak ki, növekednek és gyarapodnak a tudomány tartós eredményei. Így volt a szociológiában is. Függetlenül attól, hogy a különböző szociológiai rendszereken kívül vagy – igen sokszor – azok keretén belül, egyre gyarapodtak az értelmes kérdésekre adott értelmes válaszok, kezdtek kikristályosodni a társadalmi élet egyes területeire vonatkozó leírások, általánosítások, a szakemberek egyes csoportjai kezdtek bizonyos kérdéskörökre specializálódni, megindult a speciális kutatási módszerek kifejlesztése, fokozatosan elfordult a figyelem az általános elméleti konstrukciók felől, és megkezdődött az új szociológia megteremtésének folyamata.

- Adelung, J. Ch. 18
 Adler, M. 396
 Aeneas Silvius 9
 Aikin, J. 93
 Allport, G. W. 318
 Althusius, J. 10
 Ammon, O. 200, 226, 227, 232
 Annyenkov, P. V. 115
 Arisztotelész 5, 188
 Asquith, G. 176
 Babeuf, G. 23
 Baer, K. E. von 139
 Bagehot, W. 199
 Barnes, H. E. 7, 8, 270
 Barth, P. 19
 Becher, J. J. 20
 Becker, H. 7, 8
 Behtyerev, V. M. 294
 Bellers, J. 92
 Bentham, J. 96
 Berkeley, G. 13, 251
 Bernard, L. L. 280, 282, 296
 Bernstein, E. 396
 Berr, H. 395
 Bigot de Morogues 94
 Blanc, L. 87
 Blanqui, A. 87
 Boas, F. 174, 241
 Bodin, J. 10
 Bonald, L. G. A. de 25, 26, 334
 Booth, Ch. 103—106, 397
 Bouglé, C. 31, 48, 288
 Brunet, G. 31
 Bounarrotti, F. 27
 Buret, E. 94, 95, 126
 Burgess, E. W. 244
 Burke, E. 189
 Cabet, E. 87
 Carey, H. C. 252
 Chalmers, T. 98
 Chamberlain, H. S. 223
 Chiapelli 395
 Collier 137
 Comte, A. 19, 26, 36, 37, 51—79,
 97, 113, 137, 141, 147, 149,
 164, 171, 176, 189, 201, 233,
 256, 285, 317, 319, 334, 335,
 341, 343, 361, 363, 365, 366,
 367, 371, 394, 395, 399, 449,
 452
 Condorcet, J. A. 15, 19, 23, 36,
 53, 54, 75, 132

- Considérant, V. 87
 Constant, B. 26, 27, 49, 52
 Coste, A. 233, 234, 235
 Croce, B. 393, 394, 395
 Cunow, H. 114, 115, 396

 d'Alembert, J. 23, 47, 54
 Dante, A. 223
 Darwin, Ch. 110, 139, 175,
 196—199, 211, 212, 226, 332
 Démokritosz 251
 Demolins, E. 102
 Descartes, R. 388
 Dézamy, T. 87
 Diltthey, W. 332, 341, 362—369,
 371, 395, 396, 415, 420, 435
 Draghicescu, D. 339
 Dubois, P. 9
 Duncan, J. M. 137
 Durkheim, É. 29, 31, 151, 288,
 331, 335, 339—360, 387, 394,
 396, 397, 399, 435

 Eden, F. M. 93
 Einstein, A. 262
 Ellwood, Ch. A. 279, 287
 Engels, F. 30, 54, 80, 109, 110,
 126—129, 165, 174, 440
 Espinas, A. 394

 Faris, E. 283
 Ferguson, A. 14
 Ferri, E. 273
 Fontenelle, B. de 17
 Fourier, Ch. 27, 30, 87
 Frazer, J. G. 175
 Frégier, H. A. 94
 Freud, S. 255, 305—315
 Froude, J. A. 143, 144, 372
 Frycz Modrzewski, A. 10
 Fustel de Coulanges, N. D. 287

 Galilei, G. 39, 430
 Galton, F. 227, 228, 229
 Garaudy, R. 30
 Gaskell, G. 93, 126, 127
 Geiger, T. 392
 Gérando, J. M. de 94
 Gini, C. 235
 Ginsberg, M. 213
 Gobineau, J. A. 219, 221, 222,
 223, 243
 Goethe, J. W. 363
 Goldenweiser, A. 166, 174
 Grabowski, J. E. 28, 29
 Graunt, J. 15
 Gresham, T. 383
 Grotius, H. 10, 12, 15, 71
 Gumplowicz, L. 199—209, 441
 Gurvitch, G. 344
 Halévy, E. 31, 48
 Hall, Ch. 23
 Hardy, T. 80
 Hegel, G. W. F. 18, 114, 115,
 120, 122, 123, 124, 132, 175,
 177, 267
 Helvetius, C. A. 17
 Hérakleitosz 197
 Herbart, J. F. 267
 Herder, G. 18, 19, 189
 Hitler, A. 224, 244, 444
 Hobbes, T. 11, 53, 76, 188
 Hobhouse, L. T. 176—182, 213
 Howard, J. 92, 93
 Hume, D. 13, 23, 47, 54
 Husserl, E. 388, 389
 Hutten, U. von 9
 Huxley, J. 60, 139

 Ibn Khaldún 199
 Iselin, I. 18
 Izoulet, J. 338

 James, W. 415
 Julius Caesar, C. 170, 370, 379

- Kagan, G. 358
 Kálvin, J. 289
 Kant, I. 223, 357
 Kantor, J. R. 283
 Kautsky, K. 396
 Kay, J. Ph. 93, 126
 Kidd, B. 182, 183, 184, 287
 Kochanowski, J. K. 208
 Kopernikusz (Kopernik, M.) 39
 Kovalevskij, M. M. 233, 236

 Lacombe, R. 346, 348, 349
 Lahautière, R. 87
 Lamarck, J. B. 139
 Laplace, P. S. 23, 54, 262
 Laponneray, A. 87
 Lapouge, Vacher de 224, 225, 226, 232
 Lazarus, M. 267
 Le Bon, G. 270, 271, 272
 Lenin, V. I. 109—114, 118, 120, 122—125, 396
 Le Play, F. 92—103, 397
 Leroux, P. 87
 Letourneau, Ch. 175
 Leukipposz 251
 Lilienfeld, P. von 189, 190, 191
 Lindner, G. 268
 Litt, T. 392
 Lloyd George, D. 176
 Locke, J. 11, 13
 Loria, A. 396
 Lubbock, J. 175
 Lucretius 251
 Lundberg, G. A. 210
 Luther, M. 9, 39, 289
 Lutyński, J. 82
 Lyell, Ch. 139

 Mach, E. 321
 Machiavelli, N. 9, 327
 Maistre, J. de 25, 26, 52, 55, 189, 216, 334
 Malthus, T. R. 15, 16, 96, 196, 197, 198
 Marsiglio di Padova 9
 Marx, K. 11, 15, 20, 30, 109—126, 129—132, 135, 165, 371, 396, 449
 McDougall, W. 280, 281, 282, 284, 361
 McKenzie, R. D. 249
 McLennan, J. F. 174, 175
 Menenius Agrippa 188
 Mercier de la Rivière 20, 81
 Meyer, E. 381
 Mihajlovskij, N. K. 123
 Mill, J. 96
 Mill, J. St. 96, 97, 136, 363, 395
 Milton, J. 11
 Montchrestien, A. de 20
 Montesquieu, Ch. de 14, 16, 18, 53, 54, 223, 238
 Montlosier, F. D. 25
 Morgan, L. H. 166—175
 Morus, T. 21
 Mun, T. 20
 Mussolini, B. 320, 329

 Napóleon 28
 Nelson, H. 223
 Neurath, O. 256—265, 332, 341
 Newton, I. 39, 223, 251
 Nicolaus Cusanus 9
 Novikov, J. A. 192, 193, 195, 211, 212, 213

 Oppenheimer, F. 208
 Ossowski, S. 219, 231
 Ostwald, W. 252
 Owen, R. 30, 86, 88

 Pareto, V. 30, 319—331, 339
 Park, R. E. 106, 244
 Pavlov, I. P. 294
 Pearson, K. 228, 229, 321

- Pecqueur, C. 87
 Peirce, Ch. S. 415
 Perrault, Ch. 17
 Petrazsickij, L. J. 290
 Petty, W. 15
 Pillot, J. J. 87
 Pinot, R. 102
 Platón, 5, 188
 Plehanov, G. V. 111, 396
 Poincaré, H. 321, 394
 Proudhon, P. J. 87
 Puech, J. L. 31

 Radcliffe-Brown, A. R. 174
 Ratzenhofer, G. 208, 209, 210, 395
 Ricardo, D. 23, 86, 96
 Rice, S. A. 394
 Rickert, H. 369, 370, 371, 395, 396, 405, 415, 417, 420
 Ritter, K. 16, 238
 Roberty, E. W. de 336, 337, 338
 Robespierre, M. de 28
 Rosenberg, A. 231
 Ross, E. A. 279, 317
 Rossi, P. 273
 Rousseau, J. J. 26
 Roussiers, P. de 102
 Russell, B. 96

 Saint-Simon, C. H. de 23—48, 51—55, 60, 70, 75, 79, 110, 189, 371, 399
 Say, J. B. 26
 Schäffle, A. 191
 Scheler, M. 392
 Schepping 137
 Schiller, F. C. S. 415
 Schlözer, L. 18
 Seignobos, Ch. 395
 Shakespeare, W. 223
 Sighele, S. 273
 Simiand, F. 395

 Simmel, G. 341, 390, 415, 437, 440, 442, 443, 449
 Sismondi, S. de 84, 85, 86
 Small, A. W. 208, 279, 341
 Smith, A. 14, 21, 95
 Sorel, G. 289
 Sorokin, P. A. 8, 266, 283
 Spencer, H. 134—165, 171, 176, 177, 179, 182, 189, 190, 285, 319, 340, 361, 365, 366, 367, 372, 403
 Stein, L. von 365
 Steinmetz, S. R. 217
 Steinthal, H. 267
 Süssmilch, J. P. 15

 Szczurkiewicz, T. 219
 Szorokin, V. Sz. 174
 Sztálin, J. V. 117

 Tacitus 222
 Tamás, Aquinói 8
 Tarde, G. 272, 275—278, 341, 350
 Tylor, E. B. 175
 Thierry, A. 29
 Thomas, D. S. 127, 294, 298, 300, 301, 362, 410
 Thomas, W. I. 279, 283, 294, 298, 393, 397, 399, 402, 405, 408, 409, 411, 414, 435
 Tourville, H. de 101, 102
 Tönnies, F. 54, 341, 437—440

 Vaccaro, M. 210, 211, 212
 Valdour, J. 103
 Vico, J. B. 18, 112
 Vidal de la Blache, P. 102
 Vierkandt, A. 389, 390, 391, 449
 Villermé, L. 94, 95, 126
 Volgin, V. P. 31, 36, 47
 Voltaire, F. M. A. 18

Ward, L. F. 208, 278, 279

Watson, J. B. 258, 294, 295

Webb, B. 106

Weber, M. 289, 290, 331, 371—
387, 419, 432, 435

Wegelin, J. 18

Wheeler, G. 213

White, L. A. 169

Wiese, L. von 444—449

Wilberforce, W. 95

Winiarski, L. 252—255, 332, 341

Woltmann, L. 230

Worms, R. 191, 340

Wundt, W. 268, 269, 275, 361,
369

Xénopol, A. 395

Znaniecki, F. 127, 283, 317, 362,
393, 394, 397, 399, 402, 405,
408—435, 451

TARTALOM

I. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK – A TÁRSADALMI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE A XIX. SZÁZAD ELŐTT	5
II. A SZOCIOLÓGIAI ELMÉLET ELEMFI SAINT-SIMON NÉZETEIBEN	25
III. AUGUSTE COMTE SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEI ÉS MÓDSZEREI	52
IV. A LIBERALIZMUS ÉS AZ UTÓPIKUS SZOCIALIZMUS SZOCIOLÓGIAI KONCEPCIÓI	79
V. A TÁRSADALMI REFORMEREK ELMÉLETEI ÉS KUTATÁSI MÓDSZEREI	91
VI. A MARXIZMUS SZOCIOLÓGIAI KONCEPCIÓI	108
VII. AZ EVOLUCIONISTA SZOCIOLÓGIA	134
Herbert Spencer szociológiai rendszere	134
L. H. Morgan evolucionista rendszere	165
Egyéb evolucionista elméletek	175
Általános megjegyzések az evolucionista szociológiáról	185
VIII. A NATURALISTA SZOCIOLÓGIA	186
Az organikus irányzat	188
A darwinizmus a szociológiában	196

Ludwig Gumplowicz szociológiai rendszere	199
Gustaw Ratzenhofer	208
Michelangelo Vaccaro	210
J. A. Novikov	211
A háború szociológiai elméletei	213
A fajantropológiai irányzat	217
A demográfiai irányzat	233
A földrajzi irányzat	238
Az ökológiai iskola a szociológiában	244
A mechanisztikus irányzat	251
A fizikalizmus a szociológiában	256
 IX. PSZICHOLÓGIAI IRÁNYZATOK ÉS ELMÉLETEK A SZOCIOLÓGIÁBAN	 266
Kísérletek a „néplélektan” megteremtésére	267
A tömeglélektan	269
A szociológiai pszichologizmus	275
Az ösztönelméletek	280
A pszichológiai-kulturális tényezők elmélete	285
A behaviorizmus a szociológiában	292
A pszichoanalízis a szociológiában	303
A szociálpszichológia	317
 X. VILFREDO PARETO SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETEI	 319
Általános megjegyzések a naturalista szociológiáról	332
 XI. A SZOCIOLOGIZMUS	 334
A szociologizmus képviselői	335
Émile Durkheim szociológiai rendszere	339
 XII. A HUMANISZTIKUS SZOCIOLÓGIA	 361
Wilhelm Dilthey metodológiai koncepciói	362
Max Weber „megértő szociológiája”	369
A fenomenológiai szociológia	388
W. I. Thomas és F. Znaniecki metodológiai koncepciói	393
Znaniecki induktív humanisztikus szociológiája	415
 XIII. A FORMÁLIS SZOCIOLÓGIA	 437
Georg Simmel formális szociológiája	440
Leopold von Wiese	444
 A RENDSZEREKTŐL A SZAKOSODÁS FELE	 451
NÉVMUTATÓ	453

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztette Kende László

A borító és a kötésterv Erdélyi János munkája

Műszaki vezető Szécsi Andor

Műszaki szerkesztő Lengyel József

A szedést 1973. V. 8-án kezdték meg

Megjelent 1973. XI. 10-én, 5000 példányban

Terjedelme 29 (A/5) ív

PL — 142 — K — 7376

73.1759 Athenaeum Nyomda, Budapest — Íves magasnyomás

Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató